

31. évfolyam

2016. 3. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

TÓTH HAJNALKA

A kiadvány

az

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kara,
Szegedért Alapítvány,
és a Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER
GALAMB GyÖRGY
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GéZA
TOMKA BéLA
TÓTH HAJNALKA
TÓTH SZERGEJ
VUKMAN PéTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

KEREKES DÓRA

Híd Kelet és Nyugat között. A francia és a császári követségek szerepe a keleti kultúra európai megismerésében 5

CZIRÁKI ZSUZSANNA

Követ vagy szélhámos? A Habsburg-diplomácia útvesztői egy konstantinápolyi gyilkosság tükrében 22

PAPP SÁNDOR

Egy Habsburg-követ, Simon Reniger oszmán kapcsolathálózata Konstantinápolyban. Vezírek, muftik, magyar renegátok 40

KÁRMÁN GÁBOR

Zülfikár aga portai főtolmács 54

SZABADOS JÁNOS

A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”. Hans Caspar budai titkos levelező (1646–1659) munkássága. Vázlat egy nagyobb összefoglaláshoz 77

KRUPPA TAMÁS

Velence információs csatornáinak és portai kapcsolatrendszerének a kandiai háború időszakában. Vázlat 93

ÖZGÜR KOLÇAK

Walter Leslie Habsburg-követ látogatása a Portán. Diplomáciatörténeti adalékok (1665–1666) (Fordította: Tóth Hajnalka) 99

Műhely

LÉVAI CSABA

Skót és német históriák (európai) magyar szemmel (is). Gondolatok Kontler László *Translations, Histories, Enlightenments: William Robertson in Germany, 1760–1795* című könyvéről 128

Határainkon túl

„...egyre inkább nemzetközi kontextusban dolgozunk”. Beszélgetés

Arno Strohmeyerrel (Az interjút készítette: Cziráki Zsuzsanna) 139

Arno Strohmeyer válogatott bibliográfiája 147

ARNO STROHMEYER

Emlékezés és felejtés: a kora újkori uralmi rend kialakításának kommunikációs technikái Alsó-Ausztria és Magyarország 16–17. századi

történetében (Fordította: Szabados János, lektorálta: Cziráki Zsuzsanna)	154
<i>Figyelő</i>	
A Volga és az Al-Duna között élő nomád kun törzsszövetség története, eredete és kapcsolatai 1055-től a mongol hódításig (Kovács Szilvia: <i>A kunok története a mongol hódításig. [Magyar Óstörténeti Könyvtár 29], Balassi Kiadó, Budapest, 2014</i>)	
SZMUTKÓ SÁNDOR	176
Egy magyar származású francia diplomata levelei krími küldetése idejéről (Tóth, Ferenc [dir.]: <i>La correspondance consulaire Crimée du baron de Tott [1767–1770]. [Centre d'Histoire Diplomatique Ottomane/Center for Ottoman Diplomatic History 11.] Les Editions Isis, Istanbul, 2014</i>)	
BAGI ZOLTÁN PÉTER	181
Zsidó zsellérből zsidó polgár? (Jakab Réka: <i>Bérlőből polgár. Pápa város zsidó közösségének társadalom- és gazdaságtörténete, 1748–1848. L'Harmattan Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, h. n. [Budapest] – [Veszprém], 2014</i>)	
TAMÁS MÁTÉ	184
Egy kis ember nagy napok sodrásában (Életemnek legemlékezetesebb éve. Alexy Lajos naplója 1848-ban. Közreadja Helle Mária. Balassi Kiadó, Budapest, 2014)	
DEÁK ÁGNES	188
„...mi lenne, ha a mi hozzátartozóink lennének hasonló sorban...” („Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között. Szerk. és a bevezetőt írta Balogh L. Béni. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2015)	
PIHURIK JUDIT	191
A társadalom gyarmatosítása és az „állam magánosítása” (Nagy Ágnes: <i>Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953. Korall, Budapest, 2013</i>)	
BÓDY ZSOMBOR	198
<i>Számunk szerzői</i>	203

KEREKES DÓRA

Híd Kelet és Nyugat között

*A francia és a császári követségek szerepe
a keleti kultúra európai megismerésében*

A Nyugat és a Kelet közötti találkozásokat gyakran kísérték háborúk vagy kisebb fegyveres konfliktusok, és néha talán hajlamosak is vagyunk arra, hogy ezeket tekintsük a két fél közötti kapcsolatokat alapvető mutatóinak, mérőinek. Az utóbbi évtizedekben – szerencsére – a történettudomány a politika- és hadtörténet mellett egyre nagyobb figyelmet szentel a diplomácia-, valamint a kultúrtörténetnek.¹ Sok vita folyt (és folyik) arról, hogy vajon a Kelet és a Nyugat között milyen kapcsolat volt a középkor végén, illetve a kora újkorban, és még ma is vannak olyanok, akik ezt a kérdéskört a „mi” és az „ők” szemszögből szemlélik. A korszak messze nem volt olyan kizárólagos, amilyen a nemzetállamok kora. Az iszlám világ és a keresztény közösség közötti határvonal nem volt éles, inkább egyfajta átmeneti zóna létezett, a megkülönböztetés, illetve az összehasonlítás közegeként.² Sem a Mediterráneumot, sem pedig Kelet-Közép-Európát, ahol az öreg kontinens másik nagy találkozási pontja található az iszlámmal, nem lehet egységes területként kezelni. Számos állam, sokféle politikai berendezkedés jellemzi őket, ahol nincsen éles, a részeket erősen elválasztó kulturális határvonal sem.³

A Mediterráneum, illetve Európa dél-keleti és keleti vidéke részévé vált annak a kontaktónának,⁴ amely a Keletet és a Nyugatot, a kereszténységet és a muszlimokat összekötötte. A térség kozmopolita és multikulturális, ahol a 15–16. században még nehéz az eligazodás, sok a félreértés, és számos problémára lelnek a felek. Ez a szakasz azonban egyúttal a megismerés fázisa is, amely folyamat eredményeképpen a 17. század végére az Oszmán Birodalom az európai államok rendszerének részévé válik. E térségek köztes térré válnak, ahol az emberek, de akár a tárgyak (például könyvek, használati eszközök stb.) és a szokások is átlépik a politikai-vallási határokat. Ekkorra a más társadalmak megismerésére irányuló érdeklődés már nem a kevesek kiváltsága, nem az elit fő tevékenysége, hanem több társadalmi rétegből származók közvetítik, továbbá sokféle alakban éri el az öreg kontinenst.⁵

¹ Ebben kiemelkedő szerepe volt Edward Said 1978-ban megjelent úttörő munkájának, amely ráirányította a figyelmet a hiányosságokra. Said, Edward: *Orientalism*. New York, 1978.

² Horden, Peregrine – Purcell, Nicholas: *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History*. Malden (MA), 2000. 460.; Matar, Nabil I.: *Islam in Britain, 1558–1685*. New York, 1998. 13–14.

³ Horden–Purcell: *The Corrupting Sea*, 25.

⁴ Mary Louise Pratt által bevezetett fogalom a kultúrák közötti találkozások színterének megjelölésére. Pratt, Mary Louise: *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. New York, 1992. 4.

⁵ Erről lásd: Brotton, Jerry: *The Renaissance Bazaar. From the Silk Road to Michelangelo*. New York, 2002.; Jardine, Lisa – Brotton, Jerry: *Global Interests: Renaissance Art between East and*

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a téma tárgyalásakor nem elsősorban a keleti kultúra európai megjelenését, hanem a két világ közötti interakciókat vizsgálom, mivel ez a folyamat a teljes korszakon keresztül kétoldali volt. Bár elsősorban az európaiak mentek Keletre, és jóval kevesebb oszmán alattvaló érkezett Nyugatra,⁶ mégis Konstantinápolyban létezett egy olyan kör, amelynek működése már-már az európai *Respublica Litteraria*t mintázta.⁷ Tagjai tudósok, orvosok, művészek, akik egymással, illetve az oszmán fővárosban rövidebb-hosszabb ideig élő európaiakkal folyamatosan kapcsolatban álltak. E téren kiemelkedő az európai hatalmak konstantinápolyi állandó követségeinek szerepe. A velencei követség ilyen irányú tevékenységét Natalie E. Rothman vizsgálta és vizsgálja.⁸ Jelen tanulmányban a francia és a császári konstantinápolyi követek, követségek által elindított folyamatokat kívánom röviden bemutatni. Arra keresem a választ, hogy a tolmácsokon túlmenően más követségi alkalmazottak bekapcsolódtak-e, és ha igen, milyen mértékben vállaltak szerepet a kulturális interakciókban.

Az oszmán-törökök megjelenése Európában

Azzal, hogy az oszmánok 1453-ban bevették a Bizánci Birodalom fővárosát, Konstantinápolyt, bizonyos perspektívából szemlélve egyszerűen csak hatalomváltás következett be. Ez azonban ennél mégis több volt: a kereszténység és a muszlim világ közvetlen, intenzív kapcsolatba került egymással, megváltoztak a hatalmi pólusok. A hárompólusú világrend (nyugati kereszténység–Bizánc–iszlám) kétpólusúvá vált (nyugati kereszténység–iszlám). Már nem a „Szentföld távoli vidékének” háborúiról volt szó. Az európaiak, főleg keleten és délen saját bőrükön érezték az új hatalom jelenlétét, egyúttal azt a más kultúrát is, amelytől eleinte féltek. Ugyanakkor az arab és más keleti nyelvek tanulását új tényezők motiválták, ahogyan a hódítók kultúrájának megismerésére irányuló szándékot is új erők mozgatták. Az oszmánok ekkor már nem voltak teljesen ismeretlen nép a korabeli európaiak számára, a Bizáncban élő velencei és genovai kolóniák lakói révén számos ismeret eljutott róluk a kontinensen lévő anyaállamokba.⁹

Az európai hatalmak közül legelőször Velence alakított ki állandó kapcsolatot az oszmánokkal.¹⁰ A bailók, a velencei állandó követség vezetői nemcsak a gazdasági és diplomáciai-politikai ügyek intézésében vállaltak szerepet, de a Velencei Köztársaságban kialakított

West. Ithaca, 2000.; Mack, Rosamond E.: *Bazaar to Piazza: Islamic Trade and Italian Art, 1300–1600*. Berkley, 2002.

⁶ Erről lásd: Pedani, Maria Pia: *Ambassadors' Travels from the East to Venice*. Annali di Ca'Foscarini XLVIII, (2009) No. 3. 183–197.; uő: *A Seventeenth Century Muslim Traveller in Paris*. Quaderni di Studi Arabi, vol. 13. (1995) 227–236.

⁷ Ágoston Gábor: *Birodalom és információ: Konstantinápoly a kora újkori Európa információs központja*. In: Hausner Gábor (szerk.): *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Budapest, 2005. 112.; Rothman, Natalie E.: *Drogomans and „Turkish Literature”: The Making of a Field of Inquiry*. Oriente Moderno, vol. 93. (2013) 409.

⁸ Rothman, Natalie E.: *Between Venice and Istanbul: Trans-Imperial Subjects and Cultural Mediation in the Early Modern Mediterranean*. University of Michigan, doktori disszertáció, kézirat. 2006.; Rothman, Natalie E.: *Interpreting Dragomans: Boundaries and Crossings in the Early Modern Mediterranean*. Comparative Studies in Society and History, vol. 51. (2009) No. 4. 771–800.; Rothman: *Drogomans and „Turkish Literature”*, 390–421.

⁹ Toomer, G. J.: *Eastern Wisdom and Learning. The Study of Arabi in Seventeenth-Century England*. Oxford, 1996. 14.

¹⁰ Durstler, Eric R.: *The Bailo in Constantinople: Crisis and Career in Venice's Early Modern Diplomatic Corps*. Mediterranean Historical Review, vol. 16. (December 2001) No. 2. 1.

jelentéstételi rendszer révén az oszmánokról számos kulturális, vallási, társadalmi ismertetet is közvetítettek Európába. A bailók által hároméves szolgálati idejük lejártát követően írt jelentések (*relazione*) e téren is érdemi információkat tartalmaztak.¹¹

A velencei példa nyomán a kontinens más államai is elküldték megbízottjaikat Isztambulba.¹² Az állandó követségek (az összes probléma ellenére¹³) biztos kikötőt jelentettek mindenki számára, aki nyugatról a Keletre érkezett, kereskedelmi érdekekből, vagy azért, mert a Szentföldre és más területekre utazott, kéziratok után kutatott, a nyelv és a kultúra iránt érdeklődött, vagy egyszerűen csak kalandot keresett. Emellett fontos kapcsolati és koordinációs pontként működtek a keleti egyházak, valamint a nyugatról keletre igyekvő misszionáriusok és Európa között.¹⁴ Éppen ezért az oszmánok megismerése kapcsán komoly motiváló tényezőnek tekinthetjük az európai hitszakadást: mind a protestánsok, mind a katolikusok megpróbálták a keleti területek keresztényeit bevonni hitharcaikba.¹⁵ Mindez azt mutatja, hogy az Oszmán Birodalom immár nem külső erő („outsider”) volt az európai történelemben, hanem a kontinentális államrendszer részévé vált, és számos ponton kapcsolódott a keresztény kultúrához.¹⁶

A követségek mint a kulturális interakciók centrumai

Európa tudása az Oszmán Birodalomról (politikai berendezkedéséről, társadalmáról, kultúrájáról) a 16. században elsősorban az Isztambulba küldött (vagy önként oda érkező) utazóktól, misszionáriusoktól, kereskedőktől és diplomatáktól származott, akik rövidebb vagy hosszabb ideig az oszmán fővárosban éltek. A korszakban a diplomáciai tevékenység része lett a kulturális felfedezés, és az „interaktorok” által Európába juttatott ismerethalmaz megszerzése kanonikus tudássá vált az Oszmán Birodalomról.¹⁷

A 17. századra már alapvetően jellemző, hogy a követségek egyfajta tudományos centrumként is működtek. Az itt dolgozók (követ, követségi titkár, tolmács, de gyakran a személyzet más tagjai is) közösen vettek részt a kulturális interakciókban.¹⁸ Mindannyian kapcsolatban álltak az oszmán elittel, tőlük nemcsak politikai, de tudományos-kulturális információkat is kaptak.¹⁹ Ebben a folyamatban kiemelkedő szerepük volt a tolmácsoknak,

¹¹ Pedani, Maria Pia: *Italia, Venezia e la Porta. Diplomazia e letteratura tra umanesimo e rinascimento*. In: Franziska Meier (ed.): *Italien und das Osmanische Reich*. Herne, 2010. 65–66.

¹² Kerekes Dóra: *Tradicionális birodalom – modern birodalom. Az Oszmán Birodalom a 17. század első felében*. Aetas, 23. évf. (2008) 4. sz. 146.; Kerekes Dóra: *Diplomaták és kémek Konstantinápolyban*. Budapest, 2010. 27–67. (Múltidéző zsebkönyvtár, IV.)

¹³ Kerekes: *Diplomaták és kémek*, 67–71.

¹⁴ Kerekes: *Diplomaták és kémek*, 122–125.

¹⁵ A tridenti zsinat után például jezsuiták és más katolikus szerzetesek érkeztek az Oszmán Birodalomba, illetve számos kollégiumot indítottak Rómában a Keletről érkező diákok számára, hogy megismerhessék a katolicizmust, majd hazájukba visszatérve terjesszék annak tanait. Toomer: *Eastern Wisdom and Learning*, 15. Ezek közül a XIII. Gergely pápa által 1584. június 27-én alapított Maronita Kollégium (*Pontificium Collegium Maronitium*) támogatta leginkább a keleti nyelvek tanulását, mivel itt fordították szívre az egyházi műveket. Ott, Michael: *Pope Gregory XIII*. The Catholic Encyclopedia. Vol. 7. New York, 1910. <http://www.newadvent.org/cathen/07001b.htm> (a letöltés ideje: 2016. május 1.)

¹⁶ Rothman: *Between Venice and Istanbul*, 19.

¹⁷ MacLean, Gerald M.: *The Rise of Oriental Travel: English Visitors to the Ottoman Empire, 1580–1720*. New York, 2004. XVI–XVIII.

¹⁸ A velencei követség kulturális centrum szerepéről ír Rothman: *Interpreting Dragomans*, 2009.

¹⁹ Rothman: *Drogomans and „Turkish Literature”*, 395.

akik „transzimperialis” alattvalókként mindkét világban otthonosan mozogtak, és segítettek a kapcsolatteremtést a felek között.²⁰ Egyúttal maguk is kultúrmediátorként funkcionálnak: az általuk lefordított tudás képezte a követek, rajtuk keresztül pedig az őket küldő hatalmak Oszmán Birodalomról alkotott kulturális tudásának alapját.²¹

Képriportok

Az Oszmán Birodalom európai térhódítása nyomán először a törökellenes, a félelem által táplált propagandairódalom vált jellemzővé és széles körben ismertté, de ezzel párhuzamosan mindvégig jelen voltak az objektívebbnek mondható művek is, amelyek a keleti szomszédokat és azok kultúráját mutatták be Európának. A 16. században a legtöbb leírás-készítő politikai vagy diplomáciai okokból járt Konstantinápolyban, és műveik sem mindig előre eltervezett módon készültek. Nem egyszer az új helyzet, a sok érdekesség ösztönözte a szerzőket, akik vagy magukkal hozott, vagy helyben felfogadott művészek munkái révén illusztrálták írásaikat.²² Később vált a folyamat tudatossá: I. Szülejmán szultán (1520–1566) uralkodása idején terjednek el Európában nagy számban az oszmán mindennapi életéről, a ruházatról, Konstantinápolyról stb. készült leírások, illetve az ilyen jellegű illusztrált kötetek. Ezeket gyakran a hazatérés után sokszorosították, mint szuvenírt osztották szét, illetve albumokat készítettek belőlük, amelyeket később oktatási célokra használtak: a Keletre menő követségeket tanították meg arra, hogy például egy-egy funkcionáriust már a ruházatuk alapján felismerjenek.²³

Mind a francia, mind a császári követségekre jellemző a képriportok készítése, ugyanakkor ezek közül viszonylag kevés maradt az utókorra.²⁴ Ilyen például Nicolas de Nicolay (1517–1583) képes útleírása, akit II. Henrik francia király (1547–1559) 1551-ben arra utasított, hogy csatlakozzon a Gabriel d’Aramont-féle második követséghez, és készítsen részletes topográfiai leírásokat az egyes helyekről, ahová eljutnak. Nicolay beszámolója sok mediterráneumi városról közöl érdekes és értékes információkat. Ezek közül kiemelkedik Algír városának leírása, amely az első ismert ilyen jellegű dokumentum az észak-afrikai nagyvárosról.²⁵ Nicolas de Nicolay művében részletes leírást és rajzokat is ad a korabeli oszmán viseletekről, ami különösen értékesé teszi azt.²⁶ A Verancsics Antal és Zay Ferenc

²⁰ A velencei tolmácsok szerepére lásd: Rothman: *Between Venice and Istanbul*, id. mű; Rothman: *Interpreting Dragomans*, 771–800.; Rothman: *Drogomans and „Turkish Litterature”*, 390–421. A császári tolmácsokról lásd: Kerekes, Dóra: *Transimperial Mediators of Culture: Seventeenth-Century Habsburg Interpreters in Constantinople*. In: Almási, Gábor – Brzeziński, Szymon – Horn, Ildikó – Teszelszky, Kees – Zarnóczy, Áron (eds.): *A Divided Hungary in Europe: Exchange, Networks and Representations, 1541–1699*. Vol. 2. Diplomacy, Information Flow and Cultural Exchange. Ed. by Brzeziński, Szymon – Zarnóczy, Áron. Newcastle upon Tyne, 2014. 51–68.

²¹ Rothman: *Drogomans and „Turkish Litterature”*, 396–397.

²² Teply, Karl: *Kaiserliche Gesandtschaften nach Istanbul und ihre kulturgeschichtlichen Aspekte*. Museum Perchtoldsdorf. Perchtoldsdorf bei Wien, Sammelband Nr. 120. Bd. 2. (1973) 125–126.

²³ Ådahl, Karin: *The Twenty Paintings Depicting the Sultan’s Procession*. In: Ådahl, Karin (ed.): *The Sultan’s Procession: The Swedish Embassy to Sultan Murad IV in 1657–1658 and the Rålamb Paintings*. Istanbul, 2006. 98.

²⁴ Teply, Karl: *Die kaiserliche Großbotschaft an Sultan Murad IV. im Jahre 1628. Des Freiherrn Hans Ludwig von Kuefsteins Fahrt zur Hohen Pforte*. Wien, A. Schendl, 1976. 10.

²⁵ Pallias, Honoré (éd.): *Voyage en Orient au XVIe siècle de Nicolas de Nicolay, Dauphinois*. Grenoble, 1857.

²⁶ Nicolay, Nicolas de: *Dans l’empire de Soliman le Magnifique*. Eds. Gomez-Géraud, M.-Ch. – Yerasimos, S. Paris, Press du CNRS, 1989. 9., 11.; Wilson, Wilson, Bronwen: *Foggie diverse de vestire*

vezette 1555. évi császári követséggel érkezett Konstantinápolyba Melchior Lorck/Lorichs (1526/27–1583 után), aki 1551-től az augsburgi Fugger családnak dolgozott, és rajtuk keresztül került kapcsolatba a császári udvarral. A követség az első másfél évet erős őrizet alatt egy karavánszerájba zárva élte, ekkor Lorck portrékat rajzolt Verancsicsról, Zayról és a későbbi állandó követéről, Busbecq-ról, illetve Konstantinápoly háztetőiről, hiszen csak ezeket látta. A békekötés után Lorck nem tért vissza Bécsbe, hanem – az állandó követ mellé – további két évig az oszmán fővárosban maradt.²⁷ Ekkor számos ókori és későbbi műemléket megörökített rajzain, de rengeteget tudunk meg általa az oszmán viseletekről, a különféle népekre és csoportokra jellemző ruházatról, és az oszmán hadsereg egyes tisztjeinek, egységeinek ruházatát és fegyverzetét is lerajzolta.²⁸ Lorck 1559-ben tért vissza Nyugat-Európába, és 1566-ig a bécsi udvarban maradt. Ebben az időszakban számos konstantinápolyi képet készített el.²⁹ Legmonumentálisabb alkotása a *Konstantinápoly látképe* címet viseli, a várost az Aranyszarv-öböltől Galata/Pera városnegyedig ábrázolja. A kép 1145 cm hosszú és 45 cm széles, összesen 21 részből áll, fekete és barna tintával készült, amelyet több helyütt vízfestékekkel színezett ki. Igen híven mutatja be a korabeli oszmán fővárost.³⁰

Az oszmán világról készített képek az ezt követő korszakra is jellemzőek maradtak az ide utazó követségekre. A 16. század végi hosszú török háborút (1591–1606) követően ismét erősödtek az oszmán–császári diplomáciai kapcsolatok, és 1628-ban Hans Ludwig von Kuefstein rendkívüli követet indította útnak az Udvari Haditanács (Wiener Hofkriegsrat) Konstantinápolyba. Követsége alatt Kuefstein számos olaj-, illetve vízfestékekkel készült képet csináltatott az oszmán fővárosról. Közülük tizenegy maradt ránk, és – az olajfestményekkel együtt – portrékat, teljes alakos képeket, városi jeleneteket és városképeket mutatnak meg számunkra. Különösen értékesek azok a képek, amelyek a diplomáciai ceremóniá-

de' Turchi: *Turkish Costume Illustration and Cultural Translation*. Journal of Medieval and Early Modern Studies, vol. 37. (2007) No. 1. 104–105.

²⁷ Fischer, Erik: *Melchior Lorck*. Vol. I. Biography and Primary Sources. Copenhagen, 2009.

²⁸ Lorichs, Melchior: *Dess kunstreichen weitberuehmbten und wolerfahrnen Herrn Melchioris Lorichi Flensburgensis wolgerissene und geschnittene Figuren zu Ross und Fuss, sampt schönen türckischen Gebäwen und allerhand was in der Türckey zusehen: Alles nach dem Leben un der Perspectiva jederman vor Augen gestellet in Kupffer und Holz. Jezo zum drittenmal mit einem Register oder die Figuren auß dem Original Manuscripto, allen Kunstliebenden Malern, Formschneidern, Kupfferstechern auch allen Kunst verständigen und derselben Liebhabern zu Ehren und Gefallen an den Tag gegeben*. Ed. by Gundermann, Tobias. Hamburg, 1646. Vol. I.

²⁹ Theodosius császár szobrának talapzatát, a Nagy Obeliszket, a Hippodromot (*At meyadam*), Konstantin császár oszlopának talapzatát stb. (az utóbbi kettő napjainkra elveszett).

³⁰ Erről lásd: Yerasimos, Stéphane–Mango, Cyril A.: *Melchior Lorichs' Panorama of Istanbul 1559*. Istanbul, 1999. Lorck később is feldolgozott oszmán témákat. Még Bécsben ismerkedett meg a dán király küldötteivel (többek között a király öccsével, Christiannal, aki később III. Krisztián néven maga is uralkodó lett), akik II. Frederik üdvözlét hozták, és kérték a művészt, lépjen a király szolgálatába. Bár ez nem történt meg, de a királynak 1563 januárjában küldött levelének mellékleteként két 1562-ben készült képet is eljuttatott az uralkodónak: I. Szülejmán portréját (Erről lásd: Rasmussen, Mikael Bøgh: *Melchior Lorck's Portrait of Sultan Süleyman the Magnificent (1562): A Double-Coded View*. In: Andersen, Michael – Johannsen, Birgitte Bøggild – Johannsen, Hugo (eds.): *Reframing the Danish Renaissance. Problems and Prospects in an European Perspective* (Publications from the National Museum; Studies in Archaeology & History Vol. 16). Copenhagen, 2011. 165–170.) és Iszmail perzsa követ konstantinápolyi fogadásának rajzát. Később sem szakadt el az oszmán témától: a Duna mentén utazott, ahol további rajzokat készített. Fischer, Erik: *Melchior Lorck*. In: *Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck*. Bd. 6. Neumünster, 1982. 174–180.

kat ábrázolják: Kuefstein fogadását a budai pasa által, a harmanli karavánszerájt, ahol a követet és kíséretét elszállásolták, a követség bevonulását Konstantinápolyba, a szultáni fogadást. Emellett azonban számos, a város életét bemutató kép is készült, így például a Hipodromról (*At meydan*), a mevlevi dervisek táncáról, az oszmán büntetési módokról, a török nők társasági életéről, egy esküvőről, lovas játékokról.³¹ A franciák közül még meg kell említeni George de la Chapelle-t, aki festőként, 1641-ben Jean de la Haye követségével érkezett Konstantinápolyba, és isztambuli életképeket, illetve női portrékat készített.³²

A követek kulturális tevékenysége

A követek vagy egyes követségi tagok rendszeresen vezettek naplót az utazásukról, amelyek közül számosat kiadtak hazatértükkor. A naplók kulturális kapuk, amelyek az olvasók számára megnyitották a keleti világot, egyfajta – mai modern kifejezéssel élve – routerek, amelyek segítenek az útvalasztásban a keleti–nyugati interakciók során. A követek – és más, politikai okból utazók – naplóinak a korszakban egyre nagyobb értéke lett: a *Respublica Litteraria* felfigyelt az így megszerezhető ismeretanyagra, amelynek megkezdődött a szintézise is.³³ A keletre menő követek naplóiból egyértelműen kiderül: új korszak szülöttei, akik semmi hasonlóságot nem mutatnak a középkori, elsősorban teológiai okokból utazókkal, ők világi emberek, akiket útjaikon az államérdek vezet.³⁴

A Francia Királyság az első követküldésekkel politikai szövetségest keresett a 16. század elején a Habsburgok ellen,³⁵ ugyanakkor – a kölcsönös bizalmatlanság, a nagy távolság és az európai politikai játszmák ellenére – nagyon hamar a gazdasági, majd a kulturális relációk is kiépültek az oszmánokkal. I. Ferenc király (1515–1547) azonban nemcsak követségeket, de a követtel tudósokat, utazókat, sőt kalandorokat is küldött Konstantinápolyba, akik pedig „saját gyönyörűségeikre”, de a királyi udvar által szervezett módon is hozzájárultak az oszmán–arab–perzsa–iszlám kultúra európai közvetítéséhez. I. Ferdinánd király (1526–1564) bécsi udvara egészen másképp került kapcsolatba az oszmán fővárossal: a két fél közötti háborúskodás következtében indultak ide az első missziók, amelyek feladata a béke vagy legalább fegyverszünet elérése volt. Ennek ellenére már az első követségek alkalmával is voltak olyanok, akik naplót vezettek útjukról. Később ez a tevékenység rendszeressé vált, a 16. század második felétől pedig a Haditanács több útinaplót kötelező olvasmányként előírt azok számára, akiket misszióra küldött.

A keleti tanulmányok a francia királyi udvarban a 16. század végére mind fontosabbá váltak, különösen François Savary de Brèves (1560–1627), a király korábbi konstantiná-

³¹ Teply: *Die kaiserliche Großbotschaft*, 61–109.

³² Munkájának címe: *Recueil de divers portraits de principales dames de la Porte du Grand Turc*. Paris, 1648. In: Rouillard, Clarence Dana: *The Turk in French History, Thought and Literature* (1520–1660). Paris, 1938. 283–285.

³³ Rubiés, Joan-Pau: *From the „History of Travayle” to the History of Travel Collections: The Rise of an Early Modern Genre*. In: Carey, Daniel – Jowitt, Claire (eds.): *Richard Hakluyt and Travel Writing in Early Modern Europe*. London – New York, 2012. 26.

³⁴ Longino, Michèle: *French Travel Writing in the Ottoman Empire. Marseille to Constantinople, 1650–1700*. New York – London, 2015. 23.

³⁵ Erről bővebben lásd: Hochedlinger, Michael: *Die französisch-osmanische „Freundschaft”, 1525–1792. Element antihabsburgischer Politik, Gleichgewichtsinstrument, Prestigeunternehmen – Aufriß eines Problems*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, vol. 102. (1994) 108–109.; *Mémoires sur l'Empire ottoman par Pierre de Girardin, ambassadeur français à Constantinople 1685–1689*. S. a. r., a bevezetőt és a lábjegyzeteket készítette: Kerekes Dóra. Paris–Budapest–Szeged, 2007. 9–10. (Documenta Hungarorum in Gallia, III.)

polyi állandó követe (1591–1605)³⁶ ösztönzésére, aki mind törökül, mind pedig arabul tudott, és – hosszú konstantinápolyi tartózkodásának, valamint érdeklődésének köszönhetően – számos ismerete volt az oszmán kultúráról. Brèves mindent megtett, hogy egy, a korábbiaknál jobban használható, megfelelőbben metszett betűkkel rendelkező arab betűs nyomdát állítson fel (saját költségére) annak érdekében, hogy a keleti tanulmányok megindulhassanak Franciaországban.³⁷ Isztambuli tartózkodása idején arab, török, perzsa és szír betűtípusokat gyűjtött, és számos keleti kéziratot hozott Párizsba.³⁸ Brèves – immár római francia állandó követként – a *Typographia Savariana* segítségével 1613-ban közzé tette Bellarmino bíboros katekizmáját latin–arab bilingvis kiadásban, majd 1614-ben a *Zsoltárok könyvét* arabul. A publikációhoz és a fordításhoz két libanoni maronita pap (egyikük Gabriel Sionita), a római Maronita Kollégium volt tanítványai segítségével használta fel.³⁹

Brèves komoly hatással volt a francia orientalizmus kialakulására: Gabriel Sionita királyi tolmácsi pozíciót, később az arab és a szír nyelvek professzora rangot nyert a Collège Royalban.⁴⁰ A *Typographia Savariana* betűit számos más, Franciaországban kiadott arab nyelvű munka kinyomtatásához használták fel, például a Michel le Jay és André Vitray által készített *Bible polyglotte de Paris* kötetéhez.⁴¹ Brèves egyik pártfogoltja, André du Ryer adta ki 1647-ben a *Korán* első francia fordítását *L'Alcoran de Mahomet* címmel, és neki köszönhetjük 1634-ben a perzsa *Gülisztán* első nyugati publikációját is.⁴² Emellett közvetett módon ő indította el a pályán Thomas van Erpe (Erpenius) holland orientalistát, aki Brèves hatására Párizsban szintén saját költségén arab betűs nyomdát nyitott.⁴³

³⁶ Brèves utazásaira lásd: *Relation des voyages de Monsieur de Brèves, tant en Grèce, Terre Sainte et Aegypte qu'aux royaumes de Tunis et Arger, ensemble un traité fait l'an 1604 entre le roy Henry le Grand et l'empereur des Turcs, et trois discours dudit sieur, le tout recueilly par le S. D. C. Jacques Du Castel*. Paris, 1628.

³⁷ Az itt használt betűk Guillaume (II.) Le Bé (mh. 1645), könyvtáros, papírkészítő, betűöntő és nyomdász munkái, aki az apja által készített arab betűkkel dolgozott. Ehhez lásd még: Duverdier, Gerald: *Savary de Brèves et Ibrahim Müteferrika. Deux drogmans culturels à l'origine de l'imprimerie turque*. Bulletin du bibliophile, nr. 3. (1987) 322–359.

³⁸ Wolfe, Richard J.: *Marbled Paper. Its History, Techniques and Patterns*. Pennsylvania, 1990. 31.

³⁹ Toomer: *Eastern Wisdom and Learning*, 30. 1614-ben Brèves hazatért Párizsba, és magával vitte a nyomdát, az addig kinyomtatott kéziratokat, sőt Stefano Paolini nyomdászt, illetve két fordító maronitát, a már említett Gabriel Sionitát, valamint Johannes Hesronitát is. Itteni tevékenysége már nem volt sikeres: a Keleti Kollégium alapítására vonatkozó kérelmét az udvar elutasította, majd 1618-ban maga Brèves is kiesett az uralkodó kegyeiből. Wolfe: *Marbled Paper*, 31.

⁴⁰ I. Ferenc a szolgálatában álló egyik nagy humanista, Guillaume Budé tanácsára hozta létre a Királyi Kollégiumot (Collège Royale, ma: Collège de France), amelynek szerepe elsődlegesen az volt, hogy olyan diszciplínákat oktasson, amelyek tanítását a Párizsi Egyetem megtagadta. A Kollégium jelmondata a „*Docet omnia*” volt, és ez az intézmény vált a Francia Királyság legelőkelőbb államává a tudástranszfer területén. Lefranc, Abel: *Histoire du Collège de France depuis ses origines jusqu'à la fin du premier Empire*. Paris, 1893. 44–51., 101–123.

⁴¹ André Vitray királyi parancsra vásárolta meg Brèves örököseitől a még birtokukban lévő összes kéziratot és a betűket is, amelyeket még 1787-ben de Guignes is használt. Toomer: *Eastern Wisdom and Learning*, 31–32.

⁴² McCabe, Ina Baghdiantz: *Orientalism in Early Modern France. Eurasian Trade Exoticisme and the Ancient Regime*. Oxford, 2008. 97.

⁴³ Erpe, Thomas van (Erpenius) (Gronichem, 1584. szeptember 11. – Leiden, 1624. november 13.), holland orientalista. A Leideni Egyetemen tanult, amikor találkozott a francia fordítóval, Joseph Justus Scaligerrel, aki antik műveket ültetett át klasszikus antik és keleti nyelvekről. Az ő hatására kezdett keleti nyelveket tanulni, tudott törökül, perzsául és etióp nyelven. Oktatta őt Josephus Barbatus (Juszuf ibn Abu-Dakn), de Velencében is tökéletesítette nyelvtudását. 1612-ben a Leideni

Nagy változást jelentett, hogy a 17. század végén Pierre de Girardin konstantinápolyi állandó francia követ (1685–1689) *Értekezés az Oszmán Birodalom bevételeiről és kiadásairól, valamint katonai szervezetéről* címmel összefoglaló munkát írt,⁴⁴ ehhez számos szerájbeli funkcionáriustól kapott alapanyagokat. Girardin fiatal korában hosszú utazást tett a Közel-Keleten, eljutott az Oszmán Birodalomba is. A már a követségi ideje alatt írt *Értekezésében* részletes leírást ad az állami funkciókról, az azokat betöltő személyekről, az adónemekről, a hadseregről és annak alakulatairól, ezek ellátásáról és az állami ellenőrzésről az élet minden terén. Nyelvismerete lehetővé tette számára, hogy az oszmán politikai és udvari élet olyan képviselőivel is érintkezzen, akikkel a többi európai követnek nem sikerült kontaktust teremtenie. Kultúrtörténeti szempontból Girardin műve jelzi számunkra, hogy a 17. század végére a Francia Királyság területén már létezett olyan tudós társaság, amely a keleti nyelveket nemcsak beszélte, a kultúra iránt nemcsak rajongott, hanem a kor tudományos színvonalának legjavát képviselte: az írott nyelvet is ismerték, és módszeresen törekedtek a tudományos-kulturális információk, adatok összegyűjtésére.

A bécsi császári udvar második állandó konstantinápolyi követe még az előtt tartózkodott az Oszmán Birodalomban, hogy a keleti kulturális interakciókat bármilyen módon is koordináló szervezet, az Udvari Haditanács létrejött volna. Ogier Ghiselin de Busbecq (1522–1592) rendkívül sokoldalú személyiség, saját korában valódi polihisztor volt, mint senki előtte vagy utána a császári diplomáciában. Politikai és információszerző tevékenysége is fontos a történettudomány szempontjából, de legalább ennyire lényegesek azok a mozaikdarabok, amelyeket keleti tartózkodása során gyűjtött, majd közzé tett. Alapvető műve a *Török levelek (A. G. Busbequii D. legationis Turcicae epistolae quatuor)*⁴⁵, amelyben az Oszmán Birodalomban uralkodó rendet állítja szembe az európai államokban tapasztalható kaotikus állapotokkal. A bécsi könyvtárak számos olyan keleti kéziratot őriznek, amelyet ő hozott a császárvárosba,⁴⁶ de az általa gyűjtött érmék is nagy jelentőségűek. Az utóbbival új divatot teremtett: még a 17. század végén is gyűjtötték a császári követek az ókori keleti

Egyetemen arab és más keleti nyelvek (kivéve a hébert) professzori rangot nyert. Hamarosan saját arab betűs nyomdát nyitott, Brèves munkásságnak hatására. Hamilton, Alastair: *An Egyptian Traveller in the Republic of Letters: Josephus Barbatus or Abudacnus the Copt*. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, vol. 57. (1994) 123–150.; Matar, Nabil I.: *Europe Trough Arab Eyes, 1578–1727*. New York, 2009. 35., 75–76., 91.

⁴⁴ Az *Értekezés* két példányban maradt az utókorra. Az eredetit, amelyet Girardin saját kezével írt, a Francia Külgügyi Levéltár őrzi. (Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Turquie tome. I. vol. 7. fol. 48–98.) A másodpéldányt, amelyet a követ testvére, Claude-François de Girardin másolt le Konstantinápolyban, a Francia Nemzeti Levéltárban találhatjuk. (Archives Nationales K 1342 nr. 41 et 43.) Kerekes, Dóra: *Mémoires sur l'Empire ottoman*, id. mű; Dávid Géza: *Pierre de Girardin francia követ feljegyzései az Oszmán Birodalomról (1685–1689)*. *Mémoires sur l'Empire ottoman par Pierre de Girardin, ambassadeur français à Constantinople (1685–1689) (recension)*. Keletkutatás, 2011. tavasz 149–163.

⁴⁵ *The Turkish Letters of Oghier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople, 1554–1562*. Translated from the Latin of the Elzevir Edition by Edward Seymour Forster. Baton Rouge, 1927.

⁴⁶ Ezek közül kiemelkedik a Discorides által írt *De Materia Medica* 6. századi, illusztrált kézírata, amelyet Vienna Dioscurides, illetve Codex Vindobonensis med. gr. 1. címen tartanak nyilván, és az UNESCO „Világ emlékezete program” része. (Brubaker, Leslie: *The Vienna Dioscurides and Anicia Juliana*. In: Littlewood, Antony Robert – Maguire, Henry – Wolschke-Bulmahn, Joachim (eds.): *Byzantine Garden Culture*. Washington, D. C., 2002.) Busbecq 240 olyan kéziratot hozott Bécsbe, amelyek az Osztrák Nemzeti Könyvtár (Österreichische Nationalbibliothek) legféltettebb kincsei közé tartoznak. Teply: *Kaiserliche Gesandtschaften*, 136.

érméket.⁴⁷ Busbecq hozta Európába a felbecsülhetetlen értékű *Monumentum Ancyranum* (*Res Gestae Divi Augusti*) legteljesebb példányát,⁴⁸ de levelei és feljegyzései építészeti, fizikai, filológiai és államelméleti megfigyeléseket is tartalmaznak, ahogyan gyerekeknek szóló meséket is hazahozott.

Busbecq-nek köszönhető az angóramecske európai meghonosítása is,⁴⁹ és általa érkeztek Bécsbe, majd Németalföldre az első lilaakácok, császárkoronák, jácintok, kardvirágok,⁵⁰ orgonák⁵¹ és tulipánok.⁵² A tulipánok talán azért is ragadhatták meg olyan nagyon a figyelmét, mivel az oszmánok nagy becsben tartották.⁵³ Az új növények hagymáját a követ átadta a bécsi udvari főbotanikusnak, Carolus Clusiusnak (Charles de l'Écluse),⁵⁴ ő telepítette azokat a császári magánkertekbe.⁵⁵ Hamarosan „tulipánláz” tört ki Európában: aki csak tehette, megpróbált szerezni a növényből a kertjébe.⁵⁶ Az Oszmán Birodalommal elmentében, ahol alapvetően az egyszínű, ezen belül is a vörös tulipánt kedvelték, Európa a kétszínű (fehér–vörös, illetve fehér–lila) példányokat tartotta becsben. Nemcsak a kertekben, de a festészetben (elsősorban a csendéleteken) is megjelent a motívum, továbbá az uralkodói és főúri kincseskamráknak is egyik megbecsült darabjaivá váltak a növény hagymái.⁵⁷ Hamarosan tulipánkönyveket is készíteni kezdtek: a különféle fajtákat megraj-

⁴⁷ Erről lásd: Kerekes Dóra: *Johann Christoph von Kindsberg konstantinápolyi császári követ hagyatéka 1678-ból*. Lymbus. Magyarisztudományi Forrásközlemények, 1. évf. (2003) 151–179.

⁴⁸ *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq: Seigneur of Bousbecque, Knight, Imperial Ambassador*. Volume 1. Eds. by Thornton Foster, Charles – Blackburne, Daniell, F. H. Cambridge, 2012. 3.

⁴⁹ Thornton–Blackburne: *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, 3.

⁵⁰ Teply: *Kaiserliche Gesandtschaften*, 136.

⁵¹ Considine, John: *Dictionaries in Early Modern Europe. Lexicography and the Making of Heritage*. Cambridge, 2008. 139–140. Az orgona esetében nem minden forrás tekinti bizonyítottnak, hogy Busbecq hozta Európába.

⁵² Teply: *Die kaiserliche Großbotschaft*, 50.; Pavord, Anna: *The Tulip*. London, 2004. 56–62.

⁵³ Pavord: *The Tulip*, 30–31.; Demiriz, Yıldız: *Die Tulpe in der osmanisch-türkischen Kunst und Kultur*. In: *Tulpomanie. Die Tulpe in der Kunst des 16. und 17. Jahrhunderts*. Hrsg. von André van der Goes. Zwolle, Uitgeverij Waanders, 2004. 9.

⁵⁴ Carolus Clusius (Arras, 1526. február 19. – Leiden, 1609. április 4.), kora legnagyobb botanikusa, emellett orvos, műfordító és egyetemi tanár is volt, a Habsburgok főbotanikusa egy ideig. A tulipánokat eleinte csak tudományos célokra termesztette, és szigorúan tiltotta azok kereskedelmi forgalomba hozatalát. Nem sokkal később azonban néhány példányt elloptak tőle, és a szabad piacon értékesítették. Ebben az időben más úton is Európába érkezett a tulipán: először Ausztriába és Itáliába, majd pedig a holland területekre, Angliába és Franciaországba. Schuckelt, Holger: *Der Weg der Tulpe nach Europa*. In: *Tulpomanie*, 25.

⁵⁵ Schuckelt: *Der Weg der Tulpe*, 22–23.

⁵⁶ Goldgar, Anne: *Tulipmania. Money, Honor, and Knowledge in the Dutch Golden Age*. Chicago–London, 2007. 55. A legnagyobb tulipánszeretet Németalföldön ébredt: az 1630-as és 1640-es években valódi tulipánmániáról beszélhetünk, állandóan újabb és újabb fajtákat nemesítettek, az egyes példányok ára pedig korábban soha nem látott magasságba emelkedett. Ennek megfelelően természetesen megjelentek a spekulánsok is az üzletágban, sőt maga a növény is értéket képviselt, akárcsak az arany vagy a gyémánt. Volt olyan fajta, amelyet egy amsterdami házért cserében értékesítettek, egy „Semper Augustus” fajtát pedig 4600 dukátért és egy kétlovas hintóért adtak el. Ez az állapot azonban nem tartott sokáig, a piac összeomlott, a spekulánsok egy része jelentős veszteségeket szenvedett. Dash, Mike: *Tulipomania: The Story of the World's Most Coveted Flower and the Extraordinary Passions it Aroused*. London, 1999. 1–3. (A tulipánmániát tekinti a gazdaságtörténet az első piaci „spekulációs lufinak”).

⁵⁷ Goldgar: *Tulipomania*, 80–82., 97.

zolták, sorolva minden tulajdonságukat, vagyis egyfajta kertészeti katalógusnak tekinthetjük azokat.⁵⁸

Nemcsak Busbecq, de az ő konstantinápolyi tartózkodása után szinte minden követ egzotikus növényeket és gyakran állatokat is küldött vagy hozott Bécsbe a missziójáról. Ungnád Dávid is küldött haza Clusiusnak növényeket 1573-as követségéről: vadgesztenyét, törökmogyorót és görögliliomot.⁵⁹ Később Kuefstein is járt az isztambuli virágpiacon, ahol különféle tulipánokat, nárciszokat és más egzotikus növényeket vásárolt egy zsidó kereskedő segítségével.⁶⁰ Úgy tűnik, különleges megbízása volt szellőrózsák vásárlására, amelyek ekkor kezdtek Nyugaton divatba jönni. Természetesen a császári követek vásárlólistájáról sem hiányozhattak a keleti ékszerek, fűszerek, szőnyegek, kerámiák stb., amelyeket az uralkodónak, családjuknak és az udvar egyes tisztségviselőinek hoztak ajándékba.

A követek kultúrszenvédeléről a legtöbbet a hagyatéki listák alapján tudhatunk meg. Ezek közül Johann Christoph von Kindsberg állandó konstantinápolyi követé (1672–1678) maradt az utókorra⁶¹ Kindsberg hagyatékában szintén megtalálhatjuk a már említett érméket, számos használati és dísz tárgyat, amelyeket oszmán földi tartózkodása során örökölt (elődeitől), kapott, vett stb. A legértékesebb mégis több mint 300 tételes könyvgyűjteménye, amely részben az Oszmán Birodalomról szóló műveket tartalmaz, de kora minden fontos tudományos és enciklopédia-kötete, illetve több szépirodalmi alkotás is megtalálható volt a követnél.⁶²

A követségekkel utazó tudósok

A kora újkor tudósai a felfedezést, a közelebbi és távoli világok, népek, kultúrák megismerését alapvető szükségletnek tartották. Francis Bacon *Új Atlantisz* című művében megfogalmazta annak szükségességét, hogy a tudósnak a fényt kell keresnie a világ minden részében. Ennek a filozófiai gondolatnak a háttérében alapvető mentalitásbeli változás állt. A kora újkor tudósai az emberi társadalmakról, a különféle népek és államok működéséről, az eltérésekről és hasonlóságról kezdték meg diskurzusukat, ami később a nemzeti identitás megfogalmazásának irányába vezetett.⁶³ A tudósok sokszor csak az utazók naplóinak feldolgozása, illetve az általuk hazahozott kéziratok és egyéb emlékek révén jutottak ismeretekhez, de akadt közöttük olyan is, aki távoli tájakra utazott, például Guillaume Postel (1510–1581), akit az első francia orientalistának tekinthetünk.

Postel már a király (pontosabban annak testvére, Navarrai Margit) ösztönzésére járt az Oszmán Birodalomban, aki a keleti nyelvekhez köthető stúdiumokat patronálta.⁶⁴ Postel az 1536. évi, Jean de la Forêt vezette követséggel érkezett Konstantinápolyba, ahol az utóbbi a

⁵⁸ Goldgar: *Tulipomania*, 199–200.

⁵⁹ Wein, K.: *Deutschlands Gartenpflanzen um die Mitte des 16. Jahrhunderts*. Beihefte zum Botanischen Zentralblatt, nr. 31. (1914) 541–547.

⁶⁰ Teply: *Die kaiserliche Großbotschaft*, 50.

⁶¹ Még egy hagyatéki per is indult az öröksége miatt, ebben a korban ugyanis még nem volt tisztázott az a kérdés, hogy a követként kapott ajándékok a követ vagy az őt küldő állam tulajdonát képezik-e.

⁶² Kerekes: *Johann Christoph von Kindsberg*, 151–179.

⁶³ Rubiés, Joan-Pau: *Travel Writing as a Genre: Facts, Fictions and the Invention of a Scientific Discourse in Early Modern Europe*. The International Journal of Travel and Travel Writing, vol. 1. (2000) 5.

⁶⁴ McCabe: *Orientalism in Early Modern France*, 37.

király első állandó követe lett.⁶⁵ Postel ekkor két évet töltött oszmán földön, elsősorban Konstantinápolyban, de eljutott Szíriába, a Szentföldre, így Jeruzsálembe is, majd 1547 és 1550 között még egyszer visszatért Keletre.⁶⁶ Utazásairól számos arab nyelvű könyvet és kéziratot hozott magával, amelyek vallási kérdésekkel foglalkoztak, illetve tudományos problémákat tárgyaltak (elsősorban a matematika és az orvoslás érdekelte). Sok egyéb kézirat mellett ekkor került Franciaországba Naszír ad-Dín al-Túszi asztronómiai munkája, amelyet Guillaume Postel személyesen látott el széljegyzetekkel.⁶⁷ A tudományos-technikai érdeklődés központi szervezettségét mutatja, hogy második útja alkalmával a könyvek megvételét már a királyi követ, Gabriel d'Aramont támogatta.⁶⁸ Ugyancsak a királyi pártfogásnak köszönhetően a Collège Royale-ban keleti stúdiumokat is tanítottak, Guillaume Postel a matematika, az arab és más keleti nyelvek professzori pozíciót is betöltötte.⁶⁹

Postel Gabriel d'Aramont 1547 és 1551 közötti követségéhez is csatlakozott, ahogyan rajta kívül más tudósok is: Pierre Belon botanikus, Pierre Gilles d'Albi természettudós, André Thèvet kozmográfus és Nicolas de Nicolay. Közülük a hazatérést követően többen is közzé tették keleti tapasztalataikat, amelyek komoly hatást gyakoroltak a francia tudományos életre.⁷⁰ Guillaume Postelt erősen érdekelték a keleti nyelvek: második utazását követően *Grammatica Arabica* címen arab betűkkel készített nyelvtant adott ki, amely ugyan sok tekintetben hibás volt, és – tapasztalatok híján – a betűmetszése is elég ügyetlenre sikerült, mégis hosszú ideig használták Európában (majd 1613-tól váltotta fel fokozatosan az Erpenius-féle arab nyelvtan).⁷¹

A követség alkalmazottainak tevékenysége

A követségi alkalmazottak között számos olyan személyről tudunk, akik kulturális téren is kiemelkedtek. Sokan közülük a felemelkedés lehetőségét látták a távoli helyen eltöltött diplomáciai szolgálatban, ott kerültek kapcsolatba a keleti kultúrával, amelynek azután közvetítőivé váltak. Akadtak azonban olyanok is, akiket már megszerzett tudásuk miatt küldtek Konstantinápolyba, hogy ott csiszolják ismereteiket.

A legfontosabb alkalmazotti csoport talán a követségi tolmácsoké. Közülük sokan készítették nyelvtanokat, illetve szótárakat, de számos arab–török–perzsa nyelvű munkát ültettek át európai nyelvekre. A császári tolmácsok szerepéről már hosszabban értekeztem, közülük itt indokolt kiemelni Vincenzo Brattuti munkásságát, aki Mehmed ibn Haszán Szaádeddin (1536–1599) *Tadzsi'l tevarih* című művét fordította le, amelynek első része

⁶⁵ Kuntz, Marion L.: *Guillaume Postel. Prophet of the Restitution of All Things His Life and Thought*. The Hague, 1981. 23.

⁶⁶ Toomer: *Eastern Wisdom and Learning*, 26.

⁶⁷ A mű érdekessége, hogy szerzőjük a kardántengely működését már 1247-ben, jóval Gerolamo Cardano (1501–1576) előtt leírta. McCabe: *Orientalism in Early Modern France*, 44.

⁶⁸ Kuntz: *Guillaume Postel*, 94.

⁶⁹ Lefranc: *Histoire du Collège de France*, 110., 159.; Kuntz: *Guillaume Postel*, 29.

⁷⁰ McCabe: *Orientalism in Early Modern France*, 48.

⁷¹ A betűket Guillaume (I.) Le Bé (1524–1598) betűmetsző és -öntő metszette, de azok túl nagyok voltak hosszabb szövegek nyomtatásához. Postel elsősorban keleti kéziratokat hozott, illetve az ottani tudást kívánta Európában elterjeszteni. (I.) A Le Bé család Troyes-ből származott, ahol a 14. század végétől papírkészítéssel foglalkoztak, de Guillaume Párizsba ment, és 1540-ben Robert Estienne-nél lett tanonc, akitől a betűmetszés és -öntés művészetét tanulta. Később Velencében Marcantonio Giustinianinak dolgozott, akinek egy speciális, héber betűk nyomására alkalmas nyomdája volt. Egy római kitérőt követően de Guillaume visszatért Párizsba, ahol egészen haláláig dolgozott.

1649-ben Bécsben, a második pedig 1652-ben Madridban jelent meg.⁷² A 17. század végén a lotharingiai származású François Mesgnien de Meninski töltötte be a császári főtölmácsi pozíciót, amit azonban nagyon szeretett volna megszerezni a fasanói Johann Baptist Podestà is. Kettejük vetélkedése számos síkon folyt (Podestà például így alapította meg a keleti nyelveket oktató első bécsi szemináriumot, illetve mindketten számos nyelvtant, szótárt és fordítást készítettek⁷³). Ennek következménye pedig az lett, hogy végül megalakult a Keleti Nyelvek Kollégiuma, amely a bécsi orientalizmus bölcsőjévé vált.⁷⁴

A szegény családból származó francia Antoine Galland (1646–1715) követségi titkárként kezdte pályafutását Konstantinápolyban (1670–1675) a szintén orientalista Charles Olier de Nointel állandó követ mellett; még kétszer járt Keleten (1677-ben, majd 1679 és 1688 között). Antoine Galland volt a francia király keleti ritkasággyűjtéssel megbízott faktora, és számos más fordítás mellett ő készítette el a 18. század elején az *Ezeregy éjszaka meséinek* francia nyelvű kiadását,⁷⁵ amelynek messze ható következménye, hogy sokáig ilyennek képelték „a keleti irodalmat”.⁷⁶ Galland számos, az oszmán tudósok között számon tartott személlyel kapcsolatban állt. Az egyik, akitől kulturális információkat (is) szerzett, a portai főtölmács, Alexandro Mavrocordato volt, aki saját készülő munkáját is megmutatta neki.⁷⁷

Voltak olyanok is, akik bár diplomáciai küldöttség tagjaiként érkeztek az oszmán fővárosba, de – felismerve az ebben rejlő lehetőségeket – hamarosan tudatosan képezni kezdték magukat. Ide sorolhatjuk Luigi Ferdinando Marsigli, aki 1679–1680-ban Konstantinápolyban a velencei bailo (Pietro Civrani) házában lakott,⁷⁸ és Abraham Gabai zsidó tolmáctól tanulta a nyelvet.⁷⁹ Már ebben a korszakban kapcsolatot alakított ki a szerájhoz köthető oszmán írástudókkal (orvosokkal, történetírókkal, asztronómusokkal stb.), iratokat és térképeket gyűjtött. Tudjuk, hogy kapcsolatban állt Hüszejn Hezarfen történetíróval, akinek az Oszmán Birodalomról írt saját művét is megmutatta.⁸⁰

⁷² Rothman: *Drogomans and „Turkish Literature”*, 402.

⁷³ Meninski alapította meg az első bécsi fordítóházat, amely 1680 és 1687 között jelentette meg a *Thesaurus Linguarum Orientalium* című török–arab–perzsa szótárt, illetve egy nyelvtan könyvet (*Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae Institutiones seu Grammatica*, Bécs, 1680.). Güler, Kemal: *A history of the reception Modern Turkish Literature in the German-speaking world: A Turkological-philological approach*. In: Okyayuz, Mehmet – Hermann, Peter – Dorrity, Claire (eds.): *Migration. Global processes caught in national answers*. Wien, 2014. 139.

⁷⁴ Erről lásd: Kerekes Dóra: *Az első „Keleti Nyelvek Kollégiuma” Bécsben – A császári tolmácsok képzése a 17. század végén*. In: K. Lengyel, Zsolt – Nagy, József Zsigmond – Ujváry, Gábor (Hrsg.): *Österreichisch–ungarische Beziehungen auf dem Gebiet des Hochschulwesens/Osztrák–magyar felsőoktatási kapcsolatok*. Székesfehérvár–Budapest, 2010. 93–107.

⁷⁵ Erről bővebben lásd: Abdel-Halim, Mohamed: *Antoine Galland: sa vie et son œuvre*. Paris, 1964.; *Journal d’Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople (1672–1673)*. Éd. Schefer, Charles. Paris, 1881. I. 236.; Longino: *French Travel Writing in the Ottoman Empire*, 145–160.

⁷⁶ Dew, Nicholas: *Orientalism in Louis XIV’s France*. Oxford, 2009. 4.

⁷⁷ *Journal d’Antoine Galland*, I. 236.

⁷⁸ Csíky Gábor: *Luigi Ferdinando Marsigli, a magyar föld felfedezője. Emlékezés halálának 250. évfordulóján*. Földtani Tudománytörténeti Évkönyv, 9. évf. (1980–1981) Budapest, 1983. 85.

⁷⁹ Rothman: *Drogomans and „Turkish Literature”*, 408.; F. Molnár, Mónika: *An Italian Information Agent in the Hungarian Theatre of War: Luigi Ferdinando Marsigli between Vienna and Constantinople*. In: *A Divided Hungary in Europe*, 92.

⁸⁰ Rothman: *Drogomans and „Turkish Literature”*, 408.; F. Molnár: *An Italian Information Agent*, 93–94.

Összegzés

A 17. századra a versailles-i és a bécsi udvar egészen másként viszonyult az Oszmán Birodalomhoz, ez pedig a kulturális interakciók terén is megmutatkozott. A francia orientalistákat már központilag támogatták: Nicolas Fouquet, Jules Mazarin és Jean-Baptiste Colbert, majd Armand Jean du Pléssis, ismertebb nevén Richelieu kardinális, a francia uralkodók nagynevű és befolyásos tanácsadói is sokat költöttek keleti kéziratok felkutatására és megszerzésére – természetesen az uralkodó nevében és dicsőségére. A legtöbb kézirat a *Librairie Royale*-ba került (ez képezte a mai *Bibliothèque Nationale* Keleti Gyűjteményének alapját),⁸¹ amely valódi kutatóközponttá vált. Az itt dolgozók szótárakat, nyelvtanokat és más kéziratokat készítettek, amelyek hozzájárultak a keleti nyelvek (arab, török, perzsa) oktatásához. Küldöttek mentek Keletre, hogy kéziratokat vásároljanak, útjukat pedig a központi kincstár finanszírozta. A francia király udvarában ugyanis kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a keleti kereszténységről szóló kéziratoknak, amelyek beszerzésének szükségességére minden „kiutazó” figyelmét felhívták.⁸² A tevékenységhez komoly ágensi hálózatot építettek ki, amelynek tagjai számos helyen és több generáción keresztül figyelték és vásárolták a kéziratokat az uralkodói könyvtár számára. A Keleti Gyűjtemény Colbert idején hatalmas mennyiségű gyarapodást produkált, mivel az államférfi, aki 1663-tól felelt ezért a területért, számos megbízottat küldött Keletre.⁸³ Bár az utazásokat névleg a „király és a király dicsősége” motiválta, valójában megállapíthatjuk, hogy a francia állam vezetői felismerték, hogy – külpolitikai céljaik megvalósítása érdekében – pragmatikus tudásra van szükségük a keleti társadalmakról, és ezért küldték megbízottaikat szervezett módon és meghatározott céllal Keletre.⁸⁴

A kéziratok gyűjtése, rendszerezése és tanulmányozása mellett Franciaországban is számos, változatos színvonalú útleírás készült a keleti utazásokról, amelyek hozzájárultak az ottani világról szóló ismeretek bővítéséhez, a muszlimok, kultúrájuk és vallásuk megismeréséhez. A 17. századra ezek alapján megszülettek az első nagy összegző munkák. Ilyen például Barthélemy d’Herbelot de Molainville (1625–1695) 1697-ben kiadott *Bibliothèque orientale*-ja,⁸⁵ amely a következő két évszázadra az iszlám enciklopédiájává vált Európában.⁸⁶ Az élete fő művének tartott és valóban szinte teljes élete során készített munka a ha-

⁸¹ Toomer: *Eastern Wisdom and Learning*, 34–35.

⁸² Laurens, Henry: *L’orientalism français: un parcours historique*. In: Courbage, Youssef – Kropp, Manfred (eds.): *Penser l’Orient*. Beyrouth (Liban), Institut français du Proche Orient (Contemporain publication, No. 16.). www.ifpo.revues.org/206 (a letöltés ideje: 2016. május 14.)

⁸³ Dew, Nicholas: *The order of Oriental knowledge: the making of d’Herbelot’s Bibliothèque Orientale*. In: Prendergast, Christopher (ed.): *Debating World Literature*. London, 2004. 238.

⁸⁴ Dew: *Orientalism in Louis XIV’s France*, 16. Colbert szerepe e téren kiemelkedő volt, amikor meghalt, a tudós közösség tagjai úgy értékelték, hogy tevékenységük – a király érdektelensége miatt – háttérbe fog szorulni. Ez nem következett be, de Colbert támogatása nélkül valóban kisebb hangsúlyt kapott e terület. A témáról bővebben: Clément, (Jean-)Pierre (ed.): *Lettres, instructions et mémoires de Colbert*. 10 vols. Paris, 1861–1882. V. 233–650.; Saunders, Stewart E.: *Politics and Scholarship in Seventeenth-Century France: The Library of Nicolas Fouquet and the Collège Royal*. *Journal of Library History*, vol. 20. (1985) 1–24.

⁸⁵ *Bibliothèque orientale, ou Dictionnaire universel contenant tout ce qui regarde la connoissance des peuples de l’Orient*

⁸⁶ Barthélemy d’Herbelot de Molainville a Párizsi Egyetemen tanult keleti nyelveket, majd az egyetem elvégzését követően Itáliába ment, hogy az ottani kikötőkbe érkező keleti kereskedők révén tökéletesítse az elsajátított nyelvtudást. Megismerkedett Lucas Holstenius holland humanistával és Leone Allacci görög tudóssal. Ezt követően visszatért Franciaországba, ahol Nicolas Fouquet

lála után két évvel jelent meg, Antoine Galland gondozásában.⁸⁷ A mű Kjátib Cselebi: *Keşf ez-zunun 'an esami el-kutub ve el-fünun* című munkájának rövidített fordítása, de sok más arab és török kéziratot is felhasznál a compiláció elkészítéséhez.⁸⁸

A korszak tudósai, gyűjtői, fordítói, írói stb. a „tudományos humanizmus” vagy a „barokk orientalizmus” jegyében alkottak és cselekedtek, és közvetlen módon befolyásolták az európai kultúrát, irodalmat is. A Kelet már a 16. században éreztette hatását: a francia regényekben és tragédiákban sokszor szolgált háttérként, helyszínként az Oszmán Birodalom. 1560-ban mutatták be és 1561-ben adták ki Gabriel Bounin *La Soltane* című tragédiáját, amely Roxelane (Hürrem, a szultán felesége) szerepét mutatja be Szülejmán legidősebb fia, Musztafa 1553. évi meggyilkolásában. Ez az első olyan színdarab, amely azt jelzi: az Oszmán Birodalom eseményeiről nemcsak az uralkodói udvar döntéshozói rendelkeztek pontos információkkal Franciaországban. Musztafa személye teljesen érdektelen, a hangsúly Roxelánén (a darabban: Rose) van.⁸⁹ A 17. századból említhetjük továbbá Jean de La Fontaine-t, aki kapcsolatban állt a királyi tudósok körével, és – Phaedrus munkássága mellett – a Biblothèques Royale tagjai által fordított arab–perzsa–török állatmesék is nagymértékben hozzájárultak a *Fables* (Fabulák) megszületéséhez.⁹⁰ Molière: *Úrhatnám polgár* című zenés darabjára,⁹¹ illetve Racine: *Bajazid* című drámájára⁹² is egyértelműen az oszmán kultúra és környezet hatott.⁹³

A 16–17. században létrejött francia királyi tudósközösség – Colbert tanácsára és hathatós támogatásával – a *Respublica Litteraria* aktív tagja volt.⁹⁴ Ennek a közösségnek része-

támogatásával 1500 livres-es álláshoz jutott, majd 1661-ben a keleti nyelvek titkára és tolmácsa tisztelet is elnyerte. Fouquet bukása után elhagyta Párizst és ismét Itáliába ment, de Colbert hazahívta, és újra királyi szolgálatba fogadta. 1692-ben a Collège de France professzora lett, a szíriai tanszéket vezette. Fő műve mellett készített egy *Anthologie orientale*-t, illetve egy *Dictionnaire arabe, persan, turc et latin*-t, de ezeket soha nem adták ki. Dew: *The order of Oriental knowledge*, 235.

⁸⁷ Dew: *Orientalism in Louis XIV's France*, 2–5.

⁸⁸ Kjátib Cselebi (Musztafa bin Abdullah, Hadzsi Kalfa; 1609–1657) török történetíró és földrajztudós, a 17. század egyik legtermékenyebb oszmán szerzője, aki nem a vallásos irodalom területén alkotott. A fent említett munkát tekintik fő művének.

⁸⁹ Tilley, Arthur Augustus: *The Litterature of the French Renaissance. An Introductory Essay*. Vol. 1. Cambridge, 1885. 87.

⁹⁰ Hadjadj-Aoul, Mohammed: *Les Fables de La Fontaine et leurs Sources Orientales*. In: Synergies Algérie. 2009. No. 5. 245–246.

⁹¹ Hossain, Mary: *The Chevalier d'Arvieux et Le Bourgeois Gentilhomme*. Seventeenth-Century French Studies, vol. 12. (1990) 76–88.; Larzul, Sylvette: *Laurent d'Arvieux*. In: François Poullion (ed.): *Dictionnaire des orientalistes de langue française*. Paris, 2012. 30–31.

⁹² Soare, Antoine: *Bajazet dans l'imaginaire racinien*. In: Martin, Isabelle – Elbaz, Robert (eds.): *Jean Racine et l'Orient. Actes d'un Colloque International tenu à l'Université de Haïfa, 14–16 avril 1999*. Tübingen, 2003. 33–53.; Mazawi, André Elias – Martin, Isabelle: *Bajazet en arabe: entre traduction et acculturation*. In: Jean Racine et l'Orient, 53–63.

⁹³ Dew: *Orientalism in Louis XIV's France*, 12.

⁹⁴ Dew: *Orientalism in Louis XIV's France*, 16.; a fogalomról részletesebben lásd: Waquet, Françoise – Bots, Hans: *La République des lettres*. Paris–Bruxelles, 1997. A fogalmat egészen a 18. századig a nemzetközi tudományos összeköttetések megjelölésére használták, amely közösségbe könyvtárosok, levéltárosok, egyetemi tanárok, történettel foglalkozók, teológusok és más tudósok egyaránt beletartoztak, anélkül, hogy nemzetiségük vagy lakhelyük szerepet játszott volna. (Dalton, Susan: *Engendering the Republic of Letters: Reconnecting Public and Private Spheres*. Québec, 2003. 7.) Munkáikról levelekben számoltak be egymásnak, illetve számos esetben utazásokat is tettek egymáshoz. (Goodman, Dena: *The Republic of Letters: A Cultural History of the French*

sei voltak az oszmán tudósok is, akik a Konstantinápolyban rövidebb-hosszabb ideig élő európaiakkal fenntartott aktív kapcsolataik révén kerültek be.⁹⁵ Fontos hangsúlyoznunk, hogy a Keletről megszerzett kulturális, vallási, életmódbeli tudást természetesen felhasználták a klasszikus diplomáciai játékok, a nehéz vagy éppen könnyebb tárgyalások során, valamint a „francia–oszmán barátság” erősítésére.

Az eddig elmondottak mellett azonban az interakcióknak más területei is megállapíthatók. A szultán seregeinek európai hódításaival egy időben megjelent a kontinensen az új „török divat”, amely már nem elégedett meg azzal, hogy különféle „Orientalicá”-kat gyűjt, de nagy figyelmet fordított azok bemutatására is. A török motívumok az élet számos területén láthatók: török ruhákba öltözött viaszfigurákat kezdtek önteni, az 1540-es évektől megjelent az udvari lovagi tornákon a török motívumok díszítette ruházat, a 16. század végén az európai fegyvereket török mintákkal tették vonzóbbá, és természetesen az építészeti alkotások külső és belső díszítő elemei között is megjelentek az oszmán motívumok. Sőt, a 16. századi Itáliában arabeszk⁹⁶ könyvborítók készültek, amelyeket oszmán vagy az ottani kultúrát jól ismerő európai művészek terveztek. A francia követségek, kereskedők és utazók nagymértékben elősegítették, hogy az oszmán szőnyegek, kézműves termékek, kerámiák, a márványozott papír és a bőrtermékek elterjedtek Európában.⁹⁷ A bécsi udvar számára pedig a török motívumok megjelenítésének egyik komoly ágát a török adóval küldött mechanikus és automata szerkezetek díszítései képezték. Az aranyozott, ezüstözött vagy más módon gazdagon díszített órákra, automata szerkezetekre az oszmán mindennapi életből ismert figurák kerültek – szemben az Európában divatos vallási motívumokkal –, amelyek szeme vagy feje gyakran mozgott, vagy a lábukat emelgették, ezzel indítva el az óra ütéséhez szükséges mechanikát. Az egyik kiemelkedő alkotás e téren az 1580-ban Dél-Németországban készült óra, amely egy lovaglós pasát mintáz.⁹⁸

Az interakciók talán egyik legérdekesebb területe a porcelán-előállítás volt. Az oszmán szeráj minden korban nagy érdeklődéssel fordult a kínai porcelán irányába, amelyből ko-

Enlightenment. New York, 1994. 17.) Útjaikról gyakran vezettek naplót, amelyeket később kiadtak. A 17. század második felében ebben a közösségben jött létre az első tudományos folyóirat. (Goldgar, Anne: *Impolite Learning: Conduct and Community in the Republic of Letters, 1680–1750*. New Haven – London, 1995. 2.; Lambe, Patricke: *Critics and Skeptics in the Seventeenth-Century Republic of Letters*. The Harvard Theological Review, vol. 81. (1988) no. 3. 273.) Ez új médiát jelentett számukra a tudományos ismeretek, felfedezések, megállapítások összegzéséhez, a közösség számára való bemutatásához. Az első lapok a németalföldi piacon jelentek meg, francia nyelven (*Journal des Sçavans* [1665], *Nouvelles de la République des Lettres* [1684], *Bibliothèque Universelle* [1686]).

⁹⁵ Nem a kora újkorral kezdődött ez a kapcsolat, és nem nevezhető egyirányúnak sem. Már II. Mehmed szultán (1451–1481) idején is gyűjtötte a szeráj a görög kéziratokat, illetve az uralkodó ösztönzésére számos görög nyelvű művet fordított le (például Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzok* vagy Aiszóposz *Mesék* című műveit, illetve Ptolemaiosz *Geographiáját*). Erről bővebben lásd: Raby, Julian: *Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium*. *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 37. (1983) 15–34.

⁹⁶ Arabeszk: bonyolult, szabályos, végtelenül folytatható vagy önmagába visszatérő, rendszerint növényi ornamentika.

⁹⁷ Renda, Günsel: *The Ottoman Empire and Europe: Cultural Encounters*. Foundation for Science, Technology and Civilization, No. 622. December 2006. www.fstc.co.uk (A letöltés ideje: 2012. december 21.) 8.

⁹⁸ Automatenuhr mit reitendem Pascha, Süddeutschland um 1580/1590, Kupfer, Messing, vergoldet; Werk: Eisen (47,5 cm×42 cm×34 cm), Kunsthistorisches Museum Wien, Kunstkammer, Inv.-Nr. KK_6857

molyabb készletekkel rendelkeztek. A mindennapi életben is szívesen használták, de a különlegesebb darabok gyűjteményekbe kerültek. Az európai manufaktúrák elkezdtek utánozni a keleti porcelánt. Eleinte kínai motívumokkal látták el őket, később azonban már oszmán díszítést adtak nekik. Olyannyira igyekeztek hűen követni az oszmán motívumokat, hogy a konstantinápolyi francia állandó követ, Charles de Ferriol (comte d'Argental, 1652–1722)⁹⁹ követségi ideje alatt (1703–1711) megbízást adott Jean-Baptiste Vanmournak (1671–1737),¹⁰⁰ hogy egy száz képből álló gyűjteményt hozzon létre, amellyel az oszmán mindennapi életet, illetve a szeráj tagjait mutatja be. A gyűjtemény („*Recueil Ferriol*”) alapján porcelándíszítő motívumok is készültek, és hamarosan egész manufaktúrák használták. Az 1740-es évek végén a meißeni porcelánmanufaktúrában a két főrajzoló, Johann Joachim Kändler és Peter Reinicke Vanmour rajzai, illetve Ferriol kiadása alapján készített dekormotívumokat.¹⁰¹

A Kelet és a Nyugat közötti interakciók tehát sokrétűek voltak, amelyek során jelentős szerepet játszottak az oszmán fővárosban lévő európai állandó követségek. Ezek nemcsak politikai és diplomáciai, de egyúttal kulturális központokként is működtek. A fent leírtak alapján kijelenthetjük, hogy a tolmácsok kiemelkedő és fontos szerepe mellett az európaiak – köztük a bécsi császári udvar – állandó konstantinápolyi követségeinek más tagjai maguk a követek, az oda érkező tudósok, illetve más alkalmazottak, mint a követségi titkárok vagy az ide küldött művészek is jelentős szerepet játszottak a két világ közötti interakciók során. Indokoltnak tartom a későbbiekben az egyes csoportok és személyek szerepének mélyebb vizsgálatát.

DÓRA KERÉKES

Bridge between the East and the West. The role of French and imperial embassies in Europe's acquaintance with Eastern culture

In the early modern period, the South-Eastern and Eastern part of Europe, just like the Mediterranean, was part of a contact zone linking the East with the West, Christians with Muslims. The region was cosmopolitan and multicultural where orientation was difficult in the 15th–16th centuries; there were a number of misunderstandings and problems among people. This era, however, was a cognition process as a result of which the Ottoman Empire became part of the European state system by the end of the 17th century. These areas became in-between spaces where people but even things (e.g.: books, household objects) and customs also crossed the political–religious borders. Getting to know other societies continuously gained importance, knowledge was mediated by people originating from different social layers and reached the old continent in many different forms.

This paper examines the interactions between these two worlds, in particular it is describing the role of the permanent missions of European powers to Constantinople, includ-

⁹⁹ Ferriol nem ekkor járt először Konstantinápolyban, 1692-ben Antoine Castagère de Chateauneuf akkori állandó követhez küldte XIV. Lajos rendkívüli megbízottként. Bóka Éva: *Charles de Ferriol márkai portai követsége, 1699–1703. Történelmi Szemle*, 25. évf. (1982) 3. sz. 520.

¹⁰⁰ Faroqhi, Suraiya: *The Cambridge History of Turkey: The later Ottoman Empire, 1603–1839*. Cambridge, 2006. 443.

¹⁰¹ Cassidy-Geiger, Maureen: *Graphic Sources for Meissen Porcelain: Origins of the Print Collection in the Meissen Archives*. Metropolitan Museum of Art Journal, vol. 31. (1996) 106–107.

ing the French and the Habsburg embassies. The final conclusion is that interactions were manifold, in the course of which, however, the permanent embassies of the Europeans in the Ottoman capital played a significant role. They were not only political and diplomatic centres but cultural ones as well, through which Ottoman scientists could take part of the European scientific community. It can be stated that, besides the outstanding and important role of interpreters as transimperial subjects, other members of the European embassies in Constantinople—the ambassadors themselves, scientists arriving there, and also other employees such as embassy secretaries or artists sent there—all played important roles in the interactions between the two worlds. In the future, I plan to study the roles of certain groups more deeply.

CZIRÁKI ZSUZSANNA

Követ vagy szélhámos?

*A Habsburg-diplomácia útvesztői
egy konstantinápolyi gyilkosság tükrében**

Bevezetés

Simon Reniger konstantinápolyi Habsburg rezidens (1649–1665) kinevezésének körülményeit korábban hosszabb ideig kutattam bécsi levéltárakban. Már a kezdet kezdetén felkeltette érdeklődésemet Reniger kinevezésének nehézkessége, többek között az, hogy a követiség már az új követ szolgálatba lépése előtt óriási pénzügyi deficittel indult. Reniger konstantinápolyi kirendelésekor – 1649-ben – három évtizednyi költséges háborúzást követően, a Habsburg-kincstárt uraló általános pénzhiány közepette kínosan nagy összeget, 10 000 forintot¹ küldtek a Portára csakis azért, mert rendezni kellett az 1648-ban Konstantinápolyban elhalálozott elődje, Alexander Greiffenklau von Vollraths (1643–1648) után maradt adóssághalmot. De hogyan keletkezhetett ekkora adósság a rezidens néhány éves szolgálata alatt? A követségek történetét tekintve az még önmagában nem számított rendkívülinek, hogy a konstantinápolyi diplomaták a Bécsből rendszertelenül csordogáló pénzforrások átmeneti elapadásából eredő likviditási zavarokat kisebb-nagyobb áthidaló hitelekkel oldották meg. Ezúttal azonban nem erről volt szó. Greiffenklau rezidens 1646 őszén gyilkosságot követett el Konstantinápolyban, ami – hiába is próbálta titkolni – egykettőre kitudódott, az eset pedig nemcsak a követ bebörtönzéséhez vezetett, hanem kisebbfajta diplomáciai vihart is kavart a Habsburg–oszmán kapcsolatokban. Greiffenklau félresikerült akciója után csak roppant nagy mennyiségű kenőpénz lefizetését követően kerülhetett szabadlábra. Mivel a követért elvileg maga a német-római császár állt jót, nyilvánvalóan jó üzletnek tűnt finanszírozni szabadlábra kerülését, bár végül a hitelezők egyetlen krajcárt sem láttak a pénzükből Greiffenklau haláláig, sőt egészen 1649-ig, Johann Rudolf Schmid rendkívüli követ² megérkezéséig, akit sok egyéb feladat mellett Simon Reniger rezidens beiktatásával és a Greiffenklau-adósságok rendezésével is megbíztak.³

* Tanulmányom a „Hétköznapi és birodalmi politika a Köprülü-restauráció idején” című OTKA K 109070 azonosítószámú projekt keretében készült. A témához kapcsolódó bécsi levéltári munkámban Oross András (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofkammerarchiv) és Lázár Balázs (Kriegsarchiv) voltak segítségemre, a spanyol levéltári adatokért Luis Tercero Casadónak szeretnék köszönetet mondani. A tanulmány elkészítéséhez szükséges levéltári kutatásokat részben a Collegium Hungaricum bécsi ösztöndíjával valósítottam meg.

¹ Ez az összeg a követség körülbelül hároméves teljes működési költségét jelentette.

² Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn (1590–1667) 1629–1643 között állandó portai követ (rezidens), 1649-ben internuncius, 1650-ben főkövet (Großbotschafter). Schmid pályájával és a korabeli diplomáciai terminológiával kapcsolatban átfogóan lásd: Meienberger, Peter: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel 1629–1643*. (Geist und Werk der Zeiten, 37.) Bern–Frankfurt, 1973. Újabb: Duregger, Sarah: *Diplomatische*

Mielőtt megismerkednénk magával az esettel, előjáróban szeretnék megfogalmazni néhány gondolatot arról, miért is vélem úgy, hogy ez a gyilkosság több egy színes, kis keleti történetnél. A történetek elemzése egyfelől értékes adalékokkal szolgál egy kevésbé ismert Habsburg-követ szolgálati idejéről. Alexander Greiffenklau konstantinápolyi Habsburg-rezidens portai tevékenységével kapcsolatban az eddigi – meglehetősen szerény – irodalom általában két dolgot emelt ki: egyfelől a követ diplomáciai alkalmatlanságát, másfelől a Don Juan de Menessesen elkövetett gyilkosság ódiáját.⁴ Ami szakmai kvalitásait illeti, el kell mondani, hogy egyelőre nem született olyan összefoglaló munka, amely a levéltári források kínálta tényanyag alapján kellő alaposítással elemezte és értékelte volna a Greiffenklau-követség időszakát, így egyelőre elhamarkodott volna pálcát törni a rezidens feje fölött.⁵ Az utókor rosszmadájú értékítélete, miszerint Greiffenklau azért lett volna „hitvány diplomata”, mert öntörvényű volt, erőszakos és iszákos, ingatag lábakon áll, hiszen a fenti jelzők sok konstantinápolyi követre igazak voltak. Kedvezőtlen megítélésében közrejátszhat az, hogy portai tevékenységét két kiváló rezidens – Johann Rudolf Schmid (1629–1643) és Simon Reniger (1649–1665) – munkássága fogja közre. Mivel e két követ pályája hosszabb és a fennmaradt források szempontjából is gazdagabb – tehát jobban is kutatott –, könnyen eshetünk abba a csapdába, hogy Greiffenklaust Schmid és Reniger árnyékában értékeljük. Mindezt tetézi az a körülmény, hogy hivatali elődje – Johann Rudolf Schmid – megismerkedésük pillanatától ellenszenvet táplált Greiffenklauval szemben, rossz véleményét pedig nem is rejtette véka alá.⁶ Ennek jelentősége pedig korántsem elhanyagolható, hiszen az Udvari Haditanács meghatározó keleti szakreferenseként rosszallását semmi esetre sem lehetett figyelmen kívül hagyni. Greiffenklau elszigetelődésének hátterét vizsgálva az sem mellékes, hogy személye vajon hogyan illeszkedett be a Haditanácsot, hovatovább az egész Hofburgot átszövő patrónus–kliens hálózatokba, melyek nélkül egy hozzá hasonló közép-szintű diplomata tevékenysége nem érthető meg.

A tanulmánynak nem célja az udvari hálózatok vizsgálata, egy-két példával azonban szeretném érzékeltetni e kapcsolatok szerepét a diplomata életében, hiszen nem is kell különösebben mélyre ásni az iratokban ahhoz, hogy Greiffenklau ellenségeivel találkozzunk: Hermann Czernin rendkívüli követtel kifejezetten feszült volt a viszonya, 1644–1645 fo-

Kommunikation zwischen Kaiserhof und Hoher Pforte. Die Berichte der kaiserlichen Residenten Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn und Alexander Greiffenklau von Vollraths. Saarbrücken, 2015.

³ Bővebben lásd: Cziráki Zsuzsanna: *Habsburg–oszmán diplomácia a 17. század közepén: Simon Reniger konstantinápolyi Habsburg rezidens kinevezésének tanúságai (1647–1649).* Századok, 149. évf. (2015) 4. sz. 835–871.; haditanácsi kivonatok Johann Rudolf Schmid 1649. április 30. és június 2. közötti konstantinápolyi jelentéseiből: Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHStA), Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 121. Konv. 1. fol. 60–81.; Johann Rudolf Schmid III. Ferdinándnak. Edirne, 1649. augusztus 13. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 121. Konv. 1. fol. 224–232.; Johann Rudolf Schmid véleménye Greiffenklau adósságairól. s. l. 1648. május 29. Österreichisches Staatsarchiv Finanz- und Hofkammerarchiv (a továbbiakban: ÖStA FHKA), Hoffinanz Ungarn, Rote Nummer 178. (Januar – September 1648) fol. 163–169.

⁴ Vö.: Hammer, Joseph von: *Geschichte des Osmanischen Reiches.* Bd. 3. 1623–1699. Pest, 1835. 249.

⁵ Bizonyára nagyobb lendületet ad majd a kutatásnak Alexander Greiffenklau követjelentéseinek kiadása, ami a Salzburgi Egyetemen zajlik Arno Strohmeyer vezetésével.

⁶ Johann Rudolf Schmid Heinrich Schlicknek. Bécs, 1648. július 20. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 2. fol. 158–161.

lyamán többször is összetűzött vele a Portán.⁷ A már említett Schmid – és a vele szövetséges Michel D’Asquier főtölmács – is teljesen nyilvánvalóan ellene dolgozott, s a befolyásos hadi tanácsos láthatóan elégtételként fogta fel, hogy Greiffenklau halálát követően Simon Reniger került a követi posztra, aki minden kétséget kizáróan az ő – Schmid – kreatúrája volt.⁸

Másfelől hasonlóképpen óvatosságra int a Menesses-gyilkosság kérdése. A korábbi munkák alapján az a kép alakulhatott ki bennünk, hogy Greiffenklau mindenféle komolyabb átgondolás nélkül, felindulásból vetemedett e szörnyű tette – ismét csak a „rossz követ” imázst erősítve az utókorban. (Egyébként ez sem volna egyedi eset, hiszen a sokat emlegetett Schmid néhány évvel korábban személyes okokból méreggel kísérelte meg eltenni láb alól barátja és szövetségese, D’Asquier riválisát, a túlságosan is tehetséges tolmács hírében álló Vincenzo Bratuttit!⁹) Ha azonban felfejtjük a levéltári források szövetét, olyan összefüggésekkel szembesülünk, melyek túlmutatnak egyetlen személyen. Az incidens alapján bepillantást nyerhetünk a Habsburg-világ diplomáciai mechanizmusai és az uralkodócsalád két ága közötti bonyolult összjáték részleteibe. A gyilkosság kínálta számos elemzési lehetőség közül én tehát a Habsburg diplomáciatörténeti megközelítést választottam. Így a továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy megvizsgáljam, milyen következtetések vonhatók le Bécs és Madrid kapcsolatára vonatkozóan egy rendkívül érdekes időszakban, a harmincéves háború utolsó éveiben e konstantinápolyi skandallum tükrében. Mielőtt azonban tágabb következtetésekre kerülne sor, ismerkedjünk meg a gyilkosság detektívregénybe illő részleteivel!

A Menesses-incidens

Don Juan de Menesses először 1645 novemberében bukkan fel Greiffenklau jelentéseiben. A nagyvezír¹⁰ környezetéből kiszivárogtatott hírek alapján szerzett tudomást érkezéséről, pontosabban arról, hogy Menessest még az ősz elején elfogták egy Livornóból érkező angol hajón, ahol kémnek nézték, ezért átadták a szmirnai kádinak. A kádi szerint a fogoly előkelő madridi lovagnak és a spanyol király követének mondta magát, és azt követelte: adjanak kíséretet mellé, és rögvest indítsák el Konstantinápolyba, mert fontos megbízatása volna a szultánhoz.¹¹ Már ott, helyben felmerült a gyanú, hogy csak azért állt elő ezzel a történettel, mert így akart megmenekülni a büntetés elől – erre utalt legalábbis az a körülmény, hogy a hajó többi utasa előtt nem beszélt semmiféle küldetésről. A tanácstalan kádi végül két török kíséret és egy tolmácsot adott mellé, akik elhúzódozó tengeri és szárazföldi utazás során Konstantinápolyba kísérték. A „követ” híre jóval hamarabb ért a Portára, mint saját maga, és a hosszas várakozás során a nagyvezírben is felébredt a gyanú Menesses állítólagos kül-

⁷ Vö. *Zweite Gesandtschaftsreise des Grafen Hermann Czernin von Chudenic nach Constantinopel im Jahre 1644*. Neuhaus, 1879. 65., 70. A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv Turcica gyűjteménye hemzseg a kettejük harcát tanúsító aktáktól. A teljesség igénye nélkül lásd: Alexander Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1645. december 22. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 1. fol. 438–442.; Alexander Greiffenklau Franz Ulrich Kollowratnak, az Udvari Kamara elnökének. Konstantinápoly, 1645. július 30. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 1. fol. 446–451.

⁸ Vö. Cziráki: *Habsburg–oszmán diplomácia a 17. század közepén*, 848–854.

⁹ Hiller István: *A tolmácsper. A bécsi Haditanács és a Habsburgok tolmácsai a 17. század első felében*. Történelmi Szemle, 33. évf. (1991) 3–4. sz. 203–214.; Meienberger: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn*, 112.

¹⁰ Salih pasa nagyvezír (1645–1647)

¹¹ Ibrahim szultán (1640–1648)

detésével kapcsolatban. Adott pillanatban még Greiffenklaut is kérdőre vonta, nem rejtegeti-e az elveszett követet a saját házában.¹²

Greiffenklau informátorai révén időközben megtudta, hogy a jövevény Gallipoliig hajózott, majd onnan szárazföldi úton haladt tovább. Mégsem hozta szóba a témát a Portán, mivel ott már láthatóan elült az érdeklődés iránta. Végül azonban Menesses 1645. október 30-án befutott a fővárosba, érkezése pedig alaposan felforgatta a portai viszonyokat. Galatában szállt meg egy közönséges házban, és rögtön felfogadott egy zsidó tolmácsot, majd pedig kapcsolatot létesített a nagyvezír „kedvenc zsidó udvaroncával”. Rajta keresztül megüzente a nagyvezírnek, hogy olyan ajánlata van a szultánnak, ami még a keresztényeket is lázba hozná. Mindeközben Menesses konstantinápolyi berendezkedését meglehetősen nagy hírverés kísérte. A rejtélyes spanyol követnek csudájára járt a galatai nép: gyerekek, asszonyok, járókelők és mindenféle érdeklődő hallgatta szájátva a szőszátyár jövevény meséit. Ám hamar kerültek ellenlábasai is, hiszen a császári diplomácia értesülései szerint állandóak voltak körülötte a dulakodások és egyéb erőszakos események. Így vagy úgy, de Menessesnek mindenképpen sikerült felhívnia magára a figyelmet, a hírek és álhírek tarka kavalkádjára építve pedig céltudatosan közelített a portai döntéshozók felé: hallatlan önbizalommal ecsetelte ugyanis, hogyan „zaklatja” a környék kíváncsi lakossága, ezért a remélt tárgyalások megkezdése előtt egy méltóbb szállást kért – és kapott is a nagyvezír említett zsidó bizalmasánál.¹³

Greiffenklau mindvégig árgus szemekkel követte a fejleményeket, és azt is kiderítette, hogy Menesses szokatlan módon megbízólevél nélkül érkezett, mert azt állítólag még Szmirnában elveszítette. Gyanús volt továbbá, hogy teljesen egyedül, tolmács és szolgák nélkül vonult be a városba. Az ezúttal meglehetősen alapossággal eljáró Habsburg-követ rendkívül pontos leírást adott az illetőről: kis növésű, szokatlanul borotvált, hatvan év körüli férfi volt keresztény szokásokkal, akiről azonban lerítt, hogy korántsem olyan előkelő, mint amilyennek látszani szeretne. Mindent összevetve a bizonytalanság légköre vette körül a jövevényt. Maga Greiffenklau is csupán egy dologban volt biztos vele kapcsolatban: hogy nem az, akinek mondja magát.¹⁴

Menessesről az is hamar kiderült, hogy nem veti fel a pénzt. Arra a kellemetlenkedő kérdésre pedig, hogy a spanyol király követeként ugyan miért nem veszi fel a kapcsolatot a Habsburg-rezidenssel, csak azt válaszolta, hogy mondanivalója bizalmas jellegű, és senkire sem tartozik a szultánon kívül. Mivel Greiffenklau bécsi hírszerző források alapján időközben arról értesült, hogy Menesses éppen a spanyol érdekek ellen dolgozik, a továbbiakban a nagyvezírnél is lépéseket tett annak érdekében, hogy ne vegyék komolyan az önjelölt követet. Még tovább növelte a rezidens gyanakvását az a körülmény, hogy portugál, szicíliai és spanyol zsidóktól szerzett információk megerősítették azokat a híreket, melyek szerint Menesses „gonosz praktikákat” folytatott a spanyol korona ellen.¹⁵

¹² Alexander Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1645. november 2. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 1. fol. 382–385. és duplikátja: fol. 386–391.

¹³ Alexander Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1645. november 2. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 1. fol. 382–385. és duplikátja: fol. 386–391.

¹⁴ Alexander Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1645. november 2. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 1. fol. 382–385. és duplikátja: fol. 386–391.

¹⁵ Alexander Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1645. november 2. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 1. fol. 382–385. és duplikátja: Fol. 386–391.; Alexander Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1645. november 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 1. fol. 395–401., 402–406., 407–412.; Alexander Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1646. február 13. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 2. fol. 10–21.

A kezdeti érdeklődést követően, 1645–1646 fordulójától Menesses ügye háttérbe szorult Greiffenklau fennmaradt, III. Ferdinándhoz szóló jelentéseiben. Tudjuk azonban, hogy e témában külön is levelezett a Haditanáccsal, illetve a spanyol király bécsi követével, Terranova hercegével, ahol különös hangsúlyt kapott a Spanyol Monarchia amerikai érdekeltségeinek védelme.¹⁶ 1646 őszétől a korábbiakhoz képest azonban látványosan megritkult a konstantinápolyi Habsburg-rezidens levelezése. Az elmaradó jelentések háttérében ezúttal nem a korabeli posta vagy későbbi korok pusztítása áll: Greiffenklaut 1646. október 31-én letartóztatták,¹⁷ két hónapra börtönbe került, méghozzá olyasmért, ami keresztények és muszlimok számára egyaránt súlyos bűnnek minősült: szándékos emberölésért.¹⁸

Az elapadt források végül 1647 tavaszától szólalnak meg ismét, immár a megtörtént gyilkosságot taglalva. A körülbelül egy esztendőnyi időintervallumot (1645. ősz – 1646. ősz) felölelő ügyre vonatkozó utólagos beszámolók alapján tudhatjuk, hogy a rezidens aknamunkája sikeres volt, és Menesest valóban börtönbe juttatta, ám mégsem tudta teljesen kiiktatni. A nagyvezír mégiscsak tárgyalta a „követtel”, aki ugyan nehezményezte, hogy nem kerülhet a szultán elé, annyit azért elmondott magáról, hogy Amerikából hozott hírt egy Madon nevű szigetről.¹⁹ Állítólag szigorú utasítást kapott arra, hogy követsége pontos célját egyedül a szultánnak fedje fel, emellett pedig azt sugallta, hogy új országok és mesés kincsek, köztük gazdag aranybányák birtokába juttathatja a nagyurat.²⁰ Eredetileg megbízólevelet is hozott volna, ha szökevény arab tolmácsa sok más egyébbel együtt meg nem lovasította volna azt is. A nagyvezíri tárgyaláson segédkező tolmács – akit már jó előre megkönyékezett a császári diplomácia tolmácsa, Nicusio Panaiotti²¹ – azt állította Menessesről, hogy bolond, és egy szavát sem lehet komolyan venni. Talán ennek is köszönhetően Menesses visszakerült a börtönbe,²² miközben apránként újabb hírek szivárogtak ki homályos ajánlatáról. Ezek szerint az említett sziget lakosai közt egyaránt voltak keresztények, zsidók, pogányok,²³ azt azonban még az álruhában a fogoly közelébe férkőző császári tol-

¹⁶ Alexander Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1646. február 13. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 2. fol. 10–21.

¹⁷ Ivan Dujčev: *Avvisi di Ragusa. Documenti sull'Imperio Turco nel sec. XVII. e sulla guerra di Candia*. Roma, 1935. 91.

¹⁸ Alexander Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1647. március 27. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 1. fol. 20–25.

¹⁹ Alexander Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1647. március 27. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 1. fol. 20–25.

²⁰ Nicusio Panaiotti császári tolmács jelentése Don Juan de Menesses haláláról. Konstantinápoly, 1647. május 6. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 1. fol. 49/3–4.

²¹ Másként Panajótisz Nikúsziosz, görög fanarióta tolmács. A 17. század második felében a konstantinápolyi hivatásos tolmácsok kimagasló alakja. Pályafutása 1645-ben indult császári tolmácsként, később portai főtolmács lett. Vö. Damien, Janos: *Panaiotis Nicousios and Alexander Mavrocordatos: The Rise of the Phanariots and the Office of Grand Dragoman in the Ottoman Administration in the Second Half of the Seventeenth Century*. Archivum Ottomanicum, vol. 23. (2005–2006) 177–196.; Hering, Gunnar: *Panagiotis Nikousios als Dragoman der kaiserlichen Gesandtschaft in Konstantinopel*. Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Jg. 44. (1994) 143–178.

²² 1645. december 22-én még bizonyosan fogságban volt. Alexander Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1645. december 2. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 1. fol. 425–430., 431–437.

²³ Egy későbbi jelentésében Greiffenklau Menessesre hivatkozva már azt állítja, a sziget lakossága csupa zsidókból állt. Alexander Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1645. november 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 1. fol. 395–401., 402–406., 407–412.

mács, Panaiotti sem tudta kideríteni, pontosan hol is van ez a sziget.²⁴ A rezidens végül úgy döntött, ideje eltenni láb alól a kellemetlenkedő idegent, akit – a legegyszerűbbnek tűnő megoldáshoz folyamodva – háromszor is megpróbált megmérgeztetni, ám egyszer sem járt sikerrel, mert az áldozat mindannyiszor időben ellenméréghez jutott.²⁵

Greiffenklau kísérleteinek csupán annyi következménye lett, hogy Menesses számára teljesen nyilvánvalóvá vált a veszély, és minden fortélyát latba vetve küzdött tovább az életéért. Elsőként a fogságból való szabadulást kellett megoldania. Ezt a szultánok birodalmában rendelkezésre álló, gyakran alkalmazott módszerrel érte el: törökké lett, vagyis felvette a muszlim vallást. Emellett kapcsolatot létesített a nagyvezír környezetéhez tartozó néhány renegáttal, akik bizonyára meglátták a lehetőséget a szédítő gazdagsággal kecsegtető ígéreteiben. Új barátai magukhoz vették, így már „védett környezetből” írogathatta a nagyvezírnék és a szultánnak szóló memorandumait, amelyek bőséges leírást tartalmaztak a spanyol Indiáról, az odavezető tengeri utakról, az ottani arany- és ezüstbányákról, különösen pedig a „madoniakról”, akiknek egyéb óhajuk sincs a világon, minthogy a török császár uralkodjon felettük.²⁶

Mint ahogy Panaiotti tolmács később sommásan megjegyezte, mindezek után a „rezidens úr” arra a döntésre jutott, hogy most már végképp leszámol a bajkeverővel, méghozzá a biztonságos terepnek hitt császári követségen. A kockázatos és balsiker esetén az uralkodó hírnevét is veszélyeztető tervre áldásukat adták a galatai keresztény közösséget pasztoráló kanonokok is, ezáltal az ügy „lelkiismereti” része is megoldódott. A kivitelezéshez sikerült megnyerni egy Musztafa csausz nevű renegátot, aki segített a rezidens galatai házába csalni Menessést. A csel az volt, hogy Musztafa diszkrét borozgatást ígért az absztinenciától berzenkedő, frissen megtért Menessének egy angol kereskedő – valójában Greiffenklau – házában. A kissé átlátszó terv meglepő módon működött. Miután megérkezett a kiszemelt áldozat, a rezidens a személyzetet tolmácsa, a beavatott Panaiotti házába küldte, nehogy véletlenül tudomást szerezzenek a merényletről, netán kifecseggék. Egyedül ő maradt a házban, illetve az említett Panaiotti és Natale di Paulo korábbi tolmácstanonc, aki akkoriiban a Haditanács alkalmazásában álló futár volt. Az utóbbi volt az, aki némi dulakodást követően a végső csapást mérte az áldozatra. A tettesek dolguk végeztével a holttestet átmenetileg egy szobában rejtették el, majd hajnali kettőkor eltemették a ház portáján. De mindössze két napig sikerült eltitkolni az ügyet, ekkor ugyanis az időközben visszatért személyzet vérnyomokat fedezett fel a tett színhelyén. A legnagyobb baj azonban az volt, hogy az egyik tettes, Natale di Paulo pánikba esett, és félelmében folyton Menesses elhantolásának színhelye körül lődörgött, mígnem gyanússá vált, és a kíváncsi háznép végül kiásta a testet. Ezután futótűzként terjedt a hír, hogy hullát találtak a Habsburg-rezidens háza táján. Kisvártatva bekapcsolódott az ügybe a galatai kádi, és – a szereplők jelentőségénél fogva – az egész oszmán igazságszolgáltatási gépezet mozgásba lendült, melynek legfőbb motorja ezúttal is a nagyvezír volt. Greiffenklaust és társait kihallgatták, bebörtönözték, ahonnan csak nagy kölcsönökből fedezett – a Habsburg-kirendeltség pénzügyeit még hosszú évekre meghatározó – váltságdíj árán szabadultak. Az oszmán vezetés pedig mindeköz-

²⁴ Nem világos, melyik ez a sziget, egyáltalán valós helyről van-e szó vagy csak dezinformációról. 17. századi atlaszokban egyelőre nem bukkantam a nyomára. Vö.: Blaeu, Joan – van der Krogt, Peter: *Atlas maior of 1665*. Köln, 2005.

²⁵ Nicusio Panaiotti jelentése Don Juan de Menesses haláláról. Konstantinápoly, 1647. május 6. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 1. fol. 49/3–4.

²⁶ Nicusio Panaiotti jelentése Don Juan de Menesses haláláról. Konstantinápoly, 1647. május 6. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 1. fol. 49/3–4.

ben gondoskodott róla, hogy óriási nemzetközi botrány legyen az ügyből. Az eset hozzájárult a küszöbön álló békehosszabbítás akadályozásához, de kihatott a császár és a szultán közötti kommunikáció változására is, hovatovább Greiffenklau követ leváltásához és hosszabb tárgyalásokat követően egy új rezidens – Simon Reniger – kinevezéséhez vezetett.²⁷

A Spanyol Monarchia konstantinápolyi diplomáciai játéktere

A Menesses-gyilkosság témája több szempontból is izgalmas kérdéseket vet fel, amelyek maradéktalan megválaszolására nincs mód e tanulmány keretei között. Egyelőre elégedjünk meg azzal a kérdésfelvetéssel, amelyre már a bevezetőben is kitértem: hogyan dolgozott össze a spanyol és osztrák Habsburgok diplomáciai gépezete ebben a különleges esetben. A gyilkosság kulcsmotívuma ugyanis az a körülmény, hogy Menesses spanyol érdekeket sértett mondandójával. Utólag nem tudhatjuk bizonyosan, hogy meddig terjedtek ajánlatában a tények, és hol kezdődött az álmodozás. Az azonban nyilvánvaló, hogy a spanyol király, illetve az egész Habsburg-dinasztia fenyegetésként értékelte konstantinápolyi szereplését, és a kiiktatása mellett döntöttek. A két hatalom együttműködése ebben az esetben azért is különösen érdekes, mert ezúttal a spanyol korona – a korszakban megszokottól eltérő módon – teljes mértékben rá volt utalva az osztrák rokonság birtokában lévő eszközrendszerre.

Spanyolország ekkoriban semmiféle hivatalos kapcsolatot nem tartott fent az Oszmán Birodalommal, így diplomáciai kirendeltséggel sem rendelkezett Konstantinápolyban. A világbirodalom-alapító fivérek – Ferdinánd és Károly – hatalommegosztási megegyezését követően a szárazföldi, keleti front a magyar korona jogán és a német-római birodalmi császári cím birtokában az osztrák fél érdekltségébe tartozott. Ennek ellenére V. Károly és II. Fülöp idején a konstantinápolyi események az Ibériai-félszigeten sem voltak közömbösek, hiszen az észak-afrikai front és a törökök Itáliát is rettegésben tartó előretörése a Földközi-tenger térségében ébren tartotta a spanyolok keleti érdeklődését.²⁸ A 16. századi nagy, tengeri és szárazföldi összecsapásokat követően, III. Fülöp uralkodására (1598–1621) azonban még a Kelet-Mediterráneumot érintő információs hálózat is széthullott, helyesebben átalakult: saját kémiszolgálat helyett közvetítők szolgáltatták a híreket. Ezt a folyamatot jól jellemzi az a körülmény, hogy Madridban keleti nyelveket bíró tolmácsra sem tartottak már igényt.²⁹ Ebben a helyzetben a Konstantinápolyból, hovatovább az egész Oszmán Birodalomból érkező információk legfőbb kútfője nem lehetett más, mint az osztrák rokonság, amely a közép-európai török háborúk folytán ezer szállal kötődött az Oszmán Birodalom-

²⁷ A Menesses-gyilkosság következményeiről bővebben lásd: Cziráki: *Habsburg–oszmán diplomácia a 17. század közepén*, i. m.; Veltzé, Alois: *Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten in Konstantinopel Simon Reniger*. *Mitteilungen des k. u. k. Kriegsarchivs*, Jg. 12. (1900) 59–151., 60–61.; Hammer: *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 279–280.

²⁸ Davies, R. Trevor: *The Golden Century of Spain 1501–1621*. London, 1964. 93–102.; Gürkan, Emrah Safa: *Espionage in the 16th Century Mediterranean: Secret Diplomacy, Mediterranean Go-betweens and the Ottoman Habsburg Rivalry*. Dissertation submitted to the Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences of Georgetown University. Washington DC, 2012. 200–220.

²⁹ Conde Pazos, Miguel: *La embajada turca en Madrid y el envío de Alegreto de Allegretti a Constantinopla (1649–1650)*. Online elérés: www.librosdelacorte.es (letöltés ideje: 2015. november 14.) 11.; Veronelli, Sara – Labrador Arroyo, Félix: *Diario de Hans Khevenhüller, embajador imperial en la corte de Felipe II*. Madrid, 2001. 17–19.; Davies: *The Golden Century of Spain 1501–1621*, 171–175., 241–256.; Martínez Millán, José – Visceglia Maria Antonietta (eds.): *La monarquía de Felipe III: Los reinos*. Vol. 4. Madrid, 2008. 1453–1454.

hoz, és kisebb-nagyobb megszakításokkal a 16. század közepe óta rendelkezett diplomáciai kirendeltséggel a szultáni székhelyen.³⁰

Az 1640-es években az oszmán–Habsburg kapcsolat nyugvópontra jutott, legalábbis abban az értelemben, hogy mindkét birodalom az 1606-ban megkötött béke fenntartásában volt érdekelt. Ugyan a közös határvidéket továbbra is kardcsörtetés zaja verte fel a mindkét oldalról rendszeresen indított portyák miatt, az időszakos csetepaték mit sem változtattak azon, hogy a császár és a szultán közti viszony alakításában csaknem hat évtizeden keresztül a diplomataké volt a vezető szerep. Merőben új helyzet volt ez a 16. századhoz képest, aminek a hátterében főleg a két hatalom egyéb kötöttségei – Európában a harmincéves háború és a francia térnyerés, Keleten pedig az ázsiai lázadások és a krétai háború – álltak. A két birodalmi székhely között rendszeressé váltak a „békehosszabbító”, rendkívüli követ-ségek – 1627 óta ez a szőnyi béke többszöri meghosszabbítását jelentette. A Habsburg-fél emellett – 16. századi előzmények alapján – az uralkodóval való állandó összeköttetés és az esetleges vitás ügyek gyors elsimítása végett még egy állandó követet (rezident) is tartott a Portán. Konstantinápoly információs centrumként is előkelő helyet foglalt el az akkori világ nagyvárosai között, így a rezidens feladatköre arra is kiterjedt, hogy egy nagy gonddal felépített hírszerző hálózaton keresztül híreket gyűjtsön, majd haladéktalanul továbbítsa azokat a császári udvarba, egészen pontosan az Udvari Haditanácsba, ahol a keleti diplomácia szálai összefutottak, és ahol az adatok kiértékelése és a szükséges döntések előkészítése zajlott.³¹

A 17. században tehát a török háború és minden velejárója – így a keleti diplomácia is – messzemenően az osztrák Habsburgok ügye volt, akik azonban szükség esetén információkat adtak át a spanyol rokonságnak. Így volt ez IV. Fülöp uralkodásának (1621–1665) idején is, jóllehet úgy tűnik, hogy a konstantinápolyi hírek alig ütötték meg a spanyol korona döntéshozóinak ingerküszöbét. Fülöp király figyelmét természetesen a nagybátyjával, II. Ferdinánddal (1619–1637), majd unokatestvérével és egyben sógorával, III. Ferdinánddal (1637–1657) vállvetve folytatott európai háború kötötte le. Pontosabban az, hogy a Német-római Birodalomban dúló konfliktushalmazban minél inkább sikerüljön érvényre juttatni a spanyol érdekeket. A leginkább Németalföldre, Észak-Itáliára és ezekkel összefüggésben a francia előtörésre összpontosító spanyol kormánynak legkésőbb a németalföldi háború 1621-es kiújulásától kezdődően elemi érdeke volt, hogy akarata feltétlenül érvényre jusson a kontinens szívében, „tűzközelben” lévő rokonok bécsi udvarában, miközben a kimeríthe-

³⁰ Bővebben lásd még: Teply, Karl: *Kaiserliche Gesandtschaften ans Goldene Horn*. Stuttgart, 1968.; Nehring, Karl: *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606)*. München, 1983.; Nehring, Karl: *Adam Wenner: Tagebuch der kaiserlichen Gesandtschaft nach Konstantinopel 1616–1618*. München, 1984.; Hiller István: *A Habsburgok török diplomáciája a 17. század első felében*. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest, 2002. 215–227.; Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez*. Akadémiai doktori disszertáció. Szeged, 2013. 202.

³¹ Meienberger: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn*, 15–34.; Hiller: *A Habsburgok török diplomáciája*, 215–227.; Höbelt, Lothar: *Ferdinand III. (1608–1657). Friedenskaiser wider Willen*. Graz, 2008. 359–371.; Hengerer, Mark: *Kaiser Ferdinand III. (1608–1657) Eine Biographie*. Wien–Köln–Weimar, 2013. 260–277.; Strohmeyer, Arno: *Die Habsburgisch-osmanische Freundschaft*. In: Strohmeyer, Arno – Spannenberg, Norbert (Hrsg.): *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Neuzeit*. Stuttgart, 2013. 223–238.; Regele, Oskar: *Der österreichische Hofkriegsrat 1556–1848*. Wien, 1949. 16.

tetlennek hitt spanyol pénzforrások és segédhadak a szorongatott helyzetben lévő osztrák Habsburgok számára is nélkülözhetetlenné váltak. A dinasztia két ágának háborús szimbiózisra nyilvánvaló volt, és az időről időre bekövetkező hullámvölgyek dacára hosszú ideig elég hatékonynak bizonyult. Nem véletlenül szúrta az ellenlábasként szemét olyannyira, hogy a csatározást meg-megszakító béketárgyalások állandó követelése volt a spanyol–osztrák együttműködés felszámolása, amire pro forma a vesztfáliai békeszerződésekben került sor.³²

A Menesses-gyilkosság hátterét kutatva kézenfekvő kiindulási pont a spanyolok bécsi érdekérvényesítési technikáinak vizsgálata, ami egyébként a korszakkal foglalkozó irodalom kimeríthetetlen témáját képezi. A történészek által bőségesen tárgyalt viszonyrendszerre vonatkozóan itt most csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy az egyébként változó intenzitású spanyol befolyás 1631-től ismét felerősödött a Hofburgban, amikor a spanyol és osztrák ág közötti újabb házassággal erősítették meg a dinasztia egységét.³³ Mária Anna népes kísérettel érkezett Bécsbe – közöttük a spanyol diplomaták legkiválóbbjai közé tartozó kapucinus szerzetes gyóntatójával, Diego de Quirogával –, és udvartartása házasságkötése után is spanyol dominanciájú maradt.³⁴ Így az infánsnő ausztriai berendezkedésével komoly erősítést kapott az a „spanyol párt”,³⁵ amely tulajdonképpen I. Ferdinánd kora óta jelen volt az osztrák Habsburgok életében, és a spanyol korona közép-európai híd-főállásaként szolgált. E minőségében pedig nélkülözhetetlen eszközként járult hozzá ahhoz, hogy a mindenkor spanyol király szükség esetén belekényszerítse ausztriai rokonait az V. Károly „egyetemes monarchiájának” lázalmában hagyományosan prioritást élvező spanyol érdekek béklyójába.³⁶

Ha szemügyre vesszük Diego Velázqueznak az infánsnőről 1630-ban, röviddel a házasságkötése előtt készült festményét, szemernyi kétségünk sem marad afelől, hogy III. Ferdinánd hitvese teljes értékű partnerként kapcsolódott be mind a házasságába, mind pedig a politikába. A művészettörténet egyik legjelentősebb jellemábrázoló művészeinek alkotásán

³² Stradling, R. A.: *Philip IV. and the Government of Spain 1621–1665*. Cambridge, 1988. 129–150.; Höbelt: *Ferdinand III.*, 173–182.; Hengerer, Mark: *Kaiser Ferdinand III. (1608–1657). Eine Biographie*. Köln–Weimar–Wien, 2012. 70–72., 101–110.; Ernst, Hildegard: *Madrid und Wien 1632–1637. Politik und Finanzen in den Beziehungen zwischen Philipp IV. und Ferdinand II.* Münster, 1991.; Rohrschneider, Michael: *Der gescheiterte Frieden von Münster. Spaniens Ringen mit Frankreich auf dem Westfälische Friedenskongress (1643–1649)*. Münster, 2007. 32–91.; Alcalá-Zamora y Queipo de Llano, José: *La política exterior del reinado*. In: uő (ed.): Felipe IV. El hombre y el reinado. Madrid, 2005. 177–198.

³³ Höbelt: *Ferdinand III.*, 53–55.; Hengerer: *Kaiser Ferdinand III.*, 86–90.; Monostori Tibor: *Diego Saavedra Fajardo és a Habsburg-egység (1633–1646)*. Bölcsészdoktori disszertáció. ELTE, Budapest, 2011. 32–48.

³⁴ Vö.: Mária Anna udvartartásának zsoldjegyzékei (1635, 1640): ÖStA HHStA Obersthofmeisteramt Sonderreihe Kt. 76. Konv. 5. sin. fol.; Mária Anna császárné udvartartásának zsoldjegyzéke, 1638: ÖStA HHStA Spanien, Varia Kt. 11/b. (1635–1641) fol. 189–191.

³⁵ Az egyszerűség kedvéért a régebbi terminológiát alkalmazom, jóllehet az újabb szakirodalom rávilágított arra, hogy a „párttagok” közötti összehangolt cselekvés és az egységes struktúra hiánya miatt a „spanyol párt” („*facción española*”, „*spanische Partei*”) elnevezés aligha fedti a valóságot, és kifejezetten anakronisztikus csengésű. Vö.: Marek, Pavel: *La embajada española en la corte imperial (1558–1641). Figuras de los embajadores y estrategias clientelares*. Universidad Carolina de Praga, editorial Carolinum, 2013. 40–52.

³⁶ Ernst: *Madrid und Wien*, 8–33.; Tercero Casado, Luis: *A Fluctuating Ascendancy: The „Spanish Party” at the Imperial Court of Vienna (1631–1659)*. Monográfico 2. año 7 (2015). 1–3. Online elérés: www.librosdelacorte.es (letöltve: 2016. július 16.); Marek: *La embajada española*, 9–11.

fegyelmezett, fiatal nő néz ránk, akinek tekintetéből határozottság, nyugalom és a kedvező szellemi képességek adta biztonság árad.³⁷ Szerencsés adottságairól a kortársak is megemlékeztek, továbbá azt is kiemelték, hogy rendkívül nagy befolyása volt az egyébként érzékeny idegrendszerű, búskomorságra hajlamos III. Ferdinándra, aki – a kedélybetegség jellemző tüneteit produkálva – krízishelyzetekben gyakran a betegágyba menekült.³⁸

Kétségtelen, hogy Mária Anna saját uralkodónői szerepkörét a politikai színtéren képezte el férje teljes jogú uralkodótársaként, ellentétben a korszak császárnéira inkább jellemző mecénási és reprezentációs tevékenységgel. Mindezt számos példa – legfőképpen Mária Anna és Ferdinánd politikai témákban bővelkedő levelezése – támasztja alá, s hogy a császárné rendszeresen meghívást kapott a legfelsőbb döntés-előkészítő fórum, a Titkos Tanács üléseire, és közvetlen kapcsolata volt befolyásos spanyol diplomatákkal, mi több, bátyjával, IV. Fülöppel is.³⁹ Kettejük viszonyát alighanem az is befolyásolhatta, hogy Ferdinándot és kormányzati stílusát a madridi udvari körökben gyakran „puhánynak” tartották, s a katolikus király hívei arra törekedtek, hogy a könnyen befolyásolható császár környezetében a spanyol érdekekkel ellentétes hatásokat – legfőképpen a bajorokét és a német birodalmi szempontokat – a lehető legjobban visszaszorítsák.⁴⁰

Az érdekérvényesítés során a császárné mellett a bécsi spanyol követség képezett fontos hatalmi és információs csomópontot. A spanyol korona ausztriai diplomáciai kirendeltsége a vizsgált időszakban már komoly múltra tekintett vissza, hiszen 1558 óta működött a spanyol érdekérvényesítés közép-európai fellegváraként.⁴¹ A követeknek – így a tárgyalt események idején a tisztséget betöltő Terranova hercegének⁴² – a mindennapi politizáláson túlmenően fontos szerep jutott annak a hálózatnak a bővítésében és fenntartásában, amely a spanyol uralkodót (patrónust) összekötötte olyan, a császár környezetéhez tartozó udvaroncokkal (kliensekkel), akik javadalombirtokért, évjáradékért vagy egyéb (presztízs)előnyökért részt vállaltak a spanyol érdekek érvényre juttatásában Közép-Európában.⁴³ A klienshálózat építésében a követ kezére játszott a két Habsburg-ág abbéli törekvése, hogy ro-

³⁷ Diego Velázquez: *María de Austria, Reina de Hungría* (1630, Museo del Prado).

³⁸ Hengerer: *Kaiser Ferdinand III.*, 125.; Tercero Casado: *A Fluctuating Ascendancy*, 2.; Marek: *La embajada española*, 134–135.

³⁹ Sommer-Mathis, Andrea: *María Ana de Austria: spanische Infantin – Königin von Ungarn und Böhmen – römisch-deutsche Kaiserin (1606–1646)*. In: Braun, Bettina – Keller, Katrin – Schnettger, Matthias: *Nur die Frau des Kaisers? Kaiserinnen in der Frühen Neuzeit*. Wien, 2016. 141–154, különösen 153.

⁴⁰ E tekintetben rendkívül beszédes a madridi velencei követség helyzetértékelése, amely külön foglalkozik III. Ferdinánd csekély megbecsültségével a spanyol udvarban. Vö.: Girolamo Giustiniani, a Velencei Köztársaság madridi követe végjelentése. Velence, 1649. február 8. In: Firpo, Luigi: *Relazioni di ambasciatori veneti al senato. Vol. X. Spagna (1635–1738)*. Torino, 1979. 182–183.

⁴¹ Marek: *La embajada española*, 10.

⁴² Diego de Aragón, Terranova hercege (1596–1663). Szicíliai családból származó spanyol grand, 1646–1648 között IV. Fülöp követe a császári udvarban. Vö.: III. Ferdinánd megerősítő levele Terranova herceg bécsi kirendeléséhez (piszkozat). Linz, 1644. december 24. ÖStA HHStA Spanien, Diplomatische Korrespondenz Kt. 31. Mappe 538. fol. 1–2. Bővebben lásd: Keller, Katrin – Catalano, Alessandro (Hrsg.): *Die Diarien und Tagzettel des Kardinals Ernst Adalbert von Harrach (1598–1667)*. (Veröffentlichungen der Kommission der Neueren Geschichte in Österreich) Wien–Köln–Weimar, 2010. 220–221.

⁴³ A spanyol állandó követet a kurrens szakirodalom közvetítőként – „broker” – értelmezi, aki összekapcsolja a patrónust és számtalan távoli kliensét. Lásd: Marek: *La embajada española*, 39. IV. Fülöp követségi hálózatáról bővebben: Ochoa Brun, Miguel-Ángel: *Los embajadores de Felipe IV*. In: Alcalá-Zamora y Queipo de Llano: *Felipe IV.*, 199–233.

koni kapcsolatok létesítésén keresztül a madridi és bécsi udvarok arisztokratáit is összekapcsolja. A családi kapcsolatok és klienshálózatok révén III. Ferdinánd uralkodása idején olyan befolyásos arisztokrata famíliák tartoztak a „spanyol párthoz”, mint a Harrachok, a Dietrichsteinek, a Khevenhüllerek vagy a Lobkowitzok, de bizonyos esetekben komoly szolgálatokat tett IV. Fülöpnek a császár főudvarmestere és a Titkos Tanács elnöke, Maximilian Trauttmannsdorf is.⁴⁴

A császárné, a spanyol diplomaták és a katolikus király apanázsát élvező, jól pozicionált prohispan hívek minden követ megmozgattak azért, hogy a spanyol koronát érintő információk mielőbb eljussanak Madridba, és az adott helyzet kívánta intézkedéseket is képesek voltak kieszközölni a Hofburgban. A fenti összefüggéseket átgondolva teljesen nyilvánvaló, hogy Greiffenklau és kollégái nem saját ötletükből vállalkoztak Menesses meggyilkolására, hanem utasítást hajtottak végre, ami mögött egy összeszokott, Madrid–Bécs vonalon működő, hivatalos és nem hivatalos tényezőkből összeálló diplomáciai gépezetet sejtethünk. Bár gyilkosságra felszólító parancs egyelőre nem került elő, az elszórt adatokból mégis kirajzolódik, ki, miért és hogyan látta jónak eltettetni láb alól a szultán udvarában felbukkanó, kétes illetőségű ügynököt.

Hogy a Habsburg-diplomácia miért nem tartotta ártalmatlan kalandornak Menessest, és miért foglalkozott egyáltalán vele, az kiderül az 1640-es évek spanyol belső viszonyaiból. Spanyolország IV. Fülöp uralkodása idején már túl volt hatalma zenitjén, ami többek között megmutatkozott az Ibériai-félsziget erősödő, francia hatásoktól is befolyásolt dezintegrációjában. A sokszínű ország kasztilianizációja és központosítása akadozott, a közigazgatást súlyos strukturális problémák gyengítették, a gazdaságot és a társadalmat pedig egyaránt túlterhelte a felelőtlen pénzgazdálkodás és a korrupció, amit csak tetézett a Közép-Európában vívott háború terhe. A kedvezőtlen folyamatokat még Olivares gróf-herceg⁴⁵ reformkísérletei sem tudták visszafordítani, az elharapózó válság kísérőjelenségeként pedig lázadások ütötték fel a fejüket a félszigeten.⁴⁶ A 17. század negyvenes éveinek meghatározó konfliktusa volt Katalónia felkelése a spanyol király ellen, ami még 1648 után is évekig tüzelte a spanyol–francia ellenségeskedést. De rendkívül súlyos volt a helyzet Portugáliában is, ahol a Habsburg-regnum idején a helyi érdekek ugyanúgy áldozatul estek a spanyol birodalmi koncepcióknak. Az ország 1580-ban került a Habsburgok uralma alá, ám kasztíliai preferenciákat képviselő kormányzatuk rendkívül népszerűtlen volt. 1640-ben a portugálok

⁴⁴ A közép-európai Habsburg Monarchia összetettségének következtében ez a hálózat érintette nemcsak a német, hanem a cseh nemességet is, illetve kisebb mértékben a magyar arisztokratákat. Vö.: Evans, R. J. W.: *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700*. Oxford, 1984. 48.; Marti Tibor: *Az aranygyapjas lovag Esterházy Pál*. In: Ács Pál (szerk.): *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*. Budapest, 2015. 49–65.; Marek: *La embajada española*, id. mű; Winkelbauer, Thomas: *Österreichische Geschichte 1522–1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht: Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*. Teil. 1. Wien, 2003. 85–86.; Marti, Tibor: *Algunos datos sobre las relaciones entre la nobleza hispana y los estados húngaros en la época de la Guerra de los Treinta años*. In: Rivero Rodríguez, Manuel (ed.): *Nobleza hispana, nobleza cristiana: la Orden de San Juan*. Actas del congreso internacional Alcázar de San Juan, 1–4. de octubre de 2008. Madrid, 2009. 473–525.; Oross, András – Marti, Tibor: *La administración pública en la Monarquía de los Austrias y en el Reino de Hungría en los siglos XVI–XVII*. Cuadernos de Historia del Derecho, vol. 22. (2015) 187–213.

⁴⁵ Don Gaspar de Guzmán y Pimentel, conde-duque de Olivares (1587–1645) IV. Fülöp kegyence, 1622–1643 között a király főminisztere.

⁴⁶ Davies, R. Trevor: *Spain in Decline 1621–1700*. London, 1965. 6–7., 23–54.

megfosztották a hatalomtól IV. Fülöpöt, és saját uralkodót választottak.⁴⁷ A spanyolok természetesen mindent megtettek az ország visszaszerzése érdekében, ám próbálkozásaik tartós eredmény nélkül maradtak. Az ádáz ellenségeskedésben a franciákkal szövethető portugálok sem válogattak az eszközökben, hogy gyengítsék ellenfelük pozícióit.⁴⁸

Teljességgel beleillik tehát az események keretébe az a IV. Fülöp levelezéséből előkerült háttérinformáció, hogy az amerikai gyarmatokat emlegető Menesses valójában portugál ügynök volt, spanyolnak pedig csupán azért adta ki magát, mert így több esélye volt arra, hogy a Mediterráneumot átszelve eljusson a szultán udvaráig.⁴⁹ Mindezt csak alátámasztja az a tény, hogy a „követ” inkognitóban és kíséret nélkül utazott. Ez már önmagában megkérdőjelezte küldetése hitelességét, különösen annak fényében, hogy a korszakból ismert valós spanyol–török érintkezések a szükséges ceremonális keretek megtartásával valósultak meg.⁵⁰ Az is Menesses spanyolsága ellen szólt, hogy semmilyen módon nem kereste a kapcsolatot a konstantinápolyi Habsburg-rezidenssel, holott ez kézenfekvő lépés lett volna, amire Alegreto Alegretti tényleges spanyol megbízott 1650-es konstantinápolyi küldetése megfelelő példával szolgál.⁵¹

Nem teljesen konzekvens módon ugyan, de a tudósításokban újra és újra előkerül Menesses „bizalmas küldetése” kapcsán az amerikai nemesfémbányák kérdése. Ez a téma nem véletlenül sértette a Habsburg-uralkodók érzékenységét. Spanyolország a gyarmatain egyre inkább védekezésre szorult angol és holland riválisaival szemben, jóllehet a birodalom nagyszabású – különösen a hadi – vállalkozásai közvetlenül függtek az Amerikából be-

⁴⁷ IV. (Bragança) János Portugália királya 1640–1656 között.

⁴⁸ Davies: *Spain in Decline*, 43–47.; Disney, Anthony R.: *A History of Portugal and the Portuguese Empire. From Beginnings to 1807. Vol. 1. Portugal*. Cambridge, 2009. 212–228.; Monostori: *Diego Saavedra Fajardo*, 65–70.

⁴⁹ IV. Fülöp spanyol király levele Oñate grófnak [Íñigo Vélez de Guevara]. Madrid, 1650. november 6. Archivo Histórico Nacional Madrid, Consejo de Estado, sf. Leg. 2871.

⁵⁰ Alexander Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1645. november 2. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 1. fol. 382–385. és duplikátja: fol. 386–391.; Conde Pazos: *La embajada turca*, i. m.

⁵¹ Alexander Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1645. november 2. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 1. fol. 382–385. és duplikátja: fol. 386–391.; Conde Pazos: *La embajada turca*, i. m.; III. Ferdinánd instrukciója Simon Reniger konstantinápolyi Habsburg-követnek. Bécs, 1650. január 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 45–50.; haditanácsi kivonat Simon Reniger III. Ferdinándnak szóló, 1650. április 3-án kelt jelentéséből. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 87–89.; Simon Reniger jelentése III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1650. április 3. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 113–116., 117–120., 124–135.; Simon Reniger jelentése III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1650. április 30. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 196–198.; III. Ferdinánd instrukciója Simon Renigernek. Konstantinápoly, 1650. május 5. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 199–204.; Simon Reniger jelentése III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1650. május 6. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 205–208.; Simon Reniger jelentése III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1650. június 7. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Kv. 1. Fol. 235–236. Kevéssé meglepő módon a raguzai származású Alegretti Mária Anna udvari káplánjaként kezdte szolgálatát, ahol nyilvánvalóan kapcsolatba került magas rangú diplomatákkal is. A császárné halála után kérvényezte császári szolgálatba kerülését. Bécsi tapasztalatai bizonyára hozzájárultak későbbi madridi alkalmazásához. Vö.: Mária Anna császárné udvartartásának zsoldjegyzéke, 1638. ÖStA HHStA Spanien, Varia Kt. 11/b. (1635–1641) fol. 189–191. Lásd még a „*Memoria de lo que pretenden las criadas y criados de su Mayestad la Emperatriz nuestra Señora que haya gloria*” címet viselő feljegyzést a Mária Anna udvartartását érintő rendelkezésekről a császárné 1646 májusában bekövetkezett halála után. ÖStA HHStA Obersthofmeisteramt Sonderreihe Kt. 76. Konv. 6. sin. fol.

hozott nemesfém mennyiségétől. Ezt nyilvánvalóan a portugálok is jól tudták, tehát nem meglepő, hogy ezen a ponton is megpróbálták gyengíteni a rivális spanyol király hatalmát. Az elkötelezett portugál diplomaták ekkoriban Európa valamennyi jelentősebb hatalmi centrumában felbukkantak, és a katolikus király ellen agitáltak, jóllehet a spanyol képviselőknek rendre sikerült kivédeniük a diplomáciai oldalvágásokat.⁵² Mi több, Spanyolország ekkor már tárgyalóasztalnál ült Vesztfáliában, és sikeresen küzdött azért, hogy elszigetelje az új portugál királytól érkező küldötteket.⁵³ Ilyen megvilágításban könnyen elképzelhető, hogy Menesses valóban olyan portugál érdekeket képviselt a Portán, amelyek célja az Oszmán Birodalom amerikai érdeklődésének felébresztése lett volna. Bármennyire hajmeresztőnek tűnik is ez az ötlet, mégsem lehetett teljesen légből kapott, hiszen maga Greiffenklau is úgy nyilatkozott, hogy addigi tapasztalatai alapján a törökök képesek lennének nekivágni egy „amerikai kalandnak”, amitől még flottájuk nyilvánvaló hiányosságai sem tartanák vissza őket.⁵⁴

De hogyan lehetett Madridból elejét venni az efféle konstantinápolyi ábrándozásoknak? A válasz kézenfekvő: Bécsen keresztül. Az európai háború Habsburg-kudarcai és az ellenséges hatalmak nyomása azt az érzetet kelthette a kortársakban, hogy a dinasztia két ága szoros együttműködésének napjai meg vannak számlálva. Ennek ellenére úgy tűnik, a bécsi spanyol diplomáciai gépezet Don Juan de Menesses felbukkanása idején – tehát 1645–1646 fordulóján – működőképes volt. Témánk szempontjából fontos tényező, hogy a spanyol klienshálózat a keleti diplomáciáért felelős és a konstantinápolyi Habsburg-rezidens „felettes szerveként” értelmezhető Udvari Haditanácsban is jelen volt.⁵⁵ Azt is tudjuk, hogy Alexander Greiffenklau konstantinápolyi Habsburg-követ több úton, a Haditanácson keresztül és közvetlenül a bécsi spanyol követtől is kapott spanyol érdekeket védő utasításokat és különféle hasznos híreket. Figyelemreméltó, hogy a háború utolsó éveiben a spanyol követnek gondja volt arra, hogy maga is tájékoztassa konstantinápolyi kollégáját a kontinensen zajló hadi eseményekről, a tárgyalások menetéről, és egyben megkérje, hogy éberrel figyelje a Habsburg-ház ellenségeinek portai tevékenységét.⁵⁶ Ez utóbbi megkeresés mindazonáltal nem számított rendhagyónak, hiszen a rezidensek régi hagyomány szerint

⁵² Lásd a 48. jegyzetet, továbbá: Céspedes del Castillo, Guillermo: *Brasil y los Reinos de Indias en tiempos de Felipe IV.* In: Alcalá-Zamora y Queipo de Llano: *Felipe IV.*, 235–250.

⁵³ Monostori: *Diego Saavedra Fajardo*, 70.

⁵⁴ Alexander Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1645. november 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 1. fol. 395–401., 402–406., 407–412.; Alexander Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1646. február 13. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 2. fol. 10–21.

⁵⁵ A spanyolok számítottak a tekintélyes és a török ügyekben hatalmas tapasztalattal rendelkező haditanácsi alelnökre, Gerhard Questenbergre is. Francesco di Carreto di Grana márk (a császár madridi követe) jelentése III. Ferdinándnak Don Francisco de Melóval folytatott beszélgetéséről. Madrid, 1646. június 13. ÖStA HHStA Spanien, Diplomatische Korrespondenz Kt. 33. Mappa 567. fol. 56–57. Szintén a legszorosabb spanyolbarát körhöz tartozott Wenzel Eusebius Lobkowitz, Sagan hercege, aki ugyancsak tagja volt a Haditanácsnak. A herceg nagyanyja (María Manrique de Lara y Mendoza) révén tekintélyes spanyol rokonsággal és gazdag prohiszán kapcsolathálóval rendelkezett. Winkelbauer: *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, 84–85.

⁵⁶ Az ügyek általában a Habsburg-ellenes kezdeményezések kiszimatolására, jelentésére és az azokra adott reakciókra szüültek: az utóbbi azt jelentette, hogy a követ a portai diplomácia tárgyalásos eszköztárához folyamodva törekedett azok elgáncsolására. Ritkábban fordult elő az, hogy a követnek tevőlegesen is be kellett volna avatkoznia az eseményekbe. Vö.: Alexander Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1645. november 2. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 1. fol. 382–385. és duplikátja: fol. 386–391.

figyelemmel kísérték a franciák, angolok, hollandok portai ügyeskedéseit, a tudomásukra jutott, a Habsburg-házat érintő lehetséges veszélyforrásokról pedig jelentést tettek.⁵⁷

Valóban különleges azonban az, hogy Greiffenklau Menesses felbukkanásának pillanatától kezdve feltűnően gyakran utalt a Terranova hercegével folytatott bizalmas levelezésre, a börtönből való szabadulását követően pedig egyenesen úgy nyilatkozott, hogy a történetekről a hercegnek tett jelentést, akit levélben arra kért, szóban számoljon be a császárnak mindenről.⁵⁸ Feketen-fehéren leírta azt is, hogy „a megtörtént eset” a dinasztia érdekében következett be. Ám mivel erre az indokra mégsem hivatkozhatott a török hatóságok előtt, nem maradt más lehetősége, minthogy maga gondoskodjon szabadulásáról súlyos kenőpénzek lefizetése révén. Greiffenklau a kiszabadulására felvett kölcsönök kiegyenlítését az udvartól várta, emellett kérvényezte visszahívását is, hiszen a történetek után teljesen kompromittálódott a Portán.⁵⁹ Helyzetét ráadásul egyéb körülmények is súlyosbították. Ugyanis a föltöbbségi pénzesnek tartott nagyvezír az oszmán kormányzatot szorongató pénzhiány közepette a kitudódott gyilkosságot és a hozzá kapcsolódó adósságot arra használta fel, hogy zsarolja a rezidentet, és megpróbálja rajta keresztül nyomást gyakorolni a bécsi udvarra annak érdekében, hogy elérje a szőnyi béke meghosszabbítása során felmerült módosító követeléseit teljesítését.⁶⁰

A gyilkosságot követő pénzügyi nehézségek mindamellett meglehetősen rossz fényt vetettek a spanyolokra. A rezidens elejtett megjegyzéseiből ugyanis kiderül, hogy bár a gyilkosság megszervezésében közreműködő bécsi spanyol követ a felmerülő költségek fedezését, illetve némi „fájdalomdíjat” ígért a rezidensnek, Madrid később mégis elzárkózott a parttalanul burjánzó adósságok kifizetésétől.⁶¹ Ez egyfelől érthető, hiszen a spanyol diplo-

⁵⁷ Lásd 29. jegyzet. A bécsi közvetítőkön keresztül folytatott kommunikációt a Madrid és Konstantinápoly közötti nagy távolság is indokolta. Simon Reniger későbbi rezidens jelentéseiben ez az érv szó szerint el is hangzik: Simon Reniger III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1653. április 3. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 101–112.

⁵⁸ Alexander Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1647. február 1. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 1. fol. 8–9.; Alexander Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1647. február 21. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 1. fol. 10–12.

⁵⁹ Alexander Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1647. február 21. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 1. fol. 10–12. A szóbeliség alighanem jellemző tájékoztatási forma lehetett ebben a bizalmas ügyben, és talán ezzel magyarázható, hogy a korszakból fennmaradt bécsi levéltári anyagban – Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Kriegsarchiv – alig-alig kerül elő Menesses ügye. Minden jel arra mutat, hogy az információs csomópont Bécsben Terranova herceg volt. Ennek fényében a témára vonatkozó további adalékok kerülhetnek elő spanyolországi levéltárakból. Mindamellett azt is meg kell jegyezni, hogy bizonyos nyomok arra utalnak, hogy Bécsben is volt még a Menesses-gyilkosságra vonatkozó irat. A Haditanács egy 1647-es protokollumkönyvének bejegyzése szerint a Greiffenklau–Menesses-incidentet érintő anyagokat 1666-ban kiemelték. A szűkszavú tájékoztatás arra sajnos nem terjed ki, hogy miért került elő ismét az ügy, és hova lettek az idevonatkozó anyagok, a Haditanács fennmaradt iratanyagában pedig híre-hamva sincs a hiányzó részeknek. Vö. ÖStA Kriegsarchiv Protokollbücher, 1647 Prot. Exp. fol. 455v.

⁶⁰ Elsősorban a 200 000 tallér egyszeri ajándék került szóba. Johann Dietz futár beszámolója konstantinápolyi útjáról. s. l. 1647. május 6. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 1. fol. 49/5–51.

⁶¹ A kifizetéshez szükséges források felkutatásával megbízott Udvari Kamara maga is tájékozódott a spanyol követnél korábbi ígéretére vonatkozóan, ám elutasító választ kapott. Vö.: Az Udvari Haditanács tájékoztatása az Udvari Kamarának. s. l. 1648. május 9. ÖStA FHKA Reichsakten Fasz. 186. Konv. 1. fol. 436. Greiffenklau adósságainak – nem csak a Menesses-gyilkossághoz köthetően – tételes felsorolása és kifizetése Johann Rudolf Schmid által: „*Nota von der Greiffenclau (seeliger) in Constantinopel hinterlassenen und von mir dagefundenen schulden...*” ÖStA FHKA Reichsakten Fasz. 186. Konv. 1. fol. 602–606. III. Ferdinánd madridi követét is hiába bízta meg azzal, hogy

mácia nyilvánvalóan még a látszatát is el akarta kerülni annak, hogy bármi köze lett volna a kellemetlen incidenshez. Másfelől azonban tekintetbe kellett venni a császári udvart, amelyet rendkívül kínos helyzetbe hozott a balul elsült akció. Mert vegyük tekintetbe azt is, hogy az utókor számára világosan kivehető, kölcsönös békeszándék a kortársak számára korántsem volt ennyire kézenfekvő. Úgy tűnhetett, hogy egy pattanásig feszített helyzet bármikor a magyarországi háború kiújulásához vezethet, ezért semmiképpen sem hiányzott, hogy fölösleges vitákkal terheljék a barátinak soha nem nevezhető Habsburg–oszmán viszonyt.⁶² Ezért a császári udvarnak sem volt más választása, minthogy a lehető leggyorsabban elsimítsa a diplomáciai vihart, és magára vállalja a Greiffenklau tettéből eredő tetemes költségeket.⁶³

Következmények

A Menesses-gyilkosságról tehát minden kétséget kizáróan leszögezhetjük, hogy annak politikai indítéka volt. Ez a kijelentés még abban az esetben is megállja a helyét, ha a gyér és egymásnak olykor ellentmondó információk alapján utólag nem tudjuk szóról szóra rekonstruálni, hogy pontosan milyen ajánlatot is tett Don Juan de Menesses a Portán. Mindazonáltal az osztrák információs hálózaton keresztül Bécsbe, majd az ottani spanyol követen keresztül Madridba továbbított hírek szemlátomást elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy felébresszék a spanyol kormányzat gyanakvását. A fentebb vázolt nehéz kül- és belpolitikai helyzetben a madridi döntés nem lehetett más, mint hogy iktassák ki a kétes hovatartozású Menessest, aki Greiffenklau tudósítása alapján túl sokat tudott Amerikáról és az odavezető útról, ezt a tudást pedig hajlandó volt megosztani a törökökkel. A konstantinápolyi Habsburg-rezidens jutott kulcsszerephez ebben a manőverben, hiszen ő volt a legközelebb a tűzhöz. Így nemcsak az információgyűjtésben vált nélkülözhetetlenné, hanem abban is, hogy kivitelezze a nyilvánvalóan Madridban kitervelt gyilkosságot, amelyhez természetesen a bécsi Haditanács együttműködésére is szükség volt. A keleti politikában ekkor meglehetősen eszköztelen Spanyolország számára tehát ebben az esetben kapóra jött az osztrák rokonság konstantinápolyi infrastruktúrája, és nem késlekedett felhasználni azt.

Az eset következményeit vizsgálva nem feledkezhetünk meg arról, hogy a Menesses-gyilkosság jelentőségét tekintve eltörpül a korszak nagyobb konfliktusai – legfőképpen a harmincéves háború végjátéka, illetve a Kréta birtoklásáért éppen kibontakozó oszmán–velencei háború – mellett. Mégis úgy vélem, érdekes adalékokkal szolgál nemcsak a két Habsburg-ág, hanem a Habsburgok és az Oszmán Birodalom kapcsolattörténetéhez is. Szokatlan – konstantinápolyi – környezetben dokumentálja a Habsburg-dinasztia tagjainak összedolgozását egy olyan időszakban, amit a szakirodalom hagyományosan a spanyol–oszt-

hajtsa be a spanyol udvaron a Menesses miatt keletkezett konstantinápolyi adósság ellenértékét, erre a rendelkezésre álló adatok szerint nem került sor. Vö.: III. Ferdinánd Francesco de Carretto, Grana márkijának. Bécs, 1648. szeptember 30. ÖStA FHKA Reichsgedenkbücher 487. köt. (1644–1650), fol. 520r – 521v.

⁶² Mint ahogyan ez az 1660-as években be is következett. Vö.: Czigány István: *A furcsa háborútól a nagy háborúig 1661–1664. A furcsa háború 1661.* Hadtörténelmi Közlemények, 127. évf. (2014) 4. sz. 892–908.

⁶³ Alexander Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1647. március 27. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 1. fol. 20–25.; Nicusio Panaiotti levele Johann Dietznek. Konstantinápoly, 1647. december 7. ÖStA FHKA Reichsakten Fasz. 186. Konv. 1. fol. 365–366.; Nicusio Panaiotti levele Johann Dietznek. Konstantinápoly, 1647. december 5. ÖStA FHKA Reichsakten Fasz. 186. Konv. 1. fol. 367. Vö. még: Cziráki: *Habsburg–oszmán diplomácia a 17. század közepén*, 862–863.

rák kooperáció haldoklásaként tart számon. 1646–1648 valóban a spanyol–osztrák eltávolodás ideje, amikor a francia diplomáciai – illetve svéd–protestáns katonai – sikerek nyomására a spanyol befolyás folyamatosan csökkent Bécsben. Mindezt csak tetézte az, hogy a Hofburg-beli „spanyol párt” is meggyengült Mária Anna császárné 1646. május 13-án bekövetkezett halála, az udvartartás fokozatos felszámolása és ezzel párhuzamosan a bécsi spanyol diplomácia átszervezése folytán. Ilyen összefüggésben meglehetősen tanulságos, hogy míg a vesztfáliai tárgyalófelek az osztrákok és spanyolok mielőbbi szétválasztásán fáradoztak, azok továbbra is képesek voltak összehangolni érdekeiket és cselekedeteiket a családi diplomácia régi csatornáink keresztül.⁶⁴

Azt sem lehet elhallgatni emellett, hogy a közös akció korántsem sikerült tökéletesre. A történeteket jobban szemügyre véve jól látszik, hogy a két fél – tehát a dinasztia spanyol és osztrák ága – alaposan csalódott az együttműködésben. Bécs nyilván zokon vette, hogy az események során nemcsak veszélybe került a császár konstantinápolyi tekintélye, de még a gyilkosságból fakadó borsos számlát is végül neki kellett kiegyenlíteni. Madrid pedig – bár Menesses kiiktatásával végső soron célt ért – elégedetlen volt a bécsi közvetítéssel keresztül áramló konstantinápolyi információk minőségével és gyakoriságával – hiszen a Hofburg saját érdeke szerint akár vissza is élhetett kedvezőbb hírszerzési pozíciójával, és ezt általában csak üggyel-bajjal lehetett ellensúlyozni a bécsi „spanyol párt” tagjain keresztül szerzett kiegészítő hírekkel.⁶⁵

Bizonyára ennek a felemás helyzetnek is köszönhető az, hogy a spanyol korona éppen ez idő tájt kísérelt meg új, közvetlen diplomáciai kapcsolatot létesíteni Konstantinápolyal. Ennek indokait vizsgálva az időről időre napirendre kerülő információhiány mellett azonban számolnunk kell egyéb tényezőkkel is. Nem elhanyagolható például az a történet sem, hogy a vesztfáliai tárgyalásokból megtépázott autoritással kikerülő spanyol király – újjáélesztve a lepantói szerepkör imázsát – bizonyítsa Európa előtt: nem közömbös számára, mi történik a Mediterráneum keleti részén. A velencei felségterülethez tartozó Kréta megtámadása 1645-ben ugyanis régi félelmeket ébresztett a földközi-tengeri népek körében, elsősorban az itáliai partvidéken.⁶⁶ A hosszúra nyúlt oszmán–velencei konfliktus valós megrázkódtatásai mellett nagy szerepet kapott a francia diplomácia is az itáliai hangulat befolyásolásában, hiszen azt híresztelte, mindenekelőtt a félsziget Habsburg-uralom alatt álló részein, hogy a dinasztia cserbenhagyja őket egy küszöbön álló „pogány” invázió előtt.⁶⁷

⁶⁴ Tercero Casado: *A Fluctuating Ascendancy*, 3.; Marek: *La embajada española*, 138–139.; Höbelt: *Ferdinand III.*, 265–292.; Hengerer: *Kaiser Ferdinand III.*, 260–265.; Rohrschneider: *Der gescheiterte Frieden von Münster*, 299–406.

⁶⁵ Francesco di Carreto di Grana márki (a császár madridi követe) jelentése III. Ferdinándnak Don Francisco de Melóval folytatott beszélgetéséről. Madrid, 1646. június 13. ÖStA HHStA Spanien, Diplomatische Korrespondenz Kt. 33. Mappa 567. fol. 56–57.; Simon Reniger III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1650. április 3. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 101–112.; Simon Reniger III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1650. április 3. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 101–112.; Simon Reniger III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1650. április 3. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 196–198.

⁶⁶ Eickhoff, Ekkehardt: *Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645–1700*. München, 1970. 216–228.

⁶⁷ Conde Pazos: *La embajada turca*, 11. Tekintettel Nápoly 1647-es lázadására, a francia diplomácia itáliai manőverei nyomán éledt spanyol aggodalmak nem számítottak megalapozatlannak. Vö. Davies: *Spain in Decline*, 49–54. Spanyolország mindenképpen érdekelt lett volna a tengeri béke mielőbbi létrejöttében, különösen pedig abban, hogy „békecsinálóként” maga irányíthassa a Velence és az Oszmán Birodalom közötti békétárgyalásokat. Ennek érdekében lépéseket is tett többek között a konstantinápolyi Habsburg-követen keresztül. A spanyol–osztrák diplomáciai gépezet köl-

Ilyen körülmények között mindenképp hasznos lett volna egy másik, közvetlen kapcsolat kiépítése Konstantinápolyban, természetesen a régi Bécs–Madrid információs útvonal megtartása mellett. Annál is inkább, mert a szultán is érdekeltnek mutatkozott abban, hogy felvegye a kapcsolatot a katolikus királlyal. A krétai háború árnyékában újjáéledő és az osztrák Habsburgokat lényegében megkerülő spanyol–oszmán érdeklődés 1649–1650 folyamán érte el tetőpontját. A kezdeményező fél Konstantinápoly volt, ahonnan 1649 őszén egy Ahmed aga nevű – egyébként spanyol zsidó hátterű – renegát érkezett követségbe IV. Fülöphöz azzal a céllal, hogy a két hatalom „baráti” viszonyát hivatalos megállapodásban szabályozzák.⁶⁸ A spanyolok válaszkövetségére egy évvel később került sor. Vezetője az a raguzai születésű Allegretto Alegretti volt, akit már említettünk Mária Anna császárné udvartartásának szereplői között. A szóban forgó megállapodás alapját az oszmán fél proposíciói képezték volna,⁶⁹ melyekből végül semmi sem lett.⁷⁰ Alegretti azonban mégsem tért haza üres kézzel: küldetése fontos részeként lépéseket tett a spanyol korona régi panaszainak orvoslására, és megállapodott egy megbízható konstantinápolyi informátorral – nem mással, mint az osztrák Habsburg-követség tolmácsával, Nicusio Panaiottival –, hogy a jövőben híreket küld a Portáról Madridba.⁷¹ A spanyol királyi udvar ráadásul nemcsak az információszerzés javítására törekedett, hanem az esetlegesen befutó, oszmán–török nyelven írt dokumentumok saját fordításáról is gondoskodott, méghozzá ismét csak az osztrák rokonokra támaszkodva. Bécsből érkezett ugyanis az a – korábban már említett – Vincenzo Bratutti, aki a Haditanács hangadóival való állandó rivalizálás miatt inkább a nyugalmasabbnak ígérkező madridi alkalmazást választotta, és nagyon szép karriert futott be a keleti nyelvek tolmácsaként, illetve diplomataként Spanyolországban.⁷²

csönhatásai közé tartozott Terranova herceg bécsi spanyol követ azon törekvése, hogy Rabatta gróffal – a császár velencei követével – összejátszva, Greiffenklau rezidens tevőleges közreműködésével elérjék a Portán, hogy a jövőbeni béketárgyalásokon ne a szintén erre törekvő Franciaország, hanem Spanyolország közvetítsen a felek között. Vö.: Alexander Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1646. május 8. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 2. fol. 67–73.

⁶⁸ Conde Pazos: *La embajada turca*, 11–12.; kivonat Simon Reniger jelentéséből. Konstantinápoly, 1649. szeptember 4. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 121. Konv. 1. fol. 238–239.; III. Ferdinánd instrukciója Simon Renigernek. Bécs, 1650. január 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 41–43.

⁶⁹ A török fél Madridban elhangzott béketervéről a császári udvarban is pontos értesülésekkel rendelkeztek. A szultán egy hivatalos békeszerződés fejében azt ajánlotta, hogy szabad és háborítatlan bejárást biztosít valamennyi keresztény nemzet zarándokai számára a Szentföldre, visszafogja a földközi-tengeri kalózkodókat, és – a spanyol király hasonló szellemű intézkedéseinek függvényében – elejét veszi a további fogolyszerző akcióknak, továbbá elfogadja a spanyol király mediátor szerepét a Porta és az európai keresztény hatalmak közötti vitás kérdésekben, elsőként a velencei háborúval kapcsolatban. III. Ferdinánd instrukciója Simon Renigernek. Bécs, 1650. január 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 41–43.

⁷⁰ Alegretti többször is azzal nyugtatta a láthatóan aggályoskodó császári rezidentet, hogy aggodalomra semmi ok, a spanyol királynak valójában esze ágában sincs békét kötni a szultánnal. Simon Reniger III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1650. május 6. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 205–208.

⁷¹ Panaiotti még a Menesses-gyilkosság során keletkezett tetemes költségeit is felhánytorgatta Alegrettinek. Lásd: IV. Fülöp spanyol király levele Oñate grófnak [Íñigo Vélez de Guevara]. Madrid, 1650. november 6. Archivo Histórico Nacional Madrid, Consejo de Estado, sf. Leg. 2871.; Conde Pazos: *La embajada turca*, 12–15. Alegretti egyébként magának a Habsburg-követnek, Renigernek is tett efféle ajánlatot, aki azonban visszautasította azt, majd részletesen beszámolt a történetekről a császárnak. Simon Reniger III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1650. április 3. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 196–198.

⁷² Hiller: *A tolmácsper*, 213–214.

Ha tehát tágabb összefüggéseiben, a Habsburg-család belső viszonyait tekintve vizsgáljuk Don Juan de Menesses rövid, de annál látványosabb szereplését és botrányos halálát, legapróbb részleteiben válnak láthatóvá a dinasztia két ága között forgó – olykor meg-megakadó – diplomáciai fogaskerekek. Ez az eset is igazolja, hogy a keleti ügyekben való eligazodás mindkét Habsburg-ág számára jelentőséggel bírt, természetesen helyzetüknél fogva különböző mértékben. A vesztfáliai béketárgyalásokon újra és újra előtérbe igyekvő francia törekvés, hogy megbontsák a dinasztia egységét, a keleti diplomácia esetében semmiképp sem járt sikerrel, hiszen a családi diplomácia továbbra is működött, jóllehet belső dinamikájában enyhe gyengülés figyelhető meg. 1648 után ismét változott a helyzet a bécsi spanyol érdekképviselő tekintetében, hiszen még alig száradt meg a tinta a Vesztfáliában kötött békében, máris újabb – IV. Fülöp és Mária Anna főhercegnő közötti – házassággal erősítették meg a Habsburg-dinasztia egységét, ezzel egy időben pedig Bécsben újból erősödött a spanyol udvari párt befolyása.⁷³ Ami az európai háborút követő évek Habsburg-diplomáciájának keleti vetületét illeti, végső soron Spanyolország 1649–1650-es konstantinápolyi útkeresése sem mond ellent ennek a tendenciának, hiszen – mint ahogy az új Habsburg-követ, Simon Reniger e tanulmányban is hivatkozott követjelentései kellően igazolják – a spanyol király érdekeinek legfőbb képviselője a Portán továbbra is a császári rezidens maradt.

ZSUZSANNA CZIRÁKI

Ambassador or impostor? The labyrinths of Habsburg diplomacy in the context of a homicide in Constantinople

While I was conducting research on the circumstances of Simon Reniger's appointment as Habsburg ambassador to Constantinople, a crime started to excite my interest. The offence had been committed during the term of the previous resident ambassador, Alexander Greiffenklau but it caused a lot of difficulties even at the time when Reniger came into office. Namely, in the autumn of 1646, Greiffenklau killed a certain Don Juan de Menesses, an adventurer of dubious origin, who – according to Habsburg informants – had been involved in conspiring against the dynasty within the Sultan's entourage. In my paper, I want to describe what led to Menesses' murder and what kind of consequences can be drawn on the basis of the crime as to the diplomatic cooperation between the Spanish and the Austrian lines of the Habsburg dynasty in the last years of the Thirty Years' War.

⁷³ Tercero Casado: *A Fluctuating Ascendancy*, 14.

PAPP SÁNDOR

Egy Habsburg-követ, Simon Reniger oszmán kapcsolathálózata Konstantinápolyban

*Vezírek, muftik, magyar renegátok**

Az utóbbi években a nemzetközi kutatásokban nagy szerep jutott a kapcsolati háló vizsgálatoknak, melyeknek külön módszertana és elmélete alakult ki. A szakirodalom bön-gészése azonban kimondva-kimondatlanul arra a következtetésre vezet, hogy a kapcsolati háló kutatások többnyire olyan forrásanyag bevonásával folynak, amelyben a vizsgált sze-mélyek adatai kvantitatív szempontból is mérhetők. Ilyenek például a Gestapo kihallgatási jegyzőkönyvei vagy újabban egy személy teljes Facebook-ismeretségének digitális ábrázolá-sa. Az alábbi cikkben egy 17. századi, Konstantinápolyban évtizedeken keresztül dolgozó, állandó követ (rezidens) török ismerőseit vonom vizsgálat alá. Ez a mennyiség még nem al-kalmas az újabb módszertan alkalmazására, a jövőben azonban, amikor elkészül Simon Reniger von Reningen követjelentései első felének kiadása, a követ teljes ismerősi hálózata-nak vizsgálata közel tíz éves időintervallumban jó lehetőséget fog kínálni az újabb mód-szertan kipróbálására.¹

Úgy vélném, hogy egy külföldi követ, aki hosszabb ideig, majdnem két évtizedig tartó-zkodott egy másik birodalom fővárosában, jól körülhatárolható kapcsolati körrel rendelke-zett. Ha végigolvassuk Simon Reniger jelentéseit, ez a feltételezés bizonyosságot is nyer, hi-szen a szövegek tele vannak különböző oszmán méltóságok neveivel, címeivel. Azonban felmerül a kérdés, hogy közülük a követ kivel tartott fenn ténylegesen szorosabb kapcsola-tot, és hogyan tudta azt elmélyíteni. A vizsgálat során azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a követ körül kialakuló konstantinápolyi kapcsolati háló részben olyan személyekből állt össze, akik más kulturális és vallási világhoz tartoztak. Így némi szkepticizmussal kell a probléma felé fordulnunk, már ami a törökökhöz fűződő viszonyának mélységét illeti. Mint köztudott, Konstantinápoly a 17. század közepén multikulturális diplomáciai teátrumként

* A tanulmány az NKFI-6 (OTKA) *Hétköznapi és birodalmi politika a Köprülü-restauráció idején* című pályázat (OTKA K 109070) anyagi támogatásával készült. Az anyaggyűjtéshez köszönöm Fazekas István volt bécsi levéltári delegátus lekötelező segítségét.

¹ Düring, Marten: *Netzwerkforschung in den Geschichtswissenschaften zwischen Metaphern, Strukturen und Datenbanken. Ein Überblick*. In: Grunder, Hans-Ulrich – Hoffmann-Ocon, Andreas – Metz, Peter (Hrsg.): *Netzwerke in bildungshistorischer Perspektive*. Bad Heilbrunn, 2013. 33–44.; Kuczera, Andreas: *Digitale Farbenspiele oder nützliches Werkzeug – Visualisierung von Netzwerken aus den Registern von Editions- und Regestenwerken*. Online elérhetőség: <http://mittelalter.hypotheses.org/5089>. Megjelent: 2015. augusztus 1., utolsó ellenőrzés: 2015. szeptem-ber 3. (Letöltés: 2016. június 10.); Kuczera, Andreas: *Digitale Farbenspiele oder nützliches Werkzeug – Visualisierung von Netzwerken aus den Registern von Editions- und Regestenwerken*, in: *Mittelalter. Interdisziplinäre Forschung und Rezeptionsgeschichte*. Online elérés: <http://mittelalter.hypotheses.org/5089>. Megjelent: 2015. január 8. (Letöltés: 2016. június 10.)

működött, ahol a szereplők különböző nyelveken kommunikáltak, és a helyiek is legkevesebb négy nyelven beszéltek: törökül, görögül, örményül és egy spanyol dialektusban, a ladinóban. Emellett a délszláv nyelvjárások, az olasz, az arab, a perzsa, a tatár, az európai és az ázsiai nyelvek kavalkádja valóságos babilóniai nyelvzavart idézett elő.

Reniger, ahogy elődeinek többsége, ismerte a latin és az olasz nyelvet, és megpróbálta elsajátítani a törököt is. Felfogadott egy zsidó orvost, akitől tanulni kezdett,² de a próbálkozásai nem lehettek nagyon sikeresek, mert még konstantinápolyi tartózkodása második felében is rendszeresen követett el nyelvi hibákat. Mivel nem érzékelte bizonyos szavaknál a török többes szám jelét (*lar/ler*), hozzájuk illesztette a német -en végződést is, így duplán használta a többes számot (például *ocak agalarn* = odzsak agák). Általánosan ismert, hogy a török mellett az olasz nyelv nagyon elterjedt volt a keleti Mediterráneumban, így magában Konstantinápolyban is, de a diplomáciai kapcsolattartásban nem helyettesíthette az oszmán-törököt. Ezért a követnek szüksége volt megbízható tolmácsra, akit Nikousios Panagiotis vagy – ahogyan az európai forrásokban gyakrabban szerepel – Nikosius Panajoti (Panajótisz Nikúsziosz) személyesített meg, aki Itáliában folytatott egyetemi tanulmányokat.³ Panajoti éppen olyan jól ismerte a török nyelvet, mint az olaszt. Ő volt leggyakrabban a közvetítő az olyan diplomáciai ügyekben, amelyek magasabb rangú oszmán tisztviselőket érintettek, úgymint a nagyvezírt, a főmuftit, azaz a sejhüiszlámot (*sejhüiszlám*, Reniger jelentéseiben mufti), illetve a dívántitkárok vezetőjét, a rejszülküttábot (*rejszülküttab*, Reniger német jelentéseiben *reiskitab*).

Ha képet kívánunk alkotni arról, hogy milyen is lehetett Reniger török kapcsolati hálóját, akkor különböző szempontok szerint csoportosítanunk kell ismerőseit. Egy ilyen klaszifikációnak az alapját jelentheti az a szempont, hogy milyen módon tarthatta a kapcsolatot a tárgyalt méltóságokkal és hivatalnokokkal, és az érintkezéseiknek mennyire lehetett személyes jellege:

- I. Ez első csoporthoz sorolom azokat a magas rangú személyeket, akiket a rezidens kizárólagosan csak akkor látogathatott meg, ha meghívást kapott tőlük, vagy megkövetelték a jövetelét (szultán, nagyvezír).
- II. A második csoportba azok kerültek, akiket személyesen vagy emberein keresztül bármikor felkereshetett (*sejhüiszlám*,⁴ *rejszülküttáb*).
- III. A harmadik csoportba tartoznak azok a tisztviselők, akik rendszeresen látogatták a követet rezidenciáján: Zülfikár aga, a magyar nyelv portai tolmácsa; Naszuki (inkább Nasuhî, azaz „Az igaz”) Haszán aga, aki a Porta követe, majd nagykövete volt Bécsben, egyben Zülfikár efendi veje is; Junusz aga, a Belgrádban székelő pasa kajmakámja (általános helyettese), aki Naszuki Haszán testvére volt és Boğuk, „A megfojtott” vagy „A rekedt” Musztafa, aki Budán és Konstantinápolyban szolgált kapi-dzsibasiként (főajtónállóként). (Ez a feladatkör elsősorban diplomáciai feladatokat ellátó méltóságokat jelölt).

² Simon Reniger Johann Rudolf Schmidhez. Konstantinápoly, 1649. október 3. Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Türkei I. (Tucica) Karton (a továbbiakban: Kt.) 121. Konvolut (a továbbiakban: Konv.) 2. fol. 19–20.

³ Hering, Gunnar: *Panagiotis Nikousios als Dragoman der kaiserlichen Gesandtschaft in Konstantinopel*. Wien, 1994. 143–178. (Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 44.)

⁴ A sejhüiszlám feladatköréről látszólag a kutatók rendelkezésére áll egy modern monográfia, valójában azonban a munka leghasznosabb eleme a muftik listája. Akgündüz, Murat Dr.: *XIX. Asır Başlarındaki Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlik*. İstanbul, 2002.

Az első csoport vizsgálata során megfogalmazhatjuk azt az általános megállapítást, hogy Reniger a főméltóságú oszmán előljárókat legtöbbször nem a nevükön, hanem a címük és rangjuk szerint említette jelentéseiben (*groß vesier*, *reisketab* stb.). A nagyvezírt csak abban az esetben nevezte néven, ha az éppen megszerezte a hatalmat, ezért be kellett mutatnia Bécs számára. Így járt el például Melek Ahmed nagyvezír esetében (1650. augusztus 5. – 1651. augusztus 21.), akit a következőképpen jellemzett: „A jelenlegi nagyvezírt Ahmed pasának hívják, aki Murád szultán lányát vette feleségül, ezelőtt Babilóniában [Diyarbakir], Mezopotámiában [Bagdad] és Damaszkuszban [Aleppo] és más helyeken volt pasa. A legsebbe éveiben lévő férfi, született keresztény Grúziából, aki kiskorában került ide, rabszolgaként adták el, törökké (muszlimmá) tették, és a szerájban nevelték fel.”⁵ Összevetve a Melek Ahmed pasáról szóló életrajzi adatokkal megállapítható, hogy Reniger értesülései nagyrészt helytállóak voltak. A követjelentésekben és a hozzájuk tartozó diplomáciai iratanyagban, levelekben csak egyetlenegy esetet találtam, ahol a szövegből nem lehetett megállapítani, hogy csere történt a nagyvezírek személyében. Ez az eset azonban nem Reniger, hanem Rudolf Schmid von Schwarzerhorn rendkívüli követ beszámolóinak kivonatában bukkant fel.⁶ Az a tény, hogy a hivatalos követjelentésekben nem találjuk nyomát a nagyvezír leváltásának, csak azzal magyarázható, hogy a forrásanyagból valami bizonyosan hiányzik. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a nagyvezírek oszmán forrásokban felbukkanó életrajzi adatai és a Reniger napra pontos feljegyzéseiben előforduló dátumok szinte minden esetben egybeesnek.⁷

Reniger a muftikat és a rejszülküttábokat – vagyis a második csoportba eső méltóságokat – általában csak a címeik alapján nevezte meg, tehát név szerint nem szólt róluk. Ennek megfelelően a személyek azonosításakor csak a hiányos török archontológiai eredményekre, korabeli krónikákra és a szakirodalomra építhetünk. Ilyen eljárást találunk egy mégoly ismert, sőt hírhedt sejhülszlám, Bahai Mehmed efendi esetében is, aki először 1649. július 18. és 1651. május 2. között, majd pedig 1652. augusztus 16. és 1654. január 2. között töltötte be a hivatalát. Az első leváltásakor (1651) ezt olvashatjuk: „Az izmiri kádi ismét panaszkodott a muftinál [Bahai Mehmed efendi] az angol konzul miatt, aminek következtében az [mufti] magához hívta a nagykövetet, akit néhány órán keresztül elzárva tartott, előhozatta a kötelet, és felakasztással fenyegette. A muftit részben ezen ügy miatt s részben azért is, mert olyan alkalmatlan volt, az odzsak agák [a janicsártisztek], a bég, Tas aga, a janicsár aga és a kihája bég, anélkül, hogy a nagyvezírt tájékoztatták volna, leváltották és száműzésbe küldték.”⁸ Ez az idézet egy kétségtelenül felháborító esetre hívta fel a figyelmet,

⁵ „Der jezige groß vesir haist Achmet bassa, hat des sultan Murath tochter, ist vor disem bassa zu Babilonia, Mesopotamia, Damasco und dern/ deren orthen gewesen. Ein mann bey seinen besten jahren und geborner Christ auß Georgia, welcher kleinerweiß khomen, für ein sclaven hieher verkaufft, zum Türkhen gemacht und in serraglio auferzogen worden.” Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1650. augusztus 7. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 2. fol. 91–96.

⁶ Johann Rudolf Schmid az Udvari Haditanácshoz. Konstantinápoly, 1650. augusztus 7. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 121. Konv. 1. fol. 60–81.

⁷ Danişmend, İsmail Hâmi: *Osmanlı Devlet Erkânu. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. Cilt V. İstanbul, 1971. 124–128.

⁸ „Der cadi zu Smirna hat sich bey dem mufti alhier wider den engeländischen consul beschwehrt, daßwegen er den ambassator gleich ruffen lassen, etlich stundt in die nacht eingespert, den strick herfürgezogen, und mit hencken gedrohet, theilß dieser ursachen wegen, und theilß auch sunst seiner incapacitet halben, habe ihn die ossak agalarn, der beg Tass aga, janitscharen aga, und kehaia beg ohne vorwissen deß groß vesirs abgezett und das exilum geschickht.” Simon

amelyről Reniger röviden, de nagyon tényszerűen számolt be. Az ügy a maga idejében nagy nyilvánosságot kapott, mivel a sejhüiszlám egy külföldi nagykövettel olyan kegyetlenül járt el, ami végül a saját leváltásához vezetett. A jeles osztrák orientalista, Josef Hammer-Purgstall is a fentiekkel egyezően számolt be az eseményről az Oszmán Birodalom történetét bemutató munkájában (szinte az egész Naima Musztafa, a 17–18. század fordulóján alkotó udvari történetíró krónikája alapján ismertette, kontrollforrásként hivatkozva Reniger jelentéseire). Hammer szerint a sejhüiszlám erősen nikotinfüggő volt, ami miatt egy fetvát (a sejhüiszlámok perdöntő erejű jogi szakvéleményét) adott ki, hogy ezzel feloldja IV. Mehmed szultán (1648–1687) nagyon szigorú, dohányzást tiltó rendeletét. A sejhüiszlám ugyanakkor ópiumfüggő is volt, de sem a nikotin, sem pedig a narkotikum iránti gyengesége nem volt oka a leváltásának. Inkább az, hogy függőségei ellenére nagyon erős személyiség volt, aki nem vette figyelembe a szerájt uraló és a kormányzást is erősen befolyásoló odzsak agák, vagyis a janicsár főtisztek érdekeit. Ezért ők szervezkedtek ellene, és szövetségeseket kerestek maguk mellé, sikerült megnyerniük magát a nagyvezírt, Melek Ahmed pasát is.⁹ Eközben pattant ki az ügy az izmiri kádi¹⁰ és az izmiri angol konzul¹¹ között, aminek az volt a kiindulópontja, hogy az angol konzul ellen egy másik angol, Henry Hyde, a királpártiak ágense vádat emelt az iszlám vallásjogi (*sarijá*) törvényszéken. A kádi magához rendelte a konzult, aki határozottan kifejtette, hogy a kádinak az érvényben lévő, Anglia és az Oszmán Birodalom között megkötött kapituláció (*ahdnáme*) szerint nincs joga két angol közötti jogi ügyben eljárni. Ezt követően ismertette a kádi az ügyet a sejhüiszlámmal, akinek történetesen még az unokaöccse is volt. Mindennek következményeképpen pedig Bahai efendi – ahogy az idézetből is láttuk – egy időre¹² elzárta a követet is.¹³

Visszatérve az eredeti kérdésfelvetésre: szem előtt tartva Reniger jelentéseit megállapítható, hogy a sejhüiszlám ugyan fontos méltóság volt, a birodalmi diván tagja, mégis közvetlen viszonyban lehetett a keresztény diplomatákkal is. Távoli párhuzamként említettem meg, hogy 1620 januárjában az akkori mufti is minden további nélkül fogadta az erdélyi követeket.¹⁴

A harmadik csoportba azok a méltóságok tartoznak, akiknek az azonosítása a legproblematisabb. A magyar historiográfiában és a fennmaradt magyar nyelvű levelezésben Zülfikar aga a legismertebb figura, aki magyar renegátként több mint ötven éven keresztül mint a magyar nyelvű levelezés udvari tolmácsa tevékenykedett a Portán. Életútját Kármán

Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1651. május 5. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 123. Konv. 3. fol. 12–14.

⁹ Hammer-Purgstall, Joseph von: *Geschichte des Osmanischen Reiches* (a továbbiakban: GOV). Bd. V. Pest, 1829. 531.

¹⁰ Az izmiri kádi valószínűleg Hasimizádénak hívták, s a sejhüiszlám unokaöccse volt. İpsirli, Mehmet – Uzun, Mustafa: *Bahai Mehmed Efendi*. In: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Cilt V. İstanbul, 1991. 463.; Goffman, Daniel: *Britons in the Ottoman Empire (1642–1660)*. Seattle–London, 1998. 260.

¹¹ Spencer Bretton. Goffman: *Britons*, 181–182.

¹² „spare of 3 heure and halfe”. Thomas Bendishe a Levante Companyhoz, 1651. június 10. National archive, PRO Statepapers Turkey, 97/17. nr. 66.; Goffman: *Britons*, 181–182.

¹³ İpsirli–Uzun: *Bahai Mehmed Efendi*, 463–464.; Goffman: *Britons*, 181–182.; Na’imâ Mustafa Efendi: *Târih-i Na’imâ. Razvatü’l-hüseyin fi hulâsati ahhâri’l-hâfikayn* Haz.: İpsirli, Mehmet. Cilt I–IV. Ankara, 2007. 1295–1300.

¹⁴ Papp Sándor: *Bethlen Gábor, a Magyar királyság és a Porta (1619–1621)*. Századok, 145. évf. (2011) 4. sz. 946.

Gábor mutatta be néhány évvel ezelőtt egy angol nyelvű előadásában.¹⁵ Az alábbiakban én is ki fogok térni röviden az élettörténetére.

Boguk Musztafa (Renigernél Boguk) udvari ajtónálló (*kapıcı*) feladatköre, mint fentebb már jeleztem, a legmagasabb rangú diplomáciai levelezés közvetítése volt. Musztafa rendszeresen teljesített szolgálatot Buda és Konstantinápoly között, és Reniger jelentései szerint egy ideig Konstantinápolyban időzött a kertjében, sőt a frissen kinevezett egyiptomi pasának is ő vitte a kinevező iratát, amiért egy hosszú észak-afrikai tengeri utazásra is vállalkoznia kellett, melynek során egy tengeri szerencsétlenséget is átélt.¹⁶ Ismert, hogy a Portán szolgálatban működött egy kapidzsikból álló alakulat, s a tartományokban, így Budán is állt néhány kapidzsi a pasa szolgálatában. Azok az adatok, amelyek szerint a kapidzsiket Magyarországon a budai pasa, Egyiptomban pedig a szultán szolgálatában látjuk, arra engednek következtetni, hogy ahhoz a kontingenshez tartoztak, amit – a janicsárokhoz hasonlóan – a fővárosból rendeltek a tartományi székhelyekre. Ebben az esetben tehát ők nem a pasa háztartásához tartozó méltóságok voltak, hanem olyan tisztségviselők, akiket Konstantinápolyból, a központból fizettek.

Reniger egyik, vele a legszorosabb kapcsolatban lévő ismerőse Haszán aga¹⁷ volt. Bár őt az oszmán narratív források név szerint sohasem említették, megtaláljuk Georg Kraus erdélyi krónikájában. Haszán aga, aki többször a Porta követeként, majd nagyköveteként tevékenykedett, 1652-ben Erdélyben tartózkodott, és egy beszédet tartott Segesváron az erdélyi szászok előtt, amelyben elítélően szólt II. Rákóczi György fejedelem (1648–1660) uralmáról. A krónika kiemelte, hogy milyen jól beszélt magyarul.¹⁸ Ha arra gondolunk, hogy Haszán veje volt a már fentebb említett magyar renegátnak, Zülfikárnak, akkor egyáltalán nem tűnik lehetetlennek, hogy ő maga is magyar eredettel rendelkezett. Ha felidézzük Metin Kunt megállapítását, hogy az oszmán állam olvasztótégelyében is működtek különböző regionális és etnikai kapcsolatok – amit a *cins* (dzsinsz), fajta, féle, nem kifejezéssel adtak vissza –, akkor Zülfikár és Haszán együttműködése a korban teljesen szokványossá válik.¹⁹

Bár ezt bizonyítani még nem tudom, nagy a valószínűsége annak, hogy Haszán volt az a kapidzsi, aki nagyjából tíz évvel korábban a szultán és a nagyvezír leveleivel együtt egy kaptánt is átadott I. Rákóczi Györgynek, Erdély akkori fejedelmének (1630–1648), igazolandó, hogy követei az évi erdélyi adót a szultáni kincstárba befizették.²⁰ Egy ideig bizonyára az erdélyi fejedelmeket tarthatta egyik bizalmas kapcsolatának, hiszen 1650-ből adatunk van

¹⁵ Köszönöm, hogy az előadást angol nyelvű kézirat formájában használhattam. A munka kiegészített változata jelen számunkban olvasható.

¹⁶ Simon Reniger Johann Rudolf Schmidhez. Konstantinápoly, 1650. február 15. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 73–78.

¹⁷ Az alábbi tanulmányban többször említik a Reniger jelentéseiben is egy ideig gyakran felbukkanó Haszán agát: B. Szabó János – Sudár Balázs: „*Independens fejedelem az Portán kívül*” II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. (Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez.) 2. rész. Századok, 147. évf. (2013) 4. sz. 931–999.

¹⁸ Kraus, Georg: *Erdélyi krónika 1608–1665*. Hrsg. von Sándor Vogel. Budapest, 1994. 199–200.; Kraus, Georg: *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers Georg Kraus 1608–1665*. Hrsg. vom Ausschlusse des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Bd. 1-2. Wien, 1862. 1864.

¹⁹ Kunt, İbrahim Metin: *Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth Century Ottoman Establishment*. International Journal of Middle East Studies, vol. 3. (1974) 233–239.

²⁰ Szilágyi Áron – Szilágyi Sándor: *Török magyarkori államokmánytár*. 3. köt. Pest, 1870. 366–367.

arra, hogy a szolgálata miatt jutalmat várt.²¹ Ennél még sokkal fontosabb feladat is várt rá, ami az életútját néhány évre a legmagasabb szintre segítette. Neki jutott ugyanis az a tisztesség, hogy Bécsben bejelentse IV. Mehmed szultán trónra lépését.²² Itt Haszán aga részt vehetett a császári audiencián, ahol III. Ferdinánd előtt 1649. október 13-án még egy beszédet is tartott.²³

Haszán aga a korábbi Habsburg-rezidenssel, vagyis állandó követtel, Rudolf Schmid zum Schwarzenhornnal tért vissza Bécsből Konstantinápolyba. Schmidnek az volt a feladata, hogy a hamarosan lejáró békeszerződést ismételt meghosszabbítsa húsz évre.²⁴ Amikor ez megtörtént,²⁵ a Habsburg-internuncius, Schmid és az állandó követ, Reniger elérte, hogy a Porta jelölje ki Haszán agát a békeszerződés ratifikációjának átadására.²⁶ Fontos megjegyezni, hogy a béketárgyalásokról található egy kis bejegyzés Naima udvari történész munkájában, azonban Haszán aga nevét hiába keressük benne.²⁷ Ez azért is furcsa, mert amikor Haszán aga Bécsből visszaérkezett az oszmán fővárosba, és átadta a szultánnak a császár üdvözlő levelét, akkor azonnal írtak egy válaszlevelet, amit egy gyorsfutár vitt Bécsbe. Az okmány másolatának regisztrátúráján (vagyis a hivatalos levelezést megőrző másolati könyvben) szükségesnek látták feltüntetni, hogy az okmány a Haszán aga által hozott levélre adott válasz.²⁸

Zülfikár vitte a jó hírt Renigernek még 1650 januárjában arról, hogy ha a vejének, Haszánnak Bécsben sikerül jól teljesíteni a feladatát, akkor megkapja a temesvári pasaságot.²⁹ Ez az adat arra utal, hogy a bécsi és a török diplomácia egyformán elégedett volt vele. Visszatérte után nem is maradhatott sokáig Konstantinápolyban, hanem készülnie kellett új missziójára a Habsburg-fővárosba.³⁰ Reniger információi szerint az indulás előtt, tehát 1650 áprilisa végén ténylegesen megkapta a temesvári pasai címet, ugyanakkor új feladatát nagyköveti minőségben (Reniger jelentései alapján *Großbotschafter*) kellett teljesítenie.³¹ A rangemelés nem a korábbi megbízatásainak a sikere miatt következett be, hanem sokkal inkább kötődött új feladatköréhez. A Porta méltósága nem engedhette meg, hogy valaki nagykövetként egy szandzsákbégnél alacsonyabb rangban jelenjen meg egy külföldi hatalom fővárosában. Ugyanezt látjuk 1617-ben is, amikor Ahmed kiháját kanizsai pasának nevezték ki, hogy méltóan tárgyalhasson az új szultán, I. Musztafa (1617–1618, 1622–1623)

²¹ Szilágyi Sándor: *Okmánytár II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez*. Budapest, 1874. 110.; B. Szabó–Sudár: „*Independens fejedelem*”, 2. rész, 941.

²² IV. Mehmed III. Ferdinándhoz. A trónralépését tudatja. Göttingen, Niedersächsische Nationalbibliothek, 4 o Cod. MS. Turcica 29.

²³ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 121. Konv. 2. fol. 4–6.

²⁴ Hammer: *GOR V.*, 492–493.

²⁵ A békeszerződés 9. pontjának magyar fordítását, amely feltehetően az eredeti oszmán szövegre megy vissza, lásd: Szilágyi Sándor: *Rozsnyai Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai*. Pest, 1867. 174–179. MHHS VIII.

²⁶ Konstantinápoly, 1649. augusztus 5. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 121. Konv. 1. fol. 219–221.

²⁷ Na'imâ Mustafa Efendi: *Târih-i Na'imâ*, 1268.

²⁸ „*Hâlâ Hasa ağa geldükten sonra İmparatora yazılan namedür*. [A most írt levél, amely Haszán aga jövelete után íródott.]” IV. Mehmed III. Ferdinándhoz. 1060. Rebiülevvel 24. / 1650. március 27. Göttingen, Niedersächsische Nationalbibliothek, 4 o Cod. MS. Turcica 29. 71.

²⁹ Simon Reniger Rudolf Schmidhez (?). Konstantinápoly, 1650. január 11. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 26–31.

³⁰ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 121. Konv. 2. fol. 255–261.

³¹ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 123. Konv. 1. fol. 123.

nevében a határ menti falvak és a lerombolandó palánkok ügyében.³² Ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy az ilyen típusú rangemelés többnyire provizórikus jellegű maradt, sőt az igazat megvallva, nem is jelentett igazi rangemelést, hanem csak tiszteletbeli címet. Haszánt nagyszámú kíséret követte Bécsbe, amelyben Zülfikár efendi is helyet kapott, aki egy Haszánnak Bécsből küldött levelet Şarköy (Piot) városában fordított le.³³ Valószínűleg egy sor szultáni, nagyvezíri levelet is magával kellett vinnie, mint például a békeszerződés egy teljes példányát, amely a szultáni díván másolata szerint már 1650 márciusa végére elkészült.³⁴ A császári audienciát 1650 decembere végén tartották meg. A követségével kapcsolatos levelekben, amelyeket III. Ferdinánd IV. Mehmedhez küldött, ténylegesen temesvári pasaként címezték.³⁵

Schmid és Haszán aga útja a császárvárosban elvált egymástól. Míg az előbbi 1651 elején érkezett meg ismét az oszmán fővárosba, az utóbbi még Bécsben maradt. Schmid jelentései szerint a megkezdett tárgyalások a végleges szultáni ratifikációról március 9-én zárultak le, amikor is a szultán kiállította azt a levelét, amelyben a császárt tájékoztatta a békeszerződés megtartásáról. Néhány nappal később Schmid is beszámolt arról III. Ferdinándnak, hogy teljesítette feladatát.³⁶

Haszán aga, illetve ekkor inkább temesvári pasa 1651. július 5-én tért vissza Konstantinápolyba, ahol átadta a császár leveleit a szultánnak.³⁷ Bár szolgálata ismét sikeres volt, egy valószínűleg nem várt rossz hír fogadta, tiszteletbeli címét, a temesvári pasaságot elvették tőle.³⁸ Bár ez az eljárás – ahogy fentebb utaltam rá – velejárója volt az oszmán diplomáciai szokásrendnek, mégis nagyon elkeserítette. Mindezek ellenére innentől kezdve egész életére megtartotta követi (*Elçi*) címét a neve mellett melléknévként.

Fél évvel azután, hogy Haszán visszatért Konstantinápolyba, ismét új diplomáciai feladatra jelölték ki. A Habsburg fél követelte, hogy közös határkijelölő bizottság álljon össze, amelynek a feladata a határ két oldalán fekvő falvak hovatartozásának a megállapítása volt.

³² Papp: *Bethlen Gábor*, 919.

³³ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 2. fol. 22. 1650. június 30.

³⁴ A témára vonatkozóan feltűnően nagy a fennmaradt forrásbázis: *Cenâb-i hümayûnlarından Nemçe İmparatorluğa yazılan ahdnâme suretidür* [Öfelségétől a Habsburg császárnak írt békeszerződés másolata]. IV. Mehmed III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1060. Rebiülâhîr evâ'il / 1650. április 3–12. Göttingen, Niedersächsische Nationalbibliothek, 4 o Cod. MS. Turcica 29. 71. (Ez lehet a békének az a példánya, amivel Haszán aga elindult Bécsbe tárgyalni.); *Hasan ağa ile Nemçe İmparatorluğa gönderilen mektûb-i şerîf sûretidür* [Haszán agával a Habsburg császárnak küldött nemes levél másolata]. Mehmed III. Ferdinándhoz. 1060. Rebiülâhîr evâhîr / 1650. december 22. Göttingen, Niedersächsische Nationalbibliothek, 4 o Cod. MS. Turcica 29. 76v. IV.; Göttingen, Niedersächsische Nationalbibliothek, 4 o Cod. MS. Turcica 29. 74v–75.; a békeszerződés végleges változata, amelyet valószínűleg Haszán aga után küldtek Bécsbe. IV. Mehmed III. Ferdinándhoz. 1060. Şaban 28. / 1650. augusztus 28. Göttingen, Niedersächsische Nationalbibliothek, 4 o Cod. MS. Turcica 29. 81–82v.

³⁵ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 123. Konv. 1. fol. 195., 198.; Hammer: *GOR V.*, 559.

³⁶ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 123. Konv. 2. fol. 111–112.; IV. Mehmed III. Ferdinándhoz, amelyben tudtul adja, hogy a békét elfogadta. Konstantinápoly, 1061. Rebbiülevvel 16. / 1651. március 9. Göttingen, Niedersächsische Nationalbibliothek, 4 o Cod. MS. Turcica 29.

³⁷ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 124. Konv. 1. fol. 5–8.

³⁸ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 124. Konv. 1. fol. 12–14. Erről az ügyről egy rövid feljegyzést találunk Naima krónikájában, ahol azonban a dátum nem helyes. A Habsburg–követség bevonulása Konstantinápolyba 1651. január 19-én történt meg. A követség megnevezése nagyon szokatlan: *ağır elçi*-nek nevezik Semidet, ami szó szerint „nehéz, súlyos” követnek felel meg. Természetesen ’nagy-követ’ értelmet kell tulajdonítani ennek. Na'îmâ Mustafa Efendi: *Târih-i Na'îmâ*, 1284.

Elcsi Haszánt jelölték ki erre a megbízásra, ezért 1652 elején ismét Magyarországra távozott, ezúttal azonban Erdélyen keresztül utazott.³⁹ Ezt a megbízását tévesen ítélte meg a magyar történetírás, úgy vélték, az volt a feladata, hogy az erdélyi fejedelem kiskorú fiának, I. Rákóczi Ferencnek átadja az uralkodói jelvényeket, aki ezek birtokában apja jogszerű örökösévé lépett elő. Azonban az okmányok tényleges átadóját Musztafa agának hívták, aki elképzelhető, hogy a fentebb már említett Boğuk Musztafával volt azonos.⁴⁰ (Ez a tévedés Georg Kraus elbeszélésére megy vissza, amelyet már fentebb is említettem.)

Az 1652-es év az erdélyi fejedelmi család számára rettenetes lehetett. Szinte mindenki megkapta a himlőt, a fejedelem öccse, Rákóczi Zsigmond bele is halt.⁴¹ A császári udvar budai kéme, Hans Caspar, vagyis Hüszejn csasz részletesen beszámolt arról, hogy Elcsi Haszán három héten át tartózkodott Erdélyben, de nem tudta elérni, hogy a fejedelemnél audiencián vehessen részt, mivel szerinte II. Rákóczi György halálos betegségben (*Todeskrankheit*) szenvedett. Annak ellenére, hogy a fejedelem a budai pasának, Kara Murádnak szóló levelében jelezte, hogy lassan kissé jobban érzi magát, a pasa kétségbe vonta szavait, és azonnal összehívta a divánját. A budai vezető tisztségviselők tanácsára a pasa jelentést küldött a Portára. Ebben azt a véleményét fogalmazta meg, hogy ha a fejedelem ténylegesen meghalna, akkor helyére a húsz éve a Héttoronyban (*Yedi Kule*) oszmán felügyelet alatt élő trónkövetelőt, Székely Mózeset kívánná trónra segíteni. A pasa nagyon elégedetlen volt Elcsi Haszán eljárásával, aki anélkül, hogy megérdeklődte volna a véleményét, tájékoztatta a Portát, hogy az erdélyiek mindenekelőtt Kemény Jánost fogadnák el fejedelemnek.⁴² Ezzel a kémjelentéssel teljesen összhangban áll Murád pasa jelentése, ami a véletlennek köszönhetően maradt fenn, és néhány héttel korábban keletkezett, mint a fent említett kémjelentés. Haszán (a levélben pasának említve!) ekkor még Gyulafehérváron várta a fejedelmi audienciát, és innen is írásban tájékoztatta a budai beglerbéget az erdélyi helyzetről. (Alább mellékletben közlöm az eredeti szöveget fordítással együtt.⁴³)

Hans Caspar másik leveléből egyértelművé vált Elcsi Haszán aga tényleges feladata: a török szultántól („vom Dierkhischen khässer”) azt a megbízatást kapta, hogy a határvárak körül („alle khreiß heuser”) felmerült problémák megoldásában a közös határkijelölő bizottságban járjon el. Budáról kiindulva mind Kanizsa, mind pedig Eger felé, tehát Budától délnyugatra és északkeletre is meg kellett vizsgálnia a határvidéket.⁴⁴ Amikor Magyarországról Konstantinápolyba visszatért, nagyon mérges volt a budai pasa eljárása és tárgyalása miatt, mivel az nem a „szent békességet”, hanem a saját embereinek az érdekeit vette figyelembe.⁴⁵ Haszán a háromszoros diplomáciai megbízatása után hosszú ideig semmilyen feladatot sem kapott. Ez idő alatt időnként apósával, Zülfikár Efendivel együtt többször volt Simon Reniger vendége. Különös eseménynek lehetettek szemtanúi, amikor IV. Ferdinánd német-római császár választása (Augsburg, 1653. március 31.) után a Habsburg-

³⁹ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 1. fol. 1–3.

⁴⁰ Papp Sándor: *II. Rákóczi György és a Porta*. In: Kármán Gábor – Szabó András Péter (szerk.): Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora. Budapest, 2009. 136–137.

⁴¹ Papp: *II. Rákóczi György*, 119–120.

⁴² Hans Caspar Johann Christoph Puchheimhez. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 1. fol. 183–185. A két Hans Caspartól származó kémjelentést Szabados János nagylelkű segítségéből használtam, amit ezúton köszönök.

⁴³ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (İstanbul) E 6977. 1062. Rebiülahir 1. / 1652. március 12.

⁴⁴ Hans Caspar Adolph Ehrenreich Puchheimhez. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 2. fol. 26–27.

⁴⁵ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1652. június 2. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 2. fol. 140–143.

követségen 1653. július 20-án Reniger ünnepséget rendezett több török meghívott részvételével.⁴⁶

Haszán aga utolsó ismert diplomáciai megbízatása – amiről Simon Reniger is beszámolt – valószínűleg még számára is nagyon kalandosnak tűnhetett, az ugyanis nem volt más, mint egy hosszú utazás Indiába. Abdurrahman oszmán krónikájából tudjuk, hogy a diplomáciai kapcsolatok a Fényes Porta és a Nagymogul Birodalom között megélenkültek azután, hogy kitört a háború Irán ellen az indiai határtartomány, Kandahár miatt. A mogulok szoros kapcsolatot akartak kiépíteni a közös ellenséggel szemben. Először Indiából érkezett egy követ, Szejjid Ahmed 1650-ben, akit egy Zülfikár aga nevű udvari ember – nem azonos a magyar renegát tolmáccsal – kísérté vissza.⁴⁷ Amikor a nevezett Zülfikár aga egy Kaim bég nevű követtel Hindisztánból visszatért,⁴⁸ új személyt kerestek, aki visszakíséri a mogul megbízottat. Reniger jelentéséből tudjuk, hogy erre a megbízatásra Elcsi Haszánt akarták felkérni, aki azonban ezt a feladatot visszautasította. Így aztán ismét Zülfikárnak kellett visszatérnie a hosszú útra Indiába.⁴⁹

Elcsi Haszán további életének eddig ismert adatai arra utalnak, hogy néhány éven át Konstantinápolyban tartózkodott, majd pedig arra az elhatározásra jutott, hogy elhagyja az oszmán fővárost. Indulás előtt titokban felkereste Simon Renigert, és bejelentette neki a távozását, hogy némi kitérő után a temesvári vilájetben lévő birtokaira szándékozik visszatérni.⁵⁰ Bár nem követem a fenti részletességgel a sorsát, B. Szabó János és Sudár Balázs tanulmányából tudjuk, hogy később ismét felívelt a karrierje, ténylegesen elnyerte a pasai méltóságot is a hón vágyott Temesváron.⁵¹

Összefoglalásként arra hívom fel a figyelmet, hogy amint látszik, a Habsburg-követség jelentések névanyagának beazonosítása egyáltalán nem könnyű feladat, azonban ha sikerrel járunk, kis életrajzi vázlatok keletkezhetnek. A munkát nem könnyíti, hogy a legmagasabb rangú személyiségek, mint a nagyvezírek, sejhülszlámok, anyaszultánok életrajzán kívül a közép és alacsonyabb szintű személyekre vonatkozóan nagyon gyenge a török archontológiai kutatás.⁵² A tanulmányban sokszor emlegetett rokonok, az após Zülfikár efendi és a vej, Elcsi Haszán ebbe a kategóriába tartoznak. Zülfikár efendi nevével egyetlenegyszer találkoztam egy oszmán narratívában, amikor is az 1636-os erdélyi felkelés idején felfedezte, hogy egy I. Rákóczi György ellenes levél az erdélyi rendektől bizonyára hamisítvány volt.⁵³ Elcsi Haszánt azonban egyetlenegyszer sem említették meg név szerint a krónikák, annak ellenére sem, hogy egy ideig a legfontosabb szereplők közé tartozott a diplomáciai szinté-

⁴⁶ Simon Reniger III Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. április 27. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. 109–110.; Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. július 26. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 14–18.

⁴⁷ Abdurrahman Abdi Paşa: *Vekâyi'-nâme. Tahlil ve metin tenkidi*. Haz.: Dr. Fahri Ç. Derin. İstanbul, 2008. 53.

⁴⁸ Abdurrahman Abdi Paşa: *Vekâyi'-nâme*, 92.

⁴⁹ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1653. július 28. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 14–18.

⁵⁰ Simon Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1654. szeptember 22. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 4. fol. 144–147.

⁵¹ B. Szabó–Sudár: „*Independens fejedelem*”, 2. rész, 992.

⁵² A máig sokat használt oszmán történeti archontológiát, amely még az oszmán időkben keletkezett, újabban latin betűvel kétszer is kiadták, pedig adatai igen pontatlanok, nem épülnek levéltári adatokra, csak krónikákra. Legújabb kiadására lásd: Süreyya, Mehmed: *Sicilli Osmanî*. Haz.: Akbayar, Nuri – Kahraman, Seyit Ali. Cilt I–VI. İstanbul, 1996. (Tarih vakfi yurt Yayınları 30.)

⁵³ Na'imâ Mustafa Efendi: *Târih-i Na'imâ*, 853.

ren. Rá, mint a hozzá hasonló portai méltóságokra is, csak török, Habsburg, magyar és további más levéltári forrásokban bukkanhatunk. A címben megfogalmazott problematika kapcsán, egy Konstantinápolyban éveket eltöltő Habsburg-követ török kapcsolatrendszerére vonatkozóan pedig megállapíthatjuk, hogy a követ valójában egyáltalán nem tudott ebbe a közegbe integrálódni, személyes ismerősei a „törökök közül” elsősorban magyar renegátokból álltak.

MELLÉKLET

Kara Murád budai beglerbég felterjesztése a szultánnak, IV. Mehmednek

Beszámol arról, hogy azt híresztelik: II. Rákóczi György meghalt. Bár vannak ellenkező nézetek is, arra az esetre, ha a hír igaz lenne, kéri, hogy a Héttoronyban őrzött II. Székely Mózeszt iktassák be az erdélyi trónra. Haszán pasa (!) Gyulafehérváron tartózkodik, a tőle érkező leveleket az eredeti példányokkal együtt beküldi a Portára. Beszámol a császári csapatok kassai erősítéséről. Kéri, hogy a balkáni szandzsákok haderejét ismételtén szólítsák fel, hogy feljöjjenek Budára. Az egyik embere számára adománybirtokot kér. Nyomatékosítja, hogy bár vannak Erdélyben, akik II. Rákóczi György halála esetén Kemény Jánost látnák szívesebben a trónon, ő továbbra is Székely Mózeszt szeretné beiktatni.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (İstanbul) E. 6977

- 1 Devletlü ve rif'atlı ve se'adetlü sul'tānum ḥazretlerinüñ ḥāk-pāy-i šeriflerine rüy-i 'ubüdiyet-mālīde qılınub ma'rüz-i bende-i devlet-ḥ'āhları budur-ki benüm devletlü sul'tānum bundan āqdem
- 2 ḥāk-i 'izzete i'lām olunmış-idi ki Nemçe ḡebe ḥāne ile Erdel ḡānib[in]de vāqı' olan Qāšā nām qal'eye çekilüb gider aklı budur-ki Erdel ḥākimi olan Rāqō'ci oḡlınıñ
- 3 küçük qardeši mürd olub ve Rāqō'ci oḡlı ḥastalanub Ḥasan pāšādan gelen mektüb henüz kendüsi mürd olmadı āmmā Şolnıq Fılek ve Seçen tarafından gelen ḡāsūslarımız
- 4 ve re'āyā şaḥiḥ mürd olduğın haber vėrdiler hattā Nemçe tarafından vilāyetde zabt eylemek sevdāsında olub tedārük üzre olduqları taḥqıq eylediler imdi benüm devletlü sul'tānum
- 5 Rāqō'ci oḡlınıñ mürd olduğu şaḥiḥ olursa ḥālā Yedi Qal'ede⁵⁴ maḥbūş olan Sikel Mōžež oḡlı Erdele ḥākim naşb olunmaq dīn u devlete enfa'dur dēyü bu serḥadd-i manşūrenüñ
- 6 iḥtiyārları müttēfiqlerdür ol-bābda emr u fermān devletlü sul'tānum ḥazretlerinüñdür Erdel tarafına me'mūr olan Ḥasan pāšā qullarını Erdel Belḡrādında tevaqquf üzre olub
- 7 bu bendelerine gönderdügi mektüb 'aynesiyle sul'tānuma irsāl olundı hele tırmayub Orta Maḡār ve Nemçenüñ ḥareket u ḡem'iyetleri günden güne ziyāde olmaḡla Budün serḥaddınıñ muḥāfazası
- 8 ümūr-i ehemm ü elzem ētdügi ma'lūm-i devletleridür muḡaddemā anda olduğu üzre Serem ve Semendre ve Tımişvār ve Segedīn ve İzvōrnıq ve Vidīn ve Alāḡā ḥiṣār ve Vulçitrīn ve Požeḡa

⁵⁴ Az eredetiben tévedésből kimaradt az ajin betű: qalede.

- 9 sanğaglarınuñ zü‘amā ve erbāb-i timāri Budūn muḥāfzasına bir gün evvel
 gelmeleriçün mü‘ekkid evāmīr-i šerīfe irsālī bābında fermān-i sulṭānum
 ḥāzretlerinüñdür bu ḥuṣūṣ ḡāyetü l-ḡāye chemm ü elzemdür
 10 ve bundan soñra zuḥūr cyleyen aḥvāl-i serḥadd-i manšüre ‘ale t-tevālī ḥāk-i ‘izzete
 i‘lām olunur ümizdürki üzerimüzden naẓar-i šerīfleri dirīḡ buyurmayasız bāqı emr u
 fermān
 11 devletlü sulṭānum ḥāzretlerinüñdür
 12 benüm devletlü sulṭānum Rāqōčī oḡlınıñ mürd olduḡı
 13 ḥāberi ṣaḥḥ olursa egerḡe-kim mābeynlerinde Kemī Yānóš nāmında
 14 bir bellü başluları ḥākīm iḥtiyār eylemek murādları vārdur
 15 āmmā Yedi Qal‘ede⁵⁵ maḥbūṣ olan Sīkel Mōžež oḡlı
 16 Erdele ḥākīm naṣb olunursa dīn u devlete nāfi‘ bir emr-i
 17 müstaḥiqq olur dēyü serḥadd-i manšüre iḥtiyārı müttefiqlerdür
 18 ol-bābda fermān devletlü sulṭānum ḥāzretlerinüñdür ve benüm devletlü sulṭānum
 Ḥaṭvān sanğagında Ezberīn nāḥīyesinde Yāşlādan
 19 nām qarīye ve ḡayrīden otuz dōrt biñ aqçeliq zi‘āmet emekdārimuz
 20 qullarından birine ‘arz olunmışdur ol-bābda lūtf ü iḥsānları murāddur
 21 bu defa‘ Orta Maḡār ile Nemçe ziyāde mertebe ḡem‘iyet u ḥāreket üzeredür
 22 muḥāfaẓaḡı bir gün evvel Budūna gelmek içün ‘ināyet-i šerīfleri
 23 temenā olunur benüm devletlü sulṭānum vāqi‘ ḥāl budur-ki Erdel vilāyeti
 24 ve ḥākimlerinüñ aṣl u nesli Sekīl Mōžež oḡlınıñ ne mertebe
 25 ḥākimliğa aḥaqq olduḡı sulṭānumdan ḡayrī bilür kimesne yoqdur
 26 ḡümlesi sulṭānumuñ ma‘lūmidur aña ḡöre dīn u devlete nāfi‘ olan girü sulṭānumuñ
 ma‘lūm-i šerīfleridür el-vāqi‘ ḡurre
 27 rebbi’ü l-āḥir sene [10]62

min el-‘ind el-muḥliş Murād

Boldogságos, előkelő és szerencsés szultánom őfelségének nemes lába porához tökéletes hódolatot mutatok. Az említett szolga jó szándékú [jelentése] a következő: Korábban a fel-séges [lába]poránál ismertetésre került, hogy annak az oka, hogy a Habsburgok hadiszertá-rukkal együtt visszatértek az erdélyi részekben található Kassára, a következő: az erdélyi fe-jedelemnek, Rákóczi fiának [II. Rákóczi Györgynek] a fiatalabb testvére [Rákóczi Zsig-mond] elhunyt, és [II.] Rákóczi [György] is megbetegedett. A Haszán pasától jött levél sze-rint ő még nem halt meg. Viszont a Szolnok, Fülek és Szécsény felől jövő kémeink és a la-kosság azt jelentették, már bizonyosan meghalt. Sőt azt is megerősítették, hogy a Habsbur-gok az ország megszerzésére igényt mutatnak, ezért előkészületeket is tesznek. Most pedig boldogságos szultánom, arra az esetre, ha Rákóczi fiának a halála valóban igaz lenne, ezen jól védett határvidék méltóságai abban egyeztek meg, hogy a Héttoronyban fogságban lévő Székely Mózes erdélyi fejedelemmé való kinevezése a hasznos mind a vallás, mind az állam számára. Eközben Haszán pasa, aki Erdély irányában kapott megbízást, Gyulafehérvárban tartózkodik, s ezen szolgájához küldött levelei az eredetiekkel együtt elküldettek szultá-nomhoz. Boldogságod számára ismert, hogy a Habsburgok és a köztes-magyarországiak mozgása és csapatösszevonása napról napra folyamatosan erősödik, ezért a budai határvi-dék védelme a legfontosabb és szükséges üggyé vált. Azért, hogy Buda védelmére a szerémi, szendrői, temesvári, izvorniki, vidini, aladzsa hiszári, vulcsitrini és pozsegai szandzsákok

⁵⁵ Az eredetiben tévedésből kimaradt az ajin betű: qalede.

záimjai és tímárosai minél előbb megérkezzenek, szükségessé vált, hogy ennek nyomatékosítására ismét nemes parancsokat küldjenek nekik, amely ügyben az utasítás szultánom őfelségét illeti meg. Ez az ügy mindenekfelett álló fontossággal és szükségességgel bír. Ezek után pedig a jól védett határvidék ügyeit szakadatlanul jelentjük felséged [lába]porához.

Reméljük, hogy nemes pillantását nem vonja el rólunk. Ezek után a parancs és az utasítás boldogságos szultánom őfelségét illeti meg.

Boldogságos szultánom! Ha az a hír, hogy Rákóczi fia elhunyt, igaz lenne, annak ellenére, hogy van olyan kívánság az [erdélyiek] között, hogy az előkelők egy Kemény János nevűt válasszanak fejedelemmé, mégis a jól védett határvidék előkelői abban értenek egyet, hogy a vallásra és az államra nézve előnyösebb lenne, ha a Héttoronyban fogságban tartott Székely Mózes fiát neveznék ki fejedelemmé Erdélyben. Ez ügyben a döntés boldogságos szultánomat illeti meg.

Boldogságos szultánom, régi szolgálaim közül egy személy a hatvani szandzsákban, jászberényi náhijében lévő 34 ezer akcsés ziámet birtok iránt, amely Jászládány és egyéb falvakból áll, kérelmet nyújtott be. Kéretik, hogy kegyesen neki adassék.

Mostan a köztes-magyarországiak és a Habsburgok nagymértékben összevonnak csapatokat, és mozgolódnak, ezért nemes kegyelme kéretik, hogy a védők minél előbb érkezzenek meg Budára. Boldogságos szultánom, a dolog úgy áll, hogy szultánomon kívül senki sincs, aki jobban tudná, hogy az erdélyországi fejedelmektől származó Székely Mózes milyen mértékben méltó a fejedelemségre. Szultánom mindezekről tud. Ennek megfelelően szultánom nemes döntésén múlik, hogy a vallásnak és az államnak mi a helyes. Történt [=íródott] 1062 év rebiüláhir hónapja első napján [1652. március 12.].

Az aláztos szolgája: Murád

52

SÁNDOR PAPP

The Ottoman social network of a Habsburg ambassador, Simon Reniger in Constantinople. Viziers, muftis and Hungarian renegades

The paper focuses on the Ottoman social network of a Habsburg ambassador, Simon Reniger, who lived in Constantinople in the middle of the 17th century. The ambassador's connections can be broken down into different groups based on the nature of the connection. The fact that, apart from the members of the uppermost circles, those belonging to the middle and lower classes are not mentioned in contemporary historical works, only in Ottoman, German or Hungarian archival sources, makes the research and the identification of persons difficult. As the case studies presented show, including one about the life of an Ottoman envoy who lived in Vienna as well, how difficult it is to discover the identity of Ottoman officials. But all things considered we can claim that Simon Reniger surrounded himself with an Ottoman social network which mostly comprised Hungarian renegades.

KÁRMÁN GÁBOR

Zülfikár aga portai főtölmács*

Valamikor 1662 vége felé Mehmed aga portai első tolmács levelet írt I. Apafi Mihálynak, amelyben felajánlotta szolgálatait, és éves fizetést kért a fejedelemtől. Nem tudunk arról, miképpen reagált kívánságaira a válságos éveket élő erdélyi adminisztráció, Mehmed aga mindenesetre nem vált a következő évek portai levelezésének állandó szereplőjévé. Meglehet, hogy kérelme meggyőzőbb lett volna, ha nyelvtudásának bizonyítására nem törököül, hanem magyarul írja levelét; és noha megemlítette, hogy egy portai tisztségviselő lányát fogja nemsokára feleségül venni, az erdélyieket aligha nyűgözte le a leendő após, Karakas Mehmed aga rangja, hiszen a nagyvezír kihájájának (udvarmesterének) kapi kihájája (képviselője) már meglehetősen távolságban volt a döntéshozóktól. A fizetés kérvényezésekor Mehmed aga a néhai apjának, Zülfikár agának juttatott éves apanázsra hivatkozott: ebből a levélből értesülünk arról, hogy az erdélyi követséggel több mint ötven évig együtt dolgozó portai főtölmács élete a végéhez érkezett.¹

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy rekonstruáljam ennek a szokatlanul hosszú tolmácskarriernek a főbb vonalait. A korábbiakban is volt némi érdeklődés a portai tolmácsok – mint a konstantinápolyi követségek mellett szolgálatot teljesítő fontos technikai személyzet – életútja és tevékenysége iránt, a feljük forduló figyelem azonban az elmúlt évtizedben sokszorozódott meg. Ez elsősorban annak a kutatási trendnek köszönhető, amely a monolitikus kulturális blokkokként felfogott kora újkori muszlim és keresztény világok közötti ellentétek kiemelése helyett a köztük folyó kommunikációra, a határhelyzetekben létrejövő hibrid jelenségekre, többes identitásokra koncentrált. Ebben természetesen főszerepet játszanak a két világ közötti közvetítés feladatát technikai értelemben magukra

* A tanulmány a Bolyai Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Mehmed aga levele I. Apafi Mihálynak (dátum nélkül) Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (Budapest, a továbbiakban: MNL OL) Erdélyi kormányhatósági levéltárak F 126 Gubernium Transylvania levéltára: Cista diplomatica: Történelmi 2. cs. Török iratok fol. 172–173. Szilády Áron 19. századi fordításában: Szilády Áron – Szilágyi Sándor (szerk.): *Török-magyarokori államokmánytár III.* Pest, 1870. (a továbbiakban: TMÁO III.) 459–460. Korabeli fordítása is fennmaradt: Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Sibiu (a továbbiakban: ANR DJS) Colecția Benigni nr. 16. fol. 73. Köszönöm Szabó András Péternek, hogy felhívta a figyelmemet a nagyszombati levéltárban található, Zülfikárral kapcsolatos levelekre. Figyelemreméltó, hogy a 17. századi fordítást elkészítő török deák támogatta Mehmed aga érvelését azzal, hogy a tolmács házasságát a befolyás szerzésének eszközeként emelte ki (Szilády fordításából ez az elem hiányzik), az esküvő költségeihez való hozzájárulásra vonatkozó kérést viszont nem írta bele a fejedelemnek bemutatott szövegbe. A szöveget a 19. századi kiadás 1659-re datálja, ez azonban biztosan téves, mivel Zülfikár agától későbbi leveleket is ismerünk; a legkésőbbi 1662 szeptemberéből. További támpontok hiányában meglehetősen hipotetikus, 1662. végi datálásom azon alapul, hogy a Benigni-gyűjteményben a 17. századi fordítás 1662-ből származó iratok közé van besorolva.

vállaló tolmácsok, akik közül sokan életüket átvitt értelemben is közvetítőként, átmeneti helyzetben éltek le. Jó példát szolgáltatnak erre a velencei portai követségen alkalmazott tolmácsok, akiket E. Natalie Rothman „transzimperiális” alattvalókként jellemzett, hiszen Velencét szolgálták, és – bizalmi feladatukból eredően – természetes elvárás volt velük szemben, hogy a Serenissima iránti lojalitásuk töretlen legyen, de nagyrészt az Oszmán Birodalom alattvalói közül kerültek ki.² A korábbi szakirodalom számára korántsem ismeretlen Zülfikár aga életrajzának összeállítása így nemcsak azért vált időszerűvé, mert a 19. századi forráskiadványok mellett újabb levéltári anyag bevonásával karrierjének számos eddig nem ismert részletére derült fény, hanem azért is, mert életútja a historiográfiában újonnan felmerült kérdések megválaszolása szempontjából is releváns.³

Egy portai tolmács befolyása

Zülfikár aga szokatlanul hosszú karrierje és a vele kapcsolatos, elsősorban erdélyi forrásanyag részletessége különösen jó lehetőséget nyújt annak alapos vizsgálatára, milyen előnyökkel járt a portai főtolmács hivatala, és milyen képességek kellettek annak betöltéséhez. Azonban éppen a karrier kezdetei meglehetősen homályosak, nagyrészt későbbi visszautalásokból ismertek. Annyi bizonyos, hogy magyar származású volt, de születési helyéről kétféle verzió is ismert. Rozsnyai Dávid, az Apafi-kor hasonlóan hosszú karriert befutó török deákja azt írta róla, hogy „pécsi fiú vala”, ő azonban már nem ismerte személyesen az agát, információi annak fiától, Mehmed agától származtak. Ráadásul azokat sokkal később, *Történi dolgok* címen összeállított dokumentumgyűjteménye lapjain jegyezte le, így könnyen lehet, hogy rosszul emlékezett. Valószínűbb, hogy Szelepcsényi György információját kell hitelesnek elfogadnunk, aki 1643-as portai követsége után leadott jelentésében a vele jó viszonyban álló Zülfikár pápai származásáról beszél.⁴ Mivel az oszmán elitben nem voltak szokatlanok a pécsi származású renegátok, Pápa viszont csak néhány évig volt oszmán ura-

² Rothman, E. Natalie: *Interpreting Dragomans: Boundaries and Crossings in the Early Modern Mediterranean*. Comparative Studies in Society and History, vol. 51. (2009) 771–800.; uő: *Brokering Empire: Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul*. Ithaca–London, 2012. 165–186. Lásd még (további irodalommal): Krstić, Tijana: *Of Translation and Empire: Sixteenth-Century Ottoman Imperial Interpreters as Renaissance Go-Betweens*. In: Woodhead, Christine (ed.): *The Ottoman World*. London, 2012. 130–142.; Gürkan, Emrah Safa: *Mediating Boundaries: Mediterranean Go-Betweens and Cross-Confessional Diplomacy in Constantinople, 1560–1600*. Journal of Early Modern History, vol. 19. (2015) 107–128.

³ Zülfikár korábbi rövid életrajzai: Bíró Vencel: *Erdély követei a Portán*. Kolozsvár, 1921. 97.; B. Szabó János – Sudár Balázs: *„Independens fejedelem az Portán kívül”: II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai: Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez. 1. rész*. Századok, 146. évf. (2012) 1023–1024. A moszkvai levéltárban fennmaradt leveleit rövid bevezetéssel kiadta (Zülfikárt tatár származásúnak tartva) Мефєр, Михайл С. – Фаизов, Сагит Ф.: *Письма переводчика османских падишахов Зульфикара-аги царям Михаилу Федоровичу и Алексею Михайловичу 1640–1656: Турецкая дипломатика в контексте русско-турецких взаимоотношений*. Moszkva, 2008. A szerzőpáros az aga teljes nevét pecsétje alapján Zülfikár ibn Abd-ul-Vahabként adja meg (124.), az olvasat azonban nem feltétlenül helyes (a kritikai észrevételt Papp Sándornak köszönöm).

⁴ Szilágyi Sándor (szerk.): *Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai*. Budapest, 1867. 171–172.; Szelepcsényi György jelentése konstantinápolyi követségéről (1643): Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs, a továbbiakban: ÖStA HHStA) Staatenabteilungen Türkei I. Karton (a továbbiakban: Kt.) 116. Konvolut (a továbbiakban: Konv.) 2. 1643 fol. 297r. Köszönettel tartozom Fazekas Istvánnak, amiért felhívta a figyelmemet erre a forrásra.

lom alatt, könnyen elképzelhető, hogy Rozsnyai memóriája „korrigálta” utólagosan a Konsztantinápolyban hallott adatot.

Zülfikár aga születési idejének megállapításához még ennyi támponttal sem rendelkezünk. 1608-ban már a Portán tartózkodott: ő kísérte be az Adam von Herberstein és Rimay János által vezetett császári követtséget, amelynek feladata a zsitvatoroki béke dokumentumainak kicserélése volt. Alexander Greiffenklau császári követnek 1646-ban még azt is bevallotta, hogy ő a felelős a békeokmány török és latin változatai között keletkezett híres különbségért, amelynek alapján a Porta a későbbiekben az ott megállapított összeget nem egyszeri alkalommal, hanem újra és újra fizetendő adóként követelte.⁵ Ha ilyen fontos feladatot bíztak rá, nyilvánvalóan legalább harminc évesnek kellett lennie, születési időpontját így 1578 körülre tehetjük. Ez összeeszik azzal is, hogy negyven évvel későbbi beszámolója szerint 1595-ben a gyulai bég szolgálatában a Dél-Alföldön volt – ekkor nagyjából 17–20 év között lehetett.⁶ Ez egyben azt is jelenti, hogy amikor 1662 szeptemberében Zülfikár aga utolsó ismert levelét fogalmazta, nagy valószínűséggel nyolcvanötödik életéve közelében lehetett.⁷

Ezek az adatokon kívül gyakorlatilag semmit nem tudunk Zülfikár életének első negyven évéről. Nem tudjuk, hogyan került át a pápai magyar fiú az oszmán oldalra, mi volt az eredeti neve, hogyan tanult meg törökül, és azt sem, mikor és milyen körülmények között tért át az iszlám hitre.⁸ A tizenöt éves háború alatt nyilvánvalóan katonai karriert is be kellett futnia, mivel még az 1630-as években is rendelkezett egy tímárbirtokkal a temesvári vilájetben, és szpáhiként tartották számon, holott – tolmácsi funkciójából eredően – már réges-régen a Portán lakott. Feltehetőleg ezért használták az erdélyi fejedelmek a vele való kommunikációban többek között a „vitézlő” megszólítást is.⁹ Minden jel arra mutat,

⁵ Alexander Greiffenklau jelentése III. Ferdinándnak (Pera, 1646. február. 13.): ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Fasc. 60. Konv. B 1646 I–XII. fol. 12.; Zülfikár aga levele I. Rákóczi Györgynek (Konsztantinápoly, 1644. november 7.): TMÁO III. 291. A zsitvatoroki béke különböző verzióiról és az ebből eredő konfliktusokról lásd: Nehring, Karl: *Magyarország és a zsitvatoroki szerződés (1605–1609)*. Századok, 120. évf. (1986) 3–49.

⁶ Zülfikár aga levele Naszupaszáde Hüszejn pasa budai beglerbégnek ([beérkezett: 1636. november 24.]): Szilády Áron – Szilágyi Sándor (szerk.): *Török-magyarkori állam-okmánytár II*. Pest, 1869. (a továbbiakban: TMÁO II.) 449. Újrakiadása: Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.): *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Budapest, 1877. 223–225.

⁷ Zülfikár aga levele I. Apafi Mihálynak ([beérkezett: 1662. szept. 25.]): ANR DJS Colecția Benigni nr. 3. fol. 62r.

⁸ Naszupaszáde Hüszejn pasának írott levelében ([beérkezett: 1636. nov. 24.]) Zülfikár így fogalmaz: „Cserkesz Omer bég Gyulának bégje lévén, mikor Lippát, Jenőt az pogányok [értsd: az erdélyiek] elvették, engem, nagyságod szolgáját, Gyulában vitt”. TMÁO II. 449. A fogalmazásból nem világos, hogy esetleg Zülfikár fogságba esésének történetét olvassuk-e, elmesélésének apropója pusztán az, hogy a szarvasi palánk felégetéséről szóló információkat felvezesse. A 17. századi forrásokból származó idézeteket (beleértve a meglehetősen véletlenszerű ortográfiai rendszert használó 19. századi szövegkiadásban megjelenteket is) itt és a továbbiakban a mai helyesírási szabályok szerint közlöm. Noha 1603-ból ismerünk egy Budáról Bécsbe menő, Zülfikár nevű követet, ennek a későbbi főtölmáccsal való azonosítása erősen kérdéses, lásd: Kerekes Dóra: *A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején*. Századok, 138. évf. (2004) 1195. 16. jegyzet.

⁹ Kőrössi István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1633. augusztus 4.): Beke Sándor – Barabás Samu (szerk.): *I. Rákóczy György és a Porta: Levelek és iratok*. Budapest, 1888. (a továbbiakban: RGYP) 57. A tímárbirtok helyéről lásd Tholdalagi Mihály levelét Bethlen Gábornak (Konstantinápoly, 1628. november 27.): Mikó Imre (szerk.): *Erdélyi történelmi adatok I*. Kolozsvár, 1855. (a továbbiakban: ETA I.) 253. A „vitézlő” megszólításra lásd Bethlen István neki írott le-

hogyan 1608 után Zülfikár a szultáni udvarban maradt, és a következő néhány évben elkezdett rendszeresen fordítani az erdélyi követségnek is: 1662-ben mindenesetre arra hivatkozott, hogy több mint ötven éve szolgálja a fejedelemséget.¹⁰

A karrier ezen szakaszával kapcsolatos információhiány elsősorban annak tudható be, hogy az életrajz fő forrását jelentő erdélyi portai levelezés 1617 előttről szinte egyáltalán nem áll rendelkezésre. Amikor a 17. század második évtizedének utolsó éveiben megsokasodnak a források, Zülfikár agát már ugyanazokban a funkciókban látjuk az erdélyi követség szolgálatában, amelyek a következő évtizedekben is rendszerszerűen ismétlődnek. Egyrészt használták nyelvtudását mind a beérkezett fejedelmi levelek törökre fordításakor, mind az erdélyi követ különböző oszmán tisztségviselőkkel folytatott tárgyalásain. Másrészt információforrásként is az erdélyi diplomatai rendelkezésére állt: számos esetben tőle tudták meg, mi az egyes portai személyiségek álláspontja a fejedelemséget érintő ügyekben. Ugyancsak feltűnik Borsos Tamás portai naplóiban az a későbbiekben is újra visszavisszatérő eszmefuttatás, vajon mennyiben lehet megbízni az időnként szemlátomást igényes kétes üzemeket folytató Zülfikár agában.¹¹ 1628-ban hallunk először egy újabb fontos diplomáciai jellegű funkciójáról: az erdélyi adót a Fényes Portára bevívó követséget az aga még Konstantinápolyba való bevonulás előtt, Kücsükcsékmedzsén köszöntötte, és előzetes tárgyalásokat folytatott velük.¹² Ez azonban nem Zülfikár erdélyi kapcsolatainak következménye volt, hanem a Portán betöltött főtolmácsi feladatköréből eredt.

Erdély konstantinápolyi követsége ugyanis kétféle tolmácsot alkalmazott a szultáni adminisztrációval való kommunikációban. Amellett, hogy az úgynevezett török deákok személyében itt is megjelentek a nyugati követségekről ismert, a fejedelemségből származó, így lojalitásukkal is oda kötődő tolmácsok, az erdélyi diplomataknak számos esetben kellett igénybe venniük a Fényes Portán fordítással foglalkozó dragománok szolgálatait is. Noha fizetést húzott az erdélyi fejedelemtől, Zülfikár aga is elsődlegesen a Fényes Porta szolgálatában állt, főtolmácsi (*bas terdzsüman*) címének első említése 1629-ből származik.¹³ Szalánczy István szerint Zülfikár volt „minden keresztyén leveleknek törökre fordításában való gondviselője”, ami nem egészen igaz – nem tudunk arról, hogy valaha is rábízták volna a velencei, az angol vagy francia követség által beadott írásokat –, de a Porta valóban rendszeresen az agával fordíttatta az Oszmán Birodalom északnyugati határvidékén túli terüle-

velét (Kolozsvár, 1630. október 26.): MNL OL Magyar Kamara Archívuma E 200 Acta diversarum familiarum 3. cs. 9. t. Bethlen de Iktár fol. 8or.

¹⁰ Zülfikár aga levele I. Apafi Mihálynak (Konstantinápoly, 1662. [január 24.]): ANR DJS Colecția Benigni nr. 3. fol. 13r. Ugyanebben a levélben Zülfikár felsorolta mindazokat, akik szolgálata kezdetekor tolmácsként dolgoztak az erdélyi követség mellett: Ibrahim csaus, „vén Ahmed csaus”, Musztafa csaus, Júsuf csaus, Behrák csaus és Jahja csaus. Ezek egy része még a 16. század végéről ismerős, az 1610-es évek végére azonban jó részük már eltűnt az erdélyi követségi forrásokból (bár Ibrahimról, Musztafáról és Júsufról még az 1620-as évek második feléből is vannak adatok). B. Szabó – Sudár: „*Independens fejedelem*”, 1. rész, 1023.; Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig: Emlékiratok, levelek*. Szerk. Kocziány László. Bukarest, 1972.; Cziráki Zsuzsanna: *Autonóm közösség és központi hatalom: Udvar, fejedelem és város viszonya a Bethlen-kori Brassóban*. Budapest, 2011. 191–228.

¹¹ Borsos: *Vásárhelytől*, 114., 133., 135., 157.

¹² Tholdalagi Mihály levele Bethlen Gábornak (Konstantinápoly, 1628. november 27.): ETA I. 250.

¹³ Recsep pasa kajmakám levele Bethlen Istvánnak (Konstantinápoly, [1629 vége]): TMÁO II. 150. A rendszer működéséről lásd: Kármán Gábor: *Translation at the Seventeenth-Century Transylvanian Embassy in Constantinople*. In: Born, Robert – Puth, Andreas (Hrsg.): *Osmanischer Orient und Ostmitteleuropa: Perzeptionen und Interaktionen in den Grenzzonen zwischen dem 16. und 18. Jahrhundert*. Stuttgart, 2014. 253–277.

tekről érkező levelezést.¹⁴ Ebbe már az 1610-es évek végén beletartoztak – Erdélyen és a Habsburg Birodalmon kívül – a Lengyelországból, illetve a Moszkvai Nagyfejedelemségből érkező levelek is. A későbbi évtizedekből számos adat bizonyítja, hogy a Habsburg, illetve az orosz követek konstantinápolyi fogadásainak szervezése szintén Zülfikár feladatai közé tartozott.¹⁵

Mindez annál is figyelemreméltóbb, mivel számos forrás tanúsítja, hogy az aga magyar anyanyelvén, illetve az oszmán-törökön kívül semmilyen más nyelvet nem tudott.¹⁶ Műveltségének hiányosságai mindazonáltal igencsak kapóra jöttek a vele jó kapcsolatban álló erdélyi rezidens követeknek (az úgynevezett kapitiháknak): a latin nyelvű levelekkel az aga rendszeresen hozzájuk fordult, hogy magyar fordításhoz jusson, de némelyiknek, így Rácz Istvánnak még arra is volt embere, hogy a lengyel nyelvű iratok átültetése se okozzon nehézséget.¹⁷ Így a fejedelemség diplomatái rendszeresen juthattak első kézből származó információkhoz a nagy hatalmú szomszédaiak oszmán kapcsolataiban bekövetkező változásokról. Zülfikár nyelvtudásának hiányosságaival a Porta tisztségviselőinek is tisztában kellett lenniük, hiszen tudunk olyan alkalmakról, amikor a beérkezett levelek fordítása olyan sürgős volt, hogy az agát egész éjszaka haza sem engedték a nagyvezír házából, amíg el nem készült a feladattal. Az egyik ilyen eset hallatán az erdélyi követ azt kérdezte az agától, miért nem szólt, hogy segítségre lett volna szüksége a latin levelekhez – ami azt jelenti, hogy nem tartotta volna elképzelhetetlennek, ha ő vagy valamelyik embere a nagyvezír házában, nyilvánosan segédkezik a fordításban.¹⁸ Ennek alapján feltételezhető, hogy Zülfikár rendszeresen alkalmazott más segítőket is – ötven éven keresztül amúgy is lehetetlen lett volna eltitkolnia, hogy csak ezt a két nyelvet tudja, különösen, mivel időnként audienciákon is tolmá-

¹⁴ Szalánczy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1632. július 20.): Szilágyi Sándor (szerk.): *Levelek és okiratok I. Rákóczi György keleti összeköttetései történetéhez*. Budapest, 1883. (a továbbiakban: RGYKÖ) 29. Kemény János hasonlóképpen azt írja, hogy Zülfikár aga „által forgának vala az egész kereszténységről portára menő levelek s expeditiók”. Kemény János: *Ön-életírása és válogatott levelei*. Szerk. V. Windisch Éva. Budapest, 1959. 139.

¹⁵ Alexander Greiffenklau levele III. Ferdinándnak (Konstantinápoly, 1643. május 6.): ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 116. Konv. 2. fol. 40–42.; Мейер – Фаизов: *Письма*, 2008. 55–58. A legelső adat a lengyel és orosz levelek fordításával kapcsolatban Borsos Tamás követségi naplójából, 1618-ból származik: Borsos: *Vásárhelytől*, 128.

¹⁶ Lásd például Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn jelentését (1643. november 12.): Meienberger, Peter: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in dem Jahren 1629–1643: Ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Türkei in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Bern – Frankfurt a. M., 1973. 268–269.; illetve Johann Ludwig von Kuefstein diáriumát, Oberösterreichisches Landesarchiv (Linz) Herrschaftsarchiv Weinberg Archivalien Hs. 16. fol. 65r. Feltűnő, hogy a két portai tolmács, Musztafa csausz és Zülfikár aga alkalmasint egymással is magyarul levelezett; lásd az előbbi Konstantinápoly, 1630. augusztus 17-i dátumú levelét: Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Cluj (a továbbiakban: ANR DJC) Documente turcești nr. 11. A forrásra Papp Sándor hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton köszönöm.

¹⁷ Réthy István meglepő módon sértettségének adott hangot, amiért Zülfikár dolgoztatja: „Zöldfikár tisztí volna, ha tudna hozzá, én fordítottam meg magyarra, tulit alter honores etc.” Lásd I. Rákóczi Györgynek írott levelét (Konstantinápoly, 1634. augusztus 26.): RGYP 116. Ezzel szemben Rácz István már az előnyöket hangsúlyozza; lásd leveleit I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1642. február 7., illetve november 1.): RGYP 576., illetve TMÁO III. 153. Maurer Mihály is fordított Zülfikárnak lengyelből; lásd levelét I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1637. december 24.): RGYP 453.

¹⁸ Réthy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1643. november 4.): RGYKÖ 733.

csolt. Az, hogy a Porta mégsem bízta másra a feladatot, azt mutatja: Zülfikár kimagaslóan sikeres volt abban, hogy nyelvtudásán kívül más szempontból is fontossá tegye magát.¹⁹

Különösen az 1630-as és 1640-es évekből ismerünk sok olyan jelentést, amelyben az erdélyi követek kiemelték, milyen jelentős szerepet játszik Zülfikár aga a portai politika világában: „nemcsak tolmács Zülfikár aga, hanem mintegy tanácsosa is az vezérnek”. Réthy István 1643-ban egész odáig ment, hogy „*secundus a rege*”-nek, a nagyvezír után a legbefolyásosabb embernek titulálta.²⁰ Ha annyira nem is ragadtatták el magukat, mint Réthy, aki szerint Zülfikár szavát a kajmakám (a nagyvezír helyettese) úgy hiszi, „mint a szentírást az keresztyén ember”, az egymást követő császári követek is sűrűn számoltak be arról, milyen nagy bizalmat élvez a főtölmács a fontosabb portai tisztségviselők körében.²¹ Ennek alapját – nyilvánvalóan amellet, hogy Zülfikár agának megvolt a tanácsadáshoz szükséges intelligenciája és a politikai frakciók közötti lavírozáshoz szükséges ravaszsága – éppenséggel hosszú szolgálata képezte. Húsz évnyi gyakorlattal a háta mögött az 1630-as években már jelentős előnnyel rendelkezett a szultáni udvar sűrűn változó tisztségviselőivel szemben: aféle két lábon járó enciklopédiaként tudott információt szolgáltatni olyan esetekről, amelyek hasonlítottak az aktuális helyzetre, ám amelyekkel kapcsolatban évtizedekkel korábban más politikai szereplők hozták meg a döntéseket. Az erdélyi követek 1643-ban arról számoltak be, hogy amikor I. Rákóczi György engedélyt kért magyarországi hadjáratának megindításához, a nagyvezír sürgősen hívatta Zülfikárt, mivel az aga be tudott nekik számolni a Bethlen Gábor uralkodása alatti precendésekről. 1656-ban, amikor a lengyel király támogatást kért a Portától a svédek támadásával szemben, ugyancsak az aga emlékezett arra, hogy a szultán az 1630-as évek elején barátsági szerződést kötött II. Gusztáv Adolf svéd királlyal – a dokumentumot az ő beszámolója alapján keresték elő a levéltárból.²²

¹⁹ A 17. század közepén például a Portán élt Ali Ufki bej, a kimagasló műveltségű lengyel renegát (eredeti nevén Wojciech Bobowski), aki közreműködött a Biblia törökre fordításában is. Annak elnevezése, hogy ő is szolgált dragománként a Portán, számos esetről tudunk, amikor még az 1650-es években is Zülfikárra bízta a lengyel nyelvű levelek fordítását; lásd Balogh Máté és Harsányi Nagy Jakab levelét II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. május 29.): Szilágyi Sándor (szerk.): *Okmánytár II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria, 23.)* Budapest, 1874. (a továbbiakban: MHHD XXIII.) 704. Bobowskiról lásd: Neudecker, Hannah: *Wojciech Bobowski and His Turkish Grammar (1666)*. Dutch Studies – Near Eastern Languages and Literatures, vol. 2. (1996) 169–192.

²⁰ Réthy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1643. február 3.): RGYKÖ 715. A másik idézet forrása Tholdalagi Mihály és Kőrösy István instrukciója Réthy Istvánnak (Konstantinápoly, 1639. augusztus 24.): ETA I. 246.

²¹ Réthy István levele I. Rákóczi Györgynek (Drinápoly, 1634. júl. 9.): RGYKÖ 202.; Johann Rudolf Schmid, illetve Alexander Greiffenklau levelei II. Ferdinándnak (Konstantinápoly, 1632. január 10., illetve 1643. május 6.) ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 112. Konv. 4. fol. 14r-v.; illetve Kt. 116. Konv. 2. fol. 40v. A bécsi Turcica-anyag 1638 és 1643 közötti részében való tájékozódáshoz nagy segítségemre volt, hogy hozzáférhettem Fazekas István, Hiller István és Kerekes Dóra készülő szövegkiadásához; a lehetőséget ezúton is köszönöm.

²² Réthy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1643. november 4.): RGYKÖ 733.; Balogh Máté levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. július 16.): MHHD XXIII. 410.; Simon Reniger jelentése III. Ferdinándnak (Konstantinápoly, 1656. augusztus 20.): ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 128. Fasc. 63/b. Konv. B. 1656 Juli–Dezember fol. 106r. Jósika Farkas így foglalta össze Zülfikár jelentőségét a nem sokkal korábban trónra lépett II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1650. január 4.): „az féle régi dolgok felől mind ő tüle mennek végire, mint volt s mint kell lenni.” Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdély és az északkeleti háború I–II*. Budapest, 1890–91. (a továbbiakban: EÉKH) I. 139.

Természetesen Zülfikár aga befolyása teljes mértékben informális jellegű volt, így annak mértéke erősen függött a nagyvezír személyétől – ennek változásait pedig a vele kapcsolatban álló összes diplomata árgus szemmel figyelte. Alexander Greiffenklau szükségesnek találta jelteni, hogy az 1645 végén nagyvezíri posztra kerülő Neveszinli Szálih pasánál Zülfikár sokkal kisebb bizalmat élvez, mint az őt megelőző Szultánzáde Mehmed pasa nagyvezírnél. Az erdélyi követek még ennél apróbb rezdülésekre is figyelmet fordítottak: Réthy István már azt is megírta uralkodójának – mint egy lehetséges kegyvesztés jelét –, ha a vele folytatott tárgyaláshoz a nagyvezír nem Zülfikárt hívatta. Igaz, ebben az esetben, 1643 őszén sok függött attól, sikerül-e a portai támogatást elnyerni I. Rákóczi György következő évre tervezett magyarországi hadjáratához, és Kemankes Kara Musztafa pasa nagyvezír elég különös megoldást választott, amikor először törökül próbált meg társalogni a követtel, majd ennek kudarcát belátva a tolmácsolást egy tizenkét éves gyerekre bízta.²³ Alighanem lehet összefüggés aközött, hogy az 1650-es években egyre többet olvasunk a jelentésekben Zülfikár aga elszegényedéséről, illetve aközött, hogy az 1655-ben a nagyvezíri székhelybe kerülő Örmény Szülejmán pasa a következő szavakkal köszöntötte az erdélyiek első audienciáján megjelenő főtölmácsot: „Tökéletlen öreg ember, nem holtál-e még meg?”²⁴ Ezek szerint a korábban befolyásos tanácsadónak számító Zülfikár aga elsőként ekkor találkozott a már csaknem egy hónapja hivatalban lévő nagyvezírral – ami portai szerepének jelentős visszaeséséről tanúskodik.

A tanácsadói feladatokon és az informális befolyás kiépítésén túl Zülfikár aga – a 16. századi portai főtölmácsokhoz vagy éppen idősebb kollégájához, Hadzsi Júsuf agához hasonlóan – formális funkciókat, diplomáciai megbízásokat is vállalt.²⁵ Nagyrészt a különböző követségek tolmácsaként működött: 1613, illetve 1621 után 1631-ben is őt találjuk az I. Rákóczi Györgynek a szultáni kinevező okmányt, az ún. ahdnámét hozó tisztségviselő mellett. 1621-ben II. Oszmán szultánt kísérte Moldvába, a lengyel–oszmán háború frontjára.²⁶ 1630 nyarán még felelősségteljesebb feladatot vállalt: személyesen képviselte a szultánt az Erdélyi Fejedelemségben a Bethlen Gábor halála utáni meglehetősen bizonytalan politikai helyzetben. Úgy tűnik, hogy noha Zülfikár aga szokatlanul hosszán, június végétől október közepéig tartózkodott a fejedelemségben, nem kívánta a döntőbíró szerepét eljátszani az ott dúló hatalmi válságban. Óvatosan lavírozott a különböző erdélyi hatalmi csoportosulások között, Bethlen István kérésének megfelelően például a Portára való visszain-

²³ Alexander Greiffenklau jegyzete Vasile Lupu a nagyvezírnek írott levele másolatához (1645 végén): ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 118. Fasc. 60. Konv. A. 1645 I–VI. fol. 27/1r.; Réthy István levelei I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1643. október 7. és 18.): RGP 628–629., 726. A nagyvezír ráadásul azt is a lelkére kötötte a diplomatának, hogy ha levél jön Erdélyből, azt rögtön hozzá vigye (tehát ne Zülfikárhoz).

²⁴ Várady István és Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1655. július 22.): EÉKH I. 558.

²⁵ Matuz, Josef: *Die Pfortendolmetscher zur Herrschaftszeit Süleymans des Prächtigen*. Südost-Forschungen, vol. 34. (1975) 26–60.; Zülfikár aga levele Bethlen Gábornak (Konstantinápoly, 1629. július 18.): MNL OL Családi levéltárak P 1955 Bethlen család levéltára: Családtagok iratai 3. cs. 17. t.; Alexandru Iliáš havasalföldi vajda levele Bethlen Gábornak (Bukarest, 1629. augusztus 9.) TMÁO II. 126.

²⁶ Az 1613-as és 1621-es erdélyi tartózkodásról: Cziráki: *Autonóm közösség*, 191., 205. Az 1631-es útról: Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Brașov (a továbbiakban: ANR DJB) Primăria orașului Brașov Socotele alodiale (Stadthannrechnungen, a továbbiakban: POB SA) V/17. fol. 180v. A lengyelországi hadjáratban való tartózkodásáról: Hüsejín aga levele Bethlen Istvánnak (Tatros, 1621 [középe]); Szilády Áron – Szilágyi Sándor (szerk.): *Török-magyarkori állam-okmánytár I.* Pest, 1868. (a továbbiakban: TMÁO I.) 319.

dulása előtt nem találkozott újra a nem sokkal korábban lemondott Brandenburgi Katalinnal; a fejedelemnek már Bukarestből írott hosszú levelében pedig meg sem említette az országban ekkorra már haddal tartózkodó Rákóczi Györgyöt.²⁷ Arra is van adatunk, hogy a régióval kapcsolatos protokolláris jellegű levelezést a nagyvezír időnként egyszerűen rábízta Zülfikár agára: az 1640-es években a Fényes Portáról Moszkvába küldött levelek több mint felét ő írta a saját nevében, de az Ibrahim szultán trónralépését tudtul adó levelet is az ő emberei vitték Erdélybe.²⁸

A budai beglerbégekkel fennálló konfliktusairól szóló adatok talán a legjellemzőbbek azzal kapcsolatban, milyen befolyásra tett szert Zülfikár aga mint főtolmács és a Birodalom északnyugati határvidékeinek szakértője. Tholdalagi Mihály 1628-ban megírta fejedelmének a Portáról, hogy Mürteza pasa és a főtolmács összeütközésében korántsem egyértelmű, hogy az Oszmán Birodalom egyik legfontosabb tartományát irányító beglerbég kerül ki győztesen: „mivel olyak is vagynak itt, kik aspirálnak az budai pasaságra [...], Zülfikár talám hamarabb árt oda, hogysem mint onnan neki”. Ha belegondolunk, milyen frakcióharcok vették körül a meglehetősen gyorsan cserélődő budai beglerbégek kinevezését, tulajdonképpen nem is lehet csodálkozni Tholdalagi kommentárján. Ha Zülfikár próbálkozott is az intrikával, ebben az esetben nem járt sikerrel: Mürteza pasa még évekig hivatalban maradt. Tizenhét évvel később azonban Réthy István már egyértelműen a főtolmács háttér munkájának tulajdonította azt, hogy Deli Hüszejn pasát Nakkas Musztafa pasa váltotta a budai tartománykormányzásban.²⁹

A politikai befolyás mint a megélhetés alapja

A főtolmács fentiekben vázolt, változó mélységű, ám mindig megújulásra képes informális befolyása természetesen több, az Oszmán Birodalom északnyugati határvidékén érdekelt hatalmat is arra sarkallt, hogy különböző eszközökkel igyekezzenek azt saját érdekeik szolgálatába állítani. Az egyetlen olyan államalakulat, amelyről biztosan tudjuk, hogy állandó fizetést adott Zülfikár agának, az Erdélyi Fejedelemség volt. Ennek összege kétszáz tallér volt, és némi természetbeni juttatás, konkrétan ruházatra való anyag is járt mellé.³⁰ Ez nem

²⁷ Zülfikár aga levele Bethlen Istvánnak (Bukarest, 1630. november 1.): MNL OL P 1955 3. cs. 17. t. Bethlen István utólag tagadta, hogy ellenezte volna a találkozót; lásd válaszáát (Kolozsvár melletti tábor, 1630. november 20.): MNL OL E 190 Archivum familiae Rákóczi de Felsővadász 42. d. 5. t. 463. sz. Az országba érkezésének és onnan való távozásának időpontjáról a brassói számadáskönyvek tudósítanak: ANR DJB POB SA V/19. fol. 758., illetve 791.

²⁸ Мейер–Фаизов: *Письма*, 56.; Serédy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1640. február 6.): RGYKÖ 607.

²⁹ Tholdalagi Mihály levele Bethlen Gábornak (Konstantinápoly, 1628. november 27.): ETA I. 254.; Réthy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1645. augusztus 19.): RGYP 866. A budai beglerbégi pozíció betöltésével kapcsolatos frakcióharcokról néhány nagyon jellemző példát ismerttet Sudár Balázs: *Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem*. Századok, 145. évf. (2011) 975–996. 1633-ban I. Rákóczi György is javasolta, hogy ha Zülfikárnak tényleg konfliktusa van a temesvári pasával, együtt kellene működniük annak leváltása érdekében; lásd Körössy Istvánnak írott levelét (Gyulafehérvár, 1633. augusztus 30.): RGYP 88.

³⁰ Mehmed agának az 1. jegyzetben idézett levele egy nyest prémű mentét, tíz rőf selymet és egy vég atlaszt sorol fel a pénzbeli juttatás mellett. Hasonló összeget említ Zülfikár aga levele I. Apafi Mihálynak (Konstantinápoly, 1662. [január 24.]): ANR DJS Colectia Benigni nr. 3. fol. 13r. Kifizetéséről több évből is van adatunk: Barabás Samu: *Brandenburgi Katalin országos kiadásainak jegyzéke 1630. júliusból*. Történelmi Tár, [4. évf.] (1881) 367.; jegyzék a Szalánczy István által a Portára vitt pénzről (1637. november 2.): RGYP 442.

volt különösebben magas összeg, a konstantinápolyi angol követség főtollmácsa ennek háromszorosát kereste, de még a második tolmács keresete is felülmúlta azt ötven tallérral. Az erdélyi követség anyagi lehetőségeibe azonban ennél nagyobb állandó fizetés aligha fért volna bele, saját tolmácsait, a török deákokat is hozzávetőlegesen ugyanekkora apanázs-sal látták el.³¹ Ráadásul míg az angol tolmácsoknak, illetve a török deákoknak – legalábbis elméletileg – ez az összeg jelentette a rendelkezésükre álló teljes bevételt, Zülfikár aga valószínűleg a Portától is kapott ellátmányt, és emellett, mint a későbbiekben látni fogjuk, számos más forrásra is számíthatott. A főtollmács abban is bízhatott, hogy az Erdélyből érkező követségek időnként kisebb-nagyobb pénzbeli vagy tárgyi ajándékkal is meglepik. Az ajándék összege akár a fizetését is elérhette, ami 1633-ban I. Rákóczi György fejedelmet arra sarkallta, hogy hangot adjon Zülfikár aga elkényeztetésével szembeni fenntartásainak.³² Mindenesetre amikor fontos ügyekben kellett közbenjárnia, a főtollmács éves fizetése sokszorosa kapott ígéretet az erdélyi fejedelemtől – bár az utóbbi összegek végül nem mindig jutottak el a kezéhez. Így például, amikor 1639-ben I. Rákóczi György elkezdte előkészíteni belépését a harmincéves háborúba, engedélyezte követeinek, hogy 3000 tallért ígérjenek az agának, ebből azonban három és fél éven belül csak 1000 jutott el a főtollmácshoz.³³

Természetes, hogy a befolyásos, a régió iránt érdeklődő politikai szereplőként ismert Zülfikár belebonyolódott azokba a pozícióharcokba is, amelyek a Fényes Portán szinte folyamatosan zajlottak Moldva és Havasalföld trónjáért. Az erdélyi levelezésben többször olvashatjuk, hogy a két vajdaság különböző trónkövetelői kisebb-nagyobb ajándékokkal környékezték meg az agát, és a trónra lépett vajdák is fontosnak tartották, hogy megtartsák a főtollmács bizalmát, így némelyikük fizetést is biztosított számára.³⁴ A fejedelemség külpoli-

³¹ Wood, Alfred Cecil: *A History of the Levant Company*. London, 1935. 226–227.; Kármán Gábor: *Egy közép-európai odüsszeia a 17. században: Harsányi Nagy Jakab élete*. Budapest, 2013. 96–97.

³² I. Rákóczi György levele Mikó Ferencnek (Gyulafehérvár, 1633. december 30.): RGYp 94. A fizetésen felül az aga jóindulatának megnyerése érdekében kiutalt összegek sora ezzel természetesen nem apadt el, lásd például a Tholdalagi Mihály által bevitt ajándékok listájában a Zülfikárnak szánt 100 tallért (Fogarasz, 1639. július 23.): RGYp 475. A tárgyi ajándékok közül a legnagyobb szabású egy kocsi volt. Az aga már 1619-ben tett utalást arra, hogy a fejedelemtől kaphatna „egy-két lóval ernyős kocsicskát”, végül 1621-es követsége alkalmával, úgy tűnik, tényleg ajándékoztak neki egyet. Borsos Tamás levele Bethlen Gábornak (Konstantinápoly, 1619. szeptember 28.): Borsos: *Vásárhelytől*, 326.; a kincstári számvévők levele a brassói tanácsnak (Gyulafehérvár, 1622. július 8.) ANR DJB Colecția Schnell III. 210.

³³ I. Rákóczi György levele Tholdalagi Mihálynak és Kőrössy Istvánnak ([h. n., 1639. augusztus 17.]): RGYKÖ 590–591.; Réthy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1643. február 4.): RGYKÖ 715.

³⁴ Alexandru Coconulról lásd: Borsos Tamás levele Bethlen Istvánnak (Konstantinápoly, 1625. november 15.): Veress, Andrei (publ.): *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești IX. Acte și scrisori (1614–1636)*. București, 1937. 278.; „Raduly vajda fia Nikola-kiról”: Réthy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1635. február 7.): RGYp 126.; Ioan Moviláról: Szalánczy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1637. december 23.): RGYp 452.; Bogdan Moviláról: Réthy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1643. július 12.). A regnáló vajdával való levelezésről lásd például: Matei Basarab levelei Zülfikár agának (Târgoviște, 1640. november 4., illetve 1645. március 10.): Veress, Andrei (publ.): *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești X. Acte și scrisori (1637–1660)*. București, 1938. 78., 184–185.; Gyárfás Ferenc levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1648. november 11.): EÉKH I. 19. Zülfikár Havasalföldről kapott *praebendájáról* (az összeg említése nélkül) lásd Harsányi Nagy Jakab levelét II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. szeptember 12.): MHHD XXIII. 465.

tikáját leginkább érintő – és ezért legnagyobb érdeklődéssel követett – akciójára az 1650-es évek második felében került sor. Az erdélyi diplomaták elhűlve hallgatták Zülfikár aga panaszeit azzal kapcsolatban, mennyi bevételtől esett el, amikor II. Rákóczi György aktív támogatásával Gheorghe Ștefan 1653-ban letaszította Moldva trónjáról Vasile Luput. A következő években számos jelentés szólt arról, hogy a letett vajda visszatérését szervező konstantinápolyi görög csoport egyik legfontosabb tanácsadója nem más, mint Zülfikár. Sőt, egy idő után a követek tudni vélték azt is, hogy a körnek a szintén az erdélyi fejedelem szövetségeseinek számító havasalföldi vajda trónjára is van saját jelöltje Leon Tomșa ex-vajda személyében.³⁵

Hasonló érdeklődésekre szintén bőven van példa egy másik szféra kapcsán: a főtölmács számos alkalommal vállalta magára az Oszmán Birodalom északnyugati határainak tartományai kormányzóinak „kapitáliságát” is.³⁶ A határmenti pasák panaszai sokszor épp az erdélyi fejedelem ellen szóltak. Az esetek egy részében az aga kapcsolathálója segített a problémák rendezésében: 1643-ban például ki tudta használni, hogy személyesen ismerte az I. Rákóczi Györggyel konfliktusba keveredő egri beglerbég, Mehmed pasa apját.³⁷ 1655-ben azonban II. Rákóczi György már arra intette diplomatáit, hogy az oszmán végváriak beütéseire panaszuk leveleit ne adják Zülfikárnak, inkább a Portán tartózkodó török deák fordítsa le azokat, mert az aga elkötelezettsége miatt nem számíthatnak rá, hogy híven tolmácsolja majd a fejedelem szavait.³⁸

Úgy tűnik, a Fényes Portán rezideáló többi keresztény követtel – a császáriak kivételével – Zülfikár aga viszonylag ritkán került közvetlen kapcsolatba, nagyrészt csak akkor, ha ők szoros együttműködést építettek ki Erdély fejedelmével. A legfontosabb ilyen alkalom 1625-ben következett be, amikor annak érdekében, hogy szultáni jóváhagyást szerezzenek Bethlen Gábor szövetségi terveire, Zülfikár felváltva egyeztetett Thomas Roe angol, Cornelis Haga holland és Zorzi Giustinian velencei követtel (és szolgálatait cserébe különbö-

³⁵ Thorday Ferenc levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1654. május 19.): EÉKH I. 348.; Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1655. május 23.): EÉKH I. 546.; Balogh Máté és Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. január 22.): MHHD XXIII. 298. A helyzet már csak azért is ironikus, mert húsz évvel korábban Zülfikár aga még nagy erővel dolgozott Vasile Lupu letétele érdekében; lásd Réthy István levelét I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1638. szeptember 10.): RGYP 393. Leon Tomșa korábban is igyekezett Zülfikár aga támogatásával visszanyerni a trónját; lásd Rácz István levelét I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1642. június 11.): TMÁO III. 121. A moldvai konfliktusról lásd: Zahariuc, Petronel: *Gheorghe Ștefan moldvai vajda és II. Rákóczi György kapcsolata*. In: Kármán Gábor – Szabó András Péter (szerk.): Szerencsének elegyes forgása: II. Rákóczi György és kora. Budapest, 2009. 62–78.; Kármán Gábor: *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után*. Budapest, 2011. 237–254.

³⁶ Szalánczy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1632. október 8.): RGYKÖ 53. Az erdélyi, illetve a Habsburg-rezidens diplomatákra is használt török *kapı kehaya* kifejezés ebben az esetben nem klasszikus követet, pusztán érdekképviselőt jelent.

³⁷ Réthy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1643. április 13.): RGYP 616.; Serédy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1645. január 18.): RGYP 744. Az azonosítást Sudár Balázsnak tartozom köszönettel. A később Píri Mehmed pasa néven ismert török tisztségviselő rövid életrajzát lásd: Sudár Balázs: *A hódoltsági pasák az oszmán belpolitika forgatagában (1657–1665)*. Hadtörténelmi Közlemények, 124. évf. (2011) 3. sz. 895–896.

³⁸ II. Rákóczi György levele Várady Istvánnak (Görgény, 1655. október 24.): [K. Papp Miklós]: *Rákóczi György fejedelem utasításai a portán lévő megbízottjához*. Történelmi Lapok, 1. évf. (1874) 253.

ző összegekre próbált tőlük szert tenni).³⁹ Haga, aki a későbbiekben is figyelemmel követte az erdélyi fejleményeket, időnként még az 1630-as években is kapcsolatba került a főtolmáccsal mint potenciális szövetségesével a Habsburg-ellenes háborúban.⁴⁰ Hasonlóképp az erdélyi fejedelemmel tervezett szövetségkötés miatt ismerkedett meg Jean De la Haye francia követ az 1640-es évek első felében Zülfikár ágával.⁴¹ Mindegyik esetre érvényes azonban, hogy mihelyest a nyugat-európai (illetve velencei) követek közvetlen érdeklődése megszűnt azon régió iránt, amelynek szakértőjeként Zülfikár ágát számon tartották, a kapcsolat is megszakadt köztük.

Egészen más alapokon működött Zülfikár aga kapcsolata az egymást váltó császári rezidensekkel. A magyarországi határ miatt a Habsburg uralkodók elsődleges fontossággal bírtak az Oszmán Birodalom északnyugati irányú politikájában, így Zülfikár agának folyamatosan kellett foglalkoznia az őket közelről érintő ügyekkel. A főtolmács és a diplomaták közötti viszonyban igen érdekes dinamikát figyelhetünk meg. 1617-ben az erdélyi portai levelezés legelső olyan darabjában, amelyben a tolmács szerepel, Bethlen Gábor arra utasítja követét, hogy jól válogassák meg, kivel fordítatják a beküldött iratokat, „ne vigye ki a piacra, mint Zülfikár,” aki nemrég adott el titkos dokumentumokat a császáriaknak. Hasonló esetek a későbbiekben is előfordulhattak, ugyanis Zülfikár aga 1629-ben hosszú litániákat szentelt annak, hogy bizonygassa, soha nem fogadott el semmiféle adományt a „német” oldaltól.⁴² Az 1630-as években aztán a főtolmács valóban kimondottan rossz viszonyban állt Johann Rudolf Schmid császári követtel, akinek jelentéseiben hosszas tirádák olvashatók az erdélyiek iránt elkötelezett, rosszindulatú intrikusként jellemzett Zülfikárról. Különösen kényelmetlen lehetett a Habsburg-diplomaták számára, hogy a főtolmács szervezte a frissen beérkezett követségek – legalábbis némelyikének – audienciáját.⁴³

Úgy tűnik, 1640-ben következett be markáns változás a rossz viszonyban: a főtolmács jelentkezett Schmidnél a Portán folyó erdélyi–francia Habsburg-ellenes tárgyalások híré-

³⁹ Lásd a mindhárom követet, illetve Balázsházi Lászlót magában foglaló levélváltást 1625 júliusa és szeptembere között: The National Archives (London-Kew) State Papers 97/11 fol. 45–108.; Zorzi Giustinian jelentései a velencei szenátusnak (Vigne di Pera, 1625. augusztus 9. és 27.): Óváry Lipót (szerk.): *Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez a velencei állami levéltárban Mircse János által eszközölt másolatokból*. Budapest, 1886. 582., 586–588. A londoni levéltárban található forrásokra Zarnóczki Áron hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm.

⁴⁰ Cornelis Haga levele Weikhard Schulitznak (Konstantinápoly, 1630. május 30.): *Brandenburgi Katalin és a diplomácia: Hatodik közlemény*. Történelmi Tár, [21. évf.] (1898) 527., 530.; Bakó Péter levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1636. március 9.) RGyKÖ 292.

⁴¹ Jean De la Haye levele Henri Auguste de Loménie-hez, Brienne grófjához (Konstantinápoly, 1643. november 29.): Tocilescu, Grigore George – Odobescu, Alexandru (publ.): *Documente privitoare la Istoria Românilor. Urmare la colectiunea lui Eudoxiu de Hurmuzaki. Suplement I. Vol. 1. 1518–1780*. București, 1886. 239. Alexander Greiffenklau úgy tudta, hogy Zülfikár a francia követen kívül a hollandtól is sok pénzt kapott a magyarországi hadjárat engedélyeztetésének érdekében (Pera, 1644. január 8.). ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 117. Konv. 2. 1644 fol. 115.

⁴² Bethlen Gábor levele Gáspár Jánosnak (Mikeszászai tábor, 1617. augusztus 3.): Szabó Károly: *Bethlen Gábor fejedelem politikai levelezése. Harmadik közlemény*. Történelmi Tár, [4. évf.] (1881) 296. Zülfikár aga levele Bethlen Gábornak (Konstantinápoly, 1629. július 18.): MNL OL P 1955 3. cs. 17. t.

⁴³ Johann Rudolf Schmid levelei II. Ferdinándnak (Konstantinápoly, 1632. január 10.), illetve a Hofkriegsratnak (Konstantinápoly, 1633. július 31.): ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 112. Konv. 4. fol. 14r-v.; illetve Konv. 6. fol. 107r. Réthy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1634. április 6.) RGyKÖ 186.

vel, és a továbbiakban is folyamatosan informálta a császári diplomatát a fejleményekről. A Habsburg-levelezésben Sebessi Boldizsár és Maurer Mihály 1644-es audienciájáról olvasható beszámoló részletessége vetekszik azzal, amit a követek saját jelentésükben küldtek fejedelmüknek.⁴⁴ Noha Zülfikár aga az erdélyieknek is folyamatosan szállította az információkat a császári követséggel kapcsolatban, a fejedelmi diplomaták érthető módon nehezményezték, hogy a „német ágens” és emberei olyan sűrűn látott vendégek a főtölmácsnál.⁴⁵ Az 1650-es évekre aztán hozzászoktak, hogy Zülfikár rendszeresen kommunikál a császári követekkel is, sőt audienciáikon is részt vesz – ahogy Boldvay Márton rezignáltan megfogalmazta: „Az aga, az mint én látom, az német ágens ríszírúl is mind egy módon forgódik, immár két felé mint szolgálhat igazán, maga tudja, ő neki talán mindenkor így volt szokása.”⁴⁶

A főtölmács, úgy tűnik, tényleg nagy lelkesedéssel látta el információval a Habsburg-követeket, és ebben valószínűleg fontos szerepet játszott a módszer, amelyet fizetésekor alkalmaztak. Noha az első hasznos információk beérkezésekor a portai politikát Bécsben koordináló Michel d’Asquier főtölmács felvetette, hogy lehetne állandó, évi 300–400 tallér összegű fizetést biztosítani Zülfikárnak, Schmid nem bízott az agában, így jobbnak látta, ha inkább teljesítménye alapján fizetik. Ez a későbbiekben is így maradt: az 1650-es években Simon Reniger leveleiben is előkerül időnként, hogy nem fizetett a főtölmácsnak, mert régóta nem jött tőle érdemi információ.⁴⁷ Ez az eljárás természetesen nagy motivációt jelentett Zülfikár agának, aki ebben az évtizedben rászokott arra, hogy nemcsak az erdélyi követségen megtudott információkat, illetve időnként a beérkező fejedelmi levelek másolatait vigye a császári követségre, hanem hozzájuk forduljon segítségért a lengyel, kozák és orosz levelezéssel is.⁴⁸ A császári követekkel fenntartott viszony alakulását jól jellemzi, hogy Zülfikár aga az 1640-es évek végén már személyes szívességeket is tett a követeknek (köz-

⁴⁴ Johann Rudolf Schmid levelei III. Ferdinándnak (Konstantinápoly, 1640. április 12. és július 9.): ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 115. Konv. 1. fol. 32r.; illetve fol. 69r. Alexander Greiffenklau jelentése III. Ferdinándnak (Pera, 1644. május 13.): uo. Kt. 117. Konv. 2. fol. 296–297. Sebessi Boldizsár és Maurer Mihály levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1644. április 29.): RGYP 678–681.

⁴⁵ Rác István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1642. augusztus 15.): RGYKÖ 688. Serédy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1645. március 2., illetve június 2.): RGYKÖ 833., 844.

⁴⁶ Boldvay Márton levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1652. június 26.): EÉKH I. 240. Arra már korábban is volt példa, hogy a nagyvezírnek a császári követ számára adott magánaudienciáján Zülfikár aga tolmácsoljon, jellemző módon a magyar Izdenczy Andrással tartott megbeszélésen; lásd jelentését ([1641. augusztus–szeptember]): Majláth Béla (szerk.): *A szőnyi béke okmánytára*. Budapest, 1885. 185.

⁴⁷ Michel d’Asquier emlékirata a császárnak (Bécs, 1640. [hónap és nap nélkül]), illetve Johann Rudolf Schmid levele Michel d’Asquier-nek (Konstantinápoly, 1640. július 9.): ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 115. Konv. 1. fol. 28., illetve 73r., Simon Reniger jelentése III. Ferdinándnak (Konstantinápoly, 1653. június 16.): uo. Kt. 126. Fasc. 62/b. Konv. D. 1653 Jänner–Juni fol. 168v.

⁴⁸ Simon Reniger jelentései III. Ferdinándnak (Konstantinápoly, 1651. április 22., 1654. április 28., illetve május 2.): Hiller István: *Javaslat a Habsburg török-diplomácia reformjára, 1637*. In: Draskóczy István (szerk.): *Scripta manent: Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József tiszteletére*. Budapest, 1994. 179., illetve ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 123. Fasc. 62/a. Konv. A. 1651 Jänner–Ápril fol. 216r; Kt. 126. Fasc. 63/a. Konv. A. 1654 Jänner–Ápril fol. 121r.; illetve Konv. B. 1654 Mai–Sept. fol. 2v–3r.

benjárt például, hogy Alexander Greiffenklau megkapja az engedélyt a Portáról való távozásra), és kért is tőlük hasonlókat.⁴⁹

Zülfikárnak a Habsburg-követséggel fenntartott viszonya arra hívja fel a figyelmet, milyen fontos szerepet játszott az aga megélhetési stratégiái között az információkkal való kereskedelem. Nem a császári követek voltak azonban az egyedüliek, akiket a főtölmács ellátott a feladatából következőleg nála felhalmozódó információkkal. 1656–1657 folyamán több olyan feljegyzés is fennmaradt a Poszolszkij Prikaz, a moszkvai külügyi adminisztráció iratai között, amelyben konstantinápolyi görögök arról számolnak be, hogy Zülfikár agától a cárra leselkedő veszélyekről hallottak. Az ebben az irányban folytatott kommunikáció során a főtölmács nem kímélte egyetlen másik kapcsolatát sem: mind a német-római császár, mind az erdélyi fejedelem Portára küldött leveleit szívesen mutogatta ortodox partnereinek, ha azok érdekelhették őket.⁵⁰ Könnyen lehet, hogy mindez összefüggésben állt a korábban említett, Vasile Lupu és támogatói melletti elköteleződésével. Az, hogy Zülfikár afféle információs ügynökként (az elmúlt évek historiográfiájában sokat emlegetett *information broker*ként) működött, a portai körökben korántsem maradhatott titok: 1654-ben Júsuf pasa, a szultáni tanács (díván) tagja azt mondta az őt meglátogató erdélyi diplomatának, hogy nem is hajlandó fogadni, ha Zülfikárral, „avval a hírharanggal” keresi fel.⁵¹ Nem csoda, ha a főtölmács időnként meglehetősen rendhagyó megoldásokat alkalmazott annak érdekében, nehogy lemaradjon néhány fontosabb információról vagy egy-egy esemény olyan részleteiről, amelyek révén az azzal kapcsolatos beszámolója később annál ér-

⁴⁹ Alexander Greiffenklau levele III. Ferdinándnak (Pera, 1648. március 28.): ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Fasc. 60. Konv. D. fol. 49. A levél szerint Zülfikár már korábban is tett hasonlókat: az 1620-as években Sebastian Lustier követnek is ő intézte el a távozásra adott engedélyt. Greiffenklau végül nem tudta felhasználni az engedélyt, mivel Konstantinápolyban balesetet szenvedett és meghalt; lásd: Cziráki Zsuzsanna: *Habsburg–oszmán diplomácia a 17. század közepén: Simon Reniger konstantinápolyi Habsburg rezidens kinevezésének tanúságai (1647–1649)*. Századok, 149. évf. (2015) 846.; Kovács Ágnes: *Habsburg–oszmán diplomácia a harmincéves háború utolsó éveiben: Alexander Greiffenklau von Vollrats rezidensi tevékenysége*. In: Bóday Dalma – Vida Bence (szerk.): *Paletta. II. koraiújkor-történeti tudományos diákkonferencia: Tanulmánykötet*. Budapest, 2015. 100. Simon Renigertől az aga azt kérte, szerezzen neki egy térképet, amely Szülejmán szultán bécsi hadjáratának állomásait ábrázolja – amit a követ megígért, de nem szándékozott beváltani, mivel „az nem lenne ragion di stato”. Lásd a Johann Rudolf Schmidnek írt leveléből készült kivonatot (Konstantinápoly, 1649. augusztus 18.): ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 121. Konv. 1. fol. 252r. A forrásra Cziráki Zsuzsanna hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton köszönöm.

⁵⁰ 1657-ben Dimitriosz Kosztanarezsz (az orosz forrásokban Osztafjev) III. Ferdinánd levelét látta Zülfikár kezében: Ченцова, Вера Георгиева: *Восточная церковь и Россия после Переяславской рады 1654–1658: Документы*. Moszkva, 2004. 103. A megelőző év május-júniusa során Ivan Jurijev (akinek görög nevét nem ismerjük) számolt be arról, hogy a főtölmács megmutatta neki I. Rákóczi György két levelét; és Parthéniosz archimandrita is hasonlókról tudósított levelében: Rosszijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Drevnyih Aktov f. 52. inv. 1. 1656. no. 24. fol. 5., no. 25. fol. 29–30. Köszönöm Vera Csencovának, hogy ezeket a forrásokat fordításukkal együtt elküldte nekem.

⁵¹ Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1654. augusztus 14.): MHHD XXIII. 157. Júsuf pasa azonosítására lásd: Kármán Gábor: *Mihnea támogatói: egy havasalföldi trónkövetelő kapcsolathálója Konstantinápolyban, 1654–1657*. Korall, 13. évf. (2012) 50. sz. 23. Az *information broker*re (kora újkori európai közegben) lásd: Kebluser, Maria – Noldus, Badeloch (eds.): *Double Agents: Cultural and Political Brokerage in Early Modern Europe*. Leiden, 2011.; Teszelszky, Kees: *Magyarország és Erdély képe Németalföldön a Bocskai-felkelés és Bethlen Gábor hadjáratai idején 1604–1626*. In: Kármán Gábor – Teszelszky, Kees (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*. Budapest, 2013. 204–226.

tékesebbé válhat. Ennek talán legplasztikusabb illusztrációjával az 1657-ben a Portára érkező svéd követ fogadása szolgál: Gotthard Welling latin nyelvű beszédét a szultán előtt az erdélyi követség saját tolmácsa, Harsányi Nagy Jakab fordította magyarra, onnan pedig Zülfikár aga törökre. Az ekkoriban már évek óta fontos diplomáciai iratokat fordító és tárgyalásokon tolmácsoló Harsányi maga is meg tudta volna oldani a törökre fordítást, ám abban az esetben Zülfikár jelenléte nem lett volna indokolt, s a főtolmács hasznos és jól értékesíthető információról maradt volna le.⁵²

Harsányi Nagy Jakabbal az agának amúgy is számos konfliktusa volt. Az 1650-es években az erdélyi portai követségen szolgáló, roppant aktív török deák ugyanis nemcsak információgyűjtési lehetőségeit szűkítette azzal, hogy maga is le tudta fordítani a fejedelemségből érkező iratokat, de a főtolmácstól független kapcsolatháló kiépítésére tett kísérlete révén veszélyeztette Zülfikár politikai befolyására épülő pozícióját is.⁵³ Arra is ismerünk példát, hogy korábban az erdélyi diplomácia tudatosan próbálta ezzel a módszerrel kizárni az agát a tárgyalásokból: 1642-ben a fejedelem utasította követét, hogy ne Zülfikárral, hanem magával a nagyvezírral tárgyaljanak Majtényi András török deákon keresztül.⁵⁴ Éppen ezért meglepő az az információ, hogy 1629-ben Zülfikár maga tanította török nyelvre a tolmácsnak készülő Damokos Mihályt.⁵⁵ Valószínű, hogy az aga – akinek ekkoriban, mint emlékeztetünk, a császáriakkal fenntartott kapcsolatai miatt mentegetőznie kellett – jó pontot akart szerezni az őt alighanem személyesen ismerő Bethlen Gábor előtt. A későbbiekben a hasonló portai ismeretiségekkel nem rendelkező Rákóczi fejedelmek alatt erre már kevésbé lehetett szüksége. Ráadásul az 1620-as évek végén Zülfikár aga még nem rendelkezett azzal a tolmácsolási monopóliummal, amelyet az 1630-as végétől – vetélytársai, Júsuf aga, Hüszejn aga és Rizván csaus eltűnésével – élete végéig már csak az erdélyi török deákok veszélyeztettek.⁵⁶

⁵² Babinger, Franz (Hrsg.): *Conrad Jacob Hildebrandt's dreifache schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656–1658)*. Leiden, 1937. 115–116. Valószínűleg hasonlóképpen szervezte volna meg 1643-ban a lengyel követ fogadását is, ha az nem alkalmazza a már nyolc éve Konstantinápolyban tanuló saját tolmácsát. Réthy István szerint Zülfikár aga nagyon bánta, hogy nem vehetett részt az audiencián, és így nem értesült a követség tartalmáról; lásd levelét I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1643. november 22.): RGyKÖ 738.

⁵³ A részletekről lásd: Kármán: *Egy közép-európai odüsszeia*, 81–83.

⁵⁴ I. Rákóczi György levele Rácz Istvánnak (Déva, 1642. május 16.): RGyP 592.

⁵⁵ Donáth János levele Bethlen Gábornak (Konstantinápoly, 1629. április 12.) TMÁO II. 101. Damokos a későbbiekben nem jelenthetett konkurenciát Zülfikárnak, mert 1633-ban Konstantinápolyban meghalt; lásd: Kármán: *Translation*, 262.

⁵⁶ Júsuf aga bukását egy 1635-ös botrány okozta, amikor elfogták Székely Mózes erdélyi trónkövetelővel folytatott levelezését; lásd Szalánczy István jelentését portai követségéről ([1635. augusztus 12. után]): RGyKÖ 269. A kolozsvári születésű Hüszejn agát Sebessi Boldizsár egy darabig megpróbálta kijátszani Zülfikár ellen, de nem járt sikerrel; egy 1636-os erdélyi követi útja után pedig a tolmács eltűnik a forrásokból; lásd Sebessi Boldizsár jelentéseit I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1635. november 10., 1636. február 13., illetve 17.): RGyKÖ 328., 341., 343.; Kemény, *Önéletírása*, 139. Rizván (az erdélyi forrásokban Rézmány) teljesítményével az erdélyi diplomaták már 1637-ben sem voltak elégedettek, 1640-ben hallunk róla utoljára: Réthy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1637. július 15.): RGyKÖ 507.; Sebessi Boldizsár levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1640. augusztus 2.): RGyP 526. 1635-ben Sebessi Boldizsár már azt írta, hogy Zülfikár agát féltékenyvé tenné és rosszindulatú politikai akciókra sarkallná, ha a török deáknak készülő Bakó Pétert magával vinné a dívánban folytatott tárgyalásaira; lásd levelét I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1635. július 29.): RGyKÖ 320.

Mindezeket a politikai tevékenységből származó bevételeket az aga alternatív forrásokkal egészítette ki. Ahogy korábban említettem, szpáhi múltjából maradt még egy birtoka a temesvári vilájetben, és noha 1633-ban van arról hír, hogy elvették tőle, de ilyen információt már 1628-ból is ismerünk; nem kizárt, hogy másodjára is sikerült visszaszereznie azt.⁵⁷ Ezenkívül volt egy faluja Bulgáriában, és Konstantinápoly környékén is rendelkezett három majorról. Az egyik erdélyi diplomata leveléből az is kiderül, hogy Zülfikár agának egy malma is volt – Erdélyből kért ugyanis hozzá malomkövet a fejedelemtől.⁵⁸ Kereskedelmi tevékenységéről is tudunk: 1630-as erdélyi követsége alkalmával kénest (higanyt) vásárolt és vitt ki az Oszmán Birodalomba.⁵⁹

Mindezek ellenére egyértelmű, hogy a Zülfikár aga megélhetését biztosító jövedelmek túlnyomó többsége a Fényes Portán elfoglalt pozíciójából származott; akár abból, hogy kiárúsította a számára rendelkezésre álló információkat (főleg a császári követségeknek), akár abból, hogy megkérte a tanácsadói szerepéből, illetve az információcsatornák ellenőrzéséből fakadó politikai befolyása kihasználásának árát. A főtolmács ez utóbbi továbbörökítésére is kísérletet tett: egyik fia már 1629-ben feltűnik az erdélyi követség kiadásainak jegyzékében, és a későbbiekben is sűrűn olvashatunk arról, hogy a Konstantinápolyba érkező erdélyi diplomatákat Zülfikár fiai társaságában fogadta. Az 1650-es években a legidősebb, az „öregbik Cselebi” néven is emlegetett Mehmed aga többször is feltűnik a jelentésekben, sőt néhány adat arról tanúskodik, hogy fizetést is kapott.⁶⁰ Az erdélyi diplomáciai szolgálatba való beépítés mellett családjának jövőjét Zülfikár házassági stratégiákkal próbálta biztosítani: az 1650-es évek fordulóján többször is Bécsbe küldött szultáni követ, Elcsi Haszán aga a főtolmács veje volt.⁶¹ Ahogyan a bevezetésben már jeleztem, úgy tűnik, Zülfikárnak

⁵⁷ Tholdalagi Mihály levele Bethlen Gábornak (Konstantinápoly, 1628. november 27.) ETA I. 253.; Kőrössi István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1633. augusztus 4.): RGYP 57.

⁵⁸ Tholdalagi Mihály követségi naplója (1630. június 12.): Ötvös Ágoston: *Brandenburgi Katalin fejedelemisége*. Magyar Akadémiai Értesítő: A Philosophiai, Törvény és Történettudományi Osztályok Közlönye, 2. évf. (1861) 233.; Zülfikár aga levelei I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1644. november 7., illetve 1647. július 1.): TMÁO III. 292., 401.; Réthy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1634. április 6.): RGYKÖ 190.

⁵⁹ Zülfikár aga levele Bethlen Istvánnak (Bukarest, 1630. november 1.): MNL OL P 1955 3. cs. 17. t.; illetve a brassói számadáskönyv adata 1630. október 22-ről: ANR DJB POB SA V/19. p. 793.

⁶⁰ Apafi György kiadási naplójában Zülfikár fia összesen egy tallér költséggel szerepel, szolgálata igen kis jelentőségű lehetett: ANR DJC Socoteli princiare nr. 42. fol. 85v. Köszönöm Szabó András Péternek, hogy erre a forrásra felhívta a figyelmemet. Maurer Mihály jelentése I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1642. május 8.): TMÁO III. 102.; Thordai Ferenc levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1654. március 21.): MHHD XXIII. 136.; Harsányi Nagy Jakab levelei II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1655. december 22., illetve 1656. február 3.): EÉKH I. 568., illetve MHHD XXIII. 307. Különösen érdekes adat, hogy 1654-ben Mehmed aga a lengyel követnek adott portai választ saját bevallása szerint az apjától lopta el, hogy az erdélyi követségre vihesse; cserébe újra és újra kérte, hogy állandó szolgálatba vegyék, rendes évi fizetésért, de erre tudomásunk szerint nem került sor. Lásd Thordai Ferenc levelét II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1654. május 28.): EÉKH I. 350–351. 1646-ban Szalánczy István azt írta, hogy Zülfikár agának négy házassulandó vagy annál fiatalabb fia és egy lánya van, de nem kizárt, hogy ezeken kívül még idősebb gyermekei is voltak az ekkortájt már hatvanas éveit második felében járó főtolmácsnak; lásd az I. Rákóczi Györgynek írt jelentést (Konstantinápoly, 1646. december 5.): RGYP 809.

⁶¹ Ébeni István levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1650. április 14.): EÉKH I. 152.; kivonat Simon Reniger Johann Rudolf Schmidnek írott leveléből (Konstantinápoly, 1649. augusztus 18.): ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 121. Konv. 1. fol. 252r. Elcsi Haszán karrierjének további részleteiről lásd: B. Szabó János – Sudár Balázs: *„Independens fejedelem az Portán kívül.” II. Rákóczi*

nem sikerült tolmácsdinasztiát alapítania. Fia, Mehmed aga legalábbis nem vált az Apafikori erdélyi portai levelezés állandó szereplőjévé, az Oszmán Birodalom északnyugati határvidékéért felelős főtolmácsi pozíciót pedig (keresztényként először) a görög Panajótisz Nikúsziosz szerezte meg.⁶²

Egy magyar renegát magyar kapcsolatai

Metin Kunt az 1970-es években rövid tanulmányban vetette fel azt az elméletet, amely szerint a 17. századi oszmán vezető rétegen belüli csoportok képződésében kiemelt szerep jutott a származásnak: a birodalom etnikai sokszínűségét híven leképező új elit körében kötött koalíciókban elsődleges jelentősége volt a közös etnikai háttérnek. Az elmúlt évtizedben a nemzetközi kutatásban is nagy népszerűsége szert tevő tézist B. Szabó János és Sudár Balázs alkalmazta a magyarországi példára, több közös írásukban is felhívta a figyelmet a magyar anyanyelvű renegátoknak az erdélyi portai kapcsolatokban betöltött fontos szerepére.⁶³ Zülfikár aga a többiekéhez képest egyedülálló részletességgel dokumentálható példája kivételes lehetőséget nyújt a tézis vizsgálatára, az együttműködés tartalmának és határainak pontosabb kijelölésére.

Annyi már az eddigiek alapján is bizonyosan állítható, hogy a magyar renegát főtolmács az erdélyi portai politika egyik legfontosabb szereplője volt az 1620-as és az 1650-es évek közötti időszakban. Noha, mint korábban említettem, az aga elsősorban a Fényes Porta alkalmazásában állt, egyes periódusokban az együttműködés olyan szorosnak tűnt, hogy Johann Rudolf Schmid császári követ indokoltan látta egyszerűen „az erdélyi Zülfikárként” hivatkozni rá. Számos olyan jelentést ismerünk, amelyben a fejedelemség diplomatái elismerően nyilatkoznak az aga szolgálatairól, Szalánczy István például 1632-ben azt írta, hogy a főtolmács „oly ratiókkal, példákkal” támogatta meg érvelését, „az kiket én nem is hallottam”. Időnként nemcsak arra számíthattak, hogy a Zülfikár kezén átmenő levelek tartalmát megismerhetik, de amikor Paul Strassburg, a gyanakvással figyelt svéd diplomata az agát megkerülve a holland követ tolmácsával fordíttatta le beadványát, Zülfikár felajánlotta az

György oszmán kapcsolatai: Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez. 2. rész. Századok, 147. évf. (2013) 941. 25. jegyzet.

⁶² Janos, Damien: *Panaiotis Nicousios and Alexander Mavrocordatos: The Rise of the Phanariots and the Office of Grand Dragoman in the Ottoman Administration in the Second Half of the Seventeenth Century*. Archivum Ottomanicum, vol. 23. (2005/6) 177–196. Korábbi karrierjéről lásd: Hering, Gunnar: *Panagiotis Nikousios als Dragoman der kaiserlichen Gesandtschaft in Konstantinopel*. Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik, Bd. 44. (1994) 143–178.

⁶³ Kunt, Metin: *Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment*. International Journal of Middle East Studies, vol. 5. (1974) 233–239.; B. Szabó – Sudár: „*Independens fejedelem*”, 1. rész, 1025–1027.; uők: *A hatalom csúcsain (Magyarországi származású renegátok az Oszmán Birodalom politikai elitjében)*. Korunk, 3. f. 25. évf. (2014) 11. sz. 24–30. A magyar renegátok jelentőségére először Fodor Pál hívta fel a figyelmet: *Török és oszmán: az oszmán rabszolga-elit azonosságtudatáról*. Történelmi Szemle, 37. évf. (1995) 4. sz. 367–383. Fügyelemreméltó kísérlet a tézis Moldva és Havasalföld vonatkozásában való alkalmazására: Wasiucionek, Michał: *Politics and Watermelons: Cross-Border Political Networks in the Polish–Moldavian–Ottoman Context in the Seventeenth Century*. PhD disszertáció, European University Institute (Firenze), 2016.

erdélyieknek, hogy kikéri azt a Portáról azzal az ürüggyel, hogy ellenőrizni szeretné, helyes-e a fordítás.⁶⁴

Még ennél is fontosabb talán, hogy Zülfikár agának az erdélyi politika különböző személyiségeit sikerült bevonnia „politikai családjába”. 1630-ban a fejedelemnek írott levelében atyámfiként hivatkozik az akkoriban már komoly portai tapasztalattal rendelkező Tholdalagi Mihályra, akivel később is feltűnően jó kapcsolatban állt. Ez arról tanúskodik, hogy a főtolmács – az oszmán elit számos más példából ismert stratégiáját követve – úgy formalizálta együttműködését az erdélyi főúrral, hogy fiktív rokoni kapcsolatot fogadott vele.⁶⁵ Éppen a „politikai családok” tradíciója miatt van nagy jelentősége annak, hogy ellenében elődeivel, akik „tekintes és vitélő, nekünk becsületes jóakarónknak” titulálták a főtolmácsot, 1656 szeptemberében II. Rákóczi György levelében apjának szólítja Zülfikárt (és fiaként írja alá).⁶⁶ A főtolmácsot talán a fejedelem trónra lépése körüli válságos időszakban érthette a szokatlan mértékű megtiszteltetés. Ennek aránytalan voltát az is tükrözi, hogy az 1650-es évek elején Zülfikárnak a fejedelemhez írott leveleiből mindössze egyetlen halvány utalást ismerünk arra, hogy ilyen viszonyban lennének, a titulációban az aga került a fiktív rokoni kapcsolat emlegetését.⁶⁷ Mindenesetre 1662-ben utolsó ismert levelében a főtolmács I. Apafi Mihályt is meg akarta győzni arról, hogy 1630-as erdélyi útja alkalmával a fejedelem, még gyerekként, szintén atyafiságot fogadott vele.⁶⁸

Az erdélyiekkel fenntartott kapcsolatot azonban korántsem kizárólag ilyen pozitívumok jellemezték. Mivel az aga bevételi forrásai meglehetősen sokrétűek voltak, elkerülhetetlen volt, hogy az általa kiszolgált hatalmi tényezők időnként érdekellentétbe kerüljenek. A Habsburg-követséggel fenntartott kapcsolatának javulása egyben azt is jelentette, hogy az erdélyiek kevesebb és kisebb jelentőségű, illetve kevésbé megbízható információt kaptak tőle.

⁶⁴ Johann Rudolf Schmid jelentése a Hofkriegsratnak (Konstantinápoly, 1633. július 31.): ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 112. Konv. 6. fol. 107r.; Szalánczy István levelei I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1632. október 8., illetve 1633. február 23.): RGYKÖ 53., 85.

⁶⁵ Zülfikár aga levele Bethlen Istvánnak (Bukarest, 1630. november 1.): MNL OL P 1955 3. cs. 17. t. A politikai családokról és azok alkalmazásáról az Erdélyi Fejedelemség portai politikájában lásd: B. Szabó – Sudár: „*Independens fejedelem*”, 1. rész, 1027–1031.

⁶⁶ II. Rákóczi György levele Zülfikár agának (Gyulafehérvár, 1656. szeptember 19.): MHHD XXIII. 468.; Bethlen István levele Zülfikár agának (Kolozsvár, 1630. október 26.): MNL OL E 200 3. cs. 9. t. Bethlen de Iktár fol. 8or.; I. Rákóczi György levele Zülfikár agának (Kolozsvár, 1639. november 26.): TMÁO III. 45–46. Ez utóbbi a „becsületes” jelzót elhagyja.

⁶⁷ Zülfikár aga levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1652. szeptember 11.) MHHD XXIII. 116–117. Vö. a 1650. június 10., 26. és szeptember 7. dátumú levelekkel: EÉKH I. 153–156., illetve az 1650 májusából származóval: Szilágyi Sándor: *Levelek és okiratok II. Rákóczi György fejedeleme diplomáciai összeköttetéseinek történetéhez*. Történelmi Tár, [12. évf.] (1889) 346–347.

⁶⁸ Mondandóját annak ellenére is érdemes hosszabban idézni, hogy az idős agát ekkorra már időnként cserben hagyta fogalmazási készsége: „...mikor [1629-ben] az Nagyságod atyja [Apafi György] ide az Portára az jó emlékezetű Bethlen Gábortól az ország adójával békjőve, aty nap az Hatalmas Császárral szembelevénk, hogy bémennénk, az Császár öfölsége az Nagyságod atyját attól megtekinté és az fővezért melléhívá; azt mondá öfelsége az vezérnek, hogy ez volna az követ, ez megérdemlené az fejedelemséget is. És úgy adá az Isten, hogy őhatalmasságátúl mely nap elbúcsúza, szembe lónk az erdélyi ház[tól] ellenben való kertbe, onnan kijöttünkbe az fejedelem halála hírével posta érkezett: akkori tekénteti Császárunknak ím kitelék, az országi fejedelemséget az mindenható Isten eleitül fogva az mint maga rendelte, megvagyon. Áldja meg az Úristen. Annak utána magam is az Toldalaghy Mihállyal odamenék, Nagyságod, Fejérvára az jó emlékezetű atyjával, odajóvn mind az négy fiával, oda szállásomra minden nap szép vajas kalácsokkal hozzám jőve, Nagyságodnak az több atyjafiával hites fiává fogadtata.” Zülfikár aga levele I. Apafi Mihálynak ([beérkezett 1662. szeptember 25.]): ANR DJS Colecția Benigni nr. 3. fol. 62r.

Több erdélyi fejedelem is szükségesnek tartotta felhívni diplomatái figyelmét, hogy ne bízzanak meg Zülfikárban, a tőle jövő híreket próbálják meg ellenőrizni. Ebben I. Rákóczi György ment legmesszebb, aki az 1644. évi magyarországi hadjárat alatt rá volt szorulva arra, hogy a Porta részéről biztonságban tudhassa magát, így igencsak nehezményezte, hogy követe „az dívánban sem jár, sőt, mint egy inasa, úgy jár Zülfikárhoz” – hiszen „Zülfikár mindenkor lator volt, az is leszen”.⁶⁹ Jellemző, hogy 1651-ből arra is van példa, hogy az erdélyi kapitihá ajándékokkal a bizalmába férkőzött egy bizonyos Ali csausnak, akit Zülfikár „gyermekségétől fogva tartott, [...] igen kedves embere, úgy tartja majd mint egy fiát”, hogy az ő révén szerezhesen információkat az aga kétes üzelmeiről.⁷⁰

Zülfikár aga erdélyi kapcsolatainak esete nyilvánvalóan nem azonos azokéval a renegátokéval, akikről újabban szívesen számol be a szakirodalom, és akik az iszlámra való áttérésük után fenntartottak egyes kapcsolatokat eredeti közegükkel.⁷¹ Akármelyik verzió is helyes az aga származási helyével kapcsolatban, az biztos, hogy nem Erdélyben, hanem a Dunántúlon született, és kapcsolata a fejedelemség politikájának egyes szereplőivel már a Portán, a diplomáciai tevékenység során épült ki. Nyelvtudásából eredően magától értetődő, hogy Zülfikár elsődleges partnerei a szintén magyar anyanyelvű erdélyiek lettek, ennek alapja azonban illetékességi körük egybeesése, nem pedig valamiféle érzelmi alapú lojalitás volt. Mivel a főtolmács a Birodalom északnyugati határvidéke szakértőjének számított, érdekében állt, hogy minél több ismerethez jusson a fejedelem tevékenységével és céljaival kapcsolatban, és ezek beszerzéséhez hasznos volt segítenie az erdélyieket, ha lehetősége volt rá. Ám ha ez túl kockázatosnak minősült, vagy Zülfikár egy másik, értékesebbnek tartott kapcsolata ellene szólt, a főtolmács könnyedén túl lépett azon a tényen, hogy fizetést húz Erdély fejedelmétől.

Ráadásul az „erdélyiek”, akikhez a főtolmácsnak lojálisnak kellett volna lennie, nem is mindig ugyanazt a csoportot jelentette. Az 1630-as évek közepének hatalmi válságában két trónkövetelő is fellépett I. Rákóczi Györggyel szemben. Az aga mind Székely Mózes, mind Bethlen István esetében nemcsak gyanúba keveredett, de az erdélyi diplomácia olyan bizonyítékokat gyűjtött össze, amelyekből egyértelmű volt, hogy Zülfikár támogatást ígért a trónkövetelőknek. Különösen a második esetben bírt nagy súllyal a leleplezés: ezúttal ugyanis magának az agának egy levelét fogták el, amelyben arra biztatta a budai pasát, hogy ne rettenjen vissza Erdély megtámadásától Bethlen István bevitele érdekében.⁷² Nem csoda, ha

⁶⁹ I. Rákóczi György levelei Maurer Mihálynak (Tokaj, 1644. október 7., illetve november 1.): Ötvös Ágoston (szerk.): *Rejtelmes levelek első Rákóczy György korából*. Kolozsvár, 1848. 97., 115. A fejedelem nehezítését kiváltó kapitihá Hajdu György volt.

⁷⁰ Földváry Ferenc levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1651. április 24.): EÉKH I. 214. Ali csaus még 1656-ban is jelentette az erdélyi követeknek, hogy Zülfikár aga rémhíreket terjeszt a Portán a fejedelem várépítéséről; lásd Balogh Máté és Harsányi Nagy Jakab levelét II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. január 22.): MHHD XXIII. 299.

⁷¹ Fodor: *Török és oszmán*, 377–379.; Minkov, Anton: *Conversion to Islam in the Balkans: Kisve Bahasi Petitions and Ottoman Social Life, 1670–1730*. Leiden, 2004. 64–109.; Graf, Tobias P.: *Of Half-Lives and Double-Lives: „Renegades” in the Ottoman Empire and Their Pre-Conversion Ties, ca. 1580–1610*. In: Firges, Pascal W. – Graf, Tobias P. – Roth, Christian – Tulaşoğlu, Gülay (eds.): *Well-Connected Domains: Towards an Entangled Ottoman History*. Leiden, 2014. 131–149.

⁷² Zülfikár aga levele Naszuhpasazáde Hüszejn pasának ([beérkezett 1636. november 24.]): TMÁO II. 449. A császári követ is feljegyezte, hogy a trónkövetelő által a Portára beküldött ajándékok között Zülfikár aga is kapott 1000 aranyat, már nem először: ÖStA HHStA Türkei 1. Kt. 144. konv. 1. fol. 101. Székely Mózes esetében a bizonyíték magának a trónkövetelőnek egy levele volt; lásd Réthy István levelét I. Rákóczi Györgynek (Drinápoly, 1634. július 9.): RGYKÖ 201. Székely Mózes rövid életrajzára lásd: Horn Ildikó: *Ifjabb Székely Mózes (1603–1658?)*. In: Körömdi Tamás – Tho-

az utóbbi esetben I. Rákóczi György nem elégedett meg Zülfikár aga szabadkozásával, hanem megpróbálta eltávolítani szolgálatából a főtolmácsot – sikertelenül. Nyitott kérdés marad, hogy ennek oka valóban az volt-e, amit Tholdalagi Mihály állított, hogy „egyáltalában nincsen abban mód, hogy állapotja annak is megváltozódjék”, vagy inkább Sebessi Boldizsár kapitihának volt igaza, aki az agával atyafisági viszonyt fenntartó diplomatatársa mulasztásainak tulajdonította a kudarcot.⁷³ Az aga mindenesetre mindkét trónkövetelő esetében ugyanazt a stratégiát követte: nem kötelezte el ugyan magát véglegesen, de biztosította, hogy ha megszerzik az Erdély feletti uralmat, korábbi szolgálatainak köszönhetően legyen hivatkozási alapja jó viszony kiépítéséhez. I. Rákóczi György kénytelen volt beletörődni, hogy a főtolmácsal a továbbiakban is fenn kell tartania a kapcsolatot, de nem csodálkozhatunk, ha az iránta érzett kétely megmaradt, és Zülfikárnak még 1648-ban is bizonygatnia kellett, hogy „ő soha szemével sem látta Székely Mózes”.⁷⁴

Az 1630-as évek hatalmi válságával kapcsolatban rajzolódik ki roppant plasztikusan a jelentésekből még egy figyelemreméltó jelenség Zülfikár aga és az erdélyiek viszonyát illetően: úgy tűnik, a főtolmács viselkedését nemcsak az befolyásolta, kit képviselt az adott diplomata, de annak személye sem volt mindegy az együttműködés szempontjából. Tholdalagi Mihályról maga a fejedelem is tudta, hogy „nagy barátja” Zülfikárnak, így a titokban elvégzendő feladatok egyeztetését leginkább rá bízta. Sebessi Boldizsár ellenben nemcsak az agával atyafisági viszonyban álló diplomatára panaszkodott sokat (nemcsak 1636-ban, de később is), hanem Réthy Istvánra is, akit pedig nem illethetett az aga méltánytalan támogatására vonatkozó vád, hiszen 1634-ben ő értesítette a fejedelmet a főtolmács és Székely Mózes között fennálló kapcsolatáról. Sebessi 1640-ben mindazonáltal arra panaszkodott, hogy Réthy „elkényeztette” az agát, aki most akkor is elvárja a járandóságot, ha nem teljesíti feladatát.⁷⁵ Mivel pedig Réthy István 1630-as évek végéről származó jelentéseiben éveken keresztül nem panaszkodott Zülfikár teljesítményére, úgy tűnik, az aga valóban a Sebessi Boldizsárral való együttműködést szabotálta, vagyis hajlandósága a kooperációra erősen függött az aktuális követ személyétől.

Mindennek alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Zülfikár aga és az erdélyiek együttműködésének értelmezéséhez nem igazán segít a Metin Kunt által használt „etnikai alapú szolidaritás” kategória – hasonlóképpen Bethlen Gábor fejedelem és a pécsi

roczkay Gábor (szerk.): *Auxilium historiae: Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. Budapest, 2009. 143–148. Halálának időpontját (1652) tisztázta Papp Sándor: *II. Rákóczi György és a Porta*. In: Kármán–Szabó (szerk.): *Szerencsének elegyes forgása*, 144. Bethlen István trónköveteléséről: Lukinich Imre: *Bethlen István támadása 1636-ban*. Századok, 44. évf. (1910) 24–40., 98–112., 212–227., 298–314., 477–494.

⁷³ Tholdalagi Mihály, Ugron Pál és Sebessi Boldizsár jelentése I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1637. március 5.): RGYKÖ 474.; Sebessi Boldizsár levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1637. május 24.): RGYKÖ 409.

⁷⁴ Gyárfás Ferenc levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1648. december 20.): EÉKH I. 21. Bethlen István esetében a császári követ is feljegyezte, hogy a trónkövetelő által a Portára beküldött ajándékok között Zülfikár aga is kapott 1000 aranyat, már nem először. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 114. Konv. 1. fol. 101. Nem csodálkozhatunk, ha az aga 1636-os tevékenységére való hivatkozással I. Rákóczi György tíz évvel később is hangot adott annak a meggyőződésének, hogy a Porta által követelt 5000 forintnyi éves extraadó eredetileg Zülfikár aga ötlete volt; lásd levelét Szalánczy Istvánnak (Szatmár, 1646. jún. 19.) Török István: *Adatok I. Rákóczi György fejedelem uralkodása történetéhez*. Történelmi Tár [27.] (1904) 604–605.

⁷⁵ I. Rákóczi György instrukciója Tholdalagi Mihálynak és Körössy Istvánnak (h. n., 1639. július 19.): RGYP 472.; Sebessi Boldizsár memoriáléja (1637. július 20.): RGYP 279–297., illetve levelei I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1640. augusztus 2. és október 21.): RGYP 516., 528.

származású Iszkender pasa viszonyához, amelyet részleteiben szintén jobban ismerünk a többi hasonló kapcsolatnál: noha a két nagyúr számos esetben szorosan együttműködött, a pasa halálakor a fejedelem mégis azt jegyezte fel, hogy legnagyobb ellenségétől sikerült megszabadulnia.⁷⁶ Nem arról van szó, hogy a magyar renegát tolmács lojalitást érzett az iránt a csoport iránt, amelyből érkezett, sokkal inkább arról, hogy – miként a korábbiakban jeleztem – saját karrierjének építéséhez hasznos volt a velük való kapcsolattartás, illetve céljaik időnkénti segítése (nem beszélve a tőlük húzott fizetésről). Így aztán minden bizalmatlanság és számos csalódás ellenére el kell ismerni azt is, hogy a főtolmács helyenként nagyon hasznos szolgálatokat tett az erdélyi diplomáciának. A Zülfikárral fenntartott viszony lényegét legjobban alighanem Réthy István fogalmazta meg: „nec tecum possum videre, nec sine te. De azért ha elhal [...], ebben az saeculumban az itt való szolgálatra ilyen ember nem leszen.”⁷⁷

Már csak azért is kétséges, hogy érdemes-e etnikai szolidaritásról beszélni Zülfikár esetében, mert az erdélyi diplomaták teljes következetességgel zárkóztak el attól, hogy a főtolmácsot maguk közül valónak tekintsék. Alexander Greiffenklau Habsburg-rezidens egyik jelentésében kiemelte, hogy Zülfikár nagyon jól megérti magát a szintén magyar Szelepcsényi Györggyel, a császár követével – hasonlóan egyetlen ismert erdélyi jelentésben sem találunk. A legmesszebb Szalánczy István ment, aki elejtett egy megjegyzést azzal kapcsolatban, hogy Zülfikár „török [...], noha magyar fiú”.⁷⁸ A legtöbben azonban nemcsak egyszerűen töröknek tartották, de szívesen emelték ki, mennyire megfelel Zülfikár a köreikben a törökökkel kapcsolatban élő sztereotípiáknak. Azt vallották, hogy az aga „török természet” miatt nem lehet bízni abban, hogy megsegíti Erdély ügyeit, emiatt nem képes titkokat megőrizni, emiatt változik folyton hozzáállása, és emiatt nem képes saját érdekein kívül bármi más figyelembe venni.⁷⁹ Az együttműködés pragmatikus motivációin túl bármiféle közösség vállalásának végletes elutasítását jelezte, hogy erdélyi körökben többször is „eb”-ként hivatkoztak Zülfikárra. Azon kevésé csodálkozhatunk, hogy az agával kifejezetten rossz viszonyban lévő Sebessi Boldizsár többször is így titulálja, de a metafora elterjedtségét jelzi, hogy Szalánczy István minden további kommentár nélkül ejti el egy levelében a főtolmáccsal kapcsolatban a következő megjegyzést: „paraszt példában is szokták mondani, hogy konccal kell hajigálni, ha azt akarja az ember, hogy hallgasson.”⁸⁰

Azt persze nem tudjuk, mit gondolt Zülfikár aga saját etnikai hovatartozásáról, nem áll rendelkezésünkre olyan forrás, amelyben erről nyilatkozna. Annyi bizonyos, hogy – ellentétben néhány renegát kortársával – sem a tőle származó, sem a róla szóló dokumentumokban nem merül fel soha a keresztények iránt érzett lojalitása, vagy esetleg az, hogy fog-

⁷⁶ Sudár: *Iszkender*, 994.

⁷⁷ Réthy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1643. február 3.): RGYKÖ 715.

⁷⁸ Szalánczy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1632. október 8.): RGYKÖ 54.; Alexander Greiffenklau levele III. Ferdinándnak (Konstantinápoly, 1643. május 6.): ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 116. Konv. 2. fol. 40v. Szelepcsényi maga is azt írta követségi jelentésében, hogy Zülfikár aga „natione Hungarus”: uo. fol. 297r.

⁷⁹ I. Rákóczi György levele vargyasi Daniel Mihálynak (Fogarás, 1639. március 6.): RGYP 405.; Rác István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1642. augusztus 15.): RGYKÖ 688.; Serédy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1645. június 21.): RGYP 773.; Gyárfás Ferenc levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1648. október 24.): RGYP 902.

⁸⁰ Szalánczy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1646. december 5.): RGYP 809–810.; Sebessi Boldizsár levelei I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1635. november 10., illetve 1636. június 17.): RGYKÖ 328., illetve 373. Zülfikárra, Júsuf agára és Hüszejn csausra egyaránt alkalmazza az „eb” jelzőt: Kemény: *Önéletírása*, 139–140.

lalkoztatná az eredeti hitére való visszatérés gondolata. Épp ellenkezőleg: a vele jó kapcsolatban lévő – és egyházi személyként a kérdésre nyilván különösen érzékeny – Szelepcsényi György azt jegyezte fel, hogy Zülfikár „Mahometanus [...] obstinatus”.⁸¹ Azon nem csodálkozhatunk, hogy az 1636-ban Naszúhpasazáde Hüszejn pasa budai beglerbégnak írott levelében a keresztényekre csak pogányokként hivatkozik (inkább az a meglepő, hogy ezen az iratot elfogó erdélyiek felháborodtak).⁸² Az viszont feltűnő, hogy az erdélyi fejedelmeknek írott mintegy tíz-tizenöt fennmaradt levelében sem találunk utalást arra, hogy Zülfikár bármilyen módon különbözne más oszmán tisztségviselőktől, vagy valamilyen oka lenne arra, hogy lojalitást érezzen levelezőpartnerei iránt. Esküdzései a muszlim kegyesség retorikáját alkalmazzák, a Bethlen Gábornak 1629-ben küldött levél szerint például „napi ötszörbéli” imádságában kéri Istenét, ne hagyja, hogy valaha is „igaz tiszta fehér hitünk, szent Muhammed próféta ellenségi” (jelen esetben a Habsburgok) mellé álljon.⁸³ Egyetlen olyan beszámolót sem ismerünk, amikor az aga hűségének bizonygatása közben (amire pedig elég sokszor volt alkalma) érvként használta volna magyar származását – nem tűnik tehát indokoltnak, hogy együttműködését az erdélyiekkel az etnikai szolidaritás elvével magyarázzuk.

*

Zülfikár aga karrierjének részletes vizsgálata pompás lehetőséget biztosított arra, hogy közelről lássuk egy 17. századi portai főtolmács tevékenységének kereteit. Hivatala többértű politikai befolyást biztosított az agának: a nagy mennyiségű, kezén átmenő bizalmas információ egyrészt lehetővé tette, hogy tanácsadóként szerepelhessen a döntéshozók mellett – amit kivételesen hosszú szolgálata, a tudásanyag évtizedeken keresztül való felhalmozása is elősegített –, másrészt annak árusítása kiváló bevételi forrást jelentett. Noha Zülfikár aga megbízhatóságával szemben minden politikai tényező erős kétségeket táplált, a rendelkezésre álló tudás mennyisége, valamint sikeresen kialakított – és féltékenyen őrzött – információs monopóliuma miatt mindegyikük rászorult szolgálatainak megvásárlására. Ha pozíciójának kiépítése során az aga sokat támaszkodott is a vele azonos anyanyelvet beszélő erdélyi követségre, a politikai helyzet megfelelő alakulása és illő mértékű díjazás ellenében nem voltak skrupulusai azzal kapcsolatban, hogy ezzel a gyümölcsöző kapcsolattal szemben egy hasznosabbnak ítéltet részesítsen előnyben.

Az erdélyi diplomáciai szolgálat révén fenntartott kapcsolataival, illetve a fejedelmektől elfogadott fizetéssel mindazonáltal az aga kockázatot is vállalt. Hiába állt elsődlegesen a Fényes Porta szolgálatában (tehát nincs okunk arra, hogy a „transzimperiális” jelzőt rá is alkalmazzuk), és hiába kapott fizetést más oszmán adófizető államok uralkodóitól is, úgy tűnik, az oszmán adminisztráció kiemelt módon tartotta számon erdélyi kapcsolatait, és válságos helyzetekben időnként a főtolmácsot is kérdőre vonta. Olykor a Zülfikárra leselkedő veszély a tanácsadás általános kockázataiból eredt: ha az általa javasolt megoldás ku-

⁸¹ ÖStA HHStA Türkei 1. Kt. 116. Konv. 2. fol. 297r. Thomas Hyde előszava szerint például Ali Ufkí bejnek (Wojciech Bobowski) szándékában állt a visszatérés a keresztény hitre, de a halál megakadályozta ebben: Bobovius, Albertus: *A Treatise concerning the Turkish Liturgy, the Pilgrimage to Mecca, Circumcision, Visiting the Sick etc.* In: *Four Treatises concerning the Doctrine, Discipline and Worship of the Mahometans*. London, 1712. 105–106.

⁸² Zülfikár aga levele Naszúhpasazáde Hüszejn pasának ([beérkezett: 1636. november 24.]): TMÁO II. 449.; Tholdalagi Mihály, Ugron Pál és Sebessi Boldizsár levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1637. március 5.): RGyKÖ 474.

⁸³ Zülfikár aga levele Bethlen Gábornak (Konstantinápoly, 1629. július 18.): MNL OL P 1955 3. cs. 17. t.

darcot vallott, a döntéshozók az agát is elővették – különösen ha tudták, hogy az ügyben érintett az agát fizetéssel ellátó fejedelem is. Ahogy az aga kifejtette Serédy István erdélyi követnek: „bizony az életének elfogyásával pecsétli meg, mihent az Porta eszébe veszi, hogy káros tanácsot adott fizetésért.”⁸⁴ Időnként a pozícióval járó felelősség következményeként teátrális helyzetek is előálltak. 1645 tavaszán Szultánzáde Mehmed pasa nagyvezír a dívánban számon kérte Zülfikáron, miért nem küldik az erdélyiek a hét elfoglalt magyarországi megye után ígért különadót, felhíva a főtolmács figyelmét arra, hogy az ő ígéretei alapján tájékoztatta a szultánt is – vagyis saját hitelessége kérdőjeleződött meg az aga rossznak bizonyult tanácsa miatt. Serédy István szerint Zülfikár „úgy sírt [...], mint egy gyermek” – és hasonló jelenetekre számos példát találunk a következő néhány év meglehetősen feszült erdélyi–oszmán viszonya következtében.⁸⁵

Úgy tűnik azonban, az aga ennél is több felelősséget volt kénytelen viselni Erdéllyel kapcsolatban. Több olyan esetről tudunk a század közepéről, amikor Zülfikár nem volt hajlandó a fejedelem leveleit lefordítani, mert azok tartalmát vállalhatatlannak vagy hangvételét túlzottan radikálisnak találta.⁸⁶ Noha ezekben az esetekben valójában egyáltalán nem volt felelős a szöveg tartalmáért, és nyilvánvalóan tanácsadóként sem lehetett volna elmarasztalni, aggodalma nem volt alaptalan – ezt 1657 augusztusának eseményei jelezték. A lengyelországi hadjárat miatt kegyvesztetté vált II. Rákóczi György követeit ugyanis Köprülü Mehmed nagyvezír elfogatta, elsőként Harsányi Nagy Jakab török deákot és Zülfikár agát. Az erdélyi diplomaták több mint egy év után, 1658 novemberében elhagyhatták a Héttorony rettegett erődjét, az agának azonban még ezután is maradnia kellett. Ha fogsága inkább házi őrizetre hasonlított is – tehát a nyolcvanadik évén túl lévő Zülfikárnak nem láncra verve kellett raboskodnia –, mindez portai kapcsolathálójának összeomlását jelentette, különösen mivel főtolmácsi hivatalától is megfosztották.⁸⁷ Nem tudjuk, mikor hagyhatta el a börtönt; utolsó két ismert levele 1662-ből azt a benyomást kelti, hogy már nem a Héttoronyban íródtak, ám az aga igen sokat panaszkodott bennük állapotára, anyagi helyzetére.⁸⁸ A haláláig hátralévő rövid időben az idős renegát tolmácsnak, úgy tűnik, nem sikerült helyreállítania megroggyant befolyását: ironikus módon bukásának okozója végül ugyanaz az erdélyi kapcsolat lett, amely kulcsszerepet játszott a főtolmács szokatlanul hosszú karrierjének építésében.

⁸⁴ Serédy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1645. június 2.): RGYKÖ 844.

⁸⁵ Serédy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1645. április 2.): RGYP 757–758.; Szalánczy István levelei I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1646. december 19., illetve 1647. február 13.): RGYP 814–816., illetve RGYKÖ 870.

⁸⁶ Szalánczy István levele ifj. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1647. december 27.): RGYP 863.; Simon Reniger jelentése III. Ferdinándnak (Konstantinápoly, 1653. június 16.): ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Fasc. 62/b. Konv. D. 1653 Jänner–Juni fol. 169r.

⁸⁷ A részletekről lásd: Kármán: *Egy közép-európai odüsszeia*, 103–108. A főtolmácsi tisztségtől való megfosztásról, amelyet hivatalosan azzal indokoltak, hogy egy latin nyelvű levelet nem tudott lefordítani (bár ennek annyi év után nem kellett volna meglepetést okoznia); lásd: B. Szabó – Sudár: „*Independens fejedelem*”, 1. rész, 1024. 19. jegyzet.

⁸⁸ Zülfikár aga levelei I. Apafi Mihálynak (Konstantinápoly, 1662. [január 24.], illetve k. n. [beérkezett: 1662. szeptember 25.]): ANR DJS Colecția Benigni nr. 3. fol. 13–14., illetve fol. 62.

GÁBOR KÁRMÁN

Grand dragoman Zülfikar Aga

The paper is an attempt to highlight the most important facets of the extraordinarily long career of Zülfikar aga, a Hungarian renegade who was serving the Sublime Porte as a court interpreter for more than fifty years in the seventeenth century. Born around 1578, Zülfikar's first translation activities are documented from the peace negotiations at Zsitvatorok (1606) and he seems to have been living in Constantinople from 1608 on continuously, with the exception of some shorter diplomatic journeys until the early 1630s. He is first mentioned as grand dragoman in 1629, a post he held (in spite of not mastering any other language than Hungarian and Ottoman Turkish) until 1657. As the translator of all letters coming from beyond the northwestern borders of the Ottoman Empire, but also as a trusted counselor to successive grand viziers, he was an influential player of politics at the Sublime Porte – an influence he was ready to bring to the market. The most important strings connected him to the Transylvanian embassy (from where he received regular salary), but he also mediated the interests of the voivodes of Wallachia and Moldavia, as well as the governors of the empire's border provinces for payment. Another source of income was his job as an information broker: in exchange for rewards, from the 1640s on he regularly informed the Habsburg embassy about any important news he had read in the incoming correspondence; and from the 1650s we have evidence of similar services to Muscovy (with the mediation of Constantinople Greeks).

The last section of the study is a discussion whether Metin Kunt's thesis about an ethnic solidarity in the Ottoman elite can be applied to the case of Zülfikar. It was beyond doubt the Transylvanian contacts that were the most useful for the dragoman when building his career. Nevertheless, the multiple loyalties he had during his long career and especially his dubious activities in cases of political crisis suggest that the dragoman was motivated by pragmatic reasons rather than ethnic solidarity—something he was ready to give up when the situation changed. From the Transylvanian side, the diplomats emphasized in their letters a lack of solidarity with Zülfikar on an ethnic basis by never referring to him as Hungarian, but rather always highlighting his “Turkish nature”.

SZABADOS JÁNOS

A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”. Hans Caspar budai titkos levelező (1646–1659) munkássága

*Vázlat egy nagyobb összefoglaláshoz**

Bevezetés

A Magyar Királyságnak 1526 előtt, majd pedig a Habsburg Monarchiának a Mohácsot követő időszakban – immáron magáénak tudva a Magyar Királyságot is – alapvető érdeke volt az Oszmán Birodalomról való hírszerzés megszervezése.¹ Tanulmányomban egy 17. század közepén a Habsburg-hírszerzés által beszervezett renegát, Hans Caspar pályáját vázoló fel, elsősorban tevékenységének diplomáciatörténeti jelentőségére koncentrálni.

Először a kora újkori Habsburg–oszmán határ menti hírszerzés alakulását és Buda kulcsszerepét mutatom be, amelynek megértése nélkülözhetetlen a tanulmány főszereplőjének jelentősége szempontjából. Majd Hans Caspar hírszerzői munkásságának alakulását vázoló fel röviden, bemutatva életútjának feltételezett állomásait az eddig előkerült források alapján. A renegát tevékenységének a két birodalom közötti diplomáciához kapcsolódó mozzanataira is kitérek, a teljesség igénye nélkül, és arra keresem a választ, vajon e budai titkos levelező mennyire tekinthető tipikusnak vagy éppen atipikusnak a „Titkos Levelezők” rendszeréről a szakirodalomban eddig kialakult kép alapján. A vizsgálatból láthatjuk majd, hogy a rendszer nem feltétlenül berögzült sémák alapján működött, hanem az Udvari Haditanács igyekezett éppen az adott helyzetben leginkább megfelelő embert beszervezni hírszerzőnek.

* A tanulmány a Tempus Közalapítvány támogatásával készült. A címben említett Habsburg-kém életpályájának feltérképezése, illetve jelentéseinek kiadása doktori disszertációm tárgyát képezi. Jelen munka tudatosan csupán a kém diplomáciatörténeti jelentőségére és a kém titkos levelezők sorában való elhelyezésére fókuszál. A tanulmány csak vázlat, további források előkerülése módosíthatja/kiegészítheti a közölt adatokat. Ezúton köszönöm a dolgozat elkészítése során nyújtott segítséget Papp Sándornak, Tóth Hajnalkának és Cziráki Zsuzsannának. Szükséges megjegyezni, hogy a „Titkos Levelezők” és a levéltovábbítás rendszerének terminológiai, illetve funkcionális tisztázása, valamint a rendszer működési mechanizmusának felvázolása a jövőbeni kutatások feladata lesz. A dolgozatban maradok a hírszerzők kapcsán a szakirodalom által használt „Titkos Levelezők” megjelölésnél, azonban elképzelhető, hogy a jövőben finomítani kell majd a fogalomhasználatot.

¹ A Mohács előtti hírszerzésről lásd: Pálffy Géza: *Hírszerzés és hírközlés a törökkori Magyarországon*. In: Petercsák Tivadar – Berecz Máttyás (szerk.): *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. (Studia Agriensia 20.) Eger, 1999. 37–40.

A kora újkori Habsburg-hírszerzésről és annak Habsburg–oszmán határ menti különös jelentőségéről

Az Oszmán Birodalomról való hírszerzés gyakorlatilag lételemévé vált a Habsburg Monarchiának az 1526. évi mohácsi vereség és az 1529-es bécsi ostrom után. Egy viszonylag állandó hírszerzői rendszer működtetésére azonban csupán az 1547. évi drinápolyi béke után nyílt lehetőség.² Ugyanakkor a (dunai) Habsburg Monarchia vezetése ekkor megelégedett a bécsi spanyol Habsburg-követek által közvetített európai hírekkel.³ Egyedül Konstantinápolyban – a korszak jelentős információs központjában⁴ – működtetett az Udvar állandó kémrendszert a fenyegetettség miatt.

A 16. századi hírszerzés bár szervezetten, de esetlegesen működött, többnyire a mindenkori állandó követ talpraesettségén múlt az információk Bécsbe juttatása. Az 1573 és 1575 között tevékenykedő David Ungnad például meglehetősen kreatívnak mutatkozott az információk továbbítása terén, amikor citrommal írva közölte titkos információit vagy ösztetört és újból összeragasztott palackokba bújtatva továbbította azokat.⁵ A rendszer hatékonyabbá tétele kapcsán a követként (1553, 1567) többször is Konstantinápolyban járó Verancsics Antal állt elő javaslatokkal, melyek szerint az oszmán fővároson kívül a nagyobb városokban is szükséges lenne hírszerzőállomásokat kiépíteni.⁶ A központilag irányított hírszerzés megszervezése azonban a tizenötéves háború (1591–1606) előtt és alatt még nem történt meg.

² A mohács utáni politikai helyzetről összefoglalóan lásd: Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, 2010. 50–135. Az 1547. évi drinápolyi béke körülményeiről és következményeiről lásd: Török Pál: *I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai 1527–1547*. Budapest, 1930. 106–111.; Petritsch, Ernst Dieter: *Der Habsburg–osmanische Friedensvertrag des Jahres 1547*. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Jg. 38. (1985) 49–80.; Papp Sándor: *Az első Habsburg–oszmán békekötés kétféle értelmezése, avagy Erdély két hatalom vonzásában*. In: Hausner Gábor (szerk.): *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Budapest, 2005. 493–518. Johann Maria Malvezzi, az első konstantinápolyi állandó követ (1546–1552) munkásságáról lásd: Török Pál: *A Habsburgok első sztabuli rezidense. (Malvezzi János Mária). I–II*. Budapesti Szemle, 214. köt. (1929) 622. sz. 413–435.; uo. 215. köt. (1929) 623. sz. 88–104.; Spuler, Bertold: *Die Europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739). Teil 3. Listen der in Konstantinopel anwesenden Gesandten bis in die Mitte des 18. Jhdts*. Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, Neue Folge, Bd. XI. (1935) Heft III/IV. 320–322.

³ Hiller István: *Határvonal 1637. Spanyol orientáció és bécsi politika a XVII. század derekán*. Levéltári Szemle, 40. évf. (1990) 4. sz. 3–12. A spanyol és ausztriai Habsburgok egymással való kommunikációjáról a 16. század második felében lásd: Strohmeyer, Arno: *Kommunikation und die Formierung internationaler Beziehungen: Das österreichisch-spanische Nachrichtswesen im Zeitalter Philipps II*. In: Edelmayer, Friedrich (Hrsg.): *Die Epoche Philipps II. (1556–1598) / La época de Felipe II. (1556–1598)*. München, 1999. 109–149.

⁴ A kérdésről lásd: Ágoston Gábor: *Birodalom és információ: Konstantinápoly, mint a koraújkori Európa információs központja*. In: *Az értelem bátorsága*, i. m. 31–60.; Hiller István: *Pax Optima Rerum*. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Budapest, 2008. 53–56.; Kerekes Dóra: *Diplomaták és kémek Konstantinápolyban*. Budapest, 2010. 67–83.

⁵ Ágoston: *Birodalom és információ*, 38–41. Szükséges megjegyezni azonban, hogy ebben az időszakban a törökök hírszerzése is meglehetősen aktív volt. Uo.: 35–36. Ungnadról lásd: Spuler: *Die europäische Diplomatie*, 326.

⁶ Verancsics javaslatait Pálffy Géza ismertette: Pálffy: *Hírszerzés és hírközlés*, 40–47. Verancsics követségeiről lásd: Spuler: *Die europäische Diplomatie*, 322., 325.

A zsitvatoroki békét (1606) követő időszakban ismét lehetőség nyílt a kémrendszer újjászervezésére, miután a két birodalom közötti kapcsolatokban alapvető változások következtek be.⁷ Mivel mindkét fél a béke fenntartásában volt érdekelt, a hosszú békeidőszakban (1606–1663) lehetőség nyílt kiépíteni a régóta áhított hírszerzői rendszert a kommunikáció terén megmutatkozó rossz tapasztalatok kiküszöbölésére.

A „Titkos Levezők” (*Geheime Korrespondenz*) hálózatának megszervezése Johann Jakob Kurz von Senftenau nevéhez fűződik, aki internunciusként ment a Portára 1623-ban, és gondos előkészületek után hívta életre a később évtizedekig fennálló hírszerzői és levéltovábbítói rendszert. A főbb levelező állomások Budán, Belgrádban, Szófiában és Konstantinápolyban voltak. A hálózat működtetéséért pedig a keleti politikát irányító Udvari Haditanács, azon belül is szürke eminenciásként a bécsi császári főtölmács, a tárgyalat időszakában Michael D’Asquier,⁸ illetve hivatalosan a mindenkorai portai rezidens (állandó követ) felelt, közöttük pedig az Udvari Kamara alkalmazásában álló futárok szolgálták összekötőként.⁹ Az így kialakult rendszernek köszönhetően a visszafoglaló háború (1683–1699) idején már nem jelentett gondot az Oszmán Birodalom állapotáról történő tájékozódás.¹⁰ A tanulmányban érintett időszakban, a 17. század közepén mint tapasztalt szakértő Johann

⁷ Meienberger, Peter: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in den Jahren 1629–1643. Ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Türkei in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Bern – Frankfurt am Main, 1973. 15–99.; Hiller István: *Palatin Nikolaus Esterházy: Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625–1645*. Esterházy-Studien. Wien–Köln–Weimar, 1992. 22–32.; Strohmeier, Arno: *Die habsburgisch-osmanische Freundschaft (16–18. Jahrhundert)*. In: Strohmeier, Arno – Spannenberger, Norbert (Hrsg.): *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen*. Stuttgart, 2013. 229–233.

⁸ Michael D’Asquier 1625–1663 között töltötte be a posztot, és féltékenyen őrködött fontos tisztsége megtartása fölött. Meienberger: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn*, 80–82.; Hiller: *Palatin Nikolaus Esterházy*, 71–75.; Hiller István: *A tolmácsper*. In: Horn Ildikó (szerk.): *Perlekedő évszázadok*. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára. Budapest, 1993. 145–165.; Hamilton, Alastair: *Michel d’Asquier, Imperial Interpreter and Bibliophile*. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, vol. 72. (2009) 237–241.

⁹ Meienberger: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn*, 83–86.; Hiller István: *A „Titkos Levezők” intézménye*. In: Tusor Péter – Rihmer Zoltán – Thoroczky Gábor (szerk.): *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Budapest, 1998. 204–216. A keleti diplomáciai rendszer elemeiről lásd: Hiller István: *A Habsburgok török diplomáciája a 17. század első felében*. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest, 2002. 215–228. A futárokról lásd: Szabados János: *Habsburg–oszmán kommunikáció a 17. század derekán. Johann Dietz császári futár halálának körülményei és következményei*. In: Hende Fanni – Pataki Katalin – Bodnár-Király Tibor (szerk.): *KoraújkorÁSZ*. Koraújkorral foglalkozó doktoranduszok tanulmányai. Budapest. 2016. (megjelenés alatt).

¹⁰ Az I. Lipót uralkodása alatti hírszerzésről lásd: Carl von Peez: *Die kleineren Angestellten Kaiser Leopolds I. in der Türkei*. Sonderabdruck von dem „Archiv der Österreichischen Geschichte.” Bd. 105. Hälfte 1. Wien, 1916. A rendszer szerkezeti változásairól és a visszafoglaló háború alatti helyzetről lásd: Kerekes Dóra: *Kémek Konstantinápolyban: a Habsburg információszervezés szervezete és működése a magyarországi visszafoglaló háborúk idején (1683–1699)*. *Századok*, 141. évf. (2007) 5. sz. 1217–1269.; uő.: *A Keleti Kereskedelmi Társaság szerepe a konstantinápolyi (titkos) levelezésben*. In: Oborni Teréz – Krász Lilla (szerk.): *Redite ad cor*. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Budapest, 2008. 291–301.; uő.: *Titkosszolgálat volt-e a Habsburgok 16–17. századi „Titkos Levezői Hálózata”?* In: Katona Csaba (szerk.): *Kémek, ügynökök, besúgók*. Az ókortól Mata Hariig. Szombathely, 2014. 106–128.

Rudolf Schmid hajdani konstantinápolyi rezidens (1629–1643) felelt a rendszer működtetéséért.¹¹

1541. évi elfoglalása óta Budának kiemelt szerep jutott az Oszmán Birodalom igazgatásán belül. A település tartományi székhely mivoltából adódóan a mindenkori pasa feladata volt a bécsi vezetéssel való kapcsolat fenntartása.¹² A budai pasák a 17. században már gyakorlatilag teljhatalommal rendelkeztek a határ menti kérdéseket illetően, hiszen ők leveleztek és tárgyaltak az Udvar megbízottaival is a kölcsönös panaszok kapcsán.¹³

A Bécs–Konstantinápoly között közlekedő követek, futárok, csauszok útjuk során hosszabb-rövidebb időre mind megálltak a hódoltsági központban.¹⁴ A mindenkori budai pasa – 1623 után már rendszeresen vezíri rangban – tehát kiemelt szereplője volt a két birodalom közötti kommunikációnak, ami nem egyszer adott neki lehetőséget visszaélésre is.¹⁵ Éppen ezért volt szüksége a Habsburg-kormányzatnak a hódoltsági székhelyen olyan beépített emberekre, mint amilyen a tanulmány főszereplője is volt.

A kora újkori Magyarország hírszerzéséről csupán a tárgyalt téma szempontjából releváns eredményeket sorolom fel az alábbiakban.¹⁶ A 16. század során a budai pasa udvarában működő magyar íródeákok is folytattak kémtevékenységet, azonban az ő működésükről, továbbá a kalauzokról és kémekről nem készült még rendszeres feltáró munka.¹⁷ A 16. századi kémkedés témájában magyar nyelven eddig egyetlen részletes feldolgozás látott

¹¹ Schmid életéről és munkásságáról lásd: Meienberger: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn*, passim.; Cziráki Zsuzsanna: *Habsburg–oszmán diplomácia a 17. század közepén: Simon Reniger konstantinápolyi Habsburg rezidens kinevezésének tanúságai (1647–1649)*. Századok, 149. évf. (2015) 4. sz. 847–871.

¹² A budai pasák listáját lásd: Gévay Antal: *A budai pasák*. Bécs, 1841. A pasákról és a Bécs–Buda kapcsolattartásról lásd: Takáts Sándor: *A magyar és török íródeákok*. In: uő.: *Rajzok a török világból*. 1. köt. Budapest, 1915. 1–104.; uő.: *A budai pasák emlékezete*. In: uő.: *Rajzok, I.*, 105–159.; Takáts Sándor – Eckhardt Ferenc – Szekfű Gyula (szerk.): *A budai pasák magyar nyelvű levelezése. I. 1553–1589*. Budapest, 1915.; Fekete Lajos: *Budapest története a török korban*. In: Kubinyi András – Gerevich László – Fekete Lajos – Kosáry Domokos (szerk.): *Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején*. Budapest, 1973. 402–409.

¹³ Mürteza budai pasa 1627-ben a szultántól kapott, szőnyi béketárgyalásokra vonatkozó teljhatalmú tárgyalási megbízólevele fennmaradt: Karácson Imre – Thallóczy Lajos – Krcsmárik János – Szekfű Gyula (szerk.): *Török–magyar oklevéltár. 1533–1789*. Budapest, 1914. 218–220. A korabeli határ menti diplomáciáról lásd: Hiller: *Palatin Nikolaus Esterházy*, 60–93. Az ÖStA HHStA Türkei I. iratai között a témában nagy mennyiségű 17. századi, német, latin és olasz nyelvű levél található.

¹⁴ Kerekes Dóra: *A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején*. Századok, 138. évf. (2004) 4. sz. 1194–1196.; Szabados: *Habsburg–oszmán kommunikáció*, i. m.

¹⁵ A budai pasák presztízsről lásd: Fekete: *Budapest története*, 402–409.; Kerekes: *A császári tolmácsok*, 1194–1196.; Kármán Gábor: *Kézcsók a pasának? Erdélyi követek Budán*. Történelmi Szemle, 56. évf. (2014) 4. sz. 641–642. A pasa hatalmi visszaélésére konkrét példát lásd: Szabados: *Habsburg–oszmán kommunikáció*, i. m.

¹⁶ Részletesebben lásd: Bagi Zoltán Péter: *A 16–17. századi határvidéki és diplomáciai kémkedés magyar nyelvű irodalmának áttekintése*. Aetas, 27. évf. (2012) 4. sz. 176–187.

¹⁷ Takáts Sándor munkáiban nem próbált módszeres következtetéseket levonni az íródeákok és alkalmi kémek tevékenysége kapcsán. Takáts: *A magyar és török íródeákok*, passim.; Takáts Sándor: *Kalauzok és kémek a török világban*. In: uő.: *Rajzok II.*, 133–212. Ugyanígy tett Erdélyi Gyula is a budai kémekről szóló tanulmányában. Erdélyi Gyula: *A magyar hírszerző-szolgálat a török hódoltság idején, különös tekintettel a budai pasalik területére*. In: *Törökhódoltság-korabeli okmányok a Magy. Kir. Hadilevéltárban*. Budavár visszafoglalása 250 éves évfordulójának emlékére. Budapest, 1936. 33–58.

napvilágot Szakály Ferenc tollából.¹⁸ A tizenöt éves háború hírszerzésével is csak egy-egy tanulmány foglalkozott mind ez ideig.¹⁹ A 17. századi Budán működtetett hírszerzésről pedig annyit tudunk, hogy a „Titkos Levelezők” hálózatának megszervezésével egyidejűleg a magyarok lassan kiszorultak a rendszeresített hírszerzői hálózat működéséből és működtetéséből.²⁰ A rendszer megszervezésétől kezdve Budán folyamatosan működtek levelezők,²¹ köztük sorolható jelentései alapján a Hans Caspar (fedő)nevet viselő kém is.²²

Hans Caspar pályafutásáról és diplomáciatörténeti szerepéről vázlatokban

Hans Caspar személye nem ismeretlen a korszakkal foglalkozó kutatók előtt, azonban kitévél és munkásságával mindeddig senki sem foglalkozott behatóan.²³ Míg a renegát kém-

¹⁸ Szakály Ferenc: *Egy hódoltsági parasztpolgár, aki beleavatkozott a nagypolitikába. Nagymarosi majd nagyszombati Trombitás János, 1559–1592*. In: uő.: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. (Humanizmus és reformáció 23.) Budapest, 1995. 219–290.

¹⁹ Bagi Zoltán Péter: *„Látja a harmadik fél a saját hasznát és sikerét ebben.” A második hajdúfelkelésről Bécsbe érkezett hírek és kémjelentések 1607 októbere és decembere között*. In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila (szerk.): *Báthory Gábor és kora*. Debrecen, 2009. 337–354.; uő.: *Kémkedés a 15 éves háború időszakában. Pietro Bonhomo és Nyáry Pál jelentései III. Murád szultán hadba vonulásáról 1596 áprilisában*. In: Csombor Erzsébet – L. Balogh Béni (szerk.): *Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyv 2010*. Esztergom, 2010. 97–107.

²⁰ Bár a „Titkos Levelezők” között valóban nem nagyon találunk magyar származásúakat, óvatosan kell kezelni Takáts Sándor és Erdélyi Gyula megállapításait, mert előbbi például Horváth Péter futár kapcsán nem vette észre, hogy a később általa külföldiként említett Peter Crabat minden bizonnyal ugyanaz a személy volt. Takáts: *A magyar és török íródeákok*, 98., 101.; Erdélyi: *A magyar hírszerzőszolgálat*, 51.

²¹ Hiller: *A „Titkos Levelezők”*, 211–212.; Meienberger: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn*, 84. 46. jegyz.; Kerekes: *Kémek Konstantinápolyban*, 1255.; Peez: *Die kleineren Angestellten*, 6–7.

²² Jelentései német nyelven az Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA) Haus- Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Türkei I (Turcica) (a továbbiakban: Türkei I) 120–129. dobozaiban (továbbiakban: Kt.) találhatók szétszórtan. Ezenkívül munkásságára az ÖStA Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA) Hofkriegsrat Protokollbücher (a továbbiakban: HKR Prot.) 296–318. kötetekben (a továbbiakban: Bd.), illetve az ÖStA Allgemeine Verwaltungssarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv (a továbbiakban: AVA FHKA) Reichsakten (a továbbiakban: RA), Kt. 187A, illetve Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban: HFU) Kt. 415., 426., 435., 439., 440., 442., 445., 446., 447., 448., 449., 453., 545., 455., régebbi jelzetén rote Nummer (a továbbiakban: r. N.) 177., 182., 187., 189., 190., 191., 192., 193., 194., 196. irataiban találhatók.

²³ Nevét először Carl von Peez említette egy Johann Rudolf Schmid által 1658-ban készített feljegyzésből kiindulva. Peez: *Die kleineren Angestellten*, 6., 16. – Peter Meienberger számára is ismert volt, ő magyar származásúnak vélte, és szerinte 1651-ben leleplezték a tevékenységét, és kivégezték. Ez azonban az előkerült források tükrében téves állítás. Meienberger: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn*, 84–85. 46. jegyz., 86. 52. jegyz. – Hiller István a levelezők második hullámának tagjaként mutatta be. Hiller: *A „Titkos Levelezők”*, 213. – Kerekes Dóra szerint pedig kereskedő volt. Egyik jelentésében valóban kereskedőnek titulálta magát, mikor szokatlan módon egyes szám harmadik személyben írt magáról, de a kontextus alapján egyértelmű, hogy önmagára vonatkoztatja az említetteket, és a levelet is Hans Casparként írta alá. Kerekes: *Kémek Konstantinápolyban*, 1223. Vö. Hans Caspar Schmidhez. Tata (Buda), 1653. június 3. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konvolut (a továbbiakban: Konv.). 1. folio (a továbbiakban: fol.) 157–158. Hans Caspar szerepéről Johann Dietz futár halála kapcsán lásd: Szabados: *Habsburg–oszmán kommunikáció*, i. m.; uő.: *„Inquisitio wider Emericum Balassa in puncto des erschossenen Diezens”* Vizsgálat Balassa Imre ellen a lelőtt Dietz ügyében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 129. évf. (2016) 2. sz. 563–566.

tevékenységének rekonstruálásához elegendő forrással rendelkezünk, addig korai életrajza-kaszának feltérképezése komoly nehézségekbe ütközik.

A szóban forgó hírszerző hosszú munkássága alatt legalább (!) három nevet használt. A róla szóló jelentésekből tudjuk, hogy Alexander Fischer néven látta meg a napvilágot Bécsben,²⁴ tehát vélhetőleg ez volt az eredeti neve.²⁵ A törökök és erdélyiek körében Hüszejn csauszként ismerték, a Habsburg-udvarral való levelezésekor pedig többnyire a Hans Caspar (ál)nevet használta.²⁶ Azt is megtudhattuk a fentebb említett levélrészletekből, hogy a levelező már 1644-ben tolmácsként szolgált Budán, de személyéről a korábbi időkből is rendelkezünk adatokkal. Saját állítása szerint már Sebastian Lustrier konstantinápolyi rezidenssége idején (1624–1629) is tevékenykedett a Habsburgok szolgálatában, és Lustrier a Portáról való hazatérésekor Budán a császár nevében írt pecsétes levéllel biztosította őt, hogy a továbbiakban is alkalmazni fogják évi 300 forint fizetéssel.²⁷ Mindebből arra is következtethetünk, hogy a szónyi béketárgyalásoknál (1627) felbukkanó Hüszejn csausz személye mögött is őt kell sejttenünk,²⁸ jóllehet, erre nézve bizonyító erejű forrás egyelőre nem került elő.

Az 1635. esztendőben azonban már minden kétséget kizáróan őt említi Sebesi Boldizsár, Erdély portai követe mint az oszmán fővárosba érkező csauszt, aki a budai pasa erdélyi

²⁴ A konstantinápolyi nagykövet, Hermann Czernin és Johann Dietz császári futár is említést tettek róla jelentéseikben: „*Es ist alhier ain dollmatsch, Alexander Fischer genandt, von Wien gebürtig...*” Czernin III. Ferdinándhoz. Komárom, 1644. július 11. ÖStA HHStA Türkei I Kt. 117. Konv. 2. fol. 407.; „*Der Herr Vezier schickte [...] zwei Offiziere mich zu begrüßen, [...] und seinen Dragoman Fischer...*” Franz Tischer: *Zweite Gesandtschaftsreise des Grafen Hermann Czernin von Chudenic nach Constantinopel im Jahre 1644*. Neuhaus, 1879. 15.; „*Deß veziers sein capugi bassa [...] hat zween ziaußen bei sich, der eine ist der Hanß Caspar von Tottiß, oder Fischer von Wienn gebürtig...*” Dietz a Haditanácsához. Komárom, 1644. augusztus 16. ÖStA HHStA Kt. 117. Konv. 2. fol. 461. Szentpáli István is megerősíti az utóbbi információkat, és a csausz török nevét is elárulja: „Megjőve Musztafa aga is Bécsből tegnap Huszain csauszszaal, rakodva jövének meg, úgy egyetértnek ezek [ti. a császáriak és a törökök] mintha egyek volnának, úgy egy húron pendülnek.” Szentpáli I. Rákóczi Györgyhez. Buda, 1644. szeptember 9. Beke Antal – Barabás Samu (szerk.): *I. Rákóczy György és a Porta: Levelek és okiratok*. Budapest, 1888. 704. – Czerninről lásd: Spuler: *Die Europäische Diplomatie*, 331., 335.

²⁵ Az Oszmán Birodalom területén szolgáló német anyanyelvű renegátok nem mentek ritkaságszámba a tárgyalt korszakban. Takáts Sándor: *A pribékek*. In: uő: *Rajzok I.*, 319–320.

²⁶ A kém Hans Caspar fedőnéven írt jelentéseit megtevesztésül Tata (Totiß/Dotiß) helységnévvvel kezeltte. Olykor előfordult azonban, hogy levelein szerepelt az eredeti és/vagy oszmán neve is. Schmid 1647. őszi budai útjáról készített jelentésében mindhárom név megjelenik, bár fedőneve utólagos betoldásként szerepel: „*Der ofnerische dolmatsch Hussein tschauß*, (az oldal szélén: Hans Caspar] *auch Alexander Vischer genant, welcher für ein spion und gehaimben correspondenten dient und von EKM [Eurér Kaiserlichen Majestät] bestahlung hatt...*” Schmid III. Ferdinándhoz. Bécs, 1647. október 31. ÖStA HHStA Kt. 120. Konv. 1. fol. 96.

²⁷ Hans Caspar Heinrich Schlickhez. Tata (Buda), 1649. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 121 Konv. 2. 336r. Czernin 1644-ben írt jellemzésében is megemlítette a korábbi szolgálatait. Vö. a 24. jegyzet hivatkozásával. Schmid már idézett, 1647-es jelentése alapján is elmondható, hogy voltak korábbi szolgálatai, hiszen császári kinevezést (*Bestallung*) említ. Vö. a 26. jegyzet vonatkozó bejegyzésével. A 31. jegyzet dokumentumának tartalma alapján azonban kiléte nem volt ismert minden Budára küldött diplomata előtt. – Lustrierről lásd: Spuler: *Die Europäische Diplomatie*, 332–333. Schlickről lásd: Fellner, Thomas – Kretschmayr, Heinrich: *Die österreichische Zentralverwaltung*. Bd. 1. Wien, 1907. 287.

²⁸ Szalay László (szerk.) *Galántai gróf Eszterházy Miklós. Magyarország nádora*. 3. köt. (1627–1629) Pest, 1870. 10., 29., 31.; Salamon Ferencz: *Két magyar diplomata a tizenhetedik századból*. Pest, 1867. 23.

lyi politikát érintő szándékáról mesélt neki.²⁹ Mindezekon kívül rendelkezésünkre áll még kettő, a következő évből származó jelentés,³⁰ amelyekből világossá válik, hogy Hans Caspar olykor az erdélyieknek is szivárogtatott ki információkat.

Az 1630-as évek vége és az 1640-es évek eleje közötti időszakban egyelőre nem találtam nyomát tevékenységének, de 1642-ben Alexander Greiffenklau, későbbi portai rezidens (1643–1648) a budai útjáról készített jelentésében említ egy bizonyos renegát tolmácsot a budai pasa környezetében,³¹ akit talán azonosíthatunk vele. Közvetett utalásokat találunk arra, hogy ez a renegát tolmács Wolf Mansfeld győri főkapitánnyal (1633–1638)³² és Esterházy Miklós nádorral (1625–1645) is kapcsolatban állt, az utóbbinál küldöttségben is járt. Egy későbbi jelentése szerint valaki eljuttatta a nádornak írt leveleit I. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez (1630–1648), aki megfenyegette, hogy leleplezi, és emiatt majdnem

²⁹ „ezt én az budai német Huzain nevű magyarul tudó csautól érttettem igen nagy bizonnal [...], az bibliára esküdt meg, hogy [...] az kit az budai vezérnek küldött, mintha az sárban vetette volna, mert elhídj nagyságod, hogy nem jóakarattal vagyon nagyságodhoz, hanem Székely Mózes pártja...” Sebesi Boldizsár I. Rákóczi Györgyhez. Konstantinápoly, 1635. október 28. Szilády Áron – Szilágyi Sándor (szerk.): *Török–magyarkori Államokmánytár 2. köt.* Pest, 1869. 293–294. Az említettek politikai kontextusáról lásd: Lukinich Imre: *Bethlen István támadása 1636-ban. I–V. Századok*, 44. évf. (1910) 1. sz. 25–40., 2. sz. 98–112., 3. sz. 212–227., 4. sz. 298–314., 6. sz. 477–494.

³⁰ „mely Huszain csausz neű török jött most 4. Maji az német császártól küldött postával...” Sebesi Boldizsár I. Rákóczi Györgyhez. Konstantinápoly, 1636. május 8. *I. Rákóczy György és a porta*, 236.; „úgy hallám egy budai Huszain neű német csausztól, az ki az német postával jött volt be enekelőtte egy holnappal, azolta mind itt vagyon az budai passa házánál vagyon [...] Ez beszéllé nekem igen nagy titkon és nagy hűtéré, hogy [...] a pasának ötezer aranyrúl tött mostani levelében ígéretet az öreg úr [ti. Bethlen István], csak fussa dolgát az császárunknál [ti. IV. Murád szultán-nál]...” Sebesi Boldizsár I. Rákóczi Györgyhez. Konstantinápoly, 1636. június 2. Szilágyi Sándor (szerk.): *Levelek és okiratok I. Rákóczy György. Keleti összeköttetései történetéhez.* Budapest, 1883. 377. Schmid az egyik jelentése végén említette is a Johann Dietz futárral küldött budai csauszt – a fenti idézetek alapján nyilvánvalóan Hüszejnről volt szó –, aki megmutatta neki a kajmakám budai pasának írt levelét a futárok közlekedését illetően. Schmid II. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1636. június 4. ÖStA HHStA Kt. 114. Konv. 2. fol. 14. Az említettek alapján pedig nyilvánvaló, hogy már ekkor is ismerte egymást Dietz és Hans Caspar, tehát érthető a kém intézkedése a futár ingóságai kapcsán annak 1651-ben bekövetkezett szerencsétlen halála után. Az esetről: Szabados: *Habsburg–oszmán kommunikáció*, i. m.

³¹ Alexander Greiffenklau III. Ferdinándhoz. Bécs (?), 1642. december 7. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) A 98 Acta Transylvanica 10. d. 14/II. fasc. No. 160. fol. 734. Itt szeretném megköszönni Szabó András Péternek, hogy felhívta a figyelmemet a megjelölt forrásra. Greiffenklaurlól lásd: Spuler: *Die Europäische Diplomatie*, 334.; Cziráki: *Habsburg–oszmán diplomácia*, 842–847.; Kovács Ágnes: *Habsburg–oszmán diplomácia a harmadéves háború utolsó éveiben. Alexander Greiffenklau von Vollrats rezidensi tevékenysége.* In: Bódai Dalm – Vida Bence (szerk.): *Paletta. II. koraiújkortörténeti tudományos diákkonferencia. Tanulmánykötet.* Budapest, 2015. 93–111.

³² Egy feltehetően Philipp Mansfeldnek írt levéltöredékben ugyanis utalást tett a címzett egyik rokonára, akivel korábban kapcsolatot tartott. Azok közül, akiknek jelentett, egyedül Philipp Mansfeldnek szolgált Wolf nevű bátyja győri főkapitányként. Hans Caspar Mansfeldhez. Buda (?), 1649. október 7. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 121. Konv. 2. 24v. Wolf Mansfeldre lásd: Pálffy Géza: *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológia és „életrajzi lexikonból”).* Történelmi Szemle, 39. évf. (1997) 2. sz. 277.

fény derült tevékenységére.³³ Mivel 1642-ben budai német tolmácsként találkozunk vele, valószínű, hogy az 1636 és 1642 közötti időszakot is a hódoltsági központban töltötte. Hermann Czernin, Bécs konstantinápolyi nagykövete 1644-ben róla készített jellemzése alapján elmondható, hogy a tolmács Philipp Mansfeld győri végvidéki főkapitánnyal (1643–1657) is kapcsolatban állt,³⁴ és feltehetően Schmid 1646-ban rá utalt mint Mansfeld embe-
 rére, akit viszonylag kevés anyagi ráfordítással lehetne levelezőként tartani.³⁵

Úgy tűnik, hogy Bécsben ekkor kezdték hivatalosan titkos levelezőként alkalmazni a renegát tolmácsot, ami bizonyítja Schmid kulcsszerepét is a hírszerzés megszervezésének terén. Az erdélyi források 1647 elején arról tudósítanak, hogy a renegátot megfosztották tolmácsi tisztségétől,³⁶ de Schmid az év végén tett újabb budai útja során már ismét tolmácsként emlegeti, és részletes jellemzést ad róla: hasznos szolgálatokat tehet kémként, de csak információt kérni érdemes tőle, semmi lényegest nem szabad elmondani neki.³⁷ 1647-től kezdve már rendszeresen találkozunk a jelentéseivel a bécsi levéltári anyagban.

Az időintervallum, amelyet Hans Caspar levelezői tevékenysége lefed (1646–1659), a harmincéves háború lezárása utáni csapatátmozgatások és a törökök, illetve magyarok által vezetett folyamatos portyák miatt igen mozgalmas időszak volt a két birodalom határvidékén, ami erőteljesen igényelte egy hozzá hasonló, nem hivatalos informátor jelenlétét a hódoltsági központban.³⁸ A Habsburg-hírszerzés feltehetően elsősorban a nyelvtudása és foglalkozása miatt³⁹ alkalmazta Hans Caspart, vagyis Hüszejn csauszt, aki német, oszmán és

³³ A küldetésről lásd: Hüszejn budai pasa Esterházy Miklóshoz (regeszta Hüszejn csausz küldetéséről). Buda, 1645. május 6. Fekete, Ludwig: *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy*. Budapest, 1932. 452. Nr. 85. Elképzelhető, hogy Hüszejn 1645-ben kétszer is járt Esterházyánál, mert a nádor egy 1645. júniusi levelének tartalmából szintén egy magyarul is tudó csausz látogatására következtethetünk, aki I. Rákóczi Györgyről is osztott meg információkat. „Im teörök czausis erkezek hozam, ir az vezer, bekeseget emlegetnek s mongia, hofi kemen paranczolatia erkezet Rakoczinak az Portarol.” Esterházy Miklós Nádasdy Ferenchez. Höflány (Höflein) 1645. június 18. ÖStA HHStA Ungarische Akten, Allgemeine Akten Kt. 175. 1644–1647. fol. 176. Valószínű, hogy erre az időszakra utal a kém a leleplezés kapcsán is, mert Deli Hüszejn pasát említi a levélben. Hans Caspar Lobkowitzhoz. Tata (Buda), 1647. október 3. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 1. fol. 101. – Lobkowitzról lásd: Stefan Sienel: *Die Geheime Konferenz unter Kaiser Leopold I. Personelle Strukturen und Methoden zur politischen Entscheidungsfindung am Wiener Hof*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien, 2001. 91–93.; Deli Hüszejnről: Gévay Antal: *A budai pasák*. Bécs, 1841. 36. A nádornak minden bizonnyal voltak bizalmi emberei Budán, 1642-ben például egy Iszmil csausz nevű illetőt említ az Izdenczy Andrásnak szóló instrukciójában. Majláth Béla: *Az 1642-ik évi szőnyi békekötés története*. Budapest, 1885. 25., 149–151.

³⁴ Vö. a 24. jegyzet vonatkozó jelzetével.

³⁵ Schmid a Haditanácshoz a budai levelezés megrendeléséről. 1646. június 27. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 296. (1646) Exp. fol. 247v.

³⁶ „Itt kegyelmes uram viszont Ali csausz az tolmács, levonván az német Huszain csauszról...” Kőrössy István I. Rákóczi Györgyhez. Buda, 1647. február 26. I. Rákóczi György és a Porta, 895–896.

³⁷ Vö. a 26. jegyzet jelzetével. Itt szükséges megjegyezni, hogy Hans Caspar a jelentései alapján számos személlyel kapcsolatban állt, kapcsolati hálójának bemutatása azonban terjedelmi okokból itt nem lehetséges.

³⁸ A kérdéses időszak körülményeiről, a hódoltság és hódoltsági peremvidék fogalmáról és a politikai helyzetről bőszes szakirodalmi hivatkozással és egy konkrét példa elemzésével lásd: Szabados: *Habsburg–oszmán kommunikáció*, i. m.; uő: „...Inquisitio wider Emericum Balassa, 559–573.

³⁹ A korszakban előszeretettel szerveztek be tolmácsokat hírszerzőnek. Munkaköréből adódóan feltehetően nem csak a Habsburgoknak szolgáltatott ki információkat, ugyanis hozzá hasonló ügynök-

magyar nyelvtudása révén Budán és a végvidéken hozzá tudott férni a Haditanács számára lényeges információkhoz.⁴⁰

A levelező működése az említett időintervallumon belül egyértelműen az 1650 és 1653 közötti időszakban mutatkozik a legtermékenyebbnek, ami gyakorlatilag Kara Murád pasa helytartóságának (1650. augusztus 6. – 1653. szeptember 9.)⁴¹ ideje volt. Ez idő alatt járt Murád pasa küldöttjeként Bécsben és Győrben is.⁴²

Szintén ebből az időszakból maradtak fenn megbízhatóságával kapcsolatos dokumentumok is. Több alkalommal is nehezményezte patrónusai bizalmatlanságát,⁴³ és alkalmazója, Schmid maga is köpönyegforgatónak titulálta az 1650. évi nagykövetsége alatt, a budai pasánál zajló magánaudienziáról pedig egyszerűen kizárta a renegátot.⁴⁴ Ez feltehetően az erdélyiek részére való információszivárogtatással volt kapcsolatban, és óvintézkedésnek szánták.

kök esetében gyakori volt a kettős – ez esetben hármas – ügynöki funkció. Szakály: *Egy hódoltsági parasztpolgár*, 255–290.; Ács Pál: *Bécsi és magyar renegátok mint szultáni tolmácsok: Mahmud és Murád*. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest, 2002. 15–27.

⁴⁰ A Habsburgok a portai tolmácsuk (Panajótisz Nikúsziosz/Panajoti) bizalmas információit is rendszeresen hasznosították, az újabb kutatások azonban róla is kiderítették, hogy az erdélyi hírszerzésbe is beszervezték. Panajoti munkásságáról: Hering, Gunnar: *Panagiutis Nikusios als Dragoon der kaiserlichen Gesandtschaft in Konstantinopel*. In: *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*. Bd. 44. (1994), 143–178.; Erdélyi kapcsolatairól: Kármán Gábor: *Egy közép-európai odüsszeia a 17. században. Harsányi Nagy Jakab élete*. Budapest, 2013. 75., 102., 111. A tolmácsok szerepéről és jelentőségéről lásd: Török: *A Habsburgok első sztatbuli rezidense I.*, 420., 423–425.; Ács: *Bécsi és magyar renegátok*, 16.; Ágoston: *Birodalom és információ*, 48–54.

⁴¹ Gévay: *A budai pasák*, 40.

⁴² 1650-ben még az előző pasa, Szijávus helytartósága idején is járt Bécsben. Hans Caspar (Alexander Fischer) D’Asquierhez. Schwechat, 1650. június 8. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 249.; Gévay: *A budai pasák*, 39–40.; Az Udvari Haditanács Hüszejn budai török csausz és kísérete ellátásáról. 1650. június 8. ÖStA AVA FHKa HFU Kt. 426. (r. Nr. 182.) fol. 18–19. Hüszejn 1652 nyarán Bécsben járt, majd decemberben Győrben. Hüszejn csausz által benyújtott panaszok. 1652. július. HKR Prot. Bd. 303. (1652) Exp. fol. 363v Nr. 27.; Philipp Mansfeld a Haditanácshoz. Győr, 1652. december 30. ÖStA FHKa HFU Kt. 440. (r. Nr. 190.) fol. 136, 143. Hüszejn az útján szerzett információiról feltehetően beszámolt a pasának is, hiszen szultáni alattvalóként ez kötelessége volt, és az erdélyi források is megerősítik a Bécsben járó csauszok hírszerző tevékenységét. Vö. Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdély és az Északkeleti háború. I. Levelek és okiratok*. Budapest, 1890. 154.; Zülfikár aga II. Rákóczi Györgynek. Konstantinápoly, 1650. jún. 26.; Ács: *Bécsi és magyar renegátok*, 18–19. Ennek az Udvarnál is tudatában lehettek, amit egy bécsi török követség kapcsán ránk maradt haditanácsi iktatókönyvi bejegyzés is bizonyít: a Haditanács Kuefsteinnek a Bécsben lévő törökök mozgásának korlátozásáról. 1651. január 26. ÖStA HKR Prot. Bd. 304. 1651. Reg. fol. 5r Nr. 41. Úgy tűnik, Mansfeld is tisztában volt a kockázattal a kém 1652. decemberi győri látogatásakor, mert három napig lefogta a tolmácsot. Natal futár szerint Hüszejn panaszkodott is emiatt a pasának, aki pedig ezért feltartotta a futárt. Schmid közli Natal futár levelének tartalmát a Haditanáccsal. 1653. január 11. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 307. (1653–1654) Exp. 1653. fol. 18r Nr. 29.

⁴³ Hans Caspar Johann Christoph Puchheimhez. Tata (Buda), 1651. augusztus 19. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 124. Konv. 1. fol. 141.; Hans Caspar Schmidhez. Tata (Buda), 1651. október 4. Uo. fol. 185. Puchheim 1639 és 1651 között komáromi főkapitány, azt követően pedig a Haditanács alelnöke volt, és rokona, Adolph Ehrenreich Puechheim vette át Komárom irányítását, akinek szintén jelentett a kém. Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 284.

⁴⁴ Schmid III. ferdinándhoz. Buda, 1650. november 27. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 123. fol. 101.

Részben Erdélyhez köthető – és egyúttal a kém nyelvi hiányosságairól is árulkodó adatok –, hogy Hans Caspar több alkalommal is kérte: mindig küldjenek neki német fordítást a pasának szóló latin nyelvű levelekhez, különben az óbudai pap segítségét kell igénybe vennie, ami a közlendő információk szempontjából nem előnyös.⁴⁵ A bizalmatlanság ellenére a renegát kapott megbízatásokat is, hiszen Johann Dietz császári futár sajnálatos halálesetének kapcsán is informálódásra utasították,⁴⁶ továbbá a tervezett portyákról,⁴⁷ a budai pasa elleni lázadásról⁴⁸ és a vezekényi csatáról (1652. augusztus 26.) is jelentett,⁴⁹ valamint Schmid titkárnak, Dr. Metzgernek is fontos adatokat szolgáltatott ki a török várak katonai állományáról a diplomata 1652. októberi budai küldetésekor.⁵⁰

Szintén ebből az időszakból származik II. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1648–1660) által a budai pasának írt két levél általa készített másolata.⁵¹ Feltehetően az említettekben keresendő az egyik ok, amiért a fejedelem olykor inkább oszmán nyelvű levelet kül-

⁴⁵ Hans Caspar jelentése D'Asquierhez (?). Buda (?), 1649. június 13. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 121. Konv. 1. fol. 133–134. A Haditanácsnál opiniót is írtak a jelentés kapcsán, miszerint valóban tanácsos német fordítást küldeni, mert a prédikátor, akivel fordíttatnak, Rákóczi híve. *Opinio* a budai titkos levelező június 13-i jelentésében található kérésről. Uo. fol. 80. Egy alkalommal a pap például véletlenül Hans Casparnak adta át az erdélyi fejedelem levelét. Hans Caspar jelentése Schmidhez. Tata (Buda), 1651. október 4. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 124. Konv. 1. fol. 185. Még 1653-ban is parancsot adott a császár német fordítás küldésére. III. Ferdinánd a hátrahagyott Haditanácshoz. 1653. május. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 307. (1653–1654) Exp. 1653. fol. 333r Nr. 1.

⁴⁶ Ez a szál végül nem vezetett eredményhez. Az ügy kivizsgálásáról lásd: Szabados: „...*Inquisitio wider Emericum Balassa*, 565–573.

⁴⁷ 1652-ben hírt adott az esztergomiak portyázási terveiről, amit más források nem erősítettek meg. Ennek ellenére döntés született arról, hogy értesíteni kell az esetlegesen érintett várkapitányokat. *Opinio* Hans Caspar 1652. jan. 21-i jelentéséről. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 1. fol. 63.

⁴⁸ A lázadás Haszán pasa 1652-es határ menti küldetése miatt tört ki, amiről március 29-én tudósított a kém. Szabados: *Habsburg–oszmán kommunikáció*, i. m. Érsekújvárra is eljutott a támadás híre. Nem tudni, vajon Hans Caspar volt-e az információforrás, de elképzelhető, mert az eset Serényi Pál szerint március 22-én történt, és a hír már hamarabb eljuthatott volna hozzájuk, ha nem a kémről származik. Ezt erősíti az is, hogy Serényi további, Hans Caspar jelentésével egyező információkat is említ. Serényi Pál Forgách Ádámmal. Újvár, 1652. március 30. MNL OL P 1888 3. tétel Nr. 112. fol. 160–161.

⁴⁹ A jelentésre való utalás csupán a Haditanács iktatókönyveiben maradt ránk. Hans Caspar jelentése a vezekényi csatáról. 1652. szeptember. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 303. Exp. 1652. fol. 275v. Nr. 77. Ugyanezt az információt erősíti meg Szelepcsényi György kancellár Lippay Györgynek szóló levele is. Prága, 1652. szeptember 18. Primási Levéltár. Acta Radicalia. Classis X. Nr. 196. pag. 38–39. (Mikrofilmen: MNL OL X 725 2652. doboz) A Haditanács iktatókönyveiben, a HHStA Turcica fondjában, a Primási Levéltárban és a korabeli hetilapokban több, eddig a történetek figyelmét elkerülő információ is fennmaradt, amelyek további vizsgálatokat igényelnek a csata és annak utóélete kapcsán.

⁵⁰ Johann Metzger III. Ferdinándhoz. Bécs, 1652. október 23. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 3. fol. 97–98. Meztgeről: Meienberger: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn*, 132.

⁵¹ A másolásról: Hans Caspar Schmidhez. Tata (Buda), 1653. június 4. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 157.; Hans Caspar Schmidhez. Tata (Buda), 1653. június 18. Uo.: fol. 176. A lemásolt levelek: II. Rákóczi György Kara Murád pasához. Radnót, 1653. május 23. Uo.: fol. 153.; II. Rákóczi György Kara Murád pasához. Földvár, 1653. május 30. Uo.: fol. 185. A pasa 1653-ban feltehetően azért hunyt szemet a levelek kijuttatása fölött, mert a kém állítása szerint nem értett egyet Rákóczi terveivel.

dött a pasának, mert így kikerülhetett a tolmács személyét, amire panaszkodott is a kém.⁵² Murád pasa 1653. június 27-én nevezte ki Hüszejnt a budai főtolmácsi posztra, amiről az utóbbi II. Rákóczi Györgyhöz 1654-ben írt levelében is látható.⁵³ Úgy tűnik, Murád ideje alatt jól ment a sora Hans Caspar-Hüszejnnek, a fordulatot a pasa távozása hozta el, mert utóda, Szári Kenán pasa (1653. szeptember 9 – 1655. szeptember 22.)⁵⁴ már kevésbé fogadta kegyeibe a renegátot.⁵⁵

Az 1655. év mélypontnak számított a Budán folyó hírszerzés és a hódoltsági központon keresztül bonyolított titkos levelezés történetében.⁵⁶ A válság részletes vizsgálata – főleg a rendszer működésére/működtetésére gyakorolt hatása tekintetében – további kutatások feladata lesz. Hüszejn tolmács 1655-ben is felbukkan az erdélyi forrásokban, Sebesi Boldizsár követ említi a budai küldetéséről szóló áprilisi jelentésében.⁵⁷

Majd Hans Caspar 1656-ban ismét jelenteni kezdett Bécsnek, de összesen két tudósítás maradt fenn ebből az évből. Ekkor már lényegesen kevesebb hatékonyságot mutatott, mint korábban, és patrónusai ekkor ismét bizalmatlanok voltak vele szemben, ami az eddigiek ismeretében minden bizonnyal nem volt alaptalan.⁵⁸ A kém II. Rákóczi György 1657. évi lengyelországi hadjárata alatt még Budán tartózkodott, mivel további jelentéseket kér-

⁵² Hans Caspar J. Ch. Puchheimhez. Tata (Buda), 1651. március 30. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 123. Konv. 2. fol. 130. Állítása szerint az erdélyiek Ali csaszon keresztül kommunikáltak a pasával. Hans Caspar Schmidhez. Buda (?), 1651. október 4. Uo. Kt. 124. Konv. 1. fol. 185.

⁵³ Főtolmácsi kinevezéséről: Hans Caspar A. E. Puchheimhez. Tata (Buda), 1653. július 4. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 22.; Hans Caspar Schmidhez. Tata (Buda), 1653. július 27. Uo.: fol. 20. A Rákóczinak írt levelében utalt rá a főtolmács, hogy a fejedelem pénzt küldött neki, amit igyekszik megszolgálni. Hüszejn csasz II. Rákóczi Györgyhöz. Buda, 1654. július 29. Szilágyi Sándor: *Erdély és az északkeleti háború I.*, 357–358.

⁵⁴ Gévay: *A budai pasák*, 41.

⁵⁵ A kémjelentések alapján többször is megfenyegette őt a pasa, ami miatt eleinte ott is akarta hagyni a munkáját. Hans Caspar jelentése A. E. Puchheimhez. Buda, 1654. január 11. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 3. fol. 2–4.

⁵⁶ Az óbudai bíróról kiderült, hogy nem csupán hivatalos leveleket továbbított, emiatt elfogták, és csak nagy összeg fejében válthatta meg magát. Hans Caspar a hódoltsági parasztok megbízhatatlanságáról is panaszkodott levelében. Hans Caspar Schmidhez. Buda (?), 1655. január 27. ÖStA HHStA Kt. 127. Konv. 2. fol. 26. Az óbudai levező lemondásának hírét Simon Reniger konstantinápolyi követ is megerősíti. Reniger III. Ferdinándhoz. Konstantinápoly, 1655. március 3. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 127. Konv. 2. fol. 110. – Renigerről lásd: Veltzé, Alois (Hrsg.): *Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten in Constantinopel Simon Reniger von Reningen, 1649–1666*. Wien, 1900.; Cziráki: *Habsburg–Oszmán diplomácia*, 852–871. – Annak ellenére, hogy biztatták a kémét, 1655 februárja után nem maradt fenn több jelentése. Haditanács A. E. Puchheimnek Hans Caspar biztatásáról. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 312. (1655) Reg. fol. 122v Nr. 126.

⁵⁷ Szilágyi Sándor (szerk.): *Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez*. Monumenta Historiae Hungarica. Diplomataria. XXIII. 171. Nr. XCIX. 1655. ápr. 10. Sebesi Ferenc naplójából.

⁵⁸ Hans Caspar J. Ch. Puchheimhez. Buda (?), 1656. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 128. Konv. 1. fol. 83–84.; Hans Caspar Schmidhez (?). Nándorfehérvár, 1656. augusztus 2. Uo.: Konv. 2. fol. 36. „Durch einen tauglichen Hungarischen officier nacher Ofen zu schickchen und zu penetriern, waß eigentlich der Sübenbürgische gesandte zu negociern habe, weillen sich auf den Haß Caspar nichts zuverlassen...” A Haditanács Mansfeldhez írt levelének kivonata 1656-ban. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 314. (1656) Reg. fol. 174r. Nr. 88. Leckler futár jelentésében említett tett egy budai levelezőről, aki pénzt kért, és ígérte: tovább fog szolgálni. Feltehetően Hans Caspar volt az illető. Leckler a Haditanácsához. 1656. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 128. Konv. 2. fol. 156–157.

tek tőle; egy jelentéskivonata ránk is maradt, és Schmidtől utasítást kapott további, Erdélyről szóló információk gyűjtésére is.⁵⁹

Dr. Metzger Gürdzsü Kenán budai pasánál (1655. szeptember 22. – 1656. május 2. és 1656. november 20. – 1658. november 10.)⁶⁰ tett látogatásáról szóló jelentése alapján 1658-ban még mindig Budán találjuk a renegátot. Hüszejn csasz ekkor gyakorlatilag megszarolta a Budára küldött Metzgert, mondván, hogy azért nem jelent, mert nem fizetik meg, és nyilvánvalóan túlzó állítása szerint Rákóczi 1000 tallért ígért neki, de ő azt nem akarta elfogadni.⁶¹ A renegát valószínűleg magasabb fizetést akart kicsikarni, és az információ inkább Hans Caspar Rákóczival (is) fenntartott kapcsolatát illetően szolgál adalékkal.

Hüszejn ezt követően feltehetően Gürdzsü Kenán pasával Temesvárra vonult, mert Wachin tolmács jelentésében említi, hogy a budai pasa a fogadására elé küldte a renegátot. Wachin tudósítása szerint Budán ekkor másik titkos levelező működött, tehát a hódoltsági központ nem maradt beépített ember nélkül Hüszejn távoztával sem.⁶² Barcsay Ákos II. Rákóczi Györgyhez 1658 szeptemberében írt levele alapján viszont a tolmács – feltehetőleg alkalmazkodva az új körülményekhez – valóban eladta magát az erdélyieknek (is), mert a törökök által fejedelemmé kinevezett Barcsay 50 aranyat adott neki, és feleskette Rákóczi hűségére.⁶³

⁵⁹ Haditanács Hofmannhoz Hans Caspartól való információgyűjtésre. 1657. január 13. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 317. (1657) Reg. fol. 7v–8r Nr. 36.; Haditanács A. E. Puchhheimhez Hans Caspar további alkalmazásáról. 1657. március 7. Uo.: fol. 110r Nr. 52. – A bejegyzések alapján Rákóczi ügyében jelentett is, amit továbbítottak a magyar politikai elit tagjainak, és jutalmat is megítéltek számára. Hátrahagyott Titkos és Deputált Tanácsosok a Haditanácshoz Hans Caspar jelentéséről. 1657. november 17. Uo.: Bd. 316. (1657) Exp. fol. 714v–716r Nr. 17. – Rendelkezünk egy ritka haditanácsi iktatókönyvi bejegyzéssel, amelyből a kémnek szóló konkrét utasításokat is megtudhatjuk. Hátrahagyott Tanácsosok a Haditanácshoz Schmid Hans Casparnak írt, II. Rákóczi Györggyel kapcsolatos nyomozási parancsáról. 1657. december 12. Uo.: fol. 739v Nr. 97. Sajnos a jelentések nem maradtak fenn.

⁶⁰ Gévay: *A budai pasák*, 41–42.

⁶¹ Metzger jelentése a budai látogatásáról. Schackhalos (Szakálás?) 1658. július 16. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 130. Konv. 2. fol. 28., 38. Jelentései között 1658. februári keltezéssel található egy újabb, Erdélyhez köthető, Majtényi András tolmács által írt levél másolata, ami indikátora lehetett Gürdzsü Kenán pasa Rákóczi-ellenességének. Majtényi András erdélyi rendekhez szóló levelének másolata. Buda, 1658. február 27. Uo.: Kt. 129. fol. 206.

⁶² Wachin jelentése Lobkowitznak. Keszegfalva, 1658. szeptember 5. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 130. Konv. 2. fol. 126–127. Wachinról lásd: Kerekes: *A császári tolmácsok*, 1198–1199., 1200., 1219–1220. Az 1658-as év eseményeiről lásd: Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdély és az északkeleti háború*. Levelek és kéziratok. II. köt. 1891. 473–478.; B. Szabó János: *II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja*. Hadtörténelmi Közlemények, 114. évf. (2001) 2–3. sz. 231–278.; Papp Sándor: *Három török dokumentum Barcsai Ákos erdélyi fejedelem hatalomra kerüléséről*. In: Szegfű László (szerk.): *Acta Academicae Paedagogicae Szegediensis. Sectio Humana Szeged*, 1989–1990. 21–31.; uő.: *II. Rákóczi György és a Porta*. In: Kármán Gábor – Szabó András Péter (szerk.): *Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora*. Budapest, 2009. 162–169. Budán feltehetően folyamatosan és párhuzamosan több, egymásról nem tudó levelező működött. Vö. Schmid jelentése az Udvari Kamarához. Bécs (?), 1646 (?). ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 266. A dokumentumra már Takáts Sándor is felhívta a figyelmet. Takáts: *Kalauzok és kémek*, 167–168. Ahogy a dolgozat elején is jeleztem, a hírszerző és a levelező (levéltovábbító) fogalma nem biztos, hogy minden esetben fedte egymást.

⁶³ Barcsay Ákos II. Rákóczi Györgyhez. Déva, 1658. szeptember 28. Szilágyi: *Erdély és az északkeleti háború II.*, 517.

1659-ből Temesvárról maradt ránk Hans Caspar utolsó levele is, amit Michael de Paulo futárnak címezett, és amelyben további szolgálatait ajánlja feletteseinek.⁶⁴ Ezt követően eltűnik a szemünk elől a renegát tolmács, sorsának további alakulásáról ez idáig nincsenek adataim. Elképzelhető, hogy az ekkor már feltehetően idős Hans Caspar-Hüseyjn távozott az élők sorából.

A bizonyíthatóan három részre kémkedő renegát tolmács az erősen megkérdőjelezhető hűsége ellenére is igen fontos kontrollforrásnak számított a Portáról érkező hivatalos források tekintetében, de az eltussolt információk esetében is nagy hasznát vették.⁶⁵

Hans Caspar helye a titkos levelezők sorában

A „Titkos Levelezők” rendszerének jellemzőit legújabbban Kerekes Dóra mutatta be, mintegy tipologizálva a levelezők ismérveit. Mivel vizsgálatait alapvetően a 17. század második felére nézve végezte,⁶⁶ Hiller István jellemzését is alapul vehetjük, aki a kezdeti levelezők tevékenységét elemezte. Kerekes Dóra arra kereste a választ tanulmányában, vajon titkos-szolgáltatnak tekinthető-e a „Titkos Levelezők” rendszere, és az általa lefektetett kritériumoknak való megfelelés alapján titkosszolgáltatnak minősítette azt.⁶⁷ Az alábbiakban a két említett kutató által felvázolt jellemzők alapján keresem a választ arra, vajon Hans Caspar mennyiben illett bele az általuk felvázolt titkosügynök-képbe.

Az eddigi szakirodalom alapján a „Titkos Levelezők”-kel beszerzési nyilatkozatot íratnak alá, amelyben vállalták kötelezettségeiket az ígért fizetés fejében.⁶⁸ Hans Caspar esetében eddig ilyen típusú dokumentum nem került elő.⁶⁹

Az első levelezőkről tudjuk, hogy többnyire orvosok vagy kereskedők közül kerültek ki, akiket nyilván a jó kapcsolati hálójuk és műveltségük miatt választottak ki a munkára, mivel az előbbi a legfontosabb kritériumnak számított, az utóbbi inkább előnyt jelentett.⁷⁰ A szóban forgó budai renegát feltehetően nem rendelkezett az említett kritériumokkal, de mint már láttuk, munkaköréből adódóan hozzá tudott férni igen bizalmas információkhoz. Jó példa erre, amikor 1651 őszén Murád budai pasának a Wenzel Eusebius Lobkowitz haditanácsai elnök (1650–1665) levelére adott, zárt körben elhangzott reakcióját ismertette, hoz-

⁶⁴ Hüseyjn csaszár Michael de Paulohoz. Temesvár, 1659. január/február. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 131. Konv. 1. fol. 24–25. Biztosan az év első hónapjainak egyikéből való a levél, mert a tolmács kiért benne az új esztendőre.

⁶⁵ Erre remek példát szolgáltatnak a Johannes Dietz halála körüli események. Szabados: *Habsburg–oszmán kommunikáció*, i. m. 1654-ben pedig egy pasa által feltört Reniger-jelentést másolt le és küldött tovább. Hans Caspar másolata Reniger 1653. december 25-i jelentéséről. Uo.: Kt. 126. Konv. 3. fol. 34–36.

⁶⁶ Kerekes Dóra a Keleti Kereskedelmi Társaság szerepét is vizsgálta a Habsburg-hírszerzés kapcsán. Kerekes: *A Keleti Kereskedelmi Társaság*, 291–301.

⁶⁷ Kerekes: *Titkosszolgálat volt-e*, 105–106., 127–128.

⁶⁸ Hiller: *A „Titkos Levelezők”*, 210–211.

⁶⁹ Megmaradt két fizetési átvételi elismervénye, illetve a neki küldött pénzekről szóló feljegyzések. Hans Caspar átvételi elismervénye 20 dukátról. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 120–121. Hans Caspar átvételi elismervénye 50 birodalmi tallérról. Buda, 1654. június 29. ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 449. (r. Nr. 194.) fol. 50. Schmid szerint azonban rendelkezett ún. *Bestallunggal*: 26. jegyzet.

⁷⁰ Hiller: *A titkos levelezők*, 211 – 212.; Kerekes: *Titkosszolgálat volt-e*, 113.

zátéve, hogy ezt a rendkívül szűk körben elhangzott információt különösen bizalmasan kezeljék.⁷¹

A munkakör betöltése szempontjából szintén előnyt jelenthetett, ha korábban egy családtagja már levelező volt.⁷² Hans Caspar esetében ez feltehetően nem így volt, arra viszont találunk utalást, hogy fiát már alkalmazták levélszállításra.⁷³

Fontos szempont volt a levelezők beszervezésekor, hogy az illető keresztény vallású legyen, mert ez egyfajta lojalitást biztosított az Oszmán Birodalmon belüli munkálkodásához.⁷⁴ Budai kémünk azonban muszlim hitre tért renegátként szultáni alattvaló volt, és annak ellenére, hogy jelentéseiben folyamatosan hangoztatta keresztény kötődését,⁷⁵ amint láttuk, felettesei nem bíztak benne teljes mértékben. Annak kimutatása, hogy hírei mennyire voltak megbízhatók vagy esetleg a mindenkor pasa által irányítottak,⁷⁶ jövőbeni kutatások feladata lesz a magyarországi levéltárakban fellelhető, portyákról szóló források segítségével.

Kerekes Dóra a sokágú nyelvtudást és a klasszikus latin műveltséget is az általa vizsgált levelezők jellemzőiként tünteti fel, amihez elemzett jelentések alapján imponáló földrajzi-történelmi, illetve olykor nyelvészeti tudás is párosult. Ehhez kapcsolódóan pedig a kémek jogi ismeretekkel is rendelkeztek, jártasak voltak a muzulmán vallásjogban, és képesek voltak elemző módon összevetni az eltérő kultúra, illetve jogrend jellemzőit a sajátjukkal.⁷⁷ Hans Casparról kijelenthetjük, hogy nem rendelkezett klasszikus műveltséggel, földrajzi tudása is kimerült a hódoltság területének ismeretében, csupán néhány alkalommal említ más helyszíneket a kandiai háború (1645–1669) kapcsán, azonban magyarázatokat sem fűz hozzá, inkább csak a Portáról érkező török futárok információit továbbította.⁷⁸ Magyarázatokat inkább csak az oszmán tisztségek elnevezéseihez fűzött, igyekezett a Habsburg igaz-

⁷¹ A levél valamilyen okból csak majdnem két hónappal a keletezése után érkezett Bécsbe, ezért is kerülhetett az 1652. év anyagait tartalmazó 125. dobozba. Hans Caspar J. Ch. Puchheimhez. Tata (Buda), 1651. december 12. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 1. fol. 60–61.

⁷² Kerekes: *Titkosszolgálat volt-e*, 108–109.

⁷³ A renegátnak két fia volt. Hans Caspar Schmidhez. 1653. június 4. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 157. Egyik fiát szintén Alexandernek (vagy Sikendernek) hívták. Hans Caspar J. Ch. Puchheimhez. Buda (?), 1656. Uo.: Kt. 128. Konv. 1. fol. 83. Az egyik fia 1659-ben halt meg, amit az utolsó ránk maradt jelentéséből tudunk. Hüszejn csausz Michael de Paulohoz. Temesvár, 1659. január (?). Uo.: Kt. 131. Konv. 1. fol. 24–25. A fia szolgálatáról, hogy a fiával küldenek Hans Casparnak 12 tallért, lásd: Haditanács A. E. Puchheimhez. 1655. június 23. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 312. (1655) Reg. fol. 122v. Nr. 126.

⁷⁴ Kerekes: *Titkosszolgálat volt-e*, 109.

⁷⁵ A már fentebb idézett erdélyi követjelentésben is az áll, hogy Hüszejn csausz a Bibliára esküdött a követnek. Vö. a 24. jegyzet idézetével. Czernin is a katolikus meggyőződését említi, amikor a császár figyelmébe ajánlja őt. Lásd: a 26. jegyzet vonatkozó hivatkozása. Fennmaradt egy jelentéstöredék is, amiben ő maga hangoztatja a kereszténységhez való hűségét. Lásd: a 32. jegyzet jelzete.

⁷⁶ A dezinformálás is gyakori volt a korszakban. Ágoston: *Birodalom és információ*, 44.

⁷⁷ Kerekes: *Titkosszolgálat volt-e*, 109–113.

⁷⁸ 1647-ben egy kapudzsi basi által hozott információkat továbbított a kandiai háború állásáról. Hans Caspar Mansfeldhez. Tata (Buda), 1647. január 12. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. Konv. 1. fol. 44–45. 1651 őszén Köszem valide és a janicsárok előjáróinak brutális kivégzéséről egy csauztól szerzett tudomást. Hans Caspar J. Ch. Puchheimhez. Tata (Buda), 1651. október 27.; Uo.: Kt. 124. Konv. 1. fol. 233–235. Vö. Simon Reniger III. Ferdinánhoz. Konstantinápoly, 1651. augusztus 25., szeptember 11. Uo.: fol. 82–82., fol. 100–102.

gatási rendszernek megfelelő kifejezést találni rájuk.⁷⁹ A fent említett műveltségi jellemzők inkább a 17. század végének Konstantinápolyban maradt – kvázi rezidensi szerepben lévő – levelezőinek ismérvei voltak.

Hiller István szerint elsősorban a pénz motiválta a levelezőket; ezt a képet Kerekes Dóra némileg árnyalta, amikor a keresztény meggyőződést, illetve a karrierépítést is előtérbe helyezte velük kapcsolatban.⁸⁰ Ugyanakkor Hans Caspar-Hüszejn esetében inkább az előbbi motiváció látszik körvonalazódni, mindazonáltal tevékenységének finanszírozási módja további vizsgálatokat igényel.

A hírszerzők fontos ismérvei közé tartozott, hogy jelentéseiket többnyire nem írták alá, és fedőnevet is csak ritkán használtak.⁸¹ Hans Caspar jelentései azonban keltezettek, és aláírás is szerepel rajtuk, ráadásul levelein mindhárom neve előfordul aláírásként,⁸² ami könnyen beazonosíthatóvá tette őt, főleg, ha tolmácsi munkakörét és jellegzetes írásképet is figyelembe vesszük. A használatban lévő sifírkódot nem osztották meg vele, egyik jelentésében ugyanis egy hozzákerült sifírozott levélrészleten lévő kódokat „csodabetűknek” (*wunderbarlihe puhstaben*) nevezte.⁸³ Az említett furcsaságok magyarázatául szolgálhat egyrészt, hogy valószínűleg még nagyobb gyanút keltett volna mindenkori budai felettesében, ha sifírozott iratot találnak nála. Másrészt feltehetően nyílt titok lehetett kémtevékenysége, és gyakorlatilag minden fél hasznot húzhatott információiból, ezért aztán senki sem állt érdekében eltávolítani őt, eltekintve egy-egy frissen érkezett pasától, aki feltehetően kevésbé volt jártas a határ menti diplomáciai rendszerben.⁸⁴

Hans Caspar tehát nem feltétlenül illeszthető bele Hiller István jellemzésébe és a Kerekes Dóra által készített tipológiába, amelyek a rendszer elindításakor szervezett, illetve a 17. század végén Konstantinápolyban működő, gyakorlatilag a rezidenst titokban helyettesítő levelezőket jellemezte.

Összegzés

A fentiekből látható, hogy az Udvari Haditanács a 17. század közepén igen nagy gondot fordított a hódoltsági területeken zajló naprakész hírszerzésre, mivel a bécsi vezetésnek szüksége volt arra, hogy a lehetőségeihez mérten friss értesülésekhez jusson.

A Budáról szerzett információk adott esetben kiegészíthették a Portáról érkező híreket, hiszen a budai pasa olykor nem sietett továbbküldeni sem a Portáról érkező futárokat, sem a Habsburgokat is érintő fontosabb híreket. Úgy tűnik, az 1648–1663 közötti, meglehető-

⁷⁹ Egy 1647-es levelében például a pasa kiháját „Hofmeister”-nek nevezi. Hans Caspar Lobkowitz-hoz. Tata (Buda), 1647. október 3. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 1. fol. 99–100.

⁸⁰ Hiller: *A „Titkos Levelezők”*, 213.; Kerekes: *Titkosszolgálat volt-e*, 114–117.

⁸¹ Hiller: *A „Titkos Levelezők”*, 211.

⁸² A már említett átvételi elismervényen ráadásul oszmán aláírás található. Lásd: a 69. jegyzet első jelzete.

⁸³ Hans Caspar A. E. Puchheimhez. Tata (Buda), 1653. október 17. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 66. Mivel Hans Caspar megfejtést kért az íráshoz, elképzelhető, hogy a törökök ezen a módon szerették volna kicsalni a sifírkódot a Habsburgoktól, de úgy tűnik, a kísérlet nem járt sikerrel.

⁸⁴ A jelentésekben megbúvó fél mondanyi utalásokból látszik, hogy Hans Caspar felettese, Schmid meglehetősen jó kapcsolatot ápolt mind a portai, mind a budai oszmán politikai elittel. Amikor Murád pasa távoztával Szári Kenán lett az új helytartó, akkor annak kihája vigasztalta a tolmácsot, hogy ura még járatlan a határ menti ügyekben, és nyugodjon meg, idővel majd megváltozik a helyzet. Hans Caspar A. E. Puchheimhez. Buda (?), 1654. január 11. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 3. fol. 2–4..

sen zűrzavaros időszak nagy részében az Udvar megtalálta a megfelelő embert, akin keresztül hozzáférkőzhetett a mindenkori budai pasa – vagy éppen az erdélyi fejedelem – belső információihoz. Ezen túl, a fent vázoltak alapján az látszik körvonalazódni, hogy a kém kiválasztásakor nem feltétlenül a teljes mértékű megbízhatóság játszotta a főszerepet, hanem az adott személy hírszerzésre, egyirányú hírközlésre és levéltovábbításra való alkalmassága. Ezeknek az elvárásoknak pedig Hans Caspar minden tekintetben megfelelt.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a „Titkos Levelezők” rendszerének elemző értékelésére majd csupán a 17. század egészére vonatkozó, részletekbe menő feltáró vizsgálatok elvégzése után nyíltat lehetőség.

JÁNOS SZABADOS

A gem of 17th-century Habsburg intelligence – The activities of Hans Caspar, secret correspondent in Buda (1646–1659). Draft for a longer overview.

During the Ottoman occupation, Buda played an important role in the communication between the Habsburg and the Ottoman empires. After the peace of Zsitvatorok in 1606, Vienna had the opportunity to build up the system of “secret correspondents”, with one of its major stations in Buda. In the middle of the 17th century, Alexander Fischer, a renegade interpreter born in Vienna, who could also speak Hungarian, occupied the post. As the *chiaus* of Hüseyin at the side of the reigning pashas of Buda, he had access to important information, for example, about the raids on the border castles. He wrote his reports to the Vienna court under the pseudonym Hans Caspar, dated from Tata.

In the turbulent 1650s, the role of Hans Caspar became more valuable to the Habsburg intelligence service, moreover, we have evidence that he even provided information to the men of the Transylvanian princes, thanks to his knowledge of Hungarian. At the same time, he most probably shared the information he gained during his missions in Vienna and Győr with his official superior. By analysing what Hans Caspar did as a spy, we can claim that his activity does not completely fit the typology the literature has drawn up about the operation of the “secret correspondents”.

KRUPPA TAMÁS

Velence információs csatornái és portai kapcsolatrendszere a kandiai háború időszakában

Vázlat*

Az alábbiakban Velence sztabuli hírforrásait, ezt kiszolgáló portai kapcsolatrendszerét és az információkat beszerző ügynöki hálózatának működését mutatom be röviden a kandiai háború (1645–1669) időszakában kutatásaim jelenlegi állapota,¹ továbbá a román és olasz szakirodalom legújabb eredményei alapján. A téma azért tarthat számot érdeklődésre, mivel igen keveset tudunk arról, hogy ezek a kapcsolatok, ma használatos kifejezéssel kapcsolati hálók hogyan működtek, hogyan működtették ezeket, illetve kik vettek részt a fenntartásában.

Nem sokkal a kandiai vagy krétai háború kitörése előtt Giovanni Soranzo velencei *bailo* (1642–1650) 1644 őszétől írt jelentéseiben már érzékelhető volt a konfliktus előszele, amely szinte azonnal éreztette hatását a velencei–oszmán kapcsolatokban. A török hajóhad június 23-án szállt partra Kréta szigetén,² a *bailo* azonban már június 1-jei levelében arról számolt be, hogy az egyik információs csatorna, Buda felől nem jönnek levelek. Bár ezt már korábbi jelentéseiben is felpanaszolta, és a császári rezidens jelentéseiből is tudjuk, hogy a három levelezési útvonal közül ez volt a legmegbízhatatlanabb, mégis a posta akadozó működése minden bizonnyal azt jelezte, hogy a Porta el kívánja zárni hírforrásaitól, jelen esetben a Bécsben rezideáló kollégája, Giovanni Giustinian (1643–1648) jelentéseitől.³ A következő napi híradásában már azt írta, hogy szoros őrizetben tartják, háza börtön: ennek ellenére talált módot arra, hogy az éjszaka folyamán több részletben leveleket csempésszen ki Simon Reniger császári rezidensnek, aki megígérte, hogy továbbítani fogja azokat. Az ő segítségével kapta meg a bécsi velencei követ májusban és júniusban írt jelentéseit.⁴

Soranzo további munkáját állandó megfigyelés és őrizet mellett kellett végezze, ezért még inkább rászorult hírszerzői és kémei segítségére. A hírszerzői munkát, amelybe nemcsak a kémkedés, a belső emberek vagy a szolgaszemélyzet lefizetése, hanem adott esetben gyilkosságok megszervezése is beletartozott, a *bailo* az úgynevezett *confidenté*jére bízta, aki a követség állandóan fizetett alkalmazottja volt. Giovanni Battista Ballarin,⁵ a *bailo* titkára

* A tanulmány a „Hétköznapi és birodalmi politika a Köprülü-restauráció idején” című OTKA K 109070 azonosítószámú projekt keretében készült.

¹ Még nem volt módomban átvizsgálni a velencei levéltár Dispacci di Costantinopoli összes vonatkozó fondját.

² A háborúról összefoglalóan lásd: Eickhoff, Ekkehard: *Velence, Bécs és a törökök*. Budapest, 2010.

³ Archivio di Stato di Venezia (a továbbiakban: ASVe), Senato, Costantinopoli, filza 127, fol. 707r.

⁴ Uo. 370r, 382r.

⁵ [http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-battista-ballarino_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-battista-ballarino_(Dizionario-Biografico)) (letöltés: 2016. május 10.); Preto, Paolo: *I servizi segreti di Venezia*. Milano, 1999. 237–238., 253.,

több ízben is adott megbízatást – mai szóhasználattal élve – célzott likvidálásokra, amelyeket általában mérgezéssel hajtottak végre.⁶ 1655 januárja és márciusa között három veszélyessé váló renegátot likvidáltak ezen a módon. Az akció szervezője egy Locatelli nevű ferences szerzetes volt, az egyik végrehajtója pedig egy Zacuti nevű zsidó renegát. A szerencse forgandóságát mutatja, hogy néhány évvel később, 1659-ben Zacuti testvérét, Giuseppét kellett Ballarinak megmérgeztetnie, mivel egy meg nem kapott rabszolga miatt vádaskodni kezdett a dívánban a velenceiek ellen. A gyilkosságra egy esküvői ebéd adott alkalmat.⁷

A *confidente* alkalmazását az *Inquisitione di Stato* vagy a dózse és a Szenátus feje felett az államot ténylegesen kormányzó *Consiglio dei Dieci* hagyhatta jóvá.⁸ A kandiai háború időszakában ki kell emelnünk a dán származású Giovanni Andrea Scoccardit (eredeti neve Hans Andersen Skovgaard), aki Padovában végzett orvosként, majd a moldvai vajda udvarában kapott állást. Innen rendszeresen szállított híreket nemcsak a velenceieknek, hanem a császári rezidensnek is. Iașit valamikor 1647–1648-ban hagyta el, tehát éppen akkor, amikor az Isztambulban elszigetelt *bailonak* a legnagyobb szüksége volt a szolgálataira. Ennek ellenére először bizalmatlanul fogadták, mert a veje volt annak a Marc'Antonio Borisi fődragománnak, akit a velenceiek még 1620-ban árulással vádoltak meg, a törökök pedig kivégeztek.⁹

Soranzo helyzetén sokat nem tudott változtatni, mivel a *bailót* 1649 tavaszán börtönbe vetették, ahová Ballarin is követte. Ugyanekkor került börtönbe Giovanni Antonio Grillo fődragomán is, akit rövidesen ki is végeztek, és akinek a fiával, Ambrogioval Scoccardi még Moldvában ismerkedett meg. Ambrogio, aki egy időben Ruxandrának, Vasile Lupu moldvai vajda lányának a jegyese volt, moldvai kapcsolatrendszerén keresztül szintén segítette a velencei diplomáciát, majd miután a jegyessége kútba esett, visszatért szülővárosába, Sztambulba, ahol apja halála után a helyére lépve segítette a velencei követség munkáját.¹⁰

Ballarin titkár munkáját többek közt Giulio Cesare Alberti és Pietro Viarnuoli segítették, akik 1649 áprilisa és júniusa között továbbították a jelentéseket, majd a fentebb említett okok miatt ezt a feladatot Jean de la Haye portai francia követ (1639–1661) vette át, aki 1650 nyarától egészen 1653 februárjáig küldött, illetve továbbított tudósításokat Velencébe.¹¹

Mindebből láthatjuk, hogy Scoccardi és információs hálózata nélkülözhetetlenné vált: ő és ügynökei általában elkerülték a börtönt, szabadon mozoghattak, és megtalálták a módját, hogy információt csempésszenek a börtönbe, illetve a francia követen és a császári rezidensen keresztül kijuttassanak jelentéseket Velencébe.

Scoccardi mellett az *Inquisitori di Stato* és a *Consiglio dei Dieci*, a hírszerzéssel kapcsolatos ügyekben érdekelt két velencei intézmény 1650 novemberében engedélyezte, hogy a dánon kívül rendszeres fizetés mellett az egykori scioi konzult, Balzarinit, és egy általam

351–352. A *confidentét* általában bizalmasként fordítják, ez azonban nem írja le kielégítően sem a szerepüket, sem a tevékenységüket. Ehhez lásd az egyik boszniai oszmán tisztségviselő tanulságos esetének leírását. Madunic, Domagoj: *Csengizáde Ali pasa és az Oszmán Birodalom határmenti elitje a krétai háború alatt (1645–1669)*. Korall, 13. évf. (2012) 48. sz. 90–120.

⁶ Luca, Cristian: *Alcuni confidenti del bailaggio veneto di Costantinopoli del seicento*. Annuario. Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica, vol. 5. (2003) 306.

⁷ Luca: *Alcuni confidenti*, 303; Preto: *I servizi segreti di Venezia*, 351–352.

⁸ Luca: *Alcuni confidenti*, 299.

⁹ Luca: *Alcuni confidenti*, 301–302.

¹⁰ Luca: *Alcuni confidenti*, 308.

¹¹ Pedani, Maria Pia: *Elenco degli inviati diplomatici veneziani presso i sovrani ottomani*. Electronic Journal of Oriental Studies, vol. 5. (2002) No. 4. 44.

közelebből név szerint nem ismert dragománt, talán Lorenzo Paradát vagy az oszmán Arzenálban alkalmazott renegátot, Checco Morót is alkalmazzák.¹²

Soranzót és Ballarint hosszas huzavona után végül nem sokkal Scoccardi „állományba vétele” után, 1651-ben hazaengedték, így azonban Velence mindenféle hivatalos képviselő nélkül maradt Isztambulban. Ebből az időből a már említett de la Haye francia követ jelentéseiből értesülhetünk a portai ügyekről Velencében, illetve a bécsi követüktől, aki a császári rezidensek jelentéseit rendszeresen megszerezte, és azok híreit továbbította. Nem sokkal később Ballarin újabb megbízást kapott: a Velence és a Porta közötti békétárgyalásokra kellett elkísérnie Giovanni Cappellot *ambasciatore* (rendkívüli követ) rangban.¹³ Jóllehet Capello és Ballarin megbízatásukat már az előző évben megkapták, a háborús viszonyok miatt csak 1653 januárjában érkeztek meg az oszmán fővárosba, a hatóságok azonban nem engedték be őket. Ez a helyzet a kandiai háború végéig fennállt, a velencei megbízottak csak Edirnébe, a szultánok nyári rezidenciájába kaptak belépési engedélyt. Ez a város volt Capello székhelye egészen 1654-ig, majd pedig Ballariné is egészen 1666-ban bekövetkezett haláláig. Hazautazásáig 1660-tól nagykancellári rangban vezette a velencei diplomáciai ki-
rendeltséget.

Közben Scoccardi 1656-ban meghalt, a helyét pedig Giovanni Mascellini da Pesaro vette át, aki Scoccardi egyetlen lányának, Elenának volt a férje, és talán a legnagyobb karriert futtatta be, mivel IV. Mehmed szultán (1648–1687) családjának háziorvosa lett. Hasonlóan a többi, már említett dragománhoz, illetve *confidenté*hez, velencei szolgálata előtt ő is a havasalföldi vajdák udvarában szolgált hosszabb ideig orvosként. De ebben a minőségében sem feledkezett meg Velencéről, és szállította a híreket (ahogy a császári követségnek is).¹⁴

Ballarin más úton is igyekezett megerősíteni portai jelenlétét: Scoccardi halála után egyik ügynökét, Cesare Balbit próbálta bejuttatni az oszmán fővárosba kereskedőnek álcázva, hogy az ott lévő dragománok munkáját segítse, és természetesen híreket szerezzen. Az érintett dragománok közül kettőnek ismerem a nevét: az egyiket Olivierinek, a másikat Lorenzo Paradának hívták.¹⁵ A kereskedők, dragománok mellett a velenceiek valószínűleg igénybe vették a szolgaszemélyzet tagjainak segítségét is, természetesen megfelelő anyagi ellentételezés fejében. Ennek gyakorlatába nyújt betekintést egy érdekes kimutatás, amely Ballarintól kezdve Alvise Molin rendkívüli követ megbízatásáig, 1671-ig – tehát nagyjából a kandiai háború teljes időszakára vonatkozóan, amikor nem működött rendes velencei képviselő az oszmán fővárosban – tekinti át azokat a költségeket, amelyek a dragománok és egyéb szolgaszemélyzet alkalmazásával kapcsolatban merültek fel. A kimutatás szerint az 1654 és 1671 közötti időszakban a dragománok 35 829 zecchinót hiteleztek a velenceieknek, akik a pénzből többek közt a már említett, kivégzett Grillo lányait vagy a többi, velencei szolgálatban álló dragomán, Borisi, illetve Scoccardi *confidente* lányait fizették, illetve szakácsnők, mosónők, takarítónők szolgálatait finanszírozták. Egy másik kimutatás a Köztársaság által a dragománoknak és egyéb javadalmazottaknak ugyanebben az időszakban kifizetett összeget tartalmazza 34 882 zecchino értékben. A különbség tehát mindössze 1000 zecchino. Az utóbbi kimutatásból azt is megtudjuk, hogy nem havonta, hanem három havi

¹² Preto: *I servizi segreti*, 253.

¹³ Eickhoff: *Velence, Bécs és a törökök*, 112–113. Portai relációban az *ambasciatore* rendkívüli követet jelent, mivel a rendes sztabuli követ neve mindig és kizárólag *bailo*.

¹⁴ Luca: *Alcuni confidenti*, 304.

¹⁵ ASVe, Senato, Costantinopoli, filza 144, fol. 173v.

részletekben fizettek nekik, de például a már említett Scoccardi *confidenteként* havi 25 réal fizetést kapott.¹⁶

A továbbiakban röviden felvázolom, hogy a kandiai háború idején a körülmények megváltozása milyen hatással volt a megszokott ügymenetre, illetve le lehet-e vonni valamilyen következtetést a jelentések tartalmát illetően. A velencei követek, éppen úgy, mint a pápai nunciusok, heti rendszerességgel írtak, sőt ilyenkor általában nem is csak egy levelet küldtek el. A válaszok, akár Rómából, akár Velencéből szintén heti rendszerességgel érkeztek. A követek sokszor mellékeltek az általuk megszerzett dokumentumokat. Ha a velencei levéltár portai jelentéseket őrző Costantinopoliti fond alapján megállapítható, látható, hogy a kandiai háború kitörése után ezeknek a mellékleteknek a száma radikálisan csökkent. Ennek az egyik oka az lehet, hogy a Köztársaság információs hálózata a *confidentek* és az általuk fizetett kémek munkája ellenére már nem működött olyan jól, mint korábban. Az információ-áramlás azonban bizonyosan nem szakadt meg, hiszen Ballarin titkári, majd nagykancellári rangban Edirnéből folyamatosan, mondhatni, a korábbi rendszerességgel küldte jelentéseit Velencébe. Tevékenységét megkönnyítette, hogy viszonylag szabadon mozoghatott, amit természetesen ki is használt. Ugyanerre az időszakra vonatkozóan a császári rezidenseknek a bécsi Turcica anyagban őrzött jelentései mellett nagyszámú mellékletet, portai jelentést, beszámolót találunk főleg olasz és latin, kisebb részben német nyelven. Vagyis ezek az iratok a Habsburg-rezidensekhez eljutottak, Ballarinhoz azonban nem, ezért aztán továbbítani sem tudta őket. Egyelőre nem tudok kielégítő magyarázatot adni erre a jelenségre.

Ami a postát illeti, egyszerre több példányban, különböző személyekkel és különböző utakon igyekeztek eljuttatni a jelentéseket a címzettekhez. A mi esetünkben Velence irányába alapvetően három útvonal létezett, de ezt használták a császári rezidensek is: az egyik Dalmácián, a másik a Magyar Királyságon (Budán) át, a harmadik pedig az erdélyi fegyedelemsegen keresztül vezetett. Mint ahogy fentebb már utaltam rá, a legbizonytalanabb a Budán keresztül működő postai útvonal volt, a törökök ezt tudták a leginkább akadályozni, mert ez egészen sokáig oszmán területen át vezetett, ráadásul szárazföldön.

A fontosabbik útvonal a dalmáciai volt, amelynek központjaként Ragusa szolgált.¹⁷ A város viszonylagos függetlenséget élvezett a Portának fizetett éves adóért cserébe. De már a 15. században a velenceiek információs központnak használták, ez a szerepe pedig különösen felértékelődött az 1570–1573 közötti ciprusi háború idején. A velencei titkos szolgálatról monográfiát író Paolo Preto szerint a kandiai háború időszakában tulajdonképpen az 1570–1573-as „protokoll” lépett érvénybe, azaz míg Sztambulba kémeket küldtek, addig az oszmán fővárosból áramlani kezdtek a kereskedők jelentései. A kémtevékenység és a jelentések továbbításának irányító központja Ragusa volt, ahol a bennünket érdeklő időszakban két velencei ügynök, Francesco és Vincenzo Bolizza bejuttatták megbízottaikat a város szénátusába, és kémeket rekrutáltak az oszmán fővárosba. A raguzai kapcsolatot fontosságát jelzi, hogy Ballarinnak is volt egy raguzai dragománja, akin keresztül híreket tudott hazaküldeni. A hálózat működésének hatékonyságát mutatja, hogy a törökök hiába tiltották az üzenetek továbbítását, hiába ölték meg a futárokat, nem sikerült elzárniuk az utat az információk áramlása előtt, a kezükbe került jelentéseket pedig képtelenek voltak desifrizálni.¹⁸

¹⁶ ASVe, Senato, Costantinopoli, filza 156, fol. 120rv., 291v–292r.

¹⁷ Kunčević, Lovro: *Janus-arcú szuverenitás. A kora újkori Raguzai Köztársaság nemzetközi státusza*. Korall, 13. évf. (2012) 48. sz. 5–32.

¹⁸ Preto: *I servizi segreti*, 251–253.

Kutatásaim szempontjából a fontosabbik az erdélyi útvonal, amiről viszont jelenleg jóval kevesebbet tudunk, mivel nem ismerjük sem a futárok, sem pedig a kémek nevét. Ennek feltehetően az lehet az oka, hogy Velenice ebben az irányban nem épített ki olyan információs hálózatot, mint Ragusa felé, hanem két vajdaságban a meglévő kapcsolatrendszerét használta fel az információk továbbítására. Ezt könnyen megtehetette, hiszen – mint láttuk – a velenicei szolgálatban álló *confidenték* korábban moldvai, illetve havasalföldi szolgálatban álltak. Ezt bizonyítja az is, hogy az információs hálózat mellett nemzetközi diplomáciai téren is szoros együttműködés alakult ki a Velenicei Köztársaság és II. Rákóczi György (1648–1660) között román közvetítéssel, különösen szerencsétlen lengyelországi hadjárata után.

A vesztés hadjáratot követően a fejedelem kétségbeesetten próbált segítséget szerezni, és szakítva korábbi külpolitikai vonalvezetésével, a katolikus hatalmakhoz, a Pápasághoz és a Velenicei Köztársasághoz fordult. Ez mutatkozott meg azokban a diplomáciai akciókban is, amelyek keretében a fejedelem III. Radu Mihnea havasalföldi vajdával (1658–1659) együtt követtségeket küldött Rómába és Velencébe.¹⁹ A feladat végrehajtására boszniai ferencesek segítségét vették igénybe, akik nagyon jól beépültek a balkáni és a magyarországi hódoltsági társadalomba, és nemcsak misszióikat működtették a raguzai kereskedők támogatásával, hanem rajtuk keresztül könnyen és gyorsan el tudták juttatni leveleiket Rómába. Igen erős pozícióik voltak a két román vajdaságban, erdélyi központjuk pedig a Székelyföldön volt, a csíksomlyói kolostor, ahol egyébként jóval kevesebben voltak a boszniaiak. Az egyházi személyek és a kereskedők szerepe az információ megszerzésében és továbbításában azért volt nagyon fontos, mivel ők szabadon mozoghattak nemcsak az Oszmán Birodalmon belül, hanem azon kívül is.²⁰ Velenice korán felfigyelt a ferencesekben rejlő lehetőségekre; Ballarin például nagy hasznát vette a fentebb már emlegetett Giovanni Locatelli, a sztambuli Szűz Mária konvent gárdiánja szolgálatainak, aki nemcsak velenicei titkos ügynök volt, hanem még a mérgezés specialistája is.

A Köztársaság bécsi követén keresztül is megpróbált újabb hírcsatornát kiépíteni az erdélyi fejedelemség felé. Egy Carlo Vasis nevű ferencset küldtek volna Erdélybe, aki feltehetően *corrispondenteként*²¹ küldte volna tudósításait Bécsen keresztül Velencébe, és való-

¹⁹ Ennek gazdag dokumentációját lásd: Cioranescu, Alexander (ed.): *Documente privitoare la domnia lui Mihail Radu (1658–1659)*. București, 1934.

²⁰ A boszniai ferencesek, illetve Ragusa szerepéről összefoglalóan lásd: Molnár Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647)*. (Humanizmus és reformáció 26.) Budapest, 2002. passim.

²¹ Itt szeretném megjegyezni, hogy a *corrispondente* szakirodalomban rögzült „levelező”-ként való magyarítást meglehetősen problematikusnak tartom. A *corrispondente*, legyen bármilyen követség alkalmazottja is, nem egy foglalkozást, hanem egy tevékenységet, vagy ha úgy tetszik, modern kifejezéssel élve alkalmazást jelentett. Fő feladata nem a levelezés volt – a 17. században ugyan milyen más módon tartották volna a kapcsolatot? –, hanem a hírek beszerzése, megírása és továbbítása. Tehát ebből a szempontból a *corrispondente* egyébként figyelmen kívül hagyott második jelentése, ha már ragaszkodunk a szótárhoz, a tudósító, (a mai olaszban a külföldre akkreditált, foglalkozásukra nézve újságírókat ezzel a szóval illetik) pontosabb lenne. A *corrispondente* tehát igen szerteágazó tevékenységet ír le, amelynek űzője lehetett világi vagy egyházi személy, nemes, polgár, katona stb., teljesen függetlenül attól, hogy milyen társadalmi rangban állt, vagy mi volt egyébként a foglalkozása. A *corrispondentéhez* hasonlóan a fentebb említett *confidente* is bizalmi állás volt (a *corrispondenténél* még inkább), és ugyanúgy nem foglalkozásnak, hanem tevékenységnek minősül. Éppen ezért szerencsésebbnek érezném, ha a *confidentéhez* hasonlóan, éppen a feladatkör nehéz körülhatárolhatósága miatt, nem fordítanánk le, hanem meghagynánk az eredeti formát.

színűleg ő lett volna az összekötő a Portán és a román vajdaságokban működő velencei ügynökök között. Ily módon pedig létrejött volna egy olyan hírhálózat, amely hatalmas körként fogta volna át a dél- és kelet-közép-európai térséget, a kezdő és a végpontja is Velence lett volna. Vasis missziója azonban nem valósult meg, nem egészen világos, hogy miért nem tudott Erdélybe bejutni.²²

A Velencei Köztársaság tehát elsőrangú hírszerző szolgálatot tartott fenn a tárgyalt időszakban, amelyhez hasonlóan elsőrangú postaszolgálat is tartozott. Bár a huszonnégy évig tartó, egyenlőtlen feltételekkel vívott háborút a törökök megnyerték, az információs háborúban Velencének olykor sikerült riválisa fölé kerekednie.

TAMÁS KRUPPA

The information channels of Venice and its connections with the Porte during the War of Candia

The outbreak of the Cretan War had an immediate effect on the Venetian-Ottoman relations. The Venetian embassy was closed, and diplomatic relations were maintained at a lower level through occasional missions as well as secretaries acting as envoys. For a long time, Giovanni Battista Ballarin occupied this post, whose task was to continue collecting news and forwarding them to Venice. In this job, he received a lot of help from the ambassadors of other powers, especially that of the emperor and the French monarch, while his “confidente” also played a key role as he was tasked not only with gathering intelligence but also with the liquidation of persons, often former informants, who had become troublesome. Yet, such actions required the approval of the organizations of the Venetian state, namely that of the Inquisitione di Stato and the Consiglio dei Dieci. The most important route through which the news traveled went along the Dalmatian coastline, with Ragusa being in its center. We also know of other routes, one passing through Buda and another one through Transylvania. An interesting and so far not completely known piece of information related to this is that the Republic made an attempt to construct an information highway passing through Transylvania and Vienna, but ultimately failed to realize this project.

²² ASVe Senato, Costantinopoli, filza 112, fol. 218v., 270v., 284r., 294r., 315r., 325r., 389r–391r.; filza 113, fol. 49rv., 72r., 239v–240r., 374v. Vasis tevékenységéről lásd: Tóth, István György (ed.): *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania III (1572–1717)*. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes 4.) Roma–Budapest, 2005. 2230–2233.

ÖZGÜR KOLÇAK

Walter Leslie Habsburg-követ látogatása a Portán

*Diplomáciatörténeti adalékok (1665–1666)**

Az 1664. augusztus 10-én aláírt vasvári békeszerződés az 1663–1664. évi háború sebeit orvosolni igyekvő oszmán és Habsburg-állam számára azt jelentette, hogy politikai és diplomáciai kapcsolataik ismét békés mederbe terelődnek. A tíz cikkelyből álló békeszerződés utolsó cikkelye egy húsz évre szóló békeidőszakot határozott meg, ugyanakkor azt is lefektették, hogy a háborút lezáró feltételek rendezésére négy hónap elteltével nagyköveteket küldjenek egymáshoz, ami az oszmán fél számára diplomáciai értelemben különleges jelentőséggel bírt. Ezzel együtt I. Lipót német-római császár és magyar király (1657–1705) elrendelte, hogy a Portára induló követ a barátság jeleként kétszázezer tallér (*kara gurus*) értékű drága ajándékot és pénzt vigyen magával.¹

Mivel a békeszerződés *de facto* háborús kártételről szólt, az oszmán állam arra törekedett, hogy felgyorsítsa a diplomáciai ügyintézkedést. Az 1663–1664. évi hadjáratok szerdárja, Köprülüahmed Fázil Ahmed pasa nagyvezír (1661–1672) 1664 telét azért töltötte Belgrádban, hogy így is nyomást gyakoroljon a Habsburg-kormányzatra.² A híres Köprülü Mehmed nagyvezír (1656–1661) fia abban reménykedett, hogy a Habsburgok ajándéka nagyon rövid időn belül megérkezik oszmán földre. Ezért aztán 1665. május 15-én, amikor a Habsburg-követ még csak éppen útra kelt Bécsből, Belgrád elé kimenve felállított egy, a követ fogadására alkalmas sátrat.³ Kétségtelen, hogy a Habsburg-követ jövetelét az oszmán udvarnak szánt ajándékokkal a nagyvezír sikereként könyvelték el, és ez az oszmán politikai színtéren erősítette a Köprülü családot ellenfeleivel szemben.⁴

* A tanulmány az Isztambuli Egyetem Tudományos Kutatási Projektek Koordinációs Osztálya (Isztambul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi) által támogatott 29786-os számú projekt keretein belül valósult meg.

¹ A békeszerződés vonatkozó részének oszmán szövege: „vâkı‘ olan dostluk nişânesi içün iki yüz bin kara kuruş deger bahâ pişkeş ve hedâyâ”. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (a továbbiakban: BOA), İbnülemin-Hariciye 408. Az eseményekre lásd: Huber, Alfons: *Österreichs diplomatische Beziehungen zur Pforte, 1658–1664*. Archiv für Österreichische Geschichte, Bd. 85. (1898) 2. Hälfte. 509–587.; Angeli, Moritz von: *Der Friede von Vasvár (Beiträge zur vaterländischen Geschichte)*. Mitteilungen des k. (u.) k. Kriegsarchivs, Folge 1–3. (1877) 1–36.; Wagner, Georg: *Das Türkenjahr 1664: Eine europäische Bewährung Raimund Montecuccoli die Schlacht von St. Gotthard-Mogersdorf und der Friede von Eisenburg (Vasvár)*. Eisenstadt, 1964. 430–484.

² Fázil Ahmed pasa szavai: „Gitsek belki ziyâde eglene. Emmâ kışla olsa bir gün ziyâde eglenmez”. Mühürdar Hasan Ağa’nın Cevâhîrî’t-Tevârîh’i. Haz.: Abubekir Siddık Yücel. PhD disszertáció. Kayseri, Erciyes Üniversitesi, 1996. 286.

³ Zühdi, Mustafa: *Ravzatü’l-Gazâ*. İstanbül Üniversitesi, Tarih Yazmaları. Nr. 2488, fol. 59v–60r.

⁴ A Habsburg-követ, Walter Leslie késése nyugtalanította az őt Belgrádban váró Fázil Ahmed pasát. Zühdi: *Ravzatü’l-Gazâ*, fol. 59r–60v. Lásd még: „Ale’l-husûs hünkâr yanında olanlar dahi bir alay

A másik oldalon, a Habsburg-kormányzat számára az oszmánokhoz fűződő kapcsolatok mielőbbi és megbízható mederbe terelése vált stratégiai fontosságúvá. Mióta I. Lipót tudomást szerzett IV. Fülöp spanyol király (1621–1665) egészségi állapotának gyors romlásáról, számolnia kellett a spanyol trón körül kirobbanó esetleges örökösödési háborúval. Lipót a harminc éves háború (1648–1648) óta a császárság iránti hűségét számtalanszor bizonyító Walter Leslie-t (1607–1667) tartotta a legmegfelelőbbnek a nagyköveti feladatra. Az 1632 tavaszán az osztrák Habsburgok szolgálatába lépő skót tisz 1634-ben – három évvel azután, hogy áttért katolikus hitre – birodalmi gróffá emelkedett, 1655-ben pedig Lipót titkos tanácsosai között találjuk. Leslie, amikor megkapta a Portára szóló nagyköveti kinevezését, előrehaladott korára hivatkozva vonakodva fogadta el. De Lipót ragaszkodása és a Madridból küldött Aranygyapjas rend elégnak bizonyult a közel hatvanéves, idős katona és diplomata meggyőzésére.⁵

I.

A Habsburg-követ 1665. május 25-én Bécsből népes kísérettel indult el, amelyben nagy számban kaptak helyet különböző nemzetek leszármazottai. Ha sokszor nem is lehet minden kérdést a kívánt mértékben tisztázni, Leslie diplomáciai küldetésének története megismerhető a követ mindennapjait lejegyző utazási naplóból, és ez alapján jól követhető, hogy a császári delegáció mikor és hol tartózkodott.⁶ A küldöttség az oszmán határ felé haladva május 28-án azt a hírt kapta, hogy két napon belül sor kerül a két udvart képviselő nagykövetek kicserélésére Komáromnál. Az oszmán követnek, Kara Mehmed pasának⁷ ek-

nâ-hemvâre sözler söyleyüp ser-‘asker ve vezîr-i a‘zamî kesindi itmekde bunda çok söz söylenidi”. Cevâhirü’t-Tevârîh, 287.

⁵ *Historical Records of the Family of Leslie from 1067 to 1868-9. Collected from Public Records and Authentic Private Sources.* Ed. by Leslie, Colonel. Edinburgh, 1869. 241–251.; Schwarz, Henry Frederick: *The Imperial Privy Council in the Seventeenth Century.* Cambridge, 1943. 276–277. Walter Leslie-nek a harmincéves háborúban szerzett hírnevéről, az Albrecht von Wallenstein-féle merényletben játszott szerepéről és a Habsburg politikai életben való felemelkedéséről lásd: Worthington, David: *Scots in Habsburg Service, 1618–1648.* Leiden–Boston, 2004. 131–272. Philip Steiner azt írja, hogy mielőtt kijelölték volna az oszmán fővárosba menő követségre, a skót nem élte a főúri államférfiak életét, illetve a Habsburg-udvarnak tett szolgálataival már nem foglalkozott. I. Lipót 1665. március 6-án a személyes jelenlétében lezajló ünnepséggel kívánt Leslie számára megbecsülést és elfogadottságot biztosítani. Steiner, Philip: *Die hasbsburgische Großbotschaft unter Walter Leslie anhand des Reiseberichts des jesuitischen Gesandtschaftskaplans Paul Tafferner (1665/66).* In: Sperl, Karin – Scheutz, Martin – Strohmeyer, Arno (Hrsg.): *Die Schlacht von Mogersdorf/St. Gotthard und der Friede von Eisenburg/Vasvár 1664. Rahmenbedingungen, Akteure, Auswirkungen und Rezeption eines europäischen Ereignisses.* Eisenstadt, 2016. 245.

⁶ A naplót vagy Doktor Johann Metzger készítette, vagy az ő környezetéből valaki (a napló kézírása például a küldöttség belgrádi napjait követően megváltozott). A napló két részben maradt fenn. A kézirat első, 1665. május 29-től június 17-ig tartó része megtalálható: Österreichische Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Türkei I. Karton (a továbbiakban: Kt.) 138. Konvolut (a továbbiakban: Konv.) 1. fol. 216r–226v. Az 1665. június 18-tól 1666. február 20-ig tartó második rész pedig: ÖStA Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA) Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 6r–20v. Doktor Metzger tizenhat évvel korábban Rudolf Schmid zum Schwarzenhornnal együtt már egyszer járt Isztambulban. Hammer, Joseph von: *Geschichte des Osmanischen Reiches.* Bd. 6. Pest, 1830. 166.

⁷ A bosztandzsik (a szultáni testőrség, eredetileg kertészek tagja) közül való Kara Mehmed agát Merzifonlu Kara Musztafa pasának, a nagyvezír helyettesének („rikâb-ı hümayûn kaymakamı”) ajánlására nevezték ki a Habsburg-udvarba küldendő követségre. 1665. október 30-án Kara Mehmed

kor nem volt más embere a hivatalos eljárásra vonatkozó hírek közvetítésére, mint az oszmán–Habsburg-diplomáciában jártas Franz von Mesgnien-Meninski.⁸ Leslie haladását siettetve nem állt meg Győrben, hanem egyenesen Komárom felé vette útját. A követséget, amely május 29-én reggel a városhoz érkezett, a közel egy évvel korábban lezárult háború egyik generálisa, Louis-Raduit de Souches üdvözölte. Leslie, miután értesült arról, hogy Kara Mehmed pasa a határon várja őt, még egy levelet küldött a közvetítői feladatot ellátó Meninskivel, amelyben tudatta az oszmán hatóságokkal, hogy a következő napon ő is a találkozási helyen lesz.⁹

Leslie-t és Mehmed pasát május 30-án a Komárom közelében fekvő Szőny-nél (*Szön, Karye-i Sun, Sennack*) hivatalos procedura közepette cserélték ki. Mindez ünnepélyes keretek között, mindkét részről sok személy jelenlétében és rendkívül körültekintő módon zajlott le. Souches parancsot kapott, hogy az oszmán követnek a császárság területén kíséretet biztosítson, míg Leslie átvételéért a határon a székesfehérvári szandzsákbég, Hadzsi Musztafa pasa felelt. A küldöttségek találkozási helyén jelen lévő korabeli történetírók mindegyike – akiknek történeti munkái fenn is maradtak – a részletekben jelentkező néhány eltérés ellenére egyetért abban, hogy a követcsere a diplomáciai szokásjognak és protokollnak megfelelően zajlott. Kara Mehmed pasa, aki Bécsből való visszatérése után az oszmán udvar számára írásbeli jelentést tett,¹⁰ és John Burbury is, aki a Habsburg-küldöttségben helyet foglaló, angol származású Henry Howard nevében írt az eseményekről,¹¹ továbbá a küldöttség önkénteseinek egyike, Johann Theodor von der Reck is¹² arról számolt be, hogy abban a pillanatban, amikor a csapatok a határon meghatározott távolságban felsorakoztak, a követek a melléjük adott kíséreléssel egymás felé gyalogoltak.

Mühürdâr Haszân aga azt írta, hogy annak a dombnak a tetején, ahol a követek kicserélése zajlott, egymástól egyenlő távolságban három levert oszlop emelkedett az ég felé. Kara Mehmed pasa a Komáromnál zajló hivatalos követcsere kapcsán beszámolójában azt állította: azzal, hogy a „hitetlen követnél” egy kicsit később ért a közepre felállított oszlophoz, valójában saját méltóságát kívánta kimutatni, és ezáltal az oszmán ház fensőbbiségét is

agát IV. Mehmed kegyéből a ruméliai beglerbégi méltósággal jutalmazták, pasa lett, és a követségi feladata ellátására 800 000 akce készpénzt kapott a szultántól. Abdurrahman Abdi Paşa: *Vekâyi-nâme. Osmanlı Târîhi (1648–1682). Tahlil ve Metin Tenkidî*. Haz.: Fahri Ç. Derin. İstanbul, 2008. 173–175.

⁸ Franz von Mesgnien-Meninski (1624–1698) orientalista, szótárkészítő.

⁹ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 138. Konv. 1. fol. 216r.

¹⁰ Kara Mehmed pasa jelentése megtalálható Abdurrahman Abdi pasa *Vekâyi-nâme*-jében, amit a szultán parancsára mellékeltek a munkához: Abdurrahman Abdi Paşa: *Vekâyi-nâme*, 229–236. Emellett a pasa követi jelentése a legpontosabb és leghiánytalanabb másolatban megtalálható: Mühürdar Hasan Ağa: *Cevâhirü't-Tevârih*, 298–305. Az állami könyvtár Ali Emiri gyűjteményének 846. számú másolata Rásid Efendi *Târîhi*-jéből való átvétel. Mehmed Rásid: *Târîhi*. I. Cilt. İstanbul, 1282/1865. 120–125. Findiklî Mehmed aga a művében a jelentésnek egyéb másolatait is megadja: *Silahdâr Târîhi*. I. Cilt. İstanbul, 1928. 403–409. Ennek a latin betűs átiratát lásd: Mühürdar Hasan Ağa: *Cevâhirü't-Tevârih*, 299.

¹¹ Burbury, John: *A Relation of a Journey of the Right Honourable My Lord Henry Howard*. London, 1671. 67.

¹² Johann Theodor von Reck úti feljegyzéseit, amelyek első részei levél formában íródtak, míg a második fele egy napló, Reinhard Lüdicke publikálta: Lüdicke, Reinhard (Hrsg.): *Eine Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel 1665–66. Aufzeichnungen des Freiherrn Joh. Theod. v. Reck im Freiherrlich-Landsbergischen Archiv des Hauses (Dren-)Steinfurt*. Zeitschrift für vaterländische Geschichte (Westfalens), Jg. 64. (1906) Bd. 1. 191–247.

nyilvánvalóvá tette.¹³ Evlija Cselebi tudatában volt annak, hogy az oszmán követ, akinek a kíséretéhez tartozott, kissé erőszakos és békétlen személyiség volt. Sőt, neki az oszlophoz érkezéssel kapcsolatban az az értelmezés is a fülébe jutott, hogy ha a követek közül az egyik a másíknál hamarabb lép az ellenfél uralkodó földjére, az a diplomáciai szinten a másik számára a vereséggel egyenértékű. Ám valójában nem is úgy történtek a dolgok, ahogy Kara Mehmed pasa állította, mert a protokollért felelős hivatalnokok józanságának köszönhetően a két követ az elvárt módon viselkedett.¹⁴ Ahogy azt a Habsburg-küldöttséghez tartozó Paul Tafferner leírta: a két követ egyszerre ért az oszlophoz. Walter Leslie a jobb kezével, míg ugyanabban a pillanatban Kara Mehmed pasa a bal kezével fogta meg azt.¹⁵ Majd az oszlopnál találkozó követek kezét fogtak, és kölcsönösen jó szándékú beszélgetést követően probléma nélkül befejeződött a ceremónia.¹⁶

Az a terület, ahol a követcsere lezajlott, az oszmán politikai-katonai-kulturális emlékezetben fontos helyet foglalt el. Ez abból is látszik, hogy I. (Nagy) Szülejmán szultán (1520–1566) nyugati hadjáratait követően az oszmán és a Habsburg uralkodók területeit kijelölő „határvonal” az oszmánok szemében saját világuk természetes és törvényes végét is kezdte jelenteni. Maga Evlija Cselebi munkájában a Mehmed pasa és Leslie kicseréléséről szóló résznél azt írja, hogy a határjelölő oszlopokat még Szülejmán szultán idejében, Esztergom és Székefehérvár elfoglalásának napjaiban helyezték el Komárom közelében, azon a dombon, ahol sátrat vertek.¹⁷ Az oszmán szemléletet tekintve valószínűleg korábbi történelmi példák is említhetők, de legalábbis a 17. század első felében tevékenykedő Abdülkadir Efendi, a birodalom nyugati hatáiról írva, a béke megőrzésének igazolásaként értelmezte, hogy az oszmánok nem lépik át Gázi Szultán Szülejmán Hân határait („Gâzi Sultân Süleymân Hân sinurlarından”).¹⁸ Az oszmán gondolkodásban az 1664. évi szentgotthárdi vereséget követően a Szülejmán szultán által megrajzoltnak vélt határnak még nagyobb jelentőséget tulajdonítottak. Az angol követségi titkár, Paul Rycaut az oszmán táborból fülébe jutó híreket átvéve azt írta, hogy miközben a hadjáratban kimerült és vereséget szenvedett oszmán katonák fennhangon elégedetlenkedtek, elkezdték mondogatni, hogy az egész ausztriai hadjárat megindítása jogtalan volt. A nyugtalan és lelkiileg összetört katonaság által sorolt okok egyike pedig az volt, hogy nem maradtak hűek a Szülejmán szultán idejében tett eskühöz és fogadalomhoz. Azaz a Rába folyón való átlépés nem volt más, mint a szent padisah emlékének nyilvánvaló megsértése.¹⁹ Ezek a panasszal terhelt kifogások az ütközetben

¹³ Mühürdar Hasan Ağa: *Cevâhirü't-Tevârih*, 299.

¹⁴ Derviş Mehmed Zillî: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 7. Kitap. (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini.) Haz.: Dağlı, Yücel – Kahraman, Seyit Ali – Dankoff, Robert. İstanbul, 2003. 79.

¹⁵ Tafferner, Paul: *Curiose und eigentliche Beschreibung des Von Ihro Röm. Käys. Maj. an den Türkischen Hoff abgeschickten Gross-Botschaffters*. Wien, 1672. 18–20.

¹⁶ A követségi küldöttségek határon való találkozásáról lásd: ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 138. Konv. 1. fol. 216r–v.; Burbury: *A Relation of a Journey*, 66–69.; Derviş Mehmed Zillî: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* 7., 77–80.; Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 18–20.; Mühürdar Hasan Ağa: *Cevâhirü't-Tevârih*, 298–299.

¹⁷ Derviş Mehmed Zillî: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* 7., 78–79.

¹⁸ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*. Yay. Haz.: Yılmaz, Ziya. I. Cilt, Ankara, 2003. 7.

¹⁹ Rycaut, Paul: *The History of the Turkish Empire, from the Year 1623, to the Year 1677. Containing the Reigns of the Last Three Emperors, viz. Sultan Morat, or Amurat IV. Sultan İbrahim and Sultan Mahomet IV, his Son, The Thirteenth Emperor, now Reigning*. Printed by Baffet, J. D. for Tho. – Clavell, R. – Robinson, J. – Churchill, A. London, 1987. 158.

legyőzött sereg katonáinak mentségkereséséből fakadhattak. Azonban annyi világosnak tűnik, hogy volt egy csoport, amely az oszmán hadseregben és a politikai színtéren kezdettől fogva távol állt a Köprülü család céljával kitűzött ragadozó (mint a „súlyom”), azaz hódító politikától. A szentgotthárdi vereség által teremtett átmeneti negatív hangulat pedig ezeket a személyeket arra bátorította, hogy még merészebben hangoztassák a Köprülüvel szembenálló nézeteiket. Ezen személyek egyike volt Evlija Cselebi is, aki rá jellemző stílusban emlékeztetett arra, hogy Szülejmán szultán megátkozta azokat az utódait, vezíreit és katonáit, akik arra vetemednének, hogy átlépjék a két birodalom közötti határokat; és szerinte 1664 nyarán a több ezer oszmán katona és tiszthaltálát az okozta, hogy nem törődtek ezzel az átokkal.²⁰

II.

Walter Leslie és kísérete Vácról továbbindulva június 1-jén érkezett meg Budára. Az oszmán–Habsburg kapcsolatok fenntartásában Buda mint vilajetközpont fontos helyet foglalt el. Ezért Fázil Ahmed pasa – a korábban az apja kethüdajaként (ügyvivő) és mühürdárjaként (pecsétőr) tevékenykedő Haszán aga szerint – a német népet elég jól kiismerő Gürdzsü Mehmed pasát nevezte ki a budai kormányzóságba.²¹ Gürdzsü Mehmed pasa a Bécsbe igyekvő oszmán követet is fogadta, és a Köprülü család elvárásainak megfelelő utasításokat adott neki. A budai beglerbég kethüdája és a budai defterdár a határ túloldaláról érkező küldöttség tiszteletére ünnepség rendezését kezdeményezte. A kethüda neve jelenleg nem ismert, de nagy valószínűséggel ugyanarról a személyről van szó, aki az egy évvel korábbi szentgotthárdi csatában azok között volt, akiknek sikerült a Rábán átkelniük. A folyó túloldaláról hozott levágott fejekért pedig jutalmat is kapott a kincstárból.²² Leslie-t a Duna partján felállított, éjszakai szállásul szolgáló sátrához kísérték, a Habsburg-követ sátorig vezető útjának két oldalán oszmán lovasok és gyalogosok sorakoztak fel.

Június 2-án az oszmán hadsereg táborában lévő Habsburg állandó követtől, Simon Renigertől²³ levél érkezett, amely Fázil Ahmed pasa Edirnébe való útjáról szóló információkat tartalmazott. A következő napon, június 3-án a küldöttség néhány tagja a kora reggeli órákban a budai váli (kormányzó, pasa) által küldött hatvan lóra felülve elindult Gürdzsü Mehmed palotájába. A Habsburg követségi titkár azt írta, hogy a váli az aznapi találkozáson az öt meglátogatók között hatvan kaftánt és emellett még negyven díszruhát („kušaklık”) osztott szét. Azonban ha ezeket a díszruhákat valóban mind kiosztották volna egy-egy embernek, ahogy Tafferner állítja,²⁴ akkor a budai válihoz menők legalább egy része esetében két-két embernek kellett volna egy lovon ülnie. A Duna-parton rendezett fogadási ünnepségre érkező Gürdzsü Mehmed pasa, bár azt a saját palotájában rendezték, úgy tűnik, nem

²⁰ Derviş Mehmed Zillî: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* 7., 78. Lásd még: Kolçak, Özgür: „...Cümle Palankaları Küffâr Aldı...”. 1663–64 Osmanlı–Habsburg Savaşında Dezenformasyon, Propaganda ve Siyasî İktidar. *Osmanlı Araştırmaları*, 43. (2014) 165–192.

²¹ Mühürdar Hasan Ağa: *Cevâhirü't-Tevârih*, 132.; Derviş Mehmed Zillî: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* 7., 59.; Gévay Antal: *A budai pasák*. Bécs, 1841. 41–42.

²² BOA, Kamil Kepeci (a továbbiakban: KK) 1960, 110.

²³ Simon Renigerről lásd: Cziráki, Zsuzsanna: *Zur Person und Erwähnung des kaiserlichen Residenten in Konstantinopel, Simon Reniger von Renningen (1649–1666)*. In: Cziráki, Zsuzsanna – Fundárková, Anna – Manhercz, Orsolya – Peres, Zsuzsanna – Vajnági Márta (Hsg.): *Wiener Archivforschungen: Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten in Wien*, István Fazekas. Wien, 2014. 157–164.

²⁴ Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 25.

igazán foglalkozott Walter Leslie-vel. A Habsburg-követnek meg kellett elégednie azzal, hogy az étkezés előtt rövid beszélgetést folytathatott a pasával, miközben átadták neki az I. Lipóttól és Wenzel Eusebius Lobkowitz hercegtől, az Udvari Haditanács elnökétől (1652–1665) küldött leveleket. A délutáni vendéglátáson Gürdzsü Mehmed pasa már nem vett részt.²⁵ Miközben Leslie a szolgálati idejük nagy részét Budán leélő oszmán tisztségviselők-nél diplomáciai látogatásokat tett, a Habsburg-küldöttség előkelő tagjai nem állták meg, hogy a város ásványvizeiről híres termálfürdőit meg ne nézzék.²⁶

A Habsburg-küldöttség június 16-án érkezett Szalánkeménre. Ezen a pihenőhelyen („menzil”) Leslie találkozott a Reniger feladatának átvételére készülő, milánói Johann Baptist Casanovával, és egyúttal megismerkedett Haszán agával is, akit az oszmán kormányzat azért küldött, hogy a küldöttség szükségleteit számba vegye. Tafferner, Burbury és von der Reck ugyan azt írták a küldöttség mellé műbásirnak (biztos) kinevezett Haszán agáról, hogy a padisah palotaszolgáinak egyike volt,²⁷ ez a személy nagy valószínűséggel a Fázil Ahmed pasa háztartásához tartozó agák közül érkezett.²⁸ Casanova és Haszán aga tudatták Leslie-vel, hogy Belgrádban abban a palotában fogják őt elszállásolni, ahol az oszmán hadsereg telelésekor a nagyvezír lakott. De a Habsburg-követ nem akart a városban maradni, és a több napig tartó győzködés ellenére is azt választotta, hogy a Duna partján, a hajók mellett állítsanak fel neki egy sátrat. Az oszmán igazgatás végül kész volt a követ kérését teljesíteni. A kincstár kiutalta a szükséges pénzösszeget a sátor és olyan berendezési tárgyak, mint szőnyeg, párna és takaró beszerzéséhez.²⁹ Sőt, már két nappal Leslie Szalánkeménre érkezése előtt, hogy lakhelyét még kényelmesebbé tegyék, különféle berendezési tárgyakat vásároltak.³⁰

Ettől az időponttól kezdve a nagykövetség jobb keze oszmán földön Haszán aga volt, aki június 18-án a követ tiszteletére ünnepséget rendezett a várostól tizenöt percnyi távolságban, a folyó partján felállított sátorban. A szerény fogadáson részt vett a belgrádi kajmakám és néhány más oszmán előjáró is. Ennek ellenére, úgy tűnik, Haszán aga töltötte be a házigazda szerepét. Miközben Haszán aga a sátorba invitált vendégeinek rózsavizet, sörbetet és kávét szolgált fel, a résztvevők kifejezték igényüket a vízpipa felfűtésére is. Leslie-t, aki továbbra is a várostól távolabb lakott, június 24-én meghívták az áldozati ünnep („kurban bayramı”) alkalmából Belgrádban rendezendő ünnepségekre. Az oszmán hatóságok a Habsburg-küldöttség jelenléte miatt még díszesebb ünnepséget rendeztek. Tafferner a küldöttség belgrádi napjairól szóló leírásában az áldozati ünnepségek vidám

²⁵ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 138. Konv. 1. fol. 217r–v. Von der Reck, aki tagja volt annak a Habsburg-csoportnak, akik június 6-án megjelentek Gürdzsü Mehmed pasa előtt, megfigyelte, hogy a budai váli, amikor Leslie-t fogadta, a Habsburg-követ felé lépett, de nem közelítette meg őt. Lüdicke: *Eine Gesandtschaftsreise*, 200–201. Evlija Cselebi 1665-ben, miközben a Bécsbe tartó oszmán követség útjának előkészületeivel volt elfoglalva, betért Budára, ahol találkozott Gürdzsü Mehmed pasával. Az oszmán utazó a budai válival kapcsolatos, meglehetősen negatív véleményét nem hallgatta el. Derviş Mehmed Zilli: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* 7., 59.

²⁶ Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 24–25. Burbury Budai megfigyeléseiről lásd: Burbury: *A Relation of a Journey*, 82–89.

²⁷ Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 43–44.; Burbury: *A Relation of a Journey*, 102.; Lüdicke: *Eine Gesandtschaftsreise*, 201.

²⁸ BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (a továbbiakban: MAD) 3240, 7. Haszán aga valószínűleg ugyanaz a személy, aki 1663-ban a Forgách Ádám katonái felett Párkánynál aratott győzelem után a foglyokat Esztergomba vitte. BOA MAD 3279, 373.

²⁹ BOA, KK 1960, 60., 66.

³⁰ BOA, Bâb-ı Defterî, Baş Muhasebe Kalemi (a továbbiakban: D. BŞM) 223, 41.

hangulatát hajlamos volt a követ városba érkezése alkalmából tartott felvonulásnak tulajdonítani.³¹ De a város kézműveseinek és a helyőrség katonáinak csoportjaiból kialakított felvonuló menet nem a Leslie tiszteletére rendezett ünnepség részét képezte. Burburynél azt olvashatjuk, hogy az oszmánok az áldozati ünnep fölötti örömük megosztása végett ágyúlövéseket adtak le a várból.³² Ugyanakkor a követségi titkár a június 24-i feljegyzései között nem tartotta fontosnak megemlíteni, hogy Leslie ezt a napot Belgrádban töltötte-e, és hogy az ünnepi felvonulást megtekintette-e vagy sem.³³

Reniger június 25-én érkezett levele tudatta Leslie-vel, hogy Fázil Ahmed pasa három héten belül várja Edirnében a Habsburg-küldöttséget.³⁴ Az oszmán kormányzat, hogy Leslie és kísérete útját megkönnyítse, 230 lovat küldött számukra. Az így meglehetősen zsúfolt tömeggé változó küldöttséget az ugyancsak a kormányzat által kinevezett csorbadzsi vezetése alatt álló janicsárok védelmezték.³⁵ Az oszmán kincstár – a korszakban érvényben levő diplomáciai szabályoknak megfelelően – vállalta a birodalom határain belül a hosszabb időre érkező Habsburg-követ ellátásának és elszállásolásának költségeit. Ezen kiadások hiánytalan dokumentációját szinte lehetetlen összeállítani; külön időt kellene fordítani azon adatok összegyűjtésére, amelyek arra vontkoznak, hogy a különböző alkalmakkor az egyes vilájetekből érkező befizetésekből miket használtak fel a Habsburg-küldöttség ellátására. De a megerőltető munka végén is meglehetősen bizonytalan lenne azoknak a pénzeknek a pontos útját megállapítani, amiket az oszmán hivatalok azért költöttek Leslie-re, hogy oszmán földön biztosítsák számára a minimális komfortot.

Azonban néhány olyan pénzösszegnek tudjuk követni az útját, amelyeket a központi kincstárból a Habsburg-követ nevére utaltak ki. Így például a Belgrád közelében lévő Hiszardzsikból („Hisarcık”) az Edirne előtti legutolsó menzilig, Musztafa Pasa Köprüsüig („Mustafa Paşa Köprüsü”) tartó harmincnégy napos úton a küldöttség tagjainak napi szükségleteiről szóló számlák szerint alapélelmiszereket és tüzelőt vásároltak. Az oszmán kincstári írnok a kifizetések kapcsán két, a Habsburg-küldöttséget kísérő, oszmán műbásírral számolt. Az egyikük a fent említett Haszán aga, a másik pedig az ekkor a Magas Porta („dergâh-ı âlî”) csavusai közé tartozó Haszán csavus volt.³⁶ A küldöttség biztonságáért felelős janicsártestület parancsnoka ténylegesen ez utóbbi volt, még akkor is, ha a követségi titkár egy Musztafa nevű csorbadzsiról írt.³⁷ De az is előfordulhat, hogy – annak ellenére, hogy a követségi titkár sorainak hitelességét nem lehet bizonyítani – három oszmán megbízott kísérte a küldöttséget. Az oszmán kormányzat, még mielőtt Leslie átlépte volna a birodalom határát, megkezdte az előkészületeket: 1665. április közepén a diplomata vendégek enni-, innivalójára és más szükségleteik kifizetésére 120 000 akcse előleget utaltak ki.³⁸ A kincstár május 30-án, a követcsere hivatalos napján kezdte el a német császár nagykövetének („elçi-yi kebir-i çasar-ı Nemçe”) a nafaka (az élelmezéshez szükséges pénzösszeg)

³¹ Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 54–55.

³² Burbury: *A Relation of a Journey*, 116–117.

³³ A Habsburg-követség Belgrádban töltött napjairól lásd: ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 138. Konv. 1. fol. 220r–223v.

³⁴ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 138. Konv. 1. fol. 222v.

³⁵ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 138. Konv. 1. fol. 223r. Tafferner eközben azt írja, hogy a Habsburg-küldöttségnek 130 lovat adtak. Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 50–51. Vö. Steiner: *Die hasbsburgische Großbotschaft*, 256.

³⁶ BOA, MAD 3240, 6–7.

³⁷ Vö. a 35. jegyzettel.

³⁸ BOA, D. BŞM 223, 37. (28 Ramazan 1075/1665. április 14.)

kifizetését, aminek első részlete 600 000 akce volt.³⁹ Még ha jelenleg a Leslie-nek ezt követően kifizetett összegek hiánytalan listáját nem is lehet pontosan rekonstruálni, azt tudjuk, hogy július végén 150 000, augusztus végén pedig közel 300 000 akcsét fizettek még neki.⁴⁰ Ugyanígy, amikor Leslie Isztambulban tartózkodott, a személyesen számára kifizetett otluk (széna) pénz feltehetően a rendelkezésére álló lovak takarmányszükségletének fedezésére szolgált.⁴¹

III.

A Habsburg-küldöttség július 28-án érkezett Musztafa Pasa Köprüszübe, ahol Leslie késő estig beszélgetett a fogadására ide érkező Renigerrel. Vacsoránál a nagykövet és az állandó követ nagy valószínűséggel az Edirnébe érkezéskor várható ünnepség részleteiről és I. Lipót utasításairól értekezett. Hasonló találkozó zajlott le július 30-án a Kemalcsajirinak („Kemalçayırı”) nevezett síkon is, ahol a görög származású Panajoti (Panajótisz Nikúsziosz) tolmács is részt vett.⁴² Fázil Ahmed pasa valójában a Habsburg-küldöttség oszmán földön tartózkodását pompázatos előadássá akarta változtatni; úgy gondolta, ez növelni fogja az oszmán szultánatus és természetesen az annak érdekében fáradozó Köprüli-ház tekintélyét. Ám Leslie nagyon gyors haladása – ahogy az a követségi titkár feljegyzéseiből is kitűnik – azzal a lehetőséggel fenyegetett, hogy a nagyvezír által tervezett látványos bevonulásra idő hiányában nem tudnak felkészülni. A követség napi tevékenységét leíró titkár szerint Reniger június 22-én kelt levelében arról tudósított, hogy a küldöttség mellé műbásirnak kinevezett Haszán aga a nagyvezírtől pasai kinevezést kapott.⁴³ Bár ezt az információt oszmán források nem igazolják, a követségi titkár ezt követően a műbásirt, akivel együtt töltötték minden napjaikat, Haszán pasaként emlegette.

Leslie 1665. augusztus 1-jén, a szentgotthárdi csata évfordulóján pompázatos és lenyűgöző ünnepség közepette vonult be Edirnébe. Az oszmán történetíró, Abdurrahman Abdi pasa megjegyzi, hogy a bevonuláshoz Leslie-nek és a kíséretében lévő tizenöt nemesnek egy-egy lovat küldtek.⁴⁴ A követségi titkár tudósítása szerint azonban csak Leslie kapott a kincstári istállóból lovat, míg a küldöttség többi tagjának kétszáz közönséges ló jutott, amelyek háttaslonak kevésbé voltak alkalmasak.⁴⁵ Ezt az adatot igazolja Johann Theodor von der Reck is, aki azt írja, hogy a lovak közül huszonkettőt, amelyek jól ápolt és szép állatok voltak, rendkívül látványos módon felszerszámoztak.⁴⁶ Nagyön is valószínű, hogy miközben a követség élén járó nemesek pompás lovaik hátán ültek, a szolgák csoportja számára viszonylag sovány és elhanyagoltabb lovak maradtak. Fázil Ahmed pasa, hogy a Habsburg-küldöttség városba érkezéséhez kíséretet biztosítson, a Kemalcsajirinak nevezett síkra küldte a központi lovas alakulatok első ágai közül a gurebá-ji jemin ágát („gureba-yı yemin

³⁹ BOA, D. BŞM 223, 30. (12 Zilhicce 1075/1665. május 30.)

⁴⁰ BOA, D. BŞM 223, 41. (15 Muharrem 1076/1665. július 28.) és 43. (10 Safer 1076/1665. augusztus 22.).

⁴¹ BOA, MAD 2873, 107. (28 Safer 1076/1665. szeptember 9.), 108. (8 Rebiülevvel 1076/1665. szeptember 18.), 108. (18 Rebiülevvel 1076/1665. szeptember 28.), 109. (29 Rebiülevvel 1076/1665. október 9.).

⁴² ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 7r. A június 28-i tárgyalásról lásd még: Burbury: *A Relation of a Journey*, 142.

⁴³ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 138. Konv. 1. fol. 222r.

⁴⁴ Abdurrahman Abdi Paşa: *Vekâyi'-nâme*, 200.

⁴⁵ ÖStA KA Alte Feldakten, 1665-13-Beilage, fol. 7v.

⁴⁶ Lüdicke: *Eine Gesandtschaftsreise*, 204.

ağası”, a portai hat lovas alakulat hatodik alegységének agája) és a nagyúri díván bascsavusát/főcsavusát („divan-ı hümayun başçavuşu”).⁴⁷ A bevonuló menet meglehetősen zsúfoltta vált a Leslie személyét védő testőrkülönítménynek, továbbá az oszmán alakulatok és a Magas Porta hivatalnokai részvételének köszönhetően. A nagyúri díván bascsavusa a Habsburg-követ bal oldalán vonult, a gurebá-ji jemin aga pedig a jobb oldalán haladt. A küldöttség nemesei, Reniger, Panajoti és a küldöttségben jelen lévő jezsuita szerzetesek gyalogosan a közbülső helyeket foglalták el. Leghátul a küldöttség poggyászeit vivő kocsik haladtak.⁴⁸

Az Edirnébe való bevonuláskor, mivel IV. Mehmed szultán (1648–1687) a városban tartózkodott, nem engedték meg a Habsburg-követségnek, hogy kibontsa a birodalmi címeres zászlókat, és megszólaljon a katonazenekar.⁴⁹ Tafferner is leírta, hogy az oszmán szultánok jelenlétében nem adtak engedélyt egy másik uralkodó hatalmát jelképező zászló használatára; de szerinte a küldöttség zászlótartója, Starhemberg gróf kezében lévő zászló olyan hosszú volt, hogy a gyalogos csapat sorai között jól kivehető volt a birodalmi sas és a sárkány is.⁵⁰ Úgy tűnik, Tafferner olyan győzedelmes hangulatot akart bemutatni a követség történetét olvasók számára, amit azok látni szerettek volna. Vele ellentétben Burbury nem érezte ennek szükségességét, a felvonulás kapcsán mindössze a birodalmi zászló sárga színét említette meg.⁵¹

A követségi titkár szerint augusztus 1. reggelének érdekes momentuma volt az, hogy a városba való bevonulás miatt lóra ült követségi tagoknak fél órát kellett várniuk arra, hogy IV. Mehmed felébredjen, és megkezdhesse a felvonulást. Amikor végül elindultak, az edirnei síkon először az oszmán hadsereg sáttáborához érkeztek; felsőbb utasítás szerint a küldöttség sátrai is ezek között helyezkedtek el. A tábornak a városhoz legközelebb eső részén állt Fázil Ahmed pasa sátra, amit rögtön az oszmán kíséret dolgaiért felelős fődefferdár sátrával szemben állítottak fel, és ami nagyságával és pompájával is lenyűgözte a Habsburg-küldöttséget. Az oszmán katonai egységeket elhagyó menet, amely ekkor félórányi távolságban volt Edirnétől, a Tundzsa (Tunca) folyó partján magasodó palota falai mellett folytatta útját. Mindeközben IV. Mehmed a palota egyik pavilonjából figyelte a menet vonulását. A követségi titkár szerint, miután hátrahagyták a palotát, még egy órát kellett menniük, hogy Edirnében belül elérjék a küldöttség szálláshelyét. Ezen a napon közel nyolc órát töltöttek lóháton, és szerencsétlenségükre ez volt az 1665. évi nyár legmelegebb napja.⁵²

Az első diplomáciai találkozóra Leslie és Fázil Ahmed pasa között augusztus 6-án került sor. Arról, hogy azon miről esett szó, a rendelkezésünkre álló források – a drensteinfurti

⁴⁷ Mustafa Zühdi: *Ravzatü'l-Gazâ*, fol. 73r–73v.

⁴⁸ Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 75–79. Takáts Sándor a Komáromból elinduló Habsburg-küldöttségről azt írta, hogy 160 személy alkotta. Takáts Sándor: *Rajzok a török világból*. 2. köt. Budapest, 1915. 390. Ugyanakkor a Kínába utazó Bruno Zimmer, aki 1665 májusában együtt indult el Bécsből Leslie-vel, a küldöttségben lévők számát 150 fölöttinek mondja. Zimmer, Bruno: *Johann Gruebers letzte Missionsreise. Ein Beitrag zur oberösterreichischen Biographie*. Oberösterreichische Heimatblätter, 11. (1957) No. 3–4. 165.

⁴⁹ Von der Reck szerint az Edirnébe vezető úton egy órán keresztül szólt a katonazenekar. Azonban miután az oszmán hivatalnokok hivatalosan köszöntötték a küldöttséget, a hangszereket elnémították, és azokat a nap hátra lévő részében egyszer sem használták. Lüdicke: *Eine Gesandtschaftsreise*, 204–205.

⁵⁰ Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 77.

⁵¹ Burbury: *A Relation of a Journey*, 145–146.

⁵² ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 7v.

nemes, Johann Theodor von der Reck kivételével – mélyen hallgatnak, mintha csak összebeszéltek volna; igaz ez Leslie hivatalos jelentésére is, amit a Bécsbe való visszatérése után írt I. Lipótnak.⁵³ Ennek az oka nagy valószínűséggel az lehet, hogy Fázil Ahmed pasa IV. Mehmed edirnei tartózkodása alatt nem akarta nyilvánossá tenni az államok közötti kapcsolatokat érintő ügyeket. Az augusztus 6-i találkozó – illeszkedve ebbe a koncepcióba – ismerkedésre lehetőséget adó, jó szándékú látogatás maradt. A baráti vendéglátás során Leslie és néhány követségi tag a kávé- és sörbetfogyasztás után együtt vízpipázott a nagyvezír sátrában. A beszélgetés után a követség tagjai között 120 kaftánt osztottak szét, és még reggel Leslie-nek egy lovat ajándékoztak drága szerszámokkal feldíszítve, hogy azon menjen a nagyvezír sátrához.⁵⁴ A követ viszonzásképpen az I. Lipót és az Udvari Haditanács elnöke, Annibale Gonzaga által küldött levelek mellett Ausztriából vitt ajándékokat nyújtott át Fázil Ahmed pasának.⁵⁵

IV.

A kora újkori diplomaták leginkább jellemző vonása, hogy hirdették az általuk képviselt uralkodó hírnevét és dicsőségét, továbbá felléptek minden olyan lenéző magatartással és eljárással szemben, ami az általuk szolgált hatalom tekintélye ellen irányult. Az akkori diplomáciai tárgyalásokon mindenki, aki valamilyen módon bekapcsolódott a ceremóniába, amellet, hogy az előre meghatározott protokollt nagyon precízen követte, vigyázott arra, hogy az eseményeket semmiféle személyes jellegű beavatkozás ne zavarja meg. Ez a meghívott képviselőkkel szemben tanúsított viselkedés és magatartás az alapvető kommunikáció egyik szemmel látható, legelterjedtebb és legelfogadottabb eszköze volt. A diplomáciai érintkezések során rendezett fogadási ünnepségek, a szóbeli kommunikációt tekintve, olyan struktúrák voltak, ahol a testbeszéd is fontos szerepet játszott. Mivel a kora újkorban a kultúrák közötti különbségek talán még feltűnőbbek és felfoghatatlanabbak voltak, különösen ügyeltek arra, hogy a testbeszéd ne adjon okot kellemetlen félreértésekre. Már maga ez az aggodalom is nehézkes és színpadias látványt kölcsönzött a korszak ceremóniáinak és ünnepségeinek. Ezen túlmenően a hely, ahol a tárgyalás zajlott, szemkápráztató látványával kezdettől fogva az uralkodó gazdagságát, erejét, dicsőségét és tekintélyét volt hivatva érzékelteni.⁵⁶

A Habsburg-követnek az oszmán államférfiakkal folytatott megbeszélésein, különösképpen az Edirnében és Isztambulban rendezett fogadási ünnepségeken, ahol IV. Mehmed

⁵³ Leslie 1666. évi végső jelentését Alois Veltzé adta ki az 1649 és 1665 között isztambuli Habsburg állandó követként működő Simon Reniger végső jelentésével együtt. Veltzé, Alois: *Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten in Konstantinopel Simon Renigen von Reningen 1649–1666*. Mitteilung des k.u.k. Kriegs-Archivs, Neue Folge, Bd. 12. (1900) 57–170. Walter Leslie jelentése: uo. 152–163.

⁵⁴ Ha pontosítani szeretnénk: egy ló ajándékozása valójában magánál az állatnál jóval drágább felszerelés és díszek ajándékozását is jelentette. Reindl-Kiel, Hedda: *No Horses for the Enemy. Ottoman Trade Regulations and Horse Gifting*. In: Fragner, Bert G. – Kauz, Ralph – Ptak, Roderich – Schottenhammer, Angela (Hrsg.): *Pferde in Asien: Geschichte, Handel und Kultur*. Wien, 2009. 43–49.

⁵⁵ ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665–13-Beilage, fol. 8r–v.; Veltzé: *Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten*, 153.; Mustafa Zühdi: *Ravzatü'l-Gazâ*, fol. 74r.; Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 105–107.

⁵⁶ Roosen, William: *Early Modern Diplomatical Ceremonial. A Systems Approach*. The Journal of Modern History, vol. 52. (1980) No. 3. 452–476.

is jelen volt, fő vonalakban a fent ismertetett diplomáciai protokoll érvényesült. A leglátványosabb ceremónia az volt, amikor augusztus 11-én a Habsburg-követség jelentősebb tagjai a padisah elé járulhattak az edirnei palotában. Ezen a reggelen a nagyvezír udvartartásához tartozó Haszán aga és a bascsavus vezette csapat Leslie sátra elé érkezett, hogy a követet az edirnei palotába vigyék. A 100 csavusból és 200 janicsárból álló kíséreeszt, a trombitások és nemesek alkotta Habsburg-küldöttséggel együtt megállt a palota külső kapujától háromszáz lépés távolságban. Amikor a küldöttségből kilépő Leslie a palota udvarára belépett, a ruméliai és az anatóliai kádiaszkerrel együtt a dívánba irányították, ahol a hat vezír tartózkodott. A Habsburg-követ megérkezéséről értesülő Fázil Ahmed pasa, miután fogadta Leslie-t a dívánban, rövid köszöntő beszédet mondott. Majd, amikor a követet leültették az egyik vezír mellé – von der Reck szerint a nisándzsi mellé –, elkezdődött a portai katonaság zsoldosztása.⁵⁷

Bár Musztafa Zühdi úgy fogalmaz, hogy a követ fogadásának napja csupán egybeesett a zsoldfizetés napjával,⁵⁸ valójában annak az oszmán diplomáciai protokollon belül meghatározó szerepe volt. Ezt a szokást a nyugati udvarokban is olyan jól ismerték, hogy Leslie és a Habsburg-küldöttség többi meghívottja sem igényelte, hogy jól-rosszul ismertessék velük, mivel fognak szembesülni a palotában. Az aznap látottakat megörökítő Tafferner azt írta, hogy a dolyfös oszmánok még a hajszálpontosan megtervezett ceremónián belül sem feledkeztek meg régi szokásaikról, és órákig osztották a zsoldot a katonáknak.⁵⁹ Az 1658-ban az oszmán fővárosba érkező svéd követ, Claes Rålamb is egy előadáshoz hasonlította a követfogadásnak a nagyúri dívánig tartó szakaszát, ami tulajdonképpen a gazdagság látványos fitogtatásul szolgált.⁶⁰ Hasonlóval találkozott Hermann Czernin is 1645. március 7-én, amikor I. Ibrahim szultán (1640–1648) jelenlétében a portai katonaság megkapta három havi zsoldját.⁶¹ Az oszmánok azzal a gyakorlattal, hogy a portai egységek zsoldosztása és a követfogadás ugyanarra a napra esett, ténylegesen a kincstár gazdagságát és a hadsereg nagyságát mutatták meg tapintatos módon. A követségi titkár egyik érdekes augusztus 11-i megjegyzése, hogy Leslie kénytelen volt IV. Mehmed távozása után is a lován ülve várakozni addig, amíg a palota udvarát elhagyták az oszmán katonák.⁶²

Musztafa Zühdi a nagyvezír harcait megörökítő művében, hogy a szentgotthárdi vereség miatt fájó szívű olvasót kissé megnyugtassa, érdekes részleteket közöl a Habsburg-követ augusztus 11-i fogadási ünnepségéről. Eszerint Fázil Ahmed pasa a defterdárnak adott aznapi utasításában megparancsolta, hogy a szétoztandó zsoldot vörös zacskókba töltsék. Azt akarta, hogy ezeket a vörös zacskókat rakják a díván elé, mint ahogy azt az oszmán harcosok két évvel korábban a hitetlenek Párkánynál és Zrínyiújvárnál levágott fejével tették, amiket a nagyvezír előtt halmoztak föl.⁶³ Az oszmán történetíró így a közvéle-

⁵⁷ ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 8v–9r. Lüdicke: *Eine Gesandtschaftsreise*, 208. Az oszmán források arról, hogy IV. Mehmed augusztus 11-én fogadta Leslie-t, nagyon kevés információval szolgálnak. Abdurrahman Abdi Paşa: *Vekâyi'-nâme*, 201.; *Silahdâr Târîhi* I., 385.

⁵⁸ Mustafa Zühdi: *Ravzatü'l-Gazâ*, fol. 74r–v.

⁵⁹ Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 86–87.

⁶⁰ *İstanbul'a Bir Yolculuk, 1657–1658*. Çev.: Arel, Ayda. İstanbul. 2008. 42.

⁶¹ *Zweite Gesandtschaftsreise des Grafen Hermann Czernin von Chudenic nach Constantinopel im Jahre 1644*. Druck und Verlag von A. Landfrass Sohn in Neuhaus. 1879. 66–67.

⁶² ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 9r.

⁶³ „dilâverân-ı guzât-ı islâmın Usturgon sahrâsında ve Yeni Kal'a fethinde [...] kat' idüp huzûr-ı âsa-fiye getürdükleri kelle-i küffâr-ı dûzah-karâr gibi.” Mustafa Zühdi: *Ravzatü'l-Gazâ*, fol. 74v. Az is előfordulhat, hogy a zsold vörös zacskókból való osztása éppen egy addigi gyakorlat helyébe lépett.

mény számára kellemetlen emlékekkel, a szentgotthárdi csatával az oszmán haderőnek az érsekújvári főkapitány, Forgách Ádám vezette csapatok feletti, 1663. augusztusi elsöprő párkányi győzelmét állította szembe, továbbá Zrínyiújvár 1664. júniusi megvételét és a vár lerombolását helyezte előtérbe. Bár nem kétséges a szerző jó szándéka, azt nem mondhatjuk, hogy Musztafa Zühdi ezzel elősegítette volna az oszmán méltóság növelését és a vezíri család, a Köprülü szándékainak támogatását. Mühürdár Haszán aga és Erzurumi Oszmán Dede, akik a nagyvezír udvarához közel álltak, ahelyett, hogy írtak volna az összecsapásról, vagy esetleg csupán szándékosan halogatták volna az események bemutatását, egyszerűen eltitkolták a szentgotthárdi vereséget.⁶⁴ Musztafa Zühdi végül is, ha nem is akarta, az első két összecsapás túlzott hangsúlyozása révén a sorok között mégiscsak elismerte az oszmán hadsereg 1664. augusztus 1-jei vereségét.⁶⁵

Fontos megjegyezni, hogy hatalmas a különbség az oszmán történetíróknak a Habsburg-küldöttség látogatásával kapcsolatos észrevételei és stílusuk, valamint a diplomáciai képviselők egymás közti érintkezésének jellege között. A korszak tollforgató, oszmán szerzői az 1665. évi követjárással kapcsolatos eseményeket egyöntetűen és egyoldalúan az oszmán uralom, néha pedig a Köprülü kormányzat hírnevét méltató stílusban adták elő. A hivatalos levelezés tanúbizonysága szerint viszont a Habsburg és az oszmán képviselők közötti érintkezések a diplomáciai szabályoknak tökéletesen megfelelő módon, a szigorú protokollt pontosan szem előtt tartva zajlottak. Egyáltalán nem valószínű, hogy a zsoldosítás közben a Habsburg-küldöttségben lévők bármelyikének is megsúgták volna, hogy az egymásra rakott vörös zacskók mit is jelentenek Musztafa Zühdi értelmezésében. De, amit leírt, nem volt pusztán a képzelet szüleménye. Az oszmán szerző, annak ellenére, hogy nem vett részt az 1663. évi hadjáratban, az Esztergom-patak közelében lezajlott (értsd: párkányi) csata híreit biztosan hittársaitól hallotta. A győzedelmes oszmán egységek a Forgách Ádám hadából elfogott katonák többségét legyilkolták a nagyvezír sátra előtt, a holttestekből és levágott fejekből pedig halmokat emeltek.⁶⁶ Ha pedig megnézzük, hogy mit írt ezzel kapcsolatban Henry Howard angol nemes titkára, John Burbury, Paul Tafferner jezsuita

Von der Reck arra emlékezett, hogy azon a napon, amikor az edirnei palotába ment, az elé táruló látvány közepette vörös színűek voltak a zacskók. Lüdicke: *Eine Gesandtschaftsreise*, 208.

⁶⁴ Mühürdar Hasan Ağa: *Cevâhirü't-Tevarih*, 270–277.; Erzurumlu Osman Dede: *Târîh-i Fâzıl Ahmed Paşa*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, nr. 909, fol. 26v–29v.

⁶⁵ A Habsburg-nagykövetnek az oszmán fővárosban tett 1665–1666. évi látogatására vonatkozó, korabeli írott forrásokról lásd: Kolçak, Özgür: *Habsburg Elçisi Walter Leslie'nin Osmanlı Devlet Yapısına Dair Gözlemleri (1665)*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 54. (2011) 64–72.

⁶⁶ „...dil getirenler bahşış virdüğinden sonra buyurdu ki; var imdi kendün başını kes. Her dil getirenlere keferenün başların anlara kesdirürdi. Otagin önünde üç dâne büyük depe oldu. [...] küffâr leşlerinden iki depe leş idi bir depesi sâfi kelle idi.” Mühürdar Hasan Ağa: *Cevâhirü't-tevarih*, 153. „...diri getürdikleri küffârı otak önünde ‘Herkes getürdiği kâfirin boynun ursun’ fermân olundu.” Mehmed Halife: *Tarih-i Gilmani*. Haz.: Ertuğrul Oral. PhD disszertáció, İstanbul, Marmara Üniversitesi, 2000. 94. Lásd még: Derviş Mehmed Zillî: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 6. Kitap. (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 1457. Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini.) Haz.: Dağlı, Yücel – Kahraman, Seyit Ali – Dankoff, Robert. İstanbul, 2002. 184. Rycaut a határvidéki oszmán katonaság ilyen kegyetlenkedését az elégedetlenségük kifejezéséként értelmezte. A háborús jognak ellentmondó gyakorlat azonban az ellenséges haderőt bosszúra sarkallta. Rycaut: *The History of the Turkish Empire*, 142.

pap és a korszakban még nem ismert utazó, Evlija Cselebi, látjuk, hogy közel egy évvel a csata után, 1664 nyarán a holttestek még mindig ugyanott heverték.⁶⁷

A zsoldosztást követően a követség tagjainak tiszteletére ünnepi lakomát tartottak. A Habsburg-követ a legtekintélyesebb oszmán előjárókkal osztotta meg asztalát. A követ-ségi titkár szerint az asztalnál Leslie-n és az állandó követen, Renigeren kívül Fázil Ahmed pasa nagyvezír, Merzinfonlu Kara Musztafa pasa, a rikáb-i hü májún kajmakámja (a nagyvezír helyettese és egyben Köprülü Mehmed pasa veje, az 1683. évi Bécs alatti vereség nagyvezíre), Kaplan Musztafa kapudán pasa (a török flotta parancsnoka, Köprülü Mehmed pasa veje) és más oszmán vezírek foglaltak helyet. Az étkezést követően a Habsburg-küldöttség negyven tagját ünnepélyes keretek között felkaftánozták. Majd a vezírek kíséretében a díváni fogadószoba („arz odası”) felé tartó Leslie megtudta, hogy a Bécsből vele együtt útra kelt tizenhét személy is engedélyt kapott arra, hogy megjelenjen a padisah színe előtt. Ezek a nemesek, anélkül, hogy IV. Mehmedet túlságosan megközelíthették volna, egy meghatározott távolságból meghajoltak, majd távoztak a fogadószobából. Ezzel szemben Leslie, akit egészen IV. Mehmed elé vittek, miután megcsókolta a padisah ruhája szegélyét, átnyújtotta a szultánnak I. Lipót levelét.⁶⁸

Ennek a napnak az eseményei közül az egyik, amelyet a követ-ségi titkár elhallgatott, éppen a Bécsből a szultánnak küldött ajándékok ünnepélyes átadása és azoknak a palota udvaráról a kincstárba egyenként történő szállítása volt, amit több ezren kísérték figyelemmel. Akárhogy is nézzük, a Habsburg-kormányzat számára a Portára küldött ajándékok megítélése bizonytalan kérdés volt. Az oszmánok a követtel együtt érkezett ajándékokat összekapcsolták a vasvári béke tizedik pontjában leírtak alapján teljesítendő hadisarccal. Georg Wagner ezt a nézetet cáfolva az 1665. évi követlátogatások ajándékozási kapcsán igyekezett hangsúlyozni, hogy az ajándékozások a kölcsönösség alapján zajlottak. Sőt,

⁶⁷ „And not far from the City a sad Spectacle was seen, to wit, many Heads of poor Christians pil'd up on a heap, which exceeded a thousand. They were taken at Barchan, kill'd in cold blood by the Visiers command, who to satiate his unquenchable thirst of humane slaughter, had them pickt out one by one, and kill'd before his face, as he lay in his Tent.” Burbury: *A Relation of a Journey*, 217.; Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 268–269.; „Anda dahi küffâr leşi cüste cüste ve püšte püšte olup yatırlardı, ammâ bir yıldan berü bunları ne kurd ve ne kuş ve ne mûr-ı mâr yemeyüp hemân bunlar dahi kadîd-i mahz kalmışlar.” Derviş Mehmed Zillî: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* 7., 51.

⁶⁸ ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 9v. Vö. Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 89–92.; Mühürdar Hasan Ağa: *Vekâyî-nâme*, 201. Még kevés olyan szisztematikus elemzés született, amely a külföldi követek tiszteletére az oszmán fővárosban rendezett ünnepségekkel foglalkozik. Néhány példa: Orgun, Zarîf: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Name ve Hediye Getiren Elçilere Yapılan Merasim*. Tarih Vesikaları, 1. (1941) No. 6. 407–413.; Zirogević (Zirojević), Olga: *Yabancı Elçilerin Osmanlı Memleketlerinde Seyahatleri ve Huzura Kabulleri*. Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 1. (1968) No. 4. 45–49.; Kütükoğlu, Mübahat S.: *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Fevkalâde Elçilerin Ağırlanması*. Türk Kültürü Araştırmaları, 27. (1989) 1–2. 199–231.; Sertoğlu, Mithat: *Osmanlı Hükümdarlarının Elçi Kabul Töreni*. In: Sertoğlu, Mithat: *Tarihten Sohbetler*. Ankara, 1994, 247–253.; Kołodziejczyk, Dariusz: *Semiotics of Behavior in Early Modern Diplomacy. Polish Embassies in Istanbul and Bahçesaray*. Journal of Early Modern History, vol. 7. (2003) No. 3–4. 245–256.; Petritsch, Ernst D.: *Zeremoniell bei Empfangen habsburgischer Gesandtschaften in Konstantinopel*. In: Kauz, Ralph – Rota, Giorgio – Niederkorn, Jan Paul (Hrsg.): *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im mittleren Osten in der frühen Neuzeit*. Wien, 2009. 301–322.; Grygorieva, Tetiana: *Symbols and Perceptions of Diplomatic Ceremony. Ambassadors of the Polish-Lithuanian Commonwealth in Istanbul*. In: Kleinmann, Yvonne (Hrsg.): *Kommunikation durch symbolische Akte. Religiöse Heterogenität und politische Herrschaft in Polen-Litauen*. Stuttgart, 2010. 115–131.

Wagner szerint az 1664-ben aláírt vasvári béke a császárt mentesítette az oszmán udvar számára történő adófizetés alól.⁶⁹ De, ahogy azt maga Wagner is észre vette, az oszmán állam részéről nem történt semmiféle igyekezet arra, hogy a Bécsbe küldött ajándékai ki-egyenlítsék a Habsburg-fél 200 000 gurus értékű kötelezettségét.⁷⁰ Annak ellenére, hogy a szerződés mindkét felet ajándékozássra kötelezte, az értékek tekintetében két különböző értelmezéssel állunk szemben: jelenlegi ismereteink alapján azt mondhatjuk, hogy az 1665-ben I. Lipótnak küldött oszmán ajándékok értéke igencsak elmaradt a Leslie által hozott ajándék (Musztafa Zühdi kifejezésével „pişkeş-i firâvân”, ’bőséges ajándék’) értékétől.⁷¹ Az oszmánok amúgy igencsak érdeklődtek a Habsburg-konvoj szekereit megtöltő ajándékok értéke iránt. A budai váli, Gürdzsü Mehmed pasa azokban a napokban, amikor Leslie késésének okát firtatta, a Bécsbe küldött embereitől azt a hírt kapta, hogy I. Lipót és miniszterei még a padisahnak küldendő 200 000 gurusnyi ajándék összehordásával bajlódnak. Még a birodalom távoli falvaiban található ezüstneműket is összehordták Bécsbe.⁷² Az oszmán igazgatás a vasvári béke vonatkozó pontja alapján érkező ezüst ajándékokat céljuknak megfelelően használta fel, és az olyan különleges darabokat kivéve, mint a IV. Mehmednek szánt hintó, minden bizonnyal az összeset bezúzták, és hogy akcsét verjenek belőle, átadták Ahmed pasa defterdárnak.⁷³

Leslie-t mint a nagyvezír saját vendégét augusztus 16-án Edirne legszebb kastélyainak egyikébe hívták. Fázil Ahmed pasa, aki egy nappal korábban a bascsavus közvetítésével hívta meg a Habsburg-követet, augusztus 16-án reggel nem feledkezett meg arról, hogy a hozzá készülődő küldöttségi tagoknak figyelmességéből negyven lovat küldjön.⁷⁴ Ahogy fentebb láttuk, öt nappal korábban, amikor Leslie-t IV. Mehmed színe előtt fogadták, ugyanennyi számú kaftánt adtak át, azaz az oszmánok a negyven nemest a többiek fölött állónak tekintették. Leslie végső jelentése szerint azt a különlegesen szép kastélyt, ahol augusztus 16-án Fázil Ahmed pasa megvendégelte, a padisah néhány hónappal korábban bútoroztattan

⁶⁹ Wagner, Georg: *Der angebliche kaiserliche 'Türkentribut' nach der Schlacht von Mogersdorf (1664)*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Bd. 72. (1964) 412. Lásd még: Teply, Karl: *Kaiserliche Gesandtschaften ans Goldene Horn*. Stuttgart, 1968. 51–52.

⁷⁰ Az Udvari Haditanács 1665. március 12-én utasította az Udvari Kamarát a 200 000 gulden összegyűjtésére. Erről lásd: Wagner: *Der angebliche kaiserliche Türkentribut*, 437–438.

⁷¹ A Kara Mehmed pasa által Bécsbe vitt ajándékokról lásd: Uluskan, Murat: *Osmanlı Diplomatik Hediye Geleneğine Bir Örnek. Avusturya İmparatoruna Gönderilen Hediyeler ve Bunların Temini (1665–1669)*. In: Naskali, Emine Gürsoy – Koç, Aylin (eds.): *Hediye Kitabı*. İstanbul, 2007. 72–82. A szerző által használt BOA, D. BŞM. 1980, 19–20. jelzet alatti listát összehasonlítva a BOA, Topkapı Saray Müzesi Arşivi (a továbbiakban: TSMA) D. 9588, 80. szám alatti iratokkal egy még teljesebb listát kaphatunk.

⁷² Mühürdar Hasan Ağa: *Cevâhirü't-Tevârih*, 286–287. A Dunán szállított ajándékokat 1665. április 19. és 29. között gyűjtötték össze. Teply: *Kaiserliche Gesandtschaften*, 53. Maurizio Nitri arról ír, hogy ezt az ezüstneműt Augsburgban készítették. Nitri, Maurizio: *Ragguaglio dell'ultime guerre di Transilvania et Ungaria...* Venetia, 1666. 216. A Fugger család pénzügyi központjaként szolgáló Augsburg a 16. században az egyike volt azoknak a központoknak, ahol az oszmán udvar számára küldendő ajándékokat gyártották. Dauser, Regina: *Informationskultur und Beziehungswissen. Das Korrespondenznetz Hans Fuggers (1531–1598)*. Tübingen, 2008. 221.

⁷³ BOA, TSMA D. 2352, Defter Seri Nr. 51., 3 Cemaziyelahir 1076/1665. január 11. Anton C. Schaendlingernek a 16. század első felének oszmán–Habsburg diplomáciai kapcsolatairól tett megállapításai között ez még nem jelenik meg. Schaedlinger, Anton C.: *Die osmanisch-habsburgische Diplomatie in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. The Journal of Ottoman Studies, vol. IV. (1984) 181–196.

⁷⁴ ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 9v.

ajándékozta a nagyvezírnek.⁷⁵ Ezt az információt Erzurumi Oszmán Dede is megerősíti, s beszámol arról, hogy a Habsburg-követ és kísérete tiszteletére a Sámizáde kertben adott lakomát követően szemkápráztató lovas harci játék, a dzsirit („cirit”) kezdődött.⁷⁶ Tafferner pedig úgy emlékezett: ez a kétszintes, fából készült kastély a régi reiszülküttáb, az 1663 őszén, Fázil Ahmed pasa érsekújvári ostromakor kivégzett Sámizáde Mehmed efendi vagyónának része volt.⁷⁷

Leslie az I. Lipóttól kapott utasításnak megfelelően szeretett volna az oszmán politikai elit jelenlétében néhány vitás kérdést megtárgyalni a nagyvezírral. A követségi látogatás alkalmából adott lakomán ugyanannál az asztalnál ült, mint Fázil Ahmed pasa, valamint a sejhülszlám, Minkárizáde Jahja efendi, a palota prédikátora, Váni Mehmed efendi, a defterdár, Ahmed pasa és a reiszülküttáb, Adzsemzáde Hüszejn efendi.⁷⁸ De mivel Fázil Ahmed pasa az oszmán politikai döntéseket zártabb körben kívánta meghozni, azt mondta a követnek, még korai az államközi kérdésekkel foglalkozni. Leslie jelentése szerint a nagyvezír tulajdonképpen arra sem adott engedélyt, hogy a többi vezírral tárgyaljon, ami azt jelentette, hogy senkivel sem akarta megosztani hatalmát az állam irányításában.⁷⁹ Az ebédet követően a nagyvezír háza népe között helyet foglaló kétszáz fiatal két nagy dzsirit bemutatót tartott. Az oszmán források külön kiemelik a Sámizáde kertben lezajlott dzsirit bemu-

⁷⁵ Veltzé: *Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten*, 153.

⁷⁶ Erzurumlu Osman Dede: *Târîh-i Fâzil Ahmed Paşa*, fol. 34v.

⁷⁷ Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 101–102.

⁷⁸ Ezek a személyek Köprülü Fázil Ahmed pasa nagyvezírsége idején az oszmán kormányzat meglepő módon hosszú életű előjárói voltak. Az 1662. október 21-én sejhülszlámmá kinevezett Minkárizáde Jahja efendi 1674. február 21-ig, amikor is egészségi állapota megromlása miatt a feladatait már nem tudta ellátni, ugyanebben a hivatalban maradt. İpşirli, Mehmet: *Minkârizâde Yahyâ Efendi*. Diyanet İslam Ansiklopedisi (a továbbiakban: DİA). XXX. Cilt. İstanbul, 2005. 114–115. Váni Mehmed efendi 1661-ben Fázil Ahmed pasa hívására érkezett Isztambulba, és azt követően, hogy megjelent IV. Mehmed színe előtt, egészen az 1683. évi Bécs alatti vereségig a padisah prédikátora és tanítója minőségben az oszmán politika egyik legbefolyásosabb személyiség volt. Pazarbaşı, Erdoğan: *Mehmed Efendi, Vani*. DİA XXVIII. Cilt. Ankara, 2003. 458–459. A kádizáde mozgalom (17. századi vallási és szellemi mozgalom) kegyetlen védelemzőjének, Mehmed efendinek IV. Mehmedre és az oszmán kül- és belpolitikára gyakorolt hatásáról lásd: Baer, Marc David: *Honored by the Glory of Islam. Conversion and Conquest in Ottoman Empire*. New York, 2008. 109–119. Ahmed Paşa 1661-ben Darphanedzsi Hüszejn pasát követve került a fődefterdári tisztségbe. Süreyya, Mehmed: *Sicill-i Osmânî*. I. Cilt. İstanbul, 1308 [1890]. 223.; II. Cilt. 1311 [1893]. 195. (A mű hasonmás kiadása: Süreyya, Mehmed: *Sicill-i Osmânî*. I–II. Cilt. Westmead, 1971.) Az 1665. augusztus 4-én vezíri rangra emelt fődefterdár (Mühürdar Hasan Ağa: *Vekâyi-nâme*, 200.) a hivatalát megszakítás nélkül meglehetősen hosszú ideig, tizenhárom évig viselte. Azzal, hogy 1680-ban kamenyeci pasává nevezték ki, továbbra is fontos szerepet töltött be a Köprülü család politikai elképzeléseiben. Kołodziejczyk, Dariusz: *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681). Defter-i Mufasssal-i Eyalet-i Kamanice*. Vol. 1–2. Cambridge, 2004. 15. Az 1663-ban Sámizáde Mehmed efendi helyére kinevezett reiszülküttáb, Adzsemzáde Hüszejn efendi 1664-ben azok közé tartozott, akik a vasvári békeszerződés szövegét leírták (Mustafa Zühdi: *Ravzatü'l-Gazâ*, fol. 37v–39v.), 1666 és 1670 között a krétai, 1672-ben pedig a kamenyeci hadjáratokban találjuk a nagyvezír mellett. Ahmed Resmi Efendi: *Halîfetü'r-Rü'esâ*. Haz.: İlgürel, Mücteba – Ahıskalı, Recep. İstanbul, 1992. 41–42.

⁷⁹ Veltzé: *Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten*, 154–155. Steiner, átvéve Tafferner téves információját, azt írja, hogy a követ és az oszmán hivatalnokok augusztus 17-én a két állam közötti vitás ügyeket tárgyalták. Steiner, Philip: *Zwischen Religiösen Vorbehalten und dem Pflichtgefühl. Die habsburgische Grossbotschaft unter Walter Leslie an die Hohe Pforte (1665–1666)*. Historisches Jahrbuch, Jg. 132. (2012) 299–300.

tatót, mintegy a nyugati szemek előtt dicsekvésre okot adó eseményt.⁸⁰ Sőt, ha Findiklil Mehmed agát kérdezzük: a lovas harci játékba belefeledkező követségi tagok meg sem tudták kérdezni, hogy ez valami akrobata játék-e vagy valós küzdelem.⁸¹ A követségi titkár, Burbury és főként von der Reck erről a napról szóló feljegyzéseinek bizonyossága szerint nincs semmi túlzás Mehmed aga dicsekvésében.⁸²

Mindeközben Leslie a Bécsbe küldött futárok révén folyamatosan tájékoztatta a Habsburg-kormányzatot. Nagy valószínűséggel egy-két nappal a nagyvezírral folytatott megbeszélés előtt, augusztus 17-én vagy 18-án indult útnak Edirnéből egy hírvívő futár.⁸³ Az oszmán igazgatás ez idő tájt a határvidéken áthaladó út mentén lévő civil és katonai vezetőktől parancsban követelte meg, hogy a német császár nagykövete („Nemçe çasarının büyükcisi”) mellől útnak induló két személy védelmét mindvégig biztosítsák utazásuk során.⁸⁴ Az egy ideig még Edirnében tartózkodó Habsburg nagyköveti küldöttség augusztus 27-én indult útnak az oszmán fővárosba.⁸⁵

V.

A küldöttség szeptember 7-én vonult be Isztambulba az Edirnei-kapu irányából. Hivatalosan a bevonulási ünnepséget ismét tömeges felvonulásként szervezték meg. Ez alkalommal, mivel IV. Mehmed nem tartózkodott a városban, a Habsburg-küldöttségnek engedélyezték, hogy a bevonuló menetben megszólaljon a katonazenekar, és lobogtassák a zászlókat. Leslie a sógorának, Raimondo Montecuccoli tábornoknak írt levelében az aznapi eseményeket magyarázva azt írta, hogy a gyalogos menet közepén, a feje fölött lobogó, burgundi kereszttel és Szűz Mária képével díszített két zászló látványa igen boldoggá tette. A Habsburg-követ leírása szerint szép és magával ragadó látvány tárult mind a nagyköveti küldöttséget megnézni érkező több tízezer ember, mind pedig a felvonulást a legelöl elhelyezkedő házak ablakaiból követő isztambuli kajmakám, a valide, Turhán szultána, a többi szultánák és a néhány oszmán előljáró elé.⁸⁶ A követségi titkár, aki leírta, hogy az ünnepség három óra hosszáig tartott, nem érezte szükségességét megjegyezni, hogy közben eleredt az eső, amire viszont Leslie utalt a levelében.⁸⁷

Ugyancsak szeptember 7. reggelének az egyik legérdekesebb momentuma volt az, hogy Leslie-vel és kíséretével együtt az Isztambulban lévő angol követség egy hatvan fős csoportja is részt vett a bevonulási ünnepségen. Egy nappal korábban, szeptember 6-án az angol nagykövet, Heneage Finch, Winchilsea grófja (1628–1689) nevében Paul Rycaut, a nagykö-

⁸⁰ Mühürdar Hasan Ağa: *Cevâhirü't-Tevârîh*, 288.; Erzurumlu Osman Dede: *Târîh-i Fâzıl Ahmed Paşa*, fol. 34v.

⁸¹ *Silahdâr Târîhi* I., 385.

⁸² ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 9v.; Burbury: *A Relation of a Journey*, 159–160; Lüdicke: *Eine Gesandtschaftsreise*, 210–211.

⁸³ ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 9v.

⁸⁴ Sächsische Landesbibliothek, Staats- und Universitätsbibliothek (a továbbiakban: SLUB), Dresden, Eb. 837., fol. 156v (evâil-i Safer 1076/1665. augusztus 13–22.).

⁸⁵ ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 10r.

⁸⁶ Walter Leslie Raimondo Montecuccolihoz. Isztambul, 1665. október 31. ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-2, fol. 2r.

⁸⁷ Walter Leslie Raimondo Montecuccolihoz. Isztambul, 1665. október 31. ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-2, fol. 2r.

vet magántitkára érkezett Leslie köszöntésére, és tárgyalt is a Habsburg-követtel.⁸⁸ Innetől fogva pedig – a másnapi felvonuláson való közös fellépéshez hasonlóan – az angol és a Habsburg-követ gyakran összejárt, és úgy tűnik, a terített asztal mellett nemcsak iszogattak, hanem pletykálgattak is a hollandokról. Ez érthető is, hiszen az angol király 1665 márciusa óta háborúban állt a németalföldi egyesült tartományokkal, és természetesen mindenki, aki a Generalstaaten (a holland tartományok törvényhozó rendi gyűlése) ellensége volt, számíthatott a Habsburg-dinasztia barátságára. Leslie beszámolt az egyik Montecuccolinak szóló levelében arról, hogy az Isztambulban lévő angol közösség igen boldog volt, amikor a Bécsből érkező híreknek köszönhetően megtudták, hogy az angol király győzelmet aratott a hollandok felett.⁸⁹ Nem egyértelmű azonban, hogy Leslie melyik összecsapásra gondolt: az 1665–1667. évi háborút megpecsételő és a holland flottának nagy veszteségeket okozó lowestofti csata (1665. június 13.) óta ugyanis ekkor már több mint három hónap telt el. Mivel az október végén Konstantinápolyba érkező hírek határozottan angol győzelemről számoltak be, valószínű, hogy a holland Johan de Witt sikertelen októberi vállalkozásáról van szó.⁹⁰ Leslie az Isztambulban töltött hónapok alatt ügyelt arra, hogy jó kapcsolatokat tartson fenn az angolokkal, és amikor a Habsburg-küldöttség 1665 végén megkezdte az előkészületeket a visszaútra, az angol titkár, Rycaut-t is maga mellé akarta venni.⁹¹

Leslie első Isztambulban töltött hetei alatt Fázil Ahmed pasa a szultánnal együtt egy utazáson vett részt Csanakkále (Çanakkale) környékén. A nagyvezír a Habsburg-küldöttséget a visszatéréséig az isztambuli kajmakámra bízta, hogy megvendégelje őket, és foglalkozzon a követ szükségleteivel. Szeptember 13-án Leslie Fener-Balat környékén lévő szállása⁹² elé két gálya érkezett, és a küldöttség tagjait a Boszporuszon a kajmakán egyik kertes villájához vitte.⁹³ Tafferer szerint a szeles időjárás és a hullámozó tenger a kikötőből még el sem induló hajókat egymásnak lökte, így már az induláskor kisebb balesetet szenvedtek. A je-

⁸⁸ ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 10v. Évekkel ezután, 1675-ben az angol nagykövetségben helyet kapó pap, John Covell úgy emlékezett, hogy az angol követ titkárát és kíséretének néhány tagját küldték Leslie gróf köszöntésére, amikor Isztambulba érkezett. Bent, J. Theodore (ed.): *Early Voyages and Travels in the Levant: I. The Diary of Master Thomas Dallam, 1599–1600 II. Extracts from the Diaries of Dr. John Covell, 1670–1679*. New York, [é. n.], 197.

⁸⁹ Walter Leslie Raimondo Montecuccolihoz. Isztambul, 1665. október 31. ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-2, fol. 4r.

⁹⁰ Jones, J. R.: *The Anglo-Dutch Wars of the Seventeenth Century*. London – New York, 1996. 145–178. Von der Reck arról tájékoztat, hogy a francia hajósokkal folytatott december 3-i beszélgetése során miket tudott meg a hír eredetéről. Lüdicke: *Eine Gesandtschaftsreise*, 217.

⁹¹ Anderson, Sonia P.: *An English Consul in Turkey: Paul Rycaut at Smyrna, 1667–1678*. New York, 1989. 232. Rycaut, aki 1667-ben Izmir konzuljaként tért vissza Isztambulba, a 17. századi oszmán történelemről szóló munkájáról közismert. A Rycaut információi alapján az oszmán politikai struktúrát bemutató munka: Darling, Linda: *Ottoman Politics Through British Eyes. Paul Rycaut's The Present State of the Ottoman Empire* Journal of World History, vol. 5. (1994) No. 1. 71–97. Lásd még: Heywood, C. J.: *Sir Paul Rycaut, a Seventeenth Century Observer of the Ottoman State. Notes for a Study*. In: Shaw, Ezel Kural – Heywood, C. J. (eds.): *English and Continental Views of the Ottoman Empire, 1500–1800*. Los Angeles, 1972. 33–59.

⁹² Leslie közben a oszmán hivatalok számára kiutalt villában tartózkodott, ahol a volt moldvai vajda, Vasile Lupu özvegye élt. Azaz a 17. század közepéig a Habsburg-köveket nem a „Német Ház”-nak vagy a „Követ(ek) Házá”-nak nevezték, Csemberlitasban (Çemberlitaş, városrész Isztambulban) lévő házban szállásolták el. Teplý: *Kaiserliche Gesandtschaften*, 208–210. A „Követ(ek)-ház”-ról (Elçi Hanı) lásd: Eyice, Semavi: *Elçi Hanı*. DİA XI. İstanbul, 1995. 15–18. Fener-Balat környéke Isztambul görögök lakta városrésze volt.

⁹³ Veltzé: *Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten*, 156.

zsuita barát kiemelte a Habsburg-követ bátorságát is: miközben sok ember, akik nem voltak jártasak a tengeri utazásban, hogy megóvják magukat a letörő és elrepedő gerendadaraboktól, menekülő utat kerestek; Leslie, mint akinek számtalan ehhez hasonló szerencsétlenségben volt már része, bátran a helyén maradt.⁹⁴ Azt pedig Leslie saját leveléből tudjuk, hogy meglehetősen örült a személyét körülvevő tiszteletnek, ugyanis amint az arzenál közelében elhaladó angol, holland és török hajók ágyútűzzel köszöntötték a Habsburg-küldöttséget szállító gályákat, a Boszporusz két partját őrző várakból, az Anadolu Hiszariból (Anadolu Hisarı) és a Rumeli Hiszariból (Rumeli Hisarı) is ágyúlövéseket adtak le a követ tiszteletére.⁹⁵ Az erről a napról beszámoló követségi titkár sem tudta megállni, hogy el ne hagyja a többnyire hivatalos és száraz stílusát a Boszporusz két partján elszórtan elhelyezkedő paloták, villák és kertek látványa bemutatásának kedvéért.⁹⁶

Miután a küldöttség a kajmakám nyári lakában elfogyasztotta az ételt, szórakozással töltötte az időt. Bár az étkezés utáni előadást, táncot és játékokat Leslie és a követségi titkár is megörököltette, a nap történéseinek részleteit a keleti, egzotikus világ iránt érdeklődő Tafferneről ismerhetjük meg igazán. Ebben talán annak is szerepe volt, hogy Tafferner a katolikus reformáció úttörő szerzetesrendjének iskolájában, a jezsuitáknál tanult. Nem menekült el annak látványától sem, hogy a kajmakám villájának felső szintjén egy idős ember egy fiatal fiúval táncolt. Ezt követően négy feketébe burkolózott fiatal lépett színre, akik kezükben fapajzzsal és kardokkal, ritmikus testmozgással egyfajta vitézi játékot játszottak. Majd egy fiatal gömbbel és labdával akrobatikus bemutatót tartott, végezetül pedig egy bűvész jelmezben illuzionista előadást mutatott be, amelynek során egy fiatal nőt csábított el.⁹⁷ Von der Reck, miközben ugyanennek a napnak az eseményeit nagyon élénken mutatta be, ezt az utolsó előadást olyan látványossággént értékelte, mint amit nem tudott megosztani a leveleiben megszólított személyekkel, és azzal a megjegyzéssel lépett tovább, hogy ezt nem óhajtja megmagyarázni. A drensteinfurti nemes beszámolója szerint a szeptember 13-i kirándulás valójában amolyan félhivatalos esemény volt, a Leslie-t köszöntő oszmán államférfiak öltözeke sem volt említésre méltóan látványos, ugyanakkor feltűnő volt a vendéglátó kajmakám visszafogott, a hivatalostól nagyon is távoli, szívélyes viselkedése. Mindezeket túl megemlítette: azért, hogy a követ kíséretében lévők a lakoma étkeit mind végigkóstolhassák, az oszmán szokásokkal ellentétben az ételeket nem egymás után szolgálták fel, hanem mindent egyszerre az asztalra raktak.⁹⁸

Fázil Ahmed pasa október végén tért vissza Isztambulba. A Habsburg-küldöttség mellé kijelölt biztosok ez idő alatt legalább két városi kirándulást szerveztek a külföldi vendégeknek. Az oszmán források szerint ezeken a régi Isztambulban, a városfalakon belül lezajlott sétákon a külföldiekre, akik számára az oszmán világ – mint egy belülről fakadó kulturvilág – idegen volt, az oszmánokat szimbolizáló és az emlékezetre valóban méltó építményeken keresztül igyekeztek hatást gyakorolni. Így érthető, hogy Leslie-nek és kíséretének elsősor-

⁹⁴ Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 121–122. Steiner meggyőződése szerint abban, hogy Tafferner a Habsburg-követet az értelem és bátorság páratlan példaképeként mutatta be, fontos szerepet játszott, hogy Leslie rokonszenvezett a jezsuita eszmékkel. Steiner: *Zwischen Religiösen*, 291.

⁹⁵ Walter Leslie Raimondo Montecuccolihoz. Isztambul, 1665. október 31. ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-2, fol. 2v.

⁹⁶ ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 11r.

⁹⁷ Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 122–123.

⁹⁸ Lüdeck: *Eine Gesandtschaftsreise*, 212–214.

ban a szultánok által építtetett dzsámikat mutatták meg.⁹⁹ Bár az oszmán történetírók hallgatnak a küldöttség városnéző sétáinak útvonaláról, a követségi titkár a szeptember 23-án és 28-án tett kirándulásokhoz fűzött megjegyzéseiben megemlíti a Hagia Szophiát (Aya Sofia), a Kék Mecsetet (Sultanahmed Camii) és a kevéssel korábban Turhán Hatidzse szultána által befejeztetett Új Mecsetet (Yeni Cami), továbbá azt is leírja, hogyan nézett ki akkor a Szülejmánije Dzsámi (Süleymaniye Camii).¹⁰⁰ Haszán aga (és valószínűleg vele együtt Haszán csavus is) a nyugati világ különböző városaiból érkezett vendégeknek elsősorban az oszmán és a muszlim látnivalókat igyekeztek megmutatni, a küldöttség tagjainak többségét azonban Isztambul bizánci múltja jobban érdekelte. Burbury azzal együtt, hogy megemlíttette az oszmán fővárost ékesítő dzsámikat, melyekről azt feltételezte, hogy a Hagia Szophiát utánozva készültek, inkább a bizánci templomok állapotával foglalkozott.¹⁰¹ A követségi titkár is hasonlóan gondolkodott, szerinte a Hagia Szophia kápráztató ragyogásával vitán felül árnyékot vetett minden más épületre, ami az oszmán biztosok listáján szerepelt.¹⁰² Tafferner pedig a Kék Mecsetet minősítette nem különösebben figyelemre méltó épületnek. Ugyanakkor szükségesnek gondolt néhány dolgot leírni a türbékkel (síremlékek, sírboltok) kapcsolatban: azokat azon út kezdeteként emlegette, ami elvezeti a török hívő embereket az igazsághoz. Tafferner számára a Hagia Szophia még mindig keresztény templom volt, mint ahogy a Topkapi Szeráj (Topkapı Sarayı) még mindig Konsztantinosz császár palotája.¹⁰³ Hasonlóan érdekes, hogy amikor az Eminönüben (Isztambul egyik városrésze) lévő Új Mecsetet hosszasan dicsérte, elsősorban két dolog izgatta a jezsuita írnokot: először is arra keresett választ, hogy a belső imahely miért van annyi méccsessel és ablakkal megvilágítva. A mélyen hívő, katolikus Taffernernek valószínűleg nem tetszett a rendezett vallási építmény túlzott világossága. A kérdésére azonban a dzsámiszolgák sem tudtak kielégítő választ adni. Másrészt az a tette Taffernert kíváncsívá, hogy bár az épület a kereszténység múltjából semmit nem örökölt át, a pompájával hatást gyakorló és tetszetős dzsámi építtetője a valide szultána volt. Turhán Hatidzse szultána ugyanis Tafferner szerint titokban továbbra is keresztény hívő volt, és azért építtette az imahelyet, hogy ezzel elkenődhessen az igazságot, és eloszlassa a vele kapcsolatban felmerülő gyanút.¹⁰⁴

A Habsburg-nagykövetség tagjai közül érthető módon Leslie ismerte a legjobban a diplomácia világának rideg és merev szokásait. Annak ellenére, hogy a küldöttség többi tagja képes volt az utasításoknak megfelelően viselkedni, Leslie-nek többnyire mégsem volt ideje az oszmán fővárosban saját kedve szerint járkálni. Elmondhatjuk, hogy a Habsburg-követ a kajmakám szeptember 13-i hivatalos meghívásáig nem egy külföldi vendég szokásainak megfelelően járt-kelt a fővárosban. Mivel a nagykövetségért felelős oszmán biztosokat Fázil Ahmed pasa arra utasította, hogy minden olyan alkalmat, amikor a Habsburg-követ az emberek közé vegyül, a városi lakosság figyelmét felkeltő, látványos eseményként szervezzék meg, Leslie-nek – saját bevallása szerint – elég nehéz volt isztambuli napjait megtervezni. Így aztán, ha akarta, ha nem, kénytelen volt hosszú napokon keresztül a számára ki-

⁹⁹ Mühürdar Hasan Ağa: *Cevâhirü't-Tevârih*, 288.; Erzurumlu Osman Dede: *Târih-i Fâzil Ahmed Paşa*, fol. 34v.; *Silahdâr Târihi* I., 392.; *Târih-i Râşid* I., 109.

¹⁰⁰ ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 11v–12r.

¹⁰¹ Burbury: *A Relation of a Journey*, 191–204. 1587 és 1589 között a Habsburg-követ, Doktor Petz kíséretében a nagykövet orvosaként helyet kapó Reinhold Lubenau sem tudott betelni a Hagia Szophia pompázatosságával. Teply: *Kaiserliche Gesandtschaften*, 254–259.

¹⁰² ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 11v.

¹⁰³ Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 134–142.

¹⁰⁴ Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 154–158.

jelölt villában maradni.¹⁰⁵ Nemigen volt elégedett a sorsával, Isztambulból küldött leveléből is érződik a magányosság, amit persze az öregségéből is adódó szomorúság is kiválthattott.¹⁰⁶ Úgy tűnik, az isztambuli őszi éjszakákon a tenedoszi borok siettek a Habsburg-követ segítségére. Az oszmán igazgatás engedélyt adott arra, hogy Leslie-nek Tenedoszról bort szállítsanak, azzal a feltétellel, hogy a saját pénzéből fizeti azt; a hivatalnokok pedig arra kaptak utasítást, hogy ügyeljenek rá: a Fener-Balat környékén lévő villába menő boroshordók Isztambulba csempészésekor ne merüljön fel semmiféle probléma.¹⁰⁷

Végül elérkezett a Leslie által várt nap. IV. Mehmed október 10-én ütött sátrat Isztambul városfalain kívül, majd két nappal később, október 12-én az Edirnei-kapun keresztül látványosan bevonult a fővárosba. A Habsburg-követ mindkét napon megtekintette a szultán és zsúfolt kísérete felvonulását. Leslie-t október 12-én reggel a biztosok és a janicsárok egy házba kísérték, és onnan követte nyomon a padisah ünnepi menetét, ami a városfalaktól a Szarajburnuban (Sarayburnu, városrész Isztambulban) lévő palotájáig tartott.¹⁰⁸ Leslie szempontjából nem IV. Mehmed fővárosba való visszatérése volt a fontos, hanem az oszmán kormányzati mechanizmus legfelső szintjén álló Fázil Ahmed pasa megérkezése. Közeledett az Edirnében elnapolt ügyek elővételének az ideje.

Leslie október 28-án, egy nappal a nagyvezírral való találkozó előtt látogatást tett Min-karizáde Jahja efendi sejhülszlámnál.¹⁰⁹ Itt az 1663. évi párkányi ütközetben az oszmánok kezébe került foglyok elengedéséről, elsősorban néhány kiemelt rab váltságdíjának mértékéről eshetett szó.¹¹⁰

A Habsburg-követ és az oszmán kormányzat felső szintű vezetői végül október 29-én, a nagyvezír fővárosba érkezését követő napon az Anadolu Hiszari környékén található tengerparti villában (Bahayi yalı) gyűltek össze. A tárgyaló felek ez alkalommal az augusztus 16-án, az edirnei első találkozáskor elvetett ügyek megbeszélésére érkeztek. A tárgyaláson történeteket Leslie a Lipót császárnak szánt követi jelentésében fejtette ki a legrészleteseb-

¹⁰⁵ Walter Leslie Raimondo Montecuccolihoz. Isztambul, 1665. október 31. ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-2, fol. 2v–3r.

¹⁰⁶ Walter Leslie Raimondo Montecuccolihoz. Isztambul, 1665. október 31. ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-2, fol. 2v–3r. Johann Theodor von der Reck szintén meglehetősen magába fordult, amikor az 1665. december 17-én dél körül Bécsből érkező kurír semmi hírt nem hozott a családjáról. Lüdicke: *Eine Gesandtschaftsreise*, 222. A Habsburg-nagykövettel Isztambulba érkező steiermarki nemes, Johann Josef von Herberstein az oszmán földről apjának küldött leveleiben azt írta, hogy azért fog imádkozni, hogy visszatérhessen, és nagyon szeretné, ha többet nem vezetnének utazásai oszmán földre. Happner, Harald: *Johann Josef von Herberstein und die kaiserliche Grossbotschaft nach Konstantinopel 1665/66*. Österreichische Osthefte, Jg. 20. (1978) 116–123.

¹⁰⁷ BOA, Mühimme Defteri 95., 91/647, evâsıt-ı Rebiülevvel 1076/1665. szeptember 20–30.

¹⁰⁸ ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 12v. Abdurrahman Abdi pasa megerősíti a nagykövetségi titkár által leírtakat. Abdurrahman Abdi Paşa: *Vekâyi'-nâme*, 211. Vö. azzal az esettel, amikor 1562-ben az I. Ferdinándhoz (1527–1564) küldött oszmán követnek, Ibrahim bejnek Frankfurt am Mainban házat jelöltek ki, hogy onnan figyelemmel kísérhesse a császárválasztás és a koronázási ünnepség eseményeit, melyek ott tartózkodása idejére estek. Rudolph, Harriet: *Türkische Gesandtschaften ins Reich am Beginn der Neuzeit – Herrschaftsinszenierung, Fremdheitserfahrung und Erinnerungskultur. Die Gesandtschaft des Ibrahim Bey von 1562*. In: Kurz, M. von – Scheutz, M. – Vöcelka, K. – Winkelbauer, T. (Hrsg.): *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie. Akten des internationalen Kongresses des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, Wien, 22–25. September 2004. Wien–München, 2005. 311.

¹⁰⁹ ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 13v.

¹¹⁰ Hammer: *Geschichte des Osmanischen Reiches* VI., 167.

ben. Az Isztambul ázsiai partján létrejött találkozózn I. Lipót kéréseiről és követeléseiről vitázva az oszmánok kívánságaira is áttértek.¹¹¹

Itt nyílt alkalma Leslie-nek a nagykövetség diplomáciai céljaival előhozakodni. Bertold Spuler ugyan azt írta az Isztambulba látogató Habsburg-követek listáját is tartalmazó munkájában, hogy Leslie az 1664. augusztus 10-én aláírt vasvári béke jóváhagyott (ratifikált) szövegét vitte magával,¹¹² ez az információ azonban téves.¹¹³ Ahogy Zinkeisen azon megjegyzése is, miszerint az oszmán szultán jelenlétében november 10-én, a Habsburg-követ hazaindulása előtti utolsó ünnepségen hagyták jóvá a vasvári békeszerződést. Amivel – legalábbis a török történetírásban – teret adott azon hamis információ elterjedésének, hogy a szultán ekkor írta alá a végleges ratifikációt.¹¹⁴ Az 1663–1664. évi hadjárat során az oszmán táborban tartózkodó Habsburg állandó követ, Simon Reniger ugyanis arról tudósított, hogy a békeszerződés I. Lipót és IV. Mehmed által ratifikált példányait szeptember 27-én az érsekújvári török táborban, a Fázil Ahmed pasa sátrában rendezett ünnepség keretein belül cserélték ki.¹¹⁵ Ezt az információt az akkor az oszmán hadseregben tartózkodó Mühürdár Haszán aga is megerősíti.¹¹⁶ Az ünnepség időpontját tekintve Hadzsi Musztafa pasa (aki azonos a Habsburg-küldöttséget 1665. május 30-án fogadó belgrádi pasával) szeptember 24-én kelt rúznámcséjében (bevételeket és kiadásokat nyilvántartó könyv) azt találjuk, hogy két, előzőleg vásárolt, drága kaftánt adtak a ratifikációt Bécsből hozó Habsburg-futárnak.¹¹⁷ Ugyanígy az is megállapítható az 1664. évi pénzügyi jegyzékeket tartalmazó hadjárat rúznámcséből, hogy kik vettek részt IV. Mehmed és I. Lipót ratifikációjának és leveleinek érsekújvári átadási ünnepségén.¹¹⁸

¹¹¹ Az október 29-i tárgyalásra vonatkozóan nagyon kevés az információ az oszmán forrásokban. Lásd: Mühürdár Hasan Ağa: *Cevâhirü't-Tevârih*, 288.; *Silahdâr Târîhi* I., 392.; *Târîh-i Râşid* I., 109.

¹¹² Spuler, Bertold: *Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)*, III. Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, Neue Folge 11. (1935) 337–338.

¹¹³ Spuler ebben a kérdésben Testa csapdájába eshetett. Ugyanis Testa, aki a vasvári békeszerződés első másolatainak egyikét kiadta, a Habsburg és az oszmán uralkodó által ratifikált, tíz pontos szerződés fölé helyezett egy annak életbelépését megerősítő okmányt is. *Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec les Puissances Étrangères depuis le Premier Traité Conclu en 1536. Entre Suléyman 1er et François 1er jusqu'à nos Jours*. Par le Baron I. de Testa. IX. Paris, 1898. 50. A 17. századi nagy hírgyűjtők egyike is hasonló módon azt a téves információt közli, hogy 1665-ben az oszmán és a Habsburg-udvar kölcsönösen elküldött követei ratifikációs okmányt vittek magukkal. Feigius, Johann Constantin: *Wunderbahrer Adlers-Schwung oder Fernere Geschichts-Fortsetzung Ortelii Redivivi et Continuati*. I. Wien, 1694. 10.

¹¹⁴ Zinkeisen, Johann Wilhelm: *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*. Bd. 4. Gotha, 1856. 938. Vö.: İnalçık, Halil: *Devlet-i Aliyye. Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar III. (Köprülüler Devri)*. İstanbul, 2015. 81.

¹¹⁵ Veltzé: *Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten*, 143. Vö.: Huber: *Österreichs diplomatische Beziehungen zur Pforte*, 587.

¹¹⁶ Mühürdár Hasan Ağa: *Cevâhirü't-Tevârih*, 280–281. Fázil Ahmed pasa magyar végvédkekről útnak indított embere szeptember 2-án adta át IV. Mehmednek a vasvári békeszerződés szövegét, a szultán ekkor az Edirne közeli, Csömlek (Çömlek Köyü) nevezetű faluban tartózkodott. (BOA, İbnülemin-Hariciye 408.) Abdurrahman Abdi pasa ezt szeptember 5-re datálja, feltéve persze, ha nála nem egy másik találkozóról van szó. (Abdurrahman Abdi Paşa: *Vekâyi'-nâme*, 164).

¹¹⁷ „Bahâ-yı serâser ve mesârif-i hil'at-ı abâi berây-ı ilçi-yi Nemçe be-ma'rifet-i Hacı Mustafa, 26.720 akçe.” BOA, KK 1960, 73, 3 Rebiülevvel 1075/1664. szeptember 24.

¹¹⁸ Renigernek, Panajotinak, Adzsemzáde Hüsejın efendi reiszülkütnak, Ali efendinek (tezkire-i evvel), az egri Halil pasának, a ratifikációt hozó Habsburg-követnek, a tolmácsnak, az ünnepségek lebonyolításáért és a nagykövetségnek a biztonságáért oszmán földön felelős megbízottaknak köz-

Az október 29-i isztambuli tárgyaláson¹¹⁹ a Habsburg-követ egyik legelső követelése az 1663–1664. évi összecsapások során oszmán fogságba esett személyek szabadon bocsátása volt. E tekintetben csak részleges sikerről beszélhetünk. Az oszmán kormányzat ugyan engedélyezte néhány, a hajógyár tömlőcében fogvatartott rabnak, hogy Leslie-vel együtt visszatérjen szülőföldjére, a Héttoronyba (Yedikule) zárt nemesek szabadon engedését az elvárt feltételek megvalósulásáig (értsd: váltságdíj megfizetése) nem támogatta. Ugyanakkor az oszmánok többsége lelkesen fogadta Leslie-nek az oszmán–Habsburg határon folyó kereskedelem könnyítésére irányuló ajánlatát. Így Habsburg-zászló alatt a Habsburg uralkodó alattvalói és a Brémához, Danzighoz, Lübeckhez és Hamburghoz hasonló északi városok lakosai is szabadon kereskedhettek az oszmán uralom alatti területekkel.

Ezen a két ponton kívül azonban a Habsburg-követ semmilyen más témában nem tudta megnyerni az oszmán kormányzat támogatását. Amikor Leslie az Oszmán Birodalom területén élő katolikusok vallásgyakorlatának szabadságát és kiváltságait hozta szóba, a fennálló gyakorlaton és szokásjogon túlmenően semmit nem tudott elérni; az oszmán kormányzati tisztviselőktől új templom építésére is engedélyt kért, de ugyancsak eredménytelenül. A Habsburg-udvar fejét fájdtató érsekújvári határvidék újjászervezését illetően pedig Fázil Ahmed pasa elfogadhatatlan álláspontjába ütközött. Ebben az ügyben sem történt előrelépés az oszmán fővárosban. A budai pasa pedig az új, érsekújvári vilajet adóügyi összeírását egy személyesen kinevezett határbizottság közvetítésével akarta intézni. Ennél még kedvezőtlenebb fejlemény volt, hogy az Erdély Portától való függésének könnyítése érdekében tett indítványai közül sem vettek figyelembe semmit. Leslie Apafi Mihály erdélyi fejedelem (1661–1690) Isztambulba küldött követének kérésére megpróbálta elérni a Köprülü Mehmed pasa nagyvezírsége idején megemelt adó mértékének csökkentését, de e téren sem ért el meggyőző eredményt.

Leslie október 30-án részt vett a Turhán Hatidzse valide szultána által Eminönüben építtetett dzsámi megnyitóján. A Habsburg-követ nem tartozott a díszvendégek közé, megelégedett azzal, hogy az egyik, az oszmán megbízottak számára elkülönített villából nézze IV. Mehmed bevonulását és a dzsámi megnyitása alkalmából szervezett ünnepséget.¹²⁰ November 7-én Panajoti, aki a nagyvezír nevében kereste fel Leslie-t, azt tudatta a követtel, hogy IV. Mehmed három nap múlva fogadja a palotában, és engedélyezni fogja számára, hogy visszatérjen hazájába.¹²¹

Úgy tűnik, a november 10-i fogadási ünnepség iránt a követségi titkár már nagymértékben elvesztette érdeklődését. A nap leírása, amikor Leslie utoljára járult a szultán elé, szinte teljesen az edirnei első fogadás bemutatásának megismétléséből állt. A követ látogatása ismét egybeesett a központi alakulatok zsoldosztásáról döntő díváni tanácskozással; a leírt események nagyon hasonlítanak a követségi titkár négy hónappal korábban megörökölt emlékeire, bár most elmaradt a Bécsből hozott ajándékok átadása, az együtt elköltött

ben különféle címeken osztottak szét pénzeket. BOA, KK 1960, 108, 1–7 Rebiülevvel 1075/1664. szeptember 22–28.

¹¹⁹ Az október 29-i tárgyalás eseményeit lásd: Veltzé: *Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten*, 157–162.

¹²⁰ ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 13v–14r. Lucienne Thys-Şenocak a könyvében, amit Hatidzse Turhán szultánának az oszmán politikai és kulturális életben betöltött szerepéről írt, az Új Mecset megnyitását 1665. október 31-re teszi. Thys-Şenocak, Lucienne: *Ottoman Women Builders. The Architectural Patronage of Hadice Turhan Sultan*. Aldershot, 2006. 202. Bár Thys-Şenocak a kapcsolódó oszmán forrásokból informálódott, a helyes dátum, ahogy a nagyköveti titkár naplójában is szerepel, október 30.

¹²¹ ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 15r.

ebéd, majd azt követően a küldöttség kisszámú, kiválasztott tagjainak a díváni fogadószobába vitele, ahol IV. Mehmed tartózkodott. Maga a követségi titkár az ünnepségek közötti nagyfokú hasonlóságot annak tulajdonította, hogy az oszmán udvar protokolláris és diplomáciai szokásai merevek voltak, és nem panaszkodott a hivatalos ünnepségek lebonyolításában mutatkozó túlzott szervezettség miatt sem. A november 10-i palotabeli látogatás legfontosabb eseményeinek egyike Johann Giambattista Casanova megbízólevelének IV. Mehmed részére történő átadása volt: Casanovát az 1649-től az oszmán kormányzat mellett működő Habsburg állandó követ, Simon Reniger helyére ajánlották.¹²²

Tafferner azoban egy, a fogadószobában történt kellemetlen esetet is megemlített. Eszerint az isztambuli feladatait az újonnan érkező honfitársára, Casanovára hagyó Reniger – akit figyelmetlenségéből vagy betegsége miatt elhagyott minden ereje –, amikor a hónaljánál fogva lefelé nyomták, hogy meghajoljon IV. Mehmed előtt, a földre esve durván beütötte a homlokát a padlóba. Komolyan kell vennünk, amit Tafferner írt, hiszen munkájának a november 10-i ünnepséggel kapcsolatos egyéb részletei mind összecsengnek a követségi titkár által leírtakkal. A jezsuita szerzetes a kellemetlen eseményt az oszmán hivatalnokok Habsburg-küldöttséggel szembeni rosszindulatú intézkedéseinek egyikeként adta közre (Leslie különböző alkalmakkor szóba hozta, hogy az oszmán nagykövet, Kara Mehmed pasa Bécsből küldött, panasszal teli levelei erősen meghatározták az ő isztambuli pozícióját¹²³), de abban keresett vigaszt, hogy az ügyetlenség okozóinak büntetéséről írt, ami persze csak vágykép volt. Bár Tafferner kinyilvánította, hogy nem hisz abban, hogy előre megtervezték volna az egyik küldöttségi tag földre ejtését, a fogadószobába menő követségi tagok közül nem mindenki osztotta véleményét. Egy rosszmájú és zsémbes tanú szerint a küldöttségi tag karját elkapó csavusok, akik valószínűleg attól tartottak, hogy nem fogja önszántából a megfelelő módon köszönteni a szultánt, durván rántották le a földre.¹²⁴

A történet forrása Tafferner, a követségi titkár hivatalosan nem vett jegyzőkönyvbe olyan esetet, hogy egy követségi tag fejét a földhöz ütötték volna. Ezzel együtt úgy tűnik, hogy mire a Leslie oszmán követségéről szóló híradások Bécsből Frankfurtba értek, ahol egyébként a Habsburg-házzal ellenséges hangok jócskán felerősödtek, az eseményt már árnyalatbeli, de komoly stíluskülönbséggel interpretálták. A *Theatrum Europaeum* az 1665. év híreit összegyűjtő kötetében követte Tafferner történetvezetését, ami abból is kiderült, hogy megemlítette a felelősök megbüntetését, ugyanakkor a követségi alkalmazott földre esésének pillanatát bemutató jelenetben az oszmán előjárók viselkedését Tafferner elbeszéléséhez képest is sokkal szégyenletesebbnek ábrázolták. A teremben lévő oszmán államférfiak, amikor a külföldi követségi alkalmazottat a fogadási ünnepség komolyságával össze

¹²² ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 15r-v. Lásd még: Abdurrahman Abdi Paşa: *Ve-kâyî-nâme*, 215.

¹²³ Walter Leslie Raimondo Montecuccolihoz. Isztambul, 1665. október 31. ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-2. fol. 2v., 4r.; Veltzé: *Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten*, 157–158.

¹²⁴ Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 180–181. Rycaut leírásában a már koros és köszvénytől szenvedő Reniger már nem volt elég mozgékony ahhoz, hogy meghajoljon, és megcsókolja a szultán ruhájának szegélyét. A környöretet nem ismerő kapidzsibasi a hónalja alá nyúlt szegénynek, és olyan keményen a földre nyomta, hogy az öreg rezidens beverte a fejét. Rycaut: *The History of the Turkish Empire*, 168. Fontos megemlíteni, hogy Rycaut művének 1700. évi kiadásában a szövegből kimaradtak a történet szereplőinek nevei. Tafferner, Paul: *Curiose und Eigentliche Beschreibung von Ihro Röm. Käys. Maj. an den Türkischen Hoff abgeschickten Großbotschaffters, Herrn Graffens Wolfgang von Oettingen Soleñer Abreise von Wien. Wegen Gleichheit des Inhalts beigefügt die letztere solenne Kayserl. Botschafft an die Ottomannische Pforte Des Herrn Graf Walther von Leslie, Im Jahr 1665*. Leipzig, 1700. 226–227.

nem egyeztethető módon a földön látták, homlokukat törölgetve akaratlanul is más irányba fordították a tekintetüket.¹²⁵

VI.

Leslie, aki november 10-én IV. Mehmedtől engedélyt kapott arra, hogy visszatérjen Bécsbe, várta az oszmán politikai rendszer előjáróival való újabb találkozást, hogy búcsút vegyen tőlük. Az első meghívás egy agán keresztül Fázil Ahmed pasától érkezett, aki saját kertjében kívánta vendégül látni Leslie-t. Ugyan Burbury a november 18-i látogatásról csak annyit írt, hogy Leslie-t elkísérte Reniger,¹²⁶ a nagyvezír kertjében összegyűltek között a Habsburg-követen és a nagyvezíren kívül jelen volt még Minkárizáde Jahja efendi sejhülszlám, Váni Mehmed efendi, a szultán prédikátora („Hofprediger”; a két héttel korábban hivatalosan megnyitott Új Mecset prédikátora) és Adzsemzáde Hüszejn efendi reiszülküttáb.¹²⁷ Azaz az oszmán „kormányzótanácsot” alkotó személyek az edirnei találkozóval együtt immár harmadszor és egyben utoljára gyűltek össze. Nincs információnk arról, hogy mi hangzott el a tanácskozáson, de valószínű, hogy az október 29-én tárgyalta ügyek ismét előkerültek.

Leslie és küldöttsége 1665. december végén akart elindulni a nyugati területek felé. Adig egyrészt a diplomáciai erőfeszítéseik eredményeként a hajógyár tömlőcéből kiszabadult rabok állapotával foglalkoztak, másrészt arra várakoztak, hogy az oszmán hivatalok előkészítsék a visszaútjukhoz szükséges kocsikat és egyéb eszközöket. A Habsburg-követ december 7-én utoljára találkozott Fázil Ahmed pasával. Ezen a végső búcsúlátogatáson más oszmán előjárók nem vettek részt, és az uralkodóházak, illetve a birodalmak közötti ügyek sem kerültek napirendre. A követségi titkár nagy büszkességgel említette meg, hogy aznap a nagyvezírhez tartó Leslie úgy sétálhatott Isztambulon belül, hogy a vele együtt haladó testőrsztag tagjainak és szolgáltnak nem kellett fegyvereiket elővenniük. Fázil Ahmed pasa a látogatás alkalmával három levelet adott át a követnek. Az elsőt a szultán, IV. Mehmed küldte a Habsburg uralkodónak, I. Lipótnak, a másik két levelet pedig Fázil Ahmed pasa írta alá, ezek egyike I. Lipótnak, a másik pedig Annibale Gonzagának, az Udvari Haditanács elnökének szólt.¹²⁸

Leslie az oszmán fővárosban tett utolsó, december 11-i látogatása alkalmával a birodalom pénzügyeiért felelős fődefterdárnál, Ahmed pasánál járt. Itt értek véget az udvariassági és búcsúlátogatások. A defterdárnál Leslie-nek lehetősége nyílt a hosszú, Bécsig tartó utazásra készülő Habsburg-küldöttség kiadásaihoz kapcsolódó utolsó részletek ellenőrzésé-

¹²⁵ Meyer, Martin: *Theatrum Europaeum oder außführliche und warhafftige Beschreibung aller und jeder denkwürdiger Geschichten*. Bd. 9. Franckfurt am Mäyn, 1672. 1535. Természetesen nem szabad elfelejteni, hogy az a szokás, hogy a külföldi követek az oszmán szultán jelenlétében úgy köszönnek, hogy közben a két karjukat fogják, a nyugati diplomaták számára régtől fogva problémát okozott. Salomon Schweigger az 1578. évre vonatkozóan hasonló leírást ad: „...deren zween ergriffen einen aus den beyden Legaten zuvörderst an den Wammesermeln und griffen unter die Ermel fürten also für den Sultan hinein und stiessen sie alßdann vor dem Sultan ganz ungestümmlich und unfreundlich zu boden auff die Knie”. *Ein Neue Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*. Gedruckt und verlegt zu Nürnberg durch Johann Lantzenberger. 1608. 55. Schweigger ennek a gyakorlatnak a gyökereiről is értekezik: uo. 59.

¹²⁶ Burbury: *A Relation of a Journey*, 206.

¹²⁷ ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 15v.

¹²⁸ ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 17r.; Burbury: *A Relation of a Journey*, 207.

re.¹²⁹ Majd elérkezett a hazaindulás ideje: a december 21-én Isztambulból útnak induló küldöttség – annak ellenére, hogy tagjai közül a május végi indulástól kezdve a hosszú és szenvedéssel teli utazás során számosan betegség áldozatai lettek – a hajógyárból kiszabadított rabokkal együtt a korábbinál még zsúfoltabbá vált, amit azonban mind Tafferner, mind pedig Burbury nyilvánvaló elégedettséggel nyugtázott.¹³⁰

Az Oszmán Birodalomban beállt a tél. Az Edirnébe igyekvő küldöttség a tűrőképességét próbára tevő és az utazást kinszenvedéssé változtató, erős esőzések közepette folytatta az útját. Lassítaniuk kellett a haladást, hogy a mocsártól és sártól fáradt lovak pihenni tudjanak, és bevárják a hátramaradtakat.¹³¹ Amikor végül 1666 első napján Edirnébe értek, az oszmán biztosok tanácsára is jobbnak látták, ha pihennek öt napot a városban, és erőt gyűjtenek.¹³² A követségi titkár, aki Leslie ruméliai utazása során – amelynek célja az oszmán szultánnal és államférfiakkal való tárgyalások voltak – és az Edirnében, illetve Isztambulban töltött idő alatt is szinte naponta készített feljegyzéseket, egy ideje már feladta korábbi igényességét. Edirne után a küldöttség állomáshelyeiről egészen Eszékig sokkal kevésbé részletesen írt, a sok közbeeső pihenőhelyet is csak név szerint említette. Feljegyzései szerint Leslie január 14-én ért Filibébe (Plovdiv), 20-án Odzsakba (Ocak), 28-án Nisbe (Niš), február 6-án Belgrádba, 16-án Mitrovicába, majd 20-án érkezett meg Eszékre.¹³³

Leslie útját a Habsburg-küldöttség több más írástudó tagja és a maga, Lelsie által leírtak alapján is követni lehet egészen addig a pillanatig, amikor Komáromban Kara Mehmed pasával kicserélték, és a követi szolgálatát befejezte. Leslie és a küldöttség március 2-án érkezett Budára, utazásuk utolsó állomására. Köszöntésükre egy körülbelül 2000 fős, többségében gyalogos alkotta csapat vonult ki a Buda alatti síkra. Leslie ez alkalommal, ellentétben azzal, amikor még az oszmán főváros fele tartott, két szép hetet akart eltölteni Budán, a Gürdzü Mehmed halálát követően a beglerbégség élére helyezett Kászim pasa vendégzeretetét élvezve. A pasa Leslie-t a saját palotájában látta vendégül, az udvariasság keretein belül mozgó, kölcsönös segítségnyújtás jegyében a budai tömlőcből hatvan német és magyar rab szabadulhatott ki. A Habsburg-küldöttség tiszteletére – ahogy Edirnében is – dzsirit bemutatót szerveztek.¹³⁴

Budának fontos szerepe volt az oszmán–Habsburg diplomáciai kapcsolatok szervezésében. Ebben az összefüggésben Leslie budai időtöltése természetesnek is tekinthető. Az oszmán és a Habsburg hivatalos szervek igyekeztek minél hatékonyabban megszervezni a diplomáciai missziók eredményes végrehajtása után visszatérő követek kicserélését a Komárom közelében lévő határponton, és biztosítani, hogy a határ túloldalára átadott küldöttségek folytatni tudják útjukat. Február közepén döntöttek arról, hogy egy budai ágát

¹²⁹ ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 17r-v.; Lüdicke: *Eine Gesandtschaftsreise*, 220–221. Burbury és von der Reck a Habsburg-követ és Ahmed pasa találkozóját december 10-re teszi. Burbury: *A Relation of a Journey*, 208.; Lüdicke: *Eine Gesandtschaftsreise*, 220.

¹³⁰ Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 226–227.; Burbury: *A Relation of a Journey*, 208–209.

¹³¹ ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 17v.

¹³² Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 232–233.

¹³³ ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1665-13-Beilage, fol. 19r–20r. Doktor Johann Metzger, aki már Isztambulból betegen indult el, a visszaúton nem tudott megbirkózni a túlzottan nagy hideggel, és Nis környékén meghalt. Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 238–239.; Lüdicke: *Eine Gesandtschaftsreise*, 230–231.

¹³⁴ Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 250–260.; Burbury: *A Relation of a Journey*, 213–214.

küldenek Győrbe (Yanık) az oszmán követ, Kara Mehmed pasa mellé kísézőnek.¹³⁵ Ennek megfelelően a másik oldalról március elején Leslie-ért is egy csapat érkezett, amelynek tagja volt az unokaöccse, Jacob von Leslie is. Előrelátó módon eldöntötték, hogy az újonnan érkezett vendégek, akik a budai válival, Kászim pasával folytatott megbeszélésen is jelen voltak mint a végső követségi feladatok közvetítői, Leslie kíséretét alkotják majd annak az oszmán nagykövettel való utolsó határmenti találkozásakor.¹³⁶ De nem lehetett tudni, hogy Kara Mehmed pasa mikor érkezik a találkozási helyre. Az oszmán követ a bécsi tartózkodása idején is sok mindenért panaszkodott; későbbi beszámolója szerint azért késlekedett a Komáromba való indulással, mert a birodalmi kincstárból a személyének és kíséretének járó kifizetésekben hiány mutatkozott.

A Jacob Leslie-vel együtt Budára érkező Georg Sigmund von Trauttmansdorff és Pálffy János Károly grófok, mivel nem kaptak hírt Kara Mehmed pasa érkezéséről, reményvesztve a visszatérés mellett döntöttek. Von der Reck azt írja, hogy amikor a nagykövetség tagjai, akik hónapok óta járták az oszmán területeket, egy kissé sem elégedetlenkedtek, a küldöttség köszöntésére Bécsből érkező nagyurak nem igazán tudták elviselni a várakozást.¹³⁷ Kászim pasa ugyan kiutalt az elutazásukhoz nyolc szekeret, de mikor az utolsó pillanatban érkező oszmán futár közölte, hogy a követszere március 17-én vagy 18-án le fog zajlani, a már megrakott szekereket kiürítették. Azonban Leslie sem adott nagy esélyt annak, hogy a követszere az említett időpontban ténylegesen megtörténik. Így a Habsburg-követ budai jelenléte ismét problematikusá vált, mert a köszöntésére Budára érkező főurak újra meggondolták magukat, és vissza kívántak térni birtokaikra. Ez az utóbbi kívánságuk nem részesült az oszmán hivatalok túlzottan kedves fogadtatásában. Mindeközben a Győrben lévő sógorával, Montecuccolival levelező Leslie igyekezett megoldást találni az utánpótlásban és a szállításban jelentkező zűrzavarra. Ha mindenki ugyanabban a pillanatban nem is tudott volna a határátkelőnél lenni, a Montecuccoli által odavitt kalauzoknak volt a feladatuk, hogy átvegyék a Habsburg-küldöttséget, és száz szekér kíséretében Győrbe szállítsák őket. Végül egy, a budai válitól érkező futár tudatta Leslie-vel, hogy március 14-én hagyhatja el a várost, majd a következő napon Esztergomban fog megpihenni, közben Kara Mehmed pasa a találkozási pontra fog érkezni, és március 17-én létrejöhet a követszere. Ezt követően Leslie unokaöccsét, Jacob von Leslie-t küldte postaként Montecuccolihoz, hogy hírt adjon neki arról, mit végeztek Budán.¹³⁸

A Habsburg-küldöttség a tervezettnél megfelelően március 14-én indult el Budáról. Esztergomban Leslie azonban kénytelen volt a tervezettnél hosszasan, három napig időzni. Az aggodalmi jogosak voltak, nem lehetett azonnal véghez vinni a követszert. Történetünk elején Kara Mehmed pasa volt kénytelen több időt eltölteni Belgrádban és Budán. Ez alkalommal azonban, úgy tűnik, a szerepek felcserélődtek, bár a Habsburg-küldöttséggel foglalkozó források Kara Mehmed pasa késésének okát nem diplomáciai revansként értelmezték. Amikor Leslie március 20-án megérkezett az oszmán és a Habsburg-követ hivatalos átadására kijelölt határmenti pihenőhelyhez, Kara Mehmed pasa nem volt sehol. Az aznapi eseményeket kissé sértődött hangnemben tárgyaló Tafferner azt írta, hogy a Habsburg-követség a nyílt síkon, csontig ható, dermedtőn hideg szélben várako-

¹³⁵ Annibale Gonzaga Raimondo Montecuccolihoz. Bécs, 1666. február 13. ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1666-2-1.

¹³⁶ Lüdicke: *Eine Gesandtschaftsreise*, 239–240.

¹³⁷ Lüdicke: *Eine Gesandtschaftsreise*, 242.

¹³⁸ Walter Leslie Raimondo Montecuccolihoz. Buda, 1666. március 12. ÖStA KA Alte Feldakten 166, 1666-3-2.

zott. Eközben pedig az oszmán követnek, aki arra hivatkozott, hogy a nagyköveti szolgálataért járó pénzét nem kapta meg, egyáltalán nem akaródzott elindulni Komáromból. Kara Mehmed viselkedését az angol titkár, Burbury – jezsuita útitársához (és feltehetően Lesliehez) hasonlóan – illetlennek és szemtelennek találta; mindketten úgy vélték, mindez rosszindulat jele a részéről, arról nem is beszélve, hogy ez az oszmán szultán tekintélyét is rombolta, továbbá senkinek és semminek nem használt vele. Leslie, aki nem akart tovább várni Kara Mehmed pasára, úgy döntött, visszatér Budára, és hivatalosan is panaszt tesz a követ ellen, de aztán a követség körüli feladatok végrehajtásáért felelős oszmán hivatalnokok közbelépése nyomán lenyugodott.¹³⁹ A követcseréért felelős esztergomi bég Kara Mehmedhez küldött emberén keresztül tulajdonképpen megfenyegette a pasát – aki ugyan megérkezett a találkozási helyre, de ott magát kérte nem akart kiszállni a hajóból –, hogy ha tovább késlekedik, erőszakkal fogják a hajóról leszállítani.¹⁴⁰

VII.

Végül az 1666. március 20-án estefelé lezajlott második követcseré Leslie és Kara Mehmed pasa között a nap folyamán történt megannyi kellemetlenség ellenére nagy udvariasság és tisztelet közepette ment végbe. Valószínű, hogy a mértéktartó viselkedés és a rendezett lebonyolítás valójában csak a látszatot szolgálta, azaz a hosszú ideje a nyílt terepen várakozó Leslie haragja folytán az utolsó követcseré nem csapott át barátkozásba.¹⁴¹ De ismét csak Tafferner szavaival élve: ahogy a császár és a szultán baráti szemmel tekintettek egymásra, úgy az utolsó ünnepi pillanatban az őket képviselő követek is nyájas arkifejezést öltöttek magukra.¹⁴² A kora újkori diplomáciai szokások szemszögéből nézve ez szép példája volt annak, hogy adott esetben a dinasztia és az állam hatalmát képviselők személyes viszáljuk és veszekedéseik fölé emelkedve miként tudtak egy oldalra állni. Bár diplomáciatörténeti szempontból még hosszú út állt a diplomaták előtt, Leslie 17. század közepi nagykövetségének példája mutatja, hogy az oszmán–Habsburg diplomáciai érintkezésben – a korábbi évszázadok példáival összehasonlítva – szembetűnő kifinomultság figyelhető meg. A Tafferner szövege alapján értékelő Steiner felhívja a figyelmet arra, hogy a már-már vakbuzgó jezsuita, Leslie egyáltalán nem rokonszenvezett az oszmán kultúrával, de hangsúlyozza, hogy a Habsburg-követ a diplomáciai küzdőtéren a személyes meggyőződésével nem teremtet akadályokat, amikor alkalmazkodnia kellett az oszmán gyakorlathoz és szabályokhoz.¹⁴³ Leslie egy a 16. században még elképzelhetetlen nagyságú kísérettel érkezett az Oszmán Birodalomba, de annak ellenére, hogy a kíséretében lévő nemesekkel és szolgálkával együtt közel tíz hónapig tartózkodott idegen földön, néhány apró kellemetlenséget leszámítva nagyobb szerencsétlenség nem érte. Ezenkívül Leslie oszmán földről küldött hivatalos és félhivatalos leveleiből is kitűnik, hogy alapvetően elégedett volt az oszmán hivatalok vele szemben tanúsított viselkedésével. A nagyköveti titkár sem jegyzett fel semmilyen, a küldöttség vezetőjével és tagjaival szembeni kellemetlen eljárást, és a követség többi tollforgatója, Tafferner és Burbury sem tudtak egyéb, a küldöttség tekintélyét ért támadásról, csak a november 10-én IV. Mehmed jelenlétében történt balesetről. Von der Reck, ugyan

¹³⁹ Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 269–272.; Burbury: *A Relation of a Journey*, 217–221.

¹⁴⁰ Lüdicke: *Eine Gesandtschaftsreise*, 244.

¹⁴¹ Lüdicke: *Eine Gesandtschaftsreise*, 244.

¹⁴² Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 272.

¹⁴³ Steiner: *Zwischen Religiösen*, 276–303.

nem tudjuk, hogy a későbbiekben meggondolta-e magát, de a nagykövetség első oszmán földön töltött napjaiban azt írta, hogy az irántuk tanúsított tiszteletet és szinte baráti viszonyt nem fogja tudni szavakba önteni.¹⁴⁴ Sőt, Tafferner pedig, amikor a visszaúton, Esztergom közelében meglátta a levágott fejeket és holttesteket (amelyek az 1663. augusztusi párkányi csata utánról ott maradtak), elfelejtette megemlíteni a munkájában mindvégig különböző módokon agyon dicsért Fázil Ahmed pasa nevét, és azt írta, hogy az akkori mésszárlást a „Kriegsoberste” hajtatta végre.¹⁴⁵ Tette ezt valószínűleg azért, hogy a követség napjainak szép emlékeit ne feketítse be.

A nagykövetség céljait tekintve nagy az ellentmondás a Habsburg-követnek rendezett lakomákon és előadásokon tapasztalt tisztelet és figyelmesség, valamint a követnek az oszmán központi kormányzatnál ténylegesen elért eredményei között. Bármennyire is szívmengető volt fogadtatása, Leslie tulajdonképpen üres kézzel tért vissza Bécsbe uralkodójához. Az oszmán vezetők sohasem hagyták figyelmen kívül a kölcsönös tiszteleten alapuló udvariassági szokások és protokollszabályok nagyon pontos követését, de a tárgyalások során semmilyen ügyet nem döntöttek el azonnal. Ez azonban – ismerve a 16. században a Portára érkező követségek fogadtatását – már új lépcsőfokot jelentett az oszmán diplomácia terén, ugyanis az egyoldalúság és megvetés kulturáját kedvelő diplomácia helyét felváltotta a kölcsönös megbecsülés és tisztelet középpontba helyezése. Végezetül azt is fontos kiemelni, hogy az oszmánok szükségét érezték annak is, hogy az 1665. évi követcserekor ne elégedjenek meg azzal, hogy a külföldi uralkodó udvarába egy agát vagy csavust küldjenek, és Kara Mehmed agának az elindulása előtt pasai rangot adtak.

Fordította: TÓTH HAJNALKA

ÖZGÜR KOLÇAK

The visit of the Habsburg envoy Walter Leslie at the Porte. Additions to diplomatic history (1665-1666)

The last point of the treaty of Vasvár, concluded on 10 August 1664 between the Ottoman and the Habsburg courts, declared that the two states would mutually send envoys to each other. Walter Leslie, who departed from Vienna on behalf of Leopold I, was exchanged at the border with Kara Mehmed Pasha, the representative of Mehmed IV, in the last days of May 1665. Tasked with reestablishing diplomatic relationships, the Habsburg envoy spent almost ten months on the soil of the Ottoman state. He held negotiations with Ottoman statesmen in both Istanbul and Edirne. The secretary of the Habsburg mission was keeping a diary of their travels, in which he recorded the resting places where the mission stopped on its way to Edirne; what the envoy did in the towns they visited; and described those events and celebrations that were organized by the Ottoman officials in honor of the dip-

¹⁴⁴ „Es ist nicht genugsam zu beschreiben, wie hofflich und courtois unß die Türken an allen Orten empfangen und wie willig sie sein, unß zu dienen.” Lüdicke: *Eine Gesandtschaftsreise*, 202. De a Habsburg-küldöttség visszaútján, 1666. január 18-án Filibében (Plovdiv) a küldöttség tagjait kiszolgáló inasok és néhány török között veszekedés tört ki, de von der Reck ezt a küldöttség megbecsülésére irányuló támadást inkább személyes vitaként értelmezte. Lüdicke: *Eine Gesandtschaftsreise*, 228–229.

¹⁴⁵ Tafferner: *Curiose und eigentliche Beschreibung*, 268.

lomatic mission. The paper aims at outlining chronologically the diplomatic mission of the Habsburg envoy Leslie on the basis of the daily reports provided by the mission secretary, Leslie's reports, the memoirs and notes of some members of the entourage, and lastly using information from Ottoman archival documents containing financial registers related to the supply of the mission.

LÉVAI CSABA

Skót és német históriák (európai) magyar szemmel (is)

*Gondolatok Kontler László Translations, Enlightenments:
William Robertson in Germany, 1760-1795. című könyvéről**

A magyar történettudomány gyakorlatában még ma sem számít mindennapi eseménynek, hogy hazai szakembernek valamelyik jelentős nyugat-európai kiadónál jelenik meg idegen nyelvű monográfiája. Kontler László esetében ez történt, ráadásul a szerzőnek ez már a második ilyen munkája, hiszen ugyanezen kiadó adta ki 2002-ben nagy sikerrel egykötetes Magyarország történetét.¹

Kontler László, a Közép-Európai Egyetem professzora szakmai érdeklődése tudományos karrierjének kezdetétől a korai modern eszmetörténet és a felvilágosodás kutatására irányult, e tágabb mezőn belül azonban többféle irányba is elágazott. Egyrészt a politikai gondolkodás és a történeti diskurzusok története felé, másrészt pedig annak elemzése irányába, hogy a fordítás és a befogadás milyen szerepet játszik az eszmetörténetben. Ismertető műve közvetlenül ehhez az irányhoz kapcsolódik, ám az utóbbi időben a tudományosság gyakorlata, illetve a tudományos tudás „termelési mechanizmusainak” elemzése került kutatásainak homlokterébe.

Mindenekelőtt próbáljuk meg – ahogyan az manapság illik – kétféle szempontból is kontextusba illeszteni a művet: egyrészt a könyv „megjelenési környezete”, másrészt a szerző tudományos pályafutása szempontjából. Az első annak vizsgálatát jelenti, hogy Kontler László könyve könyvsorozat részeként látott napvilágot, s hogy miként felel meg a kiadó által a sorozattal szemben támasztott igényeknek. A második pedig azt mutatja be, hogy a szerző szakmai előrehaladása szempontjából mit jelentett ez a könyv. Ez utóbbi feladatot a mű címszavainak (fordítások, történelmek, felvilágosodások) többirányú elemzésével igyekszem megoldani. Azt vizsgálom, hogy a szerző – feltételezésem szerint – miért ezt a címet választotta, másrészt pedig bemutatom, hogy ezek a kulcsszavak miként határozták meg Kontler László eddigi tudományos pályafutását, s miként vezettek el a vizsgálandó munka megírásáig. Ismertetésem lehangsúlyosabb része annak bemutatása lesz, hogy a szerző szerint mire és miért alkalmas egy ilyen téma feldolgozása. Mindezt a könyv szerkezetének rövid ismertetése követi, majd írásomat a szerző konklúzióinak rövid felvázolásával zárom.

Kontler László könyve a Palgrave Macmillan kiadó *The Palgrave Studies in Cultural and Intellectual History* (Palgrave tanulmányok a kulturális és eszmetörténet köréből) elnevezésű sorozatában látott napvilágot. A kiadó három alapvető célt tűzött maga elé: 1. Az

* Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2014. 261 oldal

¹ Kontler, László: *A History of Hungary*. Basingstoke, 2002.

eszmétörténeti és kultúrtörténeti megközelítések közötti választóvonalak halványítását s ezzel a két terület közötti, egymást kölcsönösen gazdagító interakciók ösztönzését. Ennek a kritériumnak teljes mértékben megfelel Kontler László könyve. A történetírás az emberi kultúra, így a kultúrtörténet része, s ezt még inkább így fogták fel a 18. században, amikor az irodalomként és a szakmaként művelt történetírás még nem vált szét egymástól. Robertson és kortársai számára a kultúra és a történelem fogalma szorosan összefonódott egymással, s ebből következően Kontler László róluk szóló művében is ez a helyzet. 2. Az interdiszciplinaritás erősítése az eszme- és kultúrtörténetben. Úgy látom, Kontler László munkája e második kívánalomnak is megfelel, hiszen eszme- és kultúrtörténeti témáját más tudományágak által is alkalmazott szövegkritikai, filológiai módszerekkel is tanulmányozta. 3. A terület globalizálása mind földrajzi, mind pedig a vizsgált tárgyak és a vizsgálási módszerek tekintetében. Ennek a kritériumnak a könyv többféle szinten is megfelel. Szerzője kelet-közép-európai látószögből (is) vizsgálja a nyugat-európai periférián (is) élő és alkotó skót szerző munkásságának közép-európai fordítás- és befogadás-történetét. Ráadásul ez a skót szerző jelentős részben Európán kívüli területek történetével, illetve ezek Európához fűződő kapcsolatával foglalkozott, vagyis globális perspektívából szemlélve próbálta megállapítani az európai fejlődés jellemzőit.²

Másodikként lássuk, hogy a mű miként illeszkedik Kontler László tudományos pályafutásának kontextusába. Ez a könyv egy szisztematikusan felépített tudományos karrier logikus állomása, az eddigi teljesítmények időleges összegzése. Címe is pontosan kifejezi ezt, hiszen annak kulcsszavai tökéletesen lefedik azokat a területeket, amelyekkel Kontler László eddigi karrierje során foglalkozott.

Figyelemreméltó, hogy a cím kulcselemei többes számban szerepelnek. Ez természetesen nem véletlen, hanem tudatos választás eredménye. A többes szám használatával Kontler László véleményem szerint kétféle jelentésre kívánt utalni. Egyrészt konkrétan, „földre szálltabb” értelemben arra, hogy Robertson műveinek több, egymástól független fordítása született Németországban, Robertson több történelméről, vagyis több történelmi munkájának fordításáról van szó, s hogy mindezek az események több ország felvilágosodásait érintették, vagyis több ország eltérő felvilágosult közegeiben zajlottak. Másrészt a szerző egy rejtettebb összefüggésre is fel kívánta hívni olvasói figyelmét a többes szám használatával. Arra, hogy adott szövegeknek nincs egyetlen fordítása, amelyre azt lehetne mondani, hogy az „a” fordítása az illető szövegnek. Arra, hogy nincs egyetlen „a” történelemnek nevezhető egységes történelmi folyamat, hanem az egyes történelmi eseményeknek több történelme, többféle értelmezése lehetséges. Végezetül arra, hogy nincsen egyetlen, egységes szellemi mozgalomként leírható, „a” felvilágosodásnak nevezhető jelenség, hanem ténylegesen csak az eltérő szellemi közegekben megvalósuló különböző felvilágosodások léteztek.

A könyv első címszava: *fordítások*. Kontler László rendkívül gyakorlott fordító, aki olyan szövegeket ültetett át magyarra, mint például Edmund Burke *Töprengések a francia forradalomról* című örökbecsű munkája. De az általa szerkesztett *Konzervativizmus* című szöveggyűjtemény darabjai jó háromnegyed részének a fordítása is az ő nevéhez fűződik, benne olyan jelentős és nehezen fordítható szerzők munkáival, mint John Adams, Bolingbroke vikomt vagy Thomas Carlyle.³ A maga praxisa alapján tehát Kontler László tö-

² <http://www.palgrave.com/series/palgrave-studies-in-cultural-and-intellectual-history/CIH/> A letöltés ideje: 2015. december 16.

³ Burke, Edmund: *Töprengések a francia forradalomról*. Budapest, 1990.; Kontler László (szerk.): *Konzervativizmus 1593–1872. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 2000.

kéletesen tisztában van azzal, hogy milyen nehézségekkel jár eltérő kultúrkörökben honos kifejezések sokszorosán árnyalt értelmének visszaadása. Teljes mértékben át tudta tehát élni Robertson német fordítóinak lelki kínjait. De fordítóként egy másik kulcsproblémával is szembesülhetett, nevezetesen azzal, hogy nyelvi környezetén túlmenően milyen hatással van a fordítóra az a politikai, társadalmi és gazdasági közeg, amelyben alkot. Ez a kontextus ugyanis nyilvánvalóan befolyásolja, hogy egy adott pillanatban mit és miért választ ki lefordításra a fordító. Az a kérdés is felmerül, hogy saját nyelvi közegének mit akar közvetíteni a fordító azzal, ahogyan fordít. A szerző fordítói gyakorlatából jó példa erre Edmund Burke fentebb említett könyve. Akkor és ott, 1990-ben egyfajta „tettként”, a politikai rendszerváltás eszmei megalapozásához való hozzájárulásként lehetett értelmezni Burke azon könyvének lefordítását, amely a szocialista rendszer időszakában nem jelenhetett meg magyarul. Burke munkájának teljesen más jelentése volt az 1990-ben élő magyarországi kortársak számára, mint a kétszáz évvel korábbi brit olvasóközönség esetében. S az is nagyon valószínű, hogy mindkét olvasat eltért attól, ami Burke eredeti szándéka lehetett könyve megírásával. Arról nem is beszélve, hogy egy fordítás 18. és 20. századi megjelentetését az is befolyásolta, hogy a kiadók láttak-e fantáziát – pénzügyi értelemben véve is – a fordítás piacra dobásában. S bár nem tudom, hogy a fiatal Kontler László esetében mi volt a helyzet, de a kezdő kutatók egyik pénzkereseti forrása is lehet a fordítás. A szerző tehát „belülről” is tudta szemlélni azt a jelenséget – azokat a mechanizmusokat, amelyek keretében Robertson műveinek német fordításai megszülettek –, amelyet történészként „kívülről” vizsgált.

A könyv címének második eleme: *történelem*. Kontler László természetesen csak másodállásban fordító. S bár előszeretettel foglalkozik olyan témákkal, amelyek más tudományágak (filozófia, politológia, jog) érdeklődésére is számot tartanak, mégis azt hiszem, hogy alapvető szakmai identitásként történészként, pontosabban esztétorténészként gondol magára. De hányféle történelemmel is foglalkozott a szerző, és hányféle történelem található ebben a könyvben?

Földrajzi, regionális értelemben Kontler László vizsgálódásainak egyik pólusa az angol-brit (benne a skót) történelem, erőteljes kitekintéssel a brit világ olyan kinövéseire, mint az észak-amerikai brit gyarmatok. A másik pólust egy tágra értelmezett Közép-Európa képezi, amelynek Németország éppen úgy a része, mint az e régió keleti végvidékéhez tartozó Magyarország. Kontler László látószöge tehát a Dunától a Hudson folyóig ível, és onnan mindig vissza.

A tematikát illetően a szerző érdeklődése egy elég jól meghatározott körön belül rendkívül szerteágazó. Ez a jól meghatározható kör az eszmék létrehozásának mechanizmusait jelenti. Eddigi munkásságán végigtekintve úgy látom, Kontler Lászlót alapvetően az érdekli, hogy miként konstruálódnak meg azok a szellemi teljesítmények, amelyeket eszméknek nevezhetünk, legyen szó bár a politikai gondolkodás, a történetírás, a historiográfia vagy a filozófia produktumairól. S mindebbe a szerző még egy csavart belevitt. Nem csupán azt kívánja görcső alá venni, hogy az eszmék miként születnek, hanem azt is, hogy ezek a szellemi termékek miként értelmeződnek, például fordítások formájában. E körön belül aztán az érdeklődése olyan szerteágazó területekre terjedt ki, mint a politikai gondolkodás és a politikai intézmények története a középkortól a 19. század végéig, a történetírás története, a fordítás elmélete, a modern nemzetállamok kialakulása vagy az alapításmítoszok szerepe a nemzeti történeti narratívákban. De ezek a szerteágazó szálak alapvetően annak vizsgálata érdekében futnak össze, hogy miként hozták, hozzák létre a tudást a tágabban értelmezett humán tudományokban. Sőt, az utóbbi időben Hell Miksa pályafutásának vizsgálatán keresztül ez az érdeklődése a természettudományos tudás „termelési mechanizmusainak”

vizsgálatára is kiterjedt, akinek személyében persze a humán- és természettudományok korántsem váltak el élesen egymástól.⁴

A földrajzi-regionális értelemben vett történelmek – vagyis a Hudsontól a Dunáig ívelő látószög –, illetve a tematikus történelmek adott feladatra fókuszált köre az ismertetés tárgyát képező könyvben integráns módon kapcsolódott össze egymással. Ebben a kötetben ugyanis azt vizsgálta Kontler László, hogy a brit hagyományban gyökerező 18. századi skót történész, William Robertson – többek között – az Európán kívüli világról is szóló műveit hogyan fordították le és értelmezték a tágabb értelemben vett Közép-Európában, Németországban vagy inkább német országokban. A maga vizsgálódásait pedig Robertson és a szerző is azért végezte, hogy megpróbálja megérteni az európai fejlődés lényegét.

A könyv címének harmadik eleme: *felvilágosodások*. A felvilágosodások vizsgálata terén szintén Kontler eddigi kutatásaiban kimutatható az a nagy ívű földrajzi látószög, amely a fentebb taglalt értelemben vett Közép-Európától a Brit-szigeteken keresztül az Európán kívüli világokig ível. Kontler László nemcsak a kora újkori brit-skót felvilágosodás olyan jeles képviselőivel foglalkozott, mint például könyvünk hőse, William Robertson vagy Edmund Burke, hanem a (kelet)-közép-európai felvilágosodások olyan jeles reprezentánsaival is, mint például Friedrich von Gentz vagy legújabban Hell Miksa. De érdeklődése ebben a vonatkozásban is átnyúlt Európa határain, hiszen olyan témákat is górcső alá vett, mint az Európán kívüli területek értelmezése a felvilágosodás idején. S ebben a vonatkozásban is tematikus gazdagság jellemzi, hiszen a felvilágosodásokkal kapcsolatban olyan kérdésekre próbált választ találni, mint a felvilágosult patriotizmus Közép-Európában vagy a felvilágosult tudás és a birodalmak problematikája. S természetesen a földrajzi ív és a tematikus sokszínűség ebben az esetben is szorosan összekapcsolódott egymással. Mi több, a könyv kulcsszavai – vagyis a szerző érdeklődési területei – jócskán „össze is kapaszkodtak” egymással. Jól mutatja ezt az a tanulmánya, amelyben azt boncolgatta, mit jelent a történet-szeknek a felvilágosodás ma (2006-ban).⁵

Lássuk most már magát a művet. Előrebocsátom, hogy nem áll szándékomban a könyv részletes tartalmi bemutatása. Írásom leghangsúlyosabb része annak ábrázolása, hogy Kontler László szerint mire és miért alkalmas egy ilyen téma feldolgozása.

A témaválasztás indoklását fontosnak tartom, mert az első dolog, ami a könyvvel kapcsolatban a kevésbé tájékozott olvasó eszébe jut, az, hogy miért is foglalkozik egy magyarországi eszmetörténész egy 18. századi skót történetíró műveinek korabeli németországi fordítás- és befogadás-történetével. Kit és miért érdekelhet ez, főként Magyarországon? Erre a kérdésre többek között könyve bevezetésében ad választ a szerző, amelyben vizsgálódása elemzési kereteit állapította meg.

A felvetett kérdés első részlete az, hogy miért Robertson. Azért, mert ő „írta a 18. század néhány történelmi bestsellerét, és gondolkodása szoros dialógusban formálódott a skót felvilágosodás olyan kiemelkedő gondolkodóiéval, mint David Hume, Adam Smith, John Millar, Adam Ferguson, Henry Home Lord Kames és mások”. (2. old.) Az egyik központi

⁴ Kontler, László: *Distances Celestial and Terrestrial. Maximilian Hell's Arctic Expedition of 1768–1769: Contexts and Responses*. In: Holenstein, A. – Steinke, H. – Stuber, M (eds.): *The Practice of Knowledge and the Figure of the Savant in the 18th Century*. Leiden–Boston, 2013. 721–751.; Kontler, László: *The Uses of Knowledge and the Symbolic Map of the Enlightened Monarchy of the Habsburgs: Maximilian Hell as Imperial and Royal Astronomer (1755–1792)*. In: Kontler, L. – Romano, A. – Sebastiani, S. – Török, B. Zs. (eds.): *Negotiating Knowledge in Early-Modern Empires: A Decentered View*. Basingstoke – New York, 2014. 79–105.

⁵ Kontler László: *What is the (Historians') Enlightenment Today?* *European Review of History*, vol. 13. (2006) No. 3. 357–371.

alakja volt a 18. század közepi edinburgh-i intellektuális életnek, mely város a skót felvilágosodás megtermékenyítő impulzusának köszönhetően akkoriban egész Európa egyik legfontosabb szellemi központjának számított. Egyik alapítója és szerzője volt a rövid életű, ám annál fontosabb *Edinburgh Review*-nak, amely a skót felvilágosodás szerzőinek egyik legjelentősebb orgánuma volt. „Azon túlmenően, hogy anyagi szempontból kivételesen sikeres szerző és a közönség és a hivatalosság által is elismert intellektuális híresség volt, azáltal, hogy 1763-ban a Skócia Királyi Történetírója nem sokkal korábban új életre keltett hivatalára is kinevezték, figyelemre méltó hatalommal bíró ember is volt egyúttal”. (2. old.) Az Edinburgh-i Egyetem „rektoraként” (*principal*) nagy szerepet játszott abban, hogy az egyetem az egyik legfontosabb felsőoktatási intézménnyé emelkedett a korabeli Európában. Arról már nem is beszélve, hogy a skót presbiteriánus egyház „megkérdőjelezhetetlen” vezetőjévé is emelkedett.

Minket – és Kontler Lászlót is – természetesen a történetíró Robertson érdekel leginkább. A bevezetés első alfejezetében a szerző három sarokpont köré csoportosította Robertson történetírói munkásságát: 1. Skócia története, vagyis „az a belső dinamika, amely az 1707-es angol-skót unió megkötéséhez vezetett”; 2. „A nemzetközi versengés jelensége, valamint az államok rendszereként felfogott, felemelkedőben lévő európai közösségén belül kialakult erőegyensúly”; 3. A fenti európai rendszerre jellemző civilizáció globálissá bővülő kapcsolatai más kontinensek civilizációival, amelyek akkoriban nyíltak meg az európaiak előtt. (4. old.)

Robertson Skócia történetéről írta első nagy feltűnést keltett történetírói munkáját, amely 1759-ben jelent meg.⁶ Ebben azt vizsgálta, hogy a nyugat-európai periférián elhelyezkedő Skócia miért nem vett részt azokban a folyamatokban, amelyek a régió más részeit áthatották. Kontler László megfogalmazásával élve, Robertson szerint „bár Skócia a 16. században megjelent az európai történelem horizontján, mégsem volt részese annak a folyamatnak, amely máshol végbement, például a feudalizmus visszaszorulása révén, ami Skócia esetében valójában az Angliával megvalósuló parlamentáris unió utánra halasztódott”. E törekvéssel Robertson új utakra kívánta terelni a skót történetírást, amennyiben „túl kívánt lépni a sekélyes konstitucionalizmuson, a szűklátókörűségen és azon a pártos vitán, amely Stuart Mária hívei és ellenfelei között zajlott, s ehelyett arra vállalkozott, hogy a skót történelmet Európa térképére helyezze”. (4. old.)

A második kontleri sarokpontról szól Robertson talán legismertebb történetírói műve, amelyben V. Károly német-római császár uralkodásának történetét dolgozta fel.⁷ Ebben saját kora előzményeit kutatta a skót történetíró. Azt a korszakot vizsgálta, amelyben az európai országoknak az abszolutizmus, az univerzális monarchia megteremtésére irányuló törekvések és a vallásháborúk megpróbáltatásait kellett kiállniuk, mielőtt kialakult volna az erőteljes adóztatáson alapuló, nagy állandó hadseregeket fenntartó, területi alapon szerveződő monarchiák rendszere, amelyek belső politikai szisztémáit a fékek és ellensúlyok, külső kapcsolataikat pedig az európai nagyhatalmak közötti erőegyensúly rendszere mérsékelte.

⁶ A mű eredeti teljes címe: *The History of Scotland During the Reigns of Queen Mary and King James VI, till His Accession to the Crown of England* (Skócia története Mária királynő és VI. Jakab uralkodása idején, egészen az utóbbi angol trónra lépéséig).

⁷ A műeredeti teljes címe: *The History of the Reign of the Emperor Charles V. With a View of the Progress of Society in Europe, from Subversion of the Roman Empire to the Beginning of the Sixteenth Century*. (V. Károly uralkodásának története, kitekintéssel az európai társadalom fejlődésére a Római Birodalom bukásától a 16. század kezdetéig). Eredeti megjelenése: 1796.

te, melyben a vallási konfliktusok helyét a tolerancia eszméjén alapuló vallási pluralizmus vette át.

A harmadik kulcsponthoz vizsgálatát Robertson az Amerika, illetve az India történetével foglalkozó munkájában végezte el.⁸ Azokat a kapcsolatokat elemezte, amelyek a kereskedelem és kulturális csere, valamint az imperializmus révén alakultak ki Európa és a világ többi része között. Mint Kontler rámutatott, Robertson megközelítése „bár bizonyosan eurocentrikus volt, mégis jelentős érzékenységet mutatott a kulturális különbségek iránt, s empirikus gazdagság, valamint teoretikus kifinomultság jellemezte”. (4. old.)

Kontler László Robertson történetírói gyakorlatáról egyrészt azt emelte ki, hogy bár az ő és kortársai számára a történetírás még mindig irodalmi vállalkozásnak, illetve a politikai diskurzus részének számított, mégis az elsők egyike volt, aki tudományos diszciplínaként is tekintett arra. A történeti narratívát egy megkonstruált elméleti keretbe ágyazva mondta el, vagyis a történetírást a skót felvilágosodás által létrehozott, „az emberről szóló új tudomány” által biztosított módszertani eszközök segítségével kívánta művelni.

A másik feltétlenül felteendő kérdés Kontler László könyvével kapcsolatban az, hogy miért a német befogadás és fordítások történetével foglalkozik. Robertson hamar nagy népszerűségere tett szert a korabeli Európában. Sorra készültek a francia, olasz, spanyol recenziók és fordítások, de a skót historikus hírneve Európa keletibb tájain is hamarosan ismertté vált. Nagy Katalin udvarában kifejezetten a kedvelt szerzők közé tartozott, s 1789-ben az első lengyel, 1809-ben pedig az első magyar fordítás is napvilágot látott. Ez utóbbival kapcsolatban engedtessek meg az ismertetőnek, hogy néhány megjegyzést tegyen. Bár tudom, hogy a könyv címében nem erről szól, a magyar – de talán nem csak magyar – olvasó mégis szívesen olvasott volna némi információt az első magyar (és lengyel) fordításra vonatkozóan. Ennek létezését ugyan megemlíttette a szerző, ám megjelenési helyét vagy a fordító személyét sem ott, sem pedig a szövegrészhez tartozó jegyzetben nem tüntette fel.

Robertson recepciója tehát rendkívül széles körű és alapvetően kedvező volt a korabeli Európában. De – amint Kontler László megjegyezte – „Robertson fogadtatása a kontinensen sehol sem volt olyan lelkes, mint a korabeli Németországban”. (5. old.) Robertson könyveinek eredeti angol kiadásai, majd a német fordítások is nagyon hamar megjelentek a német köz- és magánkönyvtárakban. A skót történész munkáiról alig valamivel az angol kiadások megjelenése után recenziók láttak napvilágot, s több könyvének német fordításai néhány hónappal az eredeti művek megjelenése után már nyomdában voltak.

De vajon mi volt e felfokozott kortársi német érdeklődés oka? Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott az, hogy főleg az *V. Károly uralkodásának történetében* Robertson a Német-Római Birodalom történetével is behatóan foglalkozott. Fontos tényező volt az is, hogy „mérsékelt megközelítése és erős protestáns háttere miatt Németországban az olyan egyívású szkeptikus történészek tiszteletreméltó alternatíváját látták benne, mint Voltaire, Hume vagy Gibbon”. (5. old.) De Robertson történetírásának teoretikus megalapozottsága is sokat nyomott a latban, amit Németországban is többen próbáltak utánózni. Kontler László e szempontokat nagyon fontosnak tartotta, mégis úgy vélte, hogy „a modern történész számára a Robertson Németországban téma főként nem ezek miatt érdekes [...] műve-

⁸ A két mű eredeti teljes címe: *The History of America*. (Amerika története); *An Historical Disquisition Concerning the Knowledge Which the Ancients Had of India; and the Progress of Trade With That Country Prior to the Discovery of the Passage to It by the Cape of Good Hope* (Történeti értekezés arról a tudásról amellyel a régiek rendelkeztek Indiáról, valamint az azzal az országgal folytatott kereskedelem fejlődése a Jóreménység fokán keresztül vezető átjáró felfedezése előtt). Eredeti megjelenésük: 1777., illetve 1791.

inek fordításai és értelmezései hozzájárultak azon nyelvi és analitikus eszközök kiformalódásához – és egyúttal vissza is tükrözték azokat –, amelyeket arra használtak, hogy megbirkózzanak a modernitás komplexitásával ebben a korban”. (6. old.)

Kontler szerint Robertson „nagy témája” magában foglalta: a kereskedelmi és a gyarmati rendszer szimultán kialakulását; a felvilágosultság előre haladását és a modor/magatartás/viselkedés (*manners*) javulását a nyugati világban; a keresztény kinyilatkoztatás jobb megértését; a törvény uralmának elvét alkalmazó modern nemzeti monarchia felemelkedését a korábbi, univerzális monarchiára irányuló törekvésekkel szembeállítva; a monarchikus és republikánus államok olyasféle kombinációját Európában, amely rendszer belső kapcsolatai az egymás közötti versenyen, valamint az egymással való együttműködésen alapultak. (6. old.) Kontler László úgy véli, hogy mindezen témáknak különleges relevanciája volt Németországban. A német területek zöme ugyanis a gazdasági fejlettség és a lehetséges gazdasági felzárkózás szempontjából hasonló helyzetben volt az 1707-es unió utáni Skóciához. Ahogyan megfogalmazta, „a kereskedelmi és tengerészeti expanzió bizonyos zavart, nyugtalanságot váltott ki az ezen expanzió farvizén hajózó” Skóciában és a német területek zömében, amelyek hasonló helyzetben voltak a korai modern időszakban. (6. old.) De Robertson gondolatai Németország politikai állapota folytán is jelentős visszhangra találhattak a Rajnától keletre. A harmincéves háborút lezáró 1648-as vesztfáliai rendezés meggátolta a Habsburgokat abban, hogy politikai és vallási szempontból homogénné tegyék a Német-Római Birodalmat. Így az univerzális monarchia megvalósítására irányuló törekvések és a területiális államok robertsoni szembeállítása, a vallási mérséklet és a nagyhatalmi egyensúly kérdései nagyon is aktuális témáknak számítottak a korabeli Németországban.

A bevezetés következő alfejezetében a fordítás, recepció és befolyás elméleti kérdéseit tárgyalta röviden Kontler László, s meggyőzően igazolta, hogy Robertson németországi befogadás-története ebből a szempontból is érdekes és fontos kutatási téma, hiszen ezen keresztül ábrázolhatók mindazok a körülmények, amelyek egy szöveg fordítás általi újra konstruálását befolyásolják és meghatározzák.

A bevezetés harmadik, *Spaces and Places, Regional and Institutional Contexts* (Terek és helyek, regionális és intézményi kontextusok) című alfejezetében azt a kérdést boncolgatta Kontler László, hogy miért a Göttingeni Egyetemhez kötődött Robertson német fordítóinak és ismertetőinek zöme. Összehasonlította egymással Robertson anyaintézményét, az Edinburgh-i Egyetemet és Göttingent, s arra a következtetésre jutott, hogy a két intézmény jellegében számos hasonlóság figyelhető meg a 18. század második felében. Persze, fontos különbségek is adódtak, de a szerző mindenképpen úgy látja, hogy „a két város ideális összehasonlítási egységet képez, egyrészt olyan háttérként, amelynek vizsgálatán keresztül Robertson recepciója megközelíthető, másrészt olyan, saját jogán vett témaként, amelyet magát is jobb megvilágításban láthatjuk e recepció fényében”. (13. old.) Azaz a két város szellemi közegének összehasonlítása segít megérteni Robertson németországi recepcióját, miközben a Robertson recepció megértése a két város korabeli szellemi közegének értelmezését is elősegíti.

A bevezetés negyedik alfejezetében arra is rávilágít Kontler László, hogy Robertson németországi recepciójának vizsgálata a két terület s általában a különböző európai régiók felvilágosodásai közötti eltérések és hasonlóságok vizsgálata szempontjából is hasznos lehet.

Az első „igazi” fejezetben Kontler László a korabeli skót, illetve német tudományosság történelemszemléletét veti össze egymással, vagyis felvázolja azt a szellemi háttérrel, amelyben Robertson művei létrejöttek, s amelyben befogadást nyertek. Itt és most hely hi-

ányában csak a skót oldalra térek ki nagyon röviden. A szerző úgy látja, hogy két tradíciós látásmód is jelen volt még a skót történetírásban, s ez Robertson munkásságára is jelentős hatást gyakorolt. A korrupció és az erény küzdelme által meghatározott, a közjó megvalósítását szem előtt tartó humanista és republikánus hagyományokról van szó. Kontler László mégis úgy véli, hogy Robertson e tradíciókat az Európában kialakuló új politikai, társadalmi és kulturális, valamint nemzetközi fejlemények tükrében értelmezte. Ennek eredménye – Robertson és a skót felvilágosodás más gondolkodói számára is – makroszinten a stadiális történet szemlélet megalkotása volt, a „létfenntartási módok” által meghatározott fejlődési lépcsőfokok (vadászó, pásztorkodó, földművelő és kereskedő társadalmak) megállapításával. Azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy „az egyik vállalkozás – a stadiális történelem – sikere a módszertani elvek és alkalmazásuk konzisztenciájától függött, s ez tette lehetővé egy, a vizsgálat tárgyától való olyan távolságtartás kifejlesztését, amely a tudományokra jellemző”. (24. old.)

A stadiális szemléletben a fejlődés csúcsát a kereskedelmi társadalom jelentette, s az egész folyamat egyik meghatározó eleme a kereskedelem fejlődése volt. Csakhogy ezen a ponton ismét a fordítás problémájába ütköztünk, mivel a gazdasági ágazatként értelmezett kereskedelem előre haladása a „manners” fejlődésével is együtt járt, ami messze többet jelentett 18. századi skót angol nyelven, mint a „modor” szó, amellyel általában vissza szokták adni. Arról nem is beszélve, hogy a „commerce” nem csupán az árucserét lebonyolító kereskedelmi tevékenységet jelentette, hanem tágabb értelemben vett érintkezést és viszonyt is, beleértve a szellemi jellegű érintkezést és az eszmék cseréjét, valamint az emberek közötti kapcsolatokat. A skótok szerint tehát az újabb európai fejlődés egyik fő sajátossága a „commerce” és a „manners” fejlődése, a vallási pluralizmus megjelenése, a törvény uralmának felemelkedése, valamint az erős (zömében monarchikus berendezkedésű) államok kialakulása volt, szemben az univerzális monarchia létrehozására irányuló korábbi törekvésekkel. S mindezt egy „emberről szóló új tudomány” megalapozásával igyekeztek ki egészíteni.

A szellemi háttér felvázolása után az egyes Robertson művek, illetve ezek németországi recepciójának bemutatása következik, mégpedig egyre táguló körökben haladva.

A sort a második, *„Time and Progress, Time as Progress: History by Way of Enlightened Preaching”* (Az idő és a haladás, az idő, mint haladás: a történelem mint felvilágosult prédikáció) című fejezet folytatja, melyben Robertson időfelfogását, illetve azt vizsgálja Kontler László, hogy elkötelezett kereszténysége miként befolyásolta a skót történetíró történelemszemléletét. Úgy látja, „Robertsont olyan keresztény történésznek kell tekinteni, aki egyúttal azon kiemelkedő mesterek közé tartozott, akik az általában Adam Smith-szel és a fiziokratákkal összefüggésbe hozott stadiális történelem perspektívájával gazdagították a felvilágosult narratívát. A nyugati világ történetét a gondviselés nagy terve feltárulkozásaként, az isteni kinyilatkoztatáshoz való fokozatos hozzáférésként értelmezte, olyan folyamatként, amely szerinte döntő módon függött a létfenntartási eszközök fejlődésétől s az emberi gondolkodás és a modor [manners] ebből következő felvilágosodásától, illetve finomodásától, s ez utóbbi tényezők elő is segítették ezt a folyamatot”. (42–43. old.) Vagyis Robertson egységes egészzé integrálta a keresztény és a „skót” felfogást.

A harmadik fejezetben kerített sort Kontler László Robertson egyik legfontosabb kulcsszövege, az *V. Károly uralkodásának története* könyvhosszúságú bevezetése elemzésére. Természetesen azt is tárgyalja, hogy milyen volt e munka német fogadtatása. A mű egyes részletei magyarul is olvashatók a Horkay Hörcher Ferenc által összeállított, *Skót felvilá-*

gosodás című szöveggyűjteményben.⁹ Robertson ebben a művében mutatta be a legpregnansabb módon azt a történelmi folyamatot, amelynek keretében – többek között a „commerce”, a „manners” és az „arts” fejlődése és finomodása következtében – az európai fejlődés a stadiális történelem által meghatározott szakaszokon keresztül eljutott a 18. századi, Robertson által üdvösnek tartott szintre.

A negyedik fejezetben Robertson Skócia történetét, illetve *Az V. Károly uralkodásának története* bevezetés utáni részét vizsgálja Kontler László, megállapítva, hogy a két mű „olyan lakmuspapírként szolgál, amelynek segítségével jól vizsgálhatók azok az előnyök és korlátok, amelyek a nemzeti történelem megközelítései és az azzal kapcsolatos ítéletek idegen nyelvi és kulturális környezetbe való átviteléből adódnak. Mindkettő egy patrióta nemzeti történész munkája, akit egyúttal a kvintesszenciálisan 18. századi kozmopolita történészek egyikének is tekintenek. Robertson mindkettőben a 18. századra fókuszált, amelyet saját, a nyugati világ történetére vonatkozó víziója szempontjából döntő jelentőségűnek tekintett, s amely egyúttal a gondviselés nagy tervének feltárulkozását is jelentette számára: az isteni kinyilatkoztatáshoz való egyre növekvő hozzáférést szerinte a létfenntartási eszközök, a »manners« és az emberi gondolkodás fejlődése tette lehetővé”. (95–96. old.)

Végül az ötödik fejezetben arról esik szó, hogy Robertson az általa felvázolt nyugat-európai fejlődés perspektívájából tekintve hogyan látta az Európán kívüli területek történelmét, s ebből mit tartottak érdekesnek a német fordítók és kommentátorok. Kontler László úgy látja, hogy az Európán kívüli területek felé való fordulás logikus következménye volt Robertson ezt megelőző munkásságának. Mint megfogalmazta, „annak köszönhetően, hogy először a nemzetitől az európai témák, *Skóciától V. Károly* felé fordult [...], Robertson hasonlóan gördülékenyen lépett tovább afelé, amit ma globális történelemnek neveznénk. Annak felfedezése, hogy reciprok jellegű, ám mégis egyenlőtlen kapcsolatok formájában az európaiak hogyan találkoztak és léptek kapcsolatba más civilizációk képviselőivel, s ezen aszimmetriák természetének és kiterjedésének felmérésére a nélkülözhetetlen eszközt ismét csak a stadiális séma szisztematikus alkalmazása jelentette.” (125–126. old.) Robertson Amerika és India összehasonlításával szemléltette azt, hogy az európaiak a stadiális fejlődés mennyire eltérő lépcsőfokain álló civilizációkkal szembesültek, míg a német recepció vonatkozásában a Magyarországon inkább csak radikális forradalmárként ismert Georg Forster (1752–1794) jelentőségét emelte ki a szerző.

Kontler László könyve egyik fontos eredményének annak igazolását tekinti, hogy Robertson művei meglepően széles körű német reakciót indukáltak, hiszen a skót történetíró öt szövegének tizenegy német fordítása és kiadása látott napvilágot az 1760 és 1795 közötti időszakban, a könyvtári beszerzések és ismertetések tömkelegéről már nem is beszélve. Több német szerző is tervbe vette robertsoni ihletésű történeti munkák írását, amelyek azonban sohasem készültek el. Ennek legfőbb okát a szerző abban látta, hogy „a felvilágosult Európa, nyelvi és kulturális határokon átnyúló közös kérdései annak a helyi környezetnek megfelelő válaszokat kívántak, amelyekben feltették azokat”. (179. old.)

Kontler Lászlónak azt is egyértelműen sikerült igazolnia, hogy a Göttingeni Egyetem kulcsszerepet játszott Robertson németországi befogadás-történetében. Ezt többek között azzal magyarázza, hogy a recenzió-írásnak olyan gyakorlata és ethosza alakult ki az intézményben, amelynek Németföldön sem volt párja. Az egyetemen külön recenziós folyóirat

⁹ A fejezet eredeti teljes címe: *A View of the Progress of Society in Europe from the Subversion of the Roman Empire to the Beginning of the Sixteenth Century* (Az európai társadalom fejlődése a Római Birodalom bukásától a 16. század kezdetéig). Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A skót felvilágosodás. Morálfilozófiai szöveggyűjtemény*. Budapest, 1996. 197–222.

jelent meg, s a göttingeni recenzensek által írott ismertetések messze túlnőttek a szokásos méreteken és mélységeken.

De miért érdekelte ennyire a göttingeni és a nem göttingeni német tudósokat Robertson munkássága? Kontler László álláspontja szerint a német és más európai olvasók szemében Robertson tiszteletreméltó, mérsékelt protestáns „filozófiai” történészként jelent meg, aki a modernitás felemelkedése által felvetett legfontosabb kihívásokra keresett választ, s mindezt ráadásul európai és globális perspektívából tette. Ezek a kihívások pedig nemcsak Skócia, hanem minden európai állam számára megjelentek valamilyen formában. A szerző három alapvető „kihívás csomópontot” jelöl meg könyve végén: Azon politikai társadalmak integritásának és biztonságának problémáját, amelyek főként, de nem kizárólagosan vallási értékeik tekintetében váltak egyre inkább pluralisztikus jellegűekké; e fejlődés nemzetközi aspektusát, nevezetesen az európai államok olyan dinamikus rendszerré történő „összeolvadását”, amelyben állandó versengés zajlik köztük, ezért azok folyamatosan az együttműködés és a konfliktus szűk határmezsgyéjén ingadoznak; Európa földrajzi terjeszkedését, a kereskedelmi-gyarmati rendszer felemelkedését, a másokként felfogott „egzotikus” népekkel és civilizációkkal való találkozást s azokat a kölcsönhatásokat és befolyásokat, amelyek eredményeként kiforrálódott és azonnal historicizálódott az „emberiség” eszméje. (180–181. old.)

Ezekkel a kihívásokkal – eltérő mértékben ugyan, de – minden európai államnak szembeülnie kellett. Kontler László szerint azonban kimutathatók további tényezők, amelyek miatt a német – de legfőképpen a göttingeni – tudósok érzékenyebb füllel fordultak Robertson gondolatai felé. Göttingen vonatkozásában például az a német állam – Hanover-Braunschweig –, amelyhez tartozott, egyszerre volt a brit, illetve a német politikai „világ” része, hiszen a brit uralkodó Hanover választófejedelme is volt egy személyben. A szélesebb német közönséget pedig az is inspirálhatta Robertson olvasására, hogy az általa az európai fejlődés vonatkozásában felvetett kihívások „kicsiben”, a Német-Római Birodalom belső viszonyait illetően is megjelentek. Hiszen „Németországot” is kisebb-nagyobb szuverén államok halmaza alkotta, amelyek vallásilag is sokfélék voltak, belső berendezkedésük eltért egymástól, s köztük is olyan kényes egyensúly alakult ki, ami gyakran csapott át konfliktusba. S a német tudósokban annak ellenére is megvolt az Európán kívüli világ iránti tudományos érdeklődés, hogy Németország nem vett részt a gyarmatosításban és a földrajzi felfedezésekben, s ezt az érdeklődést Robertson tovább táplálta.

Továbbá számításba kell venni a skót historikus történetírói módszerének újdonságát, vagyis a stadiális történelem, az isteni gondviselés és a skót „emberről szóló tudomány” kombinációját, amely intellektuális és tudományos szempontból hatott ösztönzően a német szerzőkre. Ez még akkor is így volt, ha ez a módszer távol állt a korabeli német történetírás gyakorlatától. Azt ugyanis a nagy presztízzsel rendelkező múltbeli (nemzeti) pedigre felkutatása jellemezte, amit a jelenbéli sajátos helyzet igazolására használtak fel. Ezen túlmenően főként a jogi dokumentumokra való támaszkodás és azok akkurátus filológiai elemzése alkotta a bevett munkamódszert. Kontler László nem mulasztotta el megjegyezni, hogy a 18. század közepi német történetírás e kritikai-filológiai módszere legalább annyira „modernnek” számított akkoriban, mint Robertson azon vállalkozása, hogy a történetírást saját kora legújabb „társadalomtudományi” elméleteivel párosítsa. Robertson német olvasói „saját kultúrájuk módszertani fejleményeire támaszkodtak annak érdekében, hogy egy a Reich alkotmányáról, valamint annak legutolsó rendezéséről, a vesztfáliai rendezésről szóló olyan diskurzust fogalmazzanak meg, ami bizonyosan nem volt nosztalgikus”. (182. old.) Vagyis a 18. századi Skóciában és Németországban más volt a történelem polgári funkciója, s ez a

történészek által alkalmazott módszertani apparátus jellegzetességeit is nagymértékben meghatározta.

Kontler úgy találja, hogy azok a történészek, jogtudósok, filozófusok, filológusok és politikatudósok, akik Robertson németországi recepciójában valamilyen módon szerepet vállaltak – a skót historikushoz hasonlóan –, maguk is mérsékelt figuráknak nevezhetők, akik azonban jelentős távolságot is tartottak a skót „mestertől”, éppen azon környezet eltérő nyelvi, kulturális és szakmai jellemzőinek köszönhetően, amelyben felnőttek és tevékenykedtek. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a humanitásra és a hasznos tudás kritériumaira vonatkozóan ne éreztek volna erőteljes empátiát Robertson ideáival kapcsolatban. S ez még olyan radikális gondolkodót is a fennálló intézményekbe „ágyazott”, mérsékelt Robertson bűvkörébe tudott vonni, mint Georg Forster.

Kontler László könyve első pillantásra olyan „kozopolita” témát boncolgat, amely távol áll a magyarországi történetírás hagyományos látókörétől és témáitól. Ez a „távolság” azonban látszólagos. Egyrészt a robertsoni stadiális történelemkoncepció grádicsain Magyarország is ott bukdácsolt valahol, s ebben az értelemben a skót történetíró témái magyarországi relevanciával is bírtak. Ezért lett volna érdekes – ha csak egy lábjegyzet erejéig is – olvasni a Robertson életmű hazai befogadásáról. Remélhetőleg a szerző egy későbbi munkájában ki fog térni erre a problémára. Kontler László könyve nem csupán közvetlen „tartalmi üzenete”, hanem az általa alkalmazott és felvetett eszmetörténeti módszertani eljárások és kérdések folytán is fontos lehet a magyar történészek számára. S bár a munkából itt-ott jelentek meg részletek magyarul, e szempontok miatt fontos lenne a könyv magyar nyelvű változatának megjelenése.¹⁰ A kérdés csak az, hogy a fordításokkal kapcsolatban a könyvben adresszált sokrétű problémahalmaz tudatában ki merne vállalkozni Kontler László magnum opusának „magyarítására”. Hacsak nem ő maga.

¹⁰ Kontler László: *Idő és fejlődés – az idő mint fejlődés: William Robertson felvilágosult prédikációja*. Aetas, 20. évf. (2005) 3. sz. 38–54.; Kontler László: *William Robertson, skót történetek és német identitások. Fordítás és recepció a felvilágosodás korában*. Korall, 7. évf. (2006) 23. sz. 133–154.

„...egyre inkább nemzetközi kontextusban dolgozunk”

Beszélgetés Arno Strohmeyerrel

Arno Stromeyer 1963-ban az alsó-ausztriai Obergrafendorfban született. Egyetemi tanulmányait 1982 és 1986 között a Bécsi Egyetem történelem és néprajz szakán végezte, ugyanitt szerzett PhD fokozatot történelemtudományból. Disszertációja *Theorie der Interaktion. Das europäische Gleichgewicht der Kräfte in der frühen Neuzeit* címmel 1994-ben jelent meg. 1996 és 2001 között a lipcsei Geisteswissenschaftliches Zentrum für Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas (GWZO) intézet munkatársaként tevékenykedett, majd a Bonni Egyetemre került, ahol adjunktusként, majd docensként dolgozott, és 2003-ban itt habilitált *Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung. Widerstandsrecht bei den österreichischen Ständen (1550–1650)* című munkájával. 2007 óta a Salzburgi Egyetem professzora, 2013 óta pedig az Osztrák Tudományos Akadémia levelező tagja. Kutatási területei elsősorban a kora újkorhoz kapcsolódnak: Habsburg–oszmán, osztrák–spanyol diplomáciatörténet, békekötések, a rendiség története, kormányzattörténet (Német-római Birodalom, Habsburg Monarchia), továbbá vallástörténettel és a Német-római Birodalom, illetve a Habsburg Monarchia történeti historiográfiájával is foglalkozik, több forráskiadási projekt vezetője.

Mesélne a családjáról? A történelem iránti érdeklődést otthonról hozza magával?

Történelmi érdeklődésem valószínűleg édesapámra vezethető vissza, aki a bécsi egyetem professzora volt, és sporttörténettel foglalkozott. Van egy nővérem, aki szintén történelmet tanult. Tehát érezhető egyfajta apai hatás az érdeklődésem alakulásában, ám ez mégsem volt túlságosan erős. Ausztriában nem tanulhat az ember történelmet önmagában, nekem pedig a néprajz volt a főszakom a bécsi egyetemen. A történelmet azért választottam mellészakomnak, mert ott volt a nővérem, aki segített boldogulni a szakon, például tudta, hol érdemes vizsgázni. A kezdet kezdetén a történelem csak afféle szükségmegoldás volt, vagy inkább véletlen. Ha tudtam volna görögül, inkább a klasszikus régészetet választottam volna. Végül a történelemnél maradtam. Tanulmányaim során később váltottam, és a történelem lett a főszakom, a néprajz pedig a mellészakom. Érezhető tehát a család és az apám befolyása a pályaválasztásomban, de mégsem olyan közvetlenül. Az életben sok minden múlik a véletleneken. Ha a nővérem nem történelmet tanult volna, én sem választottam volna ezt a tárgyat. A történettudomány iránti érdeklődésem azonban bizonyosan az apámra vezethető vissza.

Voltak olyan jelentős történészek a tanulmányai során, akik valamilyen szempontból meghatározónak bizonyultak későbbi pályája szempontjából?

Leginkább Heinrich Lutz¹ volt az, aki nagy hatást gyakorolt rám az egyetemi évek alatt. Akkoriban ő volt a koraújkor-történész Bécsben, és nagy szerepe volt abban, hogy a történelem lett a főszakom. Egy nagyon érdekes szemináriumra jártam hozzá, ahol arra jutottam, hogy az ottani szemináriumi dolgozatom témájából kiindulva készíthetném el a szakdolgozatomat is. Tehát végső soron ismét egy véletlenről van szó, hiszen ha nem jártam volna Heinrich Lutzhoz szemináriumra, nem lett volna belőlem történész, és most nem ülnék itt.

Mely témában doktorált?

Tulajdonképpen ugyanazt választottam doktori témámnak, mint ami a szemináriumi dolgozatomé is volt. A szemináriumi dolgozatból írtam szakdolgozatot, a szakdolgozatot pedig tovább bővítettem a doktori dolgozatomban. A disszertációm az európai nagyhatalmak kora újkori erőegyensúlyáról szólt, hatalmi csoportosulásokról és azok hatásairól, például háború és béke kérdéséről vagy az adópolitika lehetőségeiről.

Hogyan alakult pályája a doktori fokozat megszerzését követően?

Nos, a pályakezdés nem volt olyan egyszerű. Először két évig egy a Fürstenberg családdal foglalkozó nagy kiállítás tudományos asszisztense voltam Alsó-Ausztriában. Ezután csatlakoztam egy kutatási projekthez, amelyben a császár és spanyolországi követi közötti, 1560-as évekbeli levelezéssel foglalkoztunk. Miután letelt a projekt három éve, öt évig a lipcsei Geisteswissenschaftliches Zentrum für Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas intézet munkatársa voltam, ahol rendiség-történettel foglalkoztam. Tulajdonképpen ebből az időszakból származik az a tanulmány is, ami most az Aetasban megjelenik.

Bizonyára nem volt könnyű ez a sok helyváltogatás.

Igen, két kicsi gyerekkel ez nem olyan egyszerű. A kezdet volt nehéz, leginkább azért, mert Lipcsében 1996-ban – ez még nem sokkal a rendszerváltás után volt – az egykori NDK még nagyon érezte a hatását, különösen az emberek mentalitása volt idegen. De körülbelül két év után hozzászokik az ember, és megtanulja, hogy fölösleges olyasmiért bánkódni, amit a hátunk mögött hagytunk, inkább örülünk mindannak az újnak, ami van. Lipcsében pontosan ez volt a helyzet. Az ottani tartózkodásunk azért is volt nagyon érdekes, mert alapvető társadalmi és politikai átalakulás időszakát éltük ott át. A város rendkívül nagy változáson ment keresztül abban az öt évben, amíg ott voltunk, rengeteg energiát fektettek az építkezésbe. Másfelől az is nagyon érdekes volt, hogy Lipcse már protestáns terület, Luther mindenütt jelen volt. Ha az ember Bécsből jön, mint én, akkor a katolicizmus hat rá leginkább. A lipcsei évek emiatt is jelentősen tágitották számomra a horizontot. Öt év után Bonnba költöztünk további hat évre, a bonni egyetemen ugyanis tudományos munkatárs lettem. Végül nehéz szívvel hagytuk el Lipcsét, de meg kell mondanom, Bonn is nagyon tetszett. Csodaszép időszak volt, az emberek annyira kedvesek és segítőkészek voltak, a Rajna-vidéknek pedig megvan a maga sajátos hangulata. Az egyetem nagyon jó volt, és mindannyiunknak jól ment a sora. Ott habilitáltam, majd hat év múltán, 2007-ben Salzburgba jöttünk. Egy kis Odüsszeia volt ez az egész. A költözés nem volt mindig egyszerű, különösen a családnak, a gyerekeknek. Amikor Bécsből Lipcsébe mentünk, a fiaim még

¹ Heinrich Lutz (1922–1986) osztrák-német történész, 1966-tól a kora újkori történelem professzora a Bécsi Egyetemen.

csak három- és ötévesek voltak, tehát abban a korban, amikor a gyerekek még semmit sem kérdőjeleznek meg, mindenütt boldogok, ha a szüleikkel együtt lehetnek. Lipcséből Bonnba már nehezebben ment a költözés, mert a bonni iskola kezdetben nem volt túl jó, az osztálytársak sem voltak kedvesek, de aztán csak beleszoktak a fiúk. Bonnból Salzburgba a kisebbik fiam már nem akart jönni, mert nagyon sok barátja maradt ott, Salzburgban pedig még egy évet kellett járnia az általános iskolába. Tizennégy éves volt, nehéz időszak ez egyébként is, ebben az életkorban nagyon fontosak a szociális kapcsolatok, ezek pedig mind megszakadtak a költözéssel.

*Beszéljünk a történettudománnyal kapcsolatos véleményéről. Hogyan látja a tudomány-
ág jelenlegi helyzetét? Mit gondol, értékeli manapság a történész munkáját?*

A történettudomány helyzetét jelenleg a bölcsésztudományoké határozza meg. Mind a kutatási mezőny, mind a közvélemény szempontjából lehetne jobb is a helyzetünk. Ez nagyon erősen látszik az álláshelyek betöltésén. Azt hiszem, nemcsak Magyarországon, hanem Ausztriában és Németországban is a bölcsésztudományok defenzívába szorultak. Nagyon sok anyagi eszköz áramlik a természet- és az orvostudományokba, miközben a történettudomány tudománypolitikai szempontból érezhetően háttérbe szorul. Véleményem szerint a közvélemény tekintetében sem jobb a helyzet, hiszen a történeti tudás csekély értékkel bír, a turizmustól eltekintve. Talán egy kicsit rajtunk, történészeken is múlik. Meg kellene próbálnunk több történeti tudást bevinni a társadalmi diskusziókba és a politikai vitákba. Hiszen a mostani problémáink között nagyon sok olyan van, ami lényegében már a múltban is előfordult. Mindegy, hogy a manapság különösen aktuális keresztény–muszlim kapcsolatról, erőszakról, a béke biztosításáról, az „idegenhez” való viszonyulásról van-e szó – ezek csupa olyan témák, amelyek a 16–19. században épp ilyen fontosak voltak. Ha többször kapcsolódnánk be aktuális problémákról folyó diskurzusokba, talán a történettudomány társadalompolitikai jelentősége is nagyobb lehetne.

Mit gondol, van egyáltalán lehetőségünk arra, hogy bekapcsolódjunk hasonló vitákba?

Mindenképpen azon kell lennünk, hogy ez így történjen. Mindenekelőtt legalábbis olyan tudást kell rendelkezésre bocsátanunk, amit az efféle vitákban fel lehet használni. Erre azonban alig van példa, ezért is becsülnék túl kevésbé minket. Úgy gondolom, a bennünket vezérlő kérdések nem érkezhetnek kizárólag a tudományból, hanem történészként be kell tagolódnunk a társadalomba, úgy kell helyezkednünk, hogy a társadalom felől érkező kérdésekre is nyitottak legyünk. Ha ez sikerülne, azt hiszem, javulna a helyzetünk. De természetesen most a kora újkori történész beszél belőlem, a jelenkor-történészeknek ebben a vonatkozásban talán könnyebb a dolguk, hiszen jóval nagyobb közérdeklődésre számíthat az ember, ha a holokausztról kutat, mint ha, mondjuk, V. Károlyról.

*Mi a véleménye az osztrák történetírásról? Beszélhetünk „osztrák nemzeti” irányvonal-
ról?*

A nemzeti irányultságú osztrák történetírás kiindulópontja minden bizonnyal a második világháború utáni időszak volt, ettől azonban mind jobban eltávolodunk. Szerepet játszik ebben az európai integráció: egyre inkább figyelünk a történelem európai kontextusára. Ezt tovább fokozza a globalizáció, melynek hatására nagyobb érdeklődéssel fordulunk az Európán kívüli vonatkozások felé is, és próbálunk tágabb összefüggésekben gondolkodni. Így

egyre távolabb kerülünk a nemzeti irányultságú történeti paradigmáktól. De persze még mindig nagyon sok ilyen jellegű vállalkozás folyik, hiszen a távolodási folyamat lassú.

Egyre többet kerül szóba az angolszász típusú modellek követése a mi szakmánkban is. Mit gondol erről? Német nyelvterületen érzékelhető efféle változás?

Az egyes országok történetírási kultúrája eltér egymástól, még a német és az osztrák történetírás között is érzékelhető különbség, holott a nyelv csaknem megegyező. A német történettudomány roppant mód teóriaorientált. Ugyanez a helyzet az amerikaival is, közelebből nézve azt látjuk, hogy a történeti ábrázolás módja náluk nagyon komolyan épít a tézisekre. A franciáknál viszont nagyon erős a szociológiai irányultság, elsősorban az *Annales*-iskolának, Foucault-nak és másoknak köszönhetően. Nagyon különbözőek vagyunk tehát, de ne feledjük a kapcsolatokat sem, melyek révén a történettudomány egyre „nemzetközibb” lesz. Mivel az idő múlásával a kapcsolatok szorosabbá és erősebbé válnak, természetesen a szereplők is egyre hasonlóbakká. Emlékszem, huszonöt éve, amikor elkezdtem a tudományos munkát, a német és osztrák tudományosság között a mostaninál jóval nagyobb volt a különbség. És úgy látom, a közép-kelet-európai országok történettudománya is rengeteget változott az elmúlt húsz évben. Nagyon erős transznacionális megközelítések tűntek fel.

Ilyen körülmények között a kora újkor vizsgálata hogyan helyezhető el a kortárs kutatási irányzatok között?

A kora újkor kutatása biztosan nem a vezető trend, hiszen az egyértelműen a jelenkortörténet. Ez nem is kérdés, hiszen közelebb van a jelenhez, és a kortárs témák iránt a laikus közönség is jobban érdeklődik. A kora újkor – a német és osztrák tudományosságra gondolok – az utóbbi évtizedekben élen járt több új történettudományi elmélet és módszer kidolgozásában, illetve alkalmazásában, szerintem ebből a szempontból nagyon fontos szerepe volt. Nekem úgy tűnik, a kora újkor mint korszak némileg gyengül abban az értelemben, hogy egyre inkább hozzá számítják a 19. századot is. A korszakolás sokat változott a harmincas évek óta, amikor először különítettük el a „kora újkort”. Hiszen a jelenkor-történetészek már nem 1918-nál kezdik kutatásaikat, hanem 1945-nél. Mindez jól látszik a professzori kinevezéseimen is, ami a kora újkorra vonatkozik, mégsem csak a szűkebb értelemben vett korszakomat tanítom, hanem az újabb elvárásoknak megfelelően a 19. század történetét is. Számomra fontos határvonalat jelent a francia forradalom és a napóleoni háború, de ez már korántsem általánosan mértékadó. Azt hiszem, olyan fejlődési folyamat részesei vagyunk, melynek során a kora újkor fogalma relativizálódik, és egyre inkább újkori történelemként jelenik meg, legalábbis az oktatásban. Ez azonban nem feltétlenül rossz. Az idő telik, ezzel együtt egyre felületesebben tekintünk a múltra, ez a dolgok rendje. Harminc éve, tanulmányaim kezdetén a jelenkortörténet nyilvánvalóan harminc évvel rövidebb volt, most harminc évvel hosszabb, és olyan sok minden történt 1982 óta. Mindennek következménye kell legyen a kutatásban is, nem csoda, hogy változnak a korszakhatárok.

Lépünk tovább a kora újkortól a diplomáciatörténet irányába: mit gondol, ez a terület népszerű mostanában?

A diplomáciatörténet egy időben kimondottan jelentéktelen szerepet játszott, körülbelül tíz éve viszont a történettudomány legdinamikusabban fejlődő területeihez tartozik, nem utolsósorban az utóbbi időben előtérbe került kultúrtörténeti megközelítéseknek köszönhető-

en. Temérdek új kérdésfeltevés fogalmazódott meg: a diplomácia interkulturális volta, a diplomaták mentalitása és reflexiói az „idegen” világról, szerepük a kulturális transzferben, sőt a nőtörténet is megtalálta az útját a diplomáciatörténetben. Összességében úgy látom, hatalmas potenciál van ezen a területen, és a fejlődés rendkívül dinamikus.

Hogyan látja, vannak regionális eltérések a diplomáciatörténeti témák vonatkozásában az egyes országok történészei között?

A történészek leggyakrabban saját hazájuk diplomáciatörténetét kutatják. Véleményem szerint a régiókon átívelő összehasonlításoknak igazán híján vagyunk. Általában csupán egyetlen diplomáciai környezettel foglalkozunk, mondjuk a Habsburg–oszmán vagy a brit–oszmán kapcsolatrendszerrel, nem pedig többfélével, holott az összehasonlítás nagyon fontos lenne. Az is eltérő, milyen módon fordulunk a témáinkhoz. A német történészek itt is leginkább az elméletre helyezik a hangsúlyt, érzésem szerint néha túlzásba is esnek, kissé öncélúvá válik a munkájuk. Más történészek meg talán túl keveset törődnek azzal.

Mit gondol, milyen jellegű kérdésfeltevések fogják a közeljövőben meghatározni a diplomáciatörténetet?

Azt nem tudom megjósolni, hogy pontosan milyen irányba fejlődik majd ez a terület. Azt azonban látom, hogy vannak olyan témák, amelyekben még nagy lehetőségek rejlenek. Bizonyosan ide tartoznak a médiatudományi szemléletmóddal kiegészülő projektek, mivel ezek segítségével többet tudhatunk meg forrásaink közléseiről, jelentéstartamukról.

A nemek történetére koncentráló megközelítések is nagy potenciállal bírnak. Időközben kiderült, hogy nemcsak diplomatákról, hanem diplomata nőkről is kutathatunk, ami szintén nagyon fontos, még ha a diplomaták többségében férfiak voltak is. Éppen emiatt fontos ez a megközelítés, hiszen a férfiak természetesen férfiként cselekednek. Komoly lehetőség van annak kutatásában, hogy milyen szerepet játszottak a férfiassággal kapcsolatos rituálék a diplomaták körében, hogyan kellett ezeknek az embereknek férfiként helytállniuk, mennyiben határozta meg tevékenységüket férfi mivoltuk. Ez még nagy fehér foltnak számít. Nem tudunk kitörni nemi szerepeinkből, és ez természetesen a diplomaták esetében sem volt másként. Még sincs tudomásom szerint senki, aki ilyesmivel foglalkozna. A nőkről születtek munkák, a férfiakról nem, holott borzasztó érdekes ez az egész.

Hasonlóképp fontos lenne a régiókon átívelő összehasonlítás, hogy megpróbáljuk összegezni azt a sok új tudást, amely a diplomáciatörténet terén született az elmúlt évek során. Jó volna ezeket az ismereteket tágabb kontextusban hozzáférhetővé tenni, ahol egyszerre látjuk a spanyol, angol, francia, holland, oszmán, Habsburg-diplomatákat, s hogy az új ismeretekből hogyan építhető fel egy új diplomáciatörténet.

Mi a helyzet a forráskiadásokkal? Fontos ez egyáltalán, megbecsülik ezt a fajta munkát?

Igen és nem: fontosak, de nem kapják meg a kellő megbecsülést. Természetes, hogy a forráskiadások nagyon lényegesek, hiszen ezeknek köszönhetően tudunk forráscentrikusan dolgozni, és rajtuk keresztül tanuljuk meg a történész mesterséget. Hiszen szakmánk legfőbb jellemvonása a forráshasználat. Mégsem dolgozunk eleget forrásokkal, ennek hátterében pedig többek között az áll, hogy túl kevés a forráskiadás. Ez persze érthető, mivel nagyon sok munkával jár. Mindenki tudja, aki csinált már ilyesmit: az átírás gyorsan megy, de a jegyzetapparátus elkészítése a végtelenségig húzódik. Ezzel csak azok vannak tisztában,

akik már végigcsináltak ilyet. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy a kollégák nem becsülik kellően a forráskiadási munkákat.

A következő kérdéssel térjünk vissza a régiók közötti együttműködésekre: mi a véleménye a jelenlegi osztrák–magyar együttműködésről a történettudomány területén?

Ausztria és Magyarország hosszú közös történelemmel rendelkezik, ezért véleményem szerint az együttműködés szükséges és fontos, bár jelenleg nem elég intenzív. Kétségtelen, ha együtt tárunk fel egy kérdést, rengeteget tanulhatunk egymástól, és kölcsönösen hasznunkra válik a közös munka. Így van ez Szeged és Salzburg esetében, ami kifejezetten ígéretes együttműködés. Nekem egyébként az tűnik fel – például, ha megnézzük az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány pályázatát –, hogy a magyarok inkább jönnek Ausztriába, mint fordítva, aminek egyik oka nyilvánvalóan a nyelv. Világos, hogy a viszony erősen aszimmetrikus, általában csak akkor kerülhet sor együttműködésre, ha a magyarok tudnak németül. Ez alól én sem jelentek kivételt, hiszen nem tudok magyarul. A magyarok komoly teljesítménye e téren vitathatatlan, és sokan vannak, akik jól tudnak németül, ami remek! Ami az intézményközi együttműködést illeti, nagyon fontosnak tartanám, hogy a magyarok és az osztrákok együtt valósítsanak meg kutatási projekteket. Azt is mondhatnám, jobb lenne a helyzet, ha a politika több lehetőséget biztosítana az efféle kezdeményezések számára.

Ön nemcsak kutatóként, hanem oktatóként is dolgozik a salzburgi egyetemen. Tapasztalatai alapján milyen irányba halad az oktatás?

A tapasztalatom egyfelől az, hogy az oktatás egyre fontosabb lesz, egyre több időt vesz igénybe, ez pedig a kutatás rovására megy. Másfelől azt kell mondjam, hogy az oktatás egyre inkább igazodik a hallgatókhoz és az ő igényeikhez, tehát nagyobb hangsúlyt fektetünk a tanárképzésre. Salzburgban jóval több reménybeli tanárt képezünk, mint kutatót. Az oktatás ezért egyre általánosabb jellegű lesz, amihez hozzájárul az is, hogy a hallgatók által hozott tudás is egyre kevesebb. A legnagyobb gondot azonban az jelenti, hogy a hallgatók írás- és olvasáskészsége is egyre gyengébb, így nehezebben küzdenek meg hosszabb szövegekkel. Nyolc éve vezetek egy alapozó kurzust, ahol alapvetően forráskezeléssel és segédanyagokkal foglalkozunk. Alig változtattam a kurzus tartalmán, mégis azt tapasztalom, hogy a szövegek megbeszélése és elemzése egyre nehezebben megy. A hallgatók nagyon magabiztosak az interneten, és jól kiismerik magukat az új médiumok világában, de egy hosszabb szöveggel alig boldogulnak. Még nehezebb a dolguk, ha kora újkori szövegekről van szó, mert német nyelvi készségeik is jelentősen gyengébbek. Ellenben angolul jobban tudnak, mint a korábbi generációk. Ezt a véleményt a kollégáim is osztják. Persze mindig vannak kivételek, vannak nagyon okos, ügyes tanítványok, akik mindent értenek, de nem sokan.

Az élet minden területén az informatika térnyeréséről hallunk. Mi az ön véleménye, a technikai újítások milyen területeken lendítik előre leginkább a történettudományt?

Úgy látom, épp azt az időszakot éljük, amikor a technológiai újítások forradalmasítják a tudományterületet. Ez a folyamat a szakirodalmi keresések terén érhető leginkább tetten, ami sokkal egyszerűbb lett, elsősorban a keresőprogramoknak köszönhetően. Most inkább az a problémánk, hogy túl sok mindent találunk egyszerre, és meg kell találni a módját, hogyan szűrjük ki a számunkra szükséges dolgokat. A könyvtárak elektronikus katalógusaival

sokat javult a helyzet. Még jól emlékszem arra, mennyi időt elvett a cédulakatalógusok böngészése. Különösen a könyvtárközi kölcsönzés volt nehézkes, de ma már két-három napon belül ott a könyv az asztalomon. Nagyon jók a digitalizált folyóiratok is, amelyek minden nagyobb egyetemi könyvtárban elérhetők.

Másfelől fontos változások zajlanak a forráskiadás területén is, mivel ma már nemcsak nyomtatott, hanem digitális formában is közlünk forrásokat, és ez a tendencia egyre erősödik. Jelenleg ugyan még mindkét formátum jelen van, de négy-öt éven belül már csak a digitális marad, ami ráadásul egyszerűsíti a keresést is a szövegekben.

A harmadik és egyben legfiatalabb terület a szoftverrel támogatott szövegelemzés. Az ember beszakadni a szöveget, majd egy bizonyos szoftver segítségével elemzéseket végez rajta, így nemcsak egyszerű kifejezéseket képes megtalálni, hanem meghatározott kifejezések kombinációját is. Rákereshetünk melléknevekre, nevekre, fogalmi ellentétpárookra, bizonyos formulákra vagy mondatszerkesztési sajátosságokra és így tovább. Mindez teljesen megváltoztatja a történettudományt, mert nagy mennyiségű szöveget vizsgálhatunk meglehetősen nagy találati pontossággal és igen rövid időn belül. Most még mindent elolvasunk betűről betűre, és ez borzasztó sokáig tart, de ha sikerül kifejleszteni a megfelelő IT-technológiát – erre pedig bizonyosan sor kerül a következő években –, mindez csak pár másodpercet vesz majd igénybe. Salzburgban például előkészítünk egy interdiszciplináris kutatási projektet, amelyben történészek működnek együtt informatikusokkal és az Oszt-rák Nemzeti Könyvtár munkatársaival. Az a tervünk, hogy körülbelül 3000 útleírást vizsgálunk meg szoftveres támogatással. Hogy egy egyszerű példát említsek: az útleírásoknál mindig felmerül a kérdés, ki, kitől, mit vett át – az átfedések megállapítására egy külön erre a célra fejlesztett plágium-kereső szoftvert használunk. Mélyreható változások előtt állunk, amelyek minden bizonnyal bekövetkeznek. Ha általában a kutatást tekintjük, arra figyelhetünk fel, hogy egyre több projekt foglalkozik ilyen vagy ehhez hasonló dolgokkal. Pontosan ugyanaz történik, mint húsz éve, amikor senki sem hitte volna, hogy a cédulakatalógusok ideje lejárvhat. Most ugyanezt éljük meg az új technológiák kapcsán.

Ha már a projekteknél tartunk: számtalan szakmunka szerzőjeként melyik alkotása nőtt a szívéhez leginkább?

Hogy melyik számomra a legkedvesebb? Mindenképpen a habilitációm, ami az osztrák rendek ellenállási jogáról szól. Tulajdonképpen ebbe a munkámba fektettem a legtöbb időt és „szürkeállományt”. Most, professzorként túl kevés az időm. Könyvírásra alig gondolhatok, csak tanulmányokat írok, de ezekkel is az a helyzet, hogy mire izgalmassá válna a téma kidolgozása, már le kell adni a szöveget és kezdeni a következőt. A habilitáció esetében több éven keresztül dolgozik ugyanazon a témán az ember, éppen ezért a megszülető műnek is megvan a szükséges mélysége és megalapozottsága.

Jelenleg min dolgozik?

Egy forráskiadást szeretnék befejezni, Karl Brandi önéletírásáról van szó. Körülbelül tíz éve kezdtem a projektet, néha sikerült munkatársakat is szerezni hozzá, de túl kevés időm volt ezzel foglalkozni. Karl Brandi német történész volt (1868–1946), leginkább V. Károlyról írt életrajzáról híres, ami a német történettudomány leginkább forgatott életrajzi munkái közé tartozik, és először 1937-ben jelent meg. Brandi élete végén megírta önéletrajzát, ami azonban mindeddig nem jelent meg. Munkája 350 oldalán 1200 személyt említ, politikai és különösen tudománypolitikai szempontból rendkívül széles ismeretségi körrel rendelke-

zett. Hála a kollégáknak, 1100 főt azonosítani tudtunk, az átírás véget ért, még írok hozzá egy bevezetést, de már nagyon szeretném lezárni ezt a munkát.

Folyik még egy másik projektem is, ami összekapcsolja az egyetemi oktatást és a kutatást. Évekkel ezelőtt tartottam egy kutatói szemináriumot, hogy egy kicsit bevezessem a hallgatókat a levéltári kutatásba. Alexander von Greiffenklau zu Vollraths követjelentéseit kezdtük el átírni, aki 1643–1648 között volt a császár állandó portai követe. Nem értünk a munka végére a szeminárium során – mint már említettem, a szövegek átírása gyorsan megy, de a kommentárok elkészítése tovább tart. Mindenesetre mindig volt néhány hallgató, akit foglalkoztatni tudtam e téren, velük készítettük el végül a szövegkiadást. A bevezető hiányzik már csak, amit ősszel fogok megírni.

Gyakran került szóba, hogy Ausztriában és Németországban is tevékenykedik. Inkább osztrák vagy német történészként határozza meg magát?

Azt hiszem, mindkettő igaz rám. Ausztriában tanultam, de a tudományos életem legmeghatározóbb részét Németországban töltöttem el. Hm... német vagy osztrák? Valami a kettő között. Nagyon sok hatás ért: az osztrák történeti kultúra, a német, egyes személyek és így tovább. S a történettudomány terén az elmúlt öt-hat évben egyre erősebben jelentkező internacionalizálódás természetesen hozzám is elér. Egyre inkább nemzetközi kontextusban dolgozunk, tehát más történész kultúrák is megérintenek bennünket. A legfontosabb szerep azonban kétségkívül Ausztriának és Németországnak jutott az életemben, különösen Németországnak, főleg Lipcse és Bonn miatt. Végso soron a posztdok-időszak volt a leginkább meghatározó a pályámon.

Utolsó kérdésem egyáltalán nem szakmai jellegű, remélem, nem veszi rossz néven. Hogyan kapcsolódik ki egy kora újkori professzor? Bizonyára van hobbija...

A történettudománnyal való foglalkozás legjobb ellensúlya a természet. Szívesen sportolok a szabadban, hegyet mászok, futok és alpesi sítúrázom. Nagyon szeretek utazni is. Amire viszont tényleg túl kevés időm jut, az az irodalom. Jó lenne, ha a történész szakkönyvek mellett több időt tudnék szentelni a szépirodalomnak, de talán egyszer erre is sor kerül majd.

Köszönöm a beszélgetést!

Bécs, 2016. augusztus 15.

Az interjút készítette: CZIRÁKI ZSUZSANNA

Arno Strohmeyer válogatott bibliográfiája

Könyvek

1. *Die Habsburgerreiche 1555–1740: Herrschaft – Gesellschaft – Politik*, Darmstadt 2012 (Geschichte kompakt), 152 S.
2. *Svoboda politike in moč vere. Študije o politični kulturi deželnih stanov habsburške monarhije v času verskih vojn (ok. 1550-ok. 1650)*, [Politische Freiheit und Glaubenszwang. Studien zur politischen Kultur der österreichischen Stände im konfessionellen Zeitalter (ca. 1550-ca.1650)], Ljubljana 2011, 292 S.
3. *Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung: Widerstandsrecht bei den österreichischen Ständen (1550–1650)*, Mainz 2006 (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abt. Universalgeschichte, 201, Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte des Alten Reiches, 16), 561 S.
4. *Theorie der Interaktion. Das europäische Gleichgewicht der Kräfte in der frühen Neuzeit*, Wien–Köln–Weimar 1994, 276 S.

Forráskiadások

5. *Deutsche Reichstagsakten. Reichsversammlungen 1556–1662. Der Reichstag zu Regensburg 1567 und der Reichskreistag zu Erfurt 1567* (Deutsche Reichstagsakten. Reichsversammlungen 1556–1662. Hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften durch Maximilian Lanzinner), München 2007, 772 S. [gemeinsam mit W. Wagner und J. Leeb].
6. *Der Briefwechsel Ferdinands I. und Maximilians II. mit Adam von Dietrichstein, 1563–1565*, Wien–München 1997 (Korrespondenz der Kaiser mit ihren Gesandten in Spanien, 1; Studien zur Geschichte und Kultur der Iberischen und Iberoamerikanischen Länder, 3), 561 S.

Szerkesztett tanulmánykötetek

7. *Die Schlacht von Mogersdorf/St. Gotthard und der Friede von Eisenburg/Vasvár 1664. Rahmenbedingungen, Akteure, Auswirkungen und Rezeption eines europäischen Ereignisses*, Eisenstadt 2016 (Burgenländische Forschungen, 108), 455 S. [gemeinsam mit K. Sperl und M. Scheutz].
8. *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*, Stuttgart 2013 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 45), 389 S. [gemeinsam mit N. Spannenberger].
9. *Frieden und Friedenssicherung in der Frühen Neuzeit. Das Heilige Römische Reich und Europa. Festschrift für Maximilian Lanzinner zum 65. Geburtstag*, Münster 2013 (Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte e.V., 36), 471 + 28 S. [gemeinsam mit G. Braun].
10. *Von Lier nach Brüssel: Schlüsseljahre österreichischer Geschichte (1496–1995)*, Innsbruck–Wien–Bozen 2010, 367 S. [gemeinsam mit M. Scheutz].

11. *Historiographie an europäischen Höfen (16.-18. Jahrhundert). Studien zum Hof als Produktionsort von Geschichtsschreibung und historischer Repräsentation*, Berlin 2009 (Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft 43), 382 S. [gemeinsam mit M. Völkel].
12. *Was heißt „österreichische“ Geschichte? Probleme, Perspektiven und Räume der Neuzeitforschung*, Innsbruck-Bozen-Wien 2008 (Wiener Schriften zur Geschichte der Neuzeit, 6), 204 S. [gemeinsam mit M. Scheutz].
13. *Wahrnehmungen des Fremden: Differenzenerfahrungen von Diplomaten im 16. und 17. Jahrhundert* (Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte e.V., 31), Münster 2007, 402 S. [gemeinsam mit M. Rohrschneider].
14. *Der Reichstag (1486-1613): Kommunikation – Wahrnehmung – Öffentlichkeiten*, Göttingen 2006 (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 73), 540 S. [gemeinsam mit M. Lanzinner].
15. *Die Konstruktion der Vergangenheit. Geschichtsdenken, Traditionsbildung und Selbstdarstellung im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa (1500-1800)*, Berlin 2002 (Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft 29), 364 S. [gemeinsam mit J. Bahlcke].
16. *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels in Staat, Gesellschaft und Kultur*, Stuttgart 1999 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 7), 440 S. [gemeinsam mit J. Bahlcke].

Tanulmányok tanulmánykötetekben, folyóiratokban és ünnepi kötetekben

Diplomáciatörténet mint interkulturális kapcsolat- és transzfertörténet (Habsburg Monarchia–Oszmán Birodalom–Spanyolország)

17. *Die habsburgisch-osmanische Freundschaft (16.–18. Jahrhundert)*. In: *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*. Hrsg. von Arno Strohmeyer und Norbert Spannenberger, Stuttgart 2013 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 45), S. 223–238.
Angolul:
Power and the Changing Face of Habsburg-Ottoman Friendship (Sixteenth – Eighteenth Centuries). In: *Power and Influence in South-Eastern Europa 16th-19th century*. Hrsg. von Maria Baramova, Plamen Mitev, Ivan Parvev und Vania Racheva, Wien–Zürich–Berlin 2013, S. 9–23.
18. *Kategorisierungsleistungen und Denkschemata in diplomatischer Kommunikation: Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident an der Hohen Pforte (1629–1643)*. In: *Politische Kommunikation zwischen Imperien. Der diplomatische Aktionsraum Südost- und Osteuropa*. Hrsg. von Gunda Barth-Scalmani, Harriet Rudolph und Christian Steppan, Innsbruck–Wien–Bozen 2013 (Innsbrucker Historische Studien, 29), S. 21–29.
19. *Die Theatralität interkulturellen Friedens: Damian Hugo von Virmont als kaiserlicher Großbotschafter an der Hohen Pforte (1719/20)*. In: *Frieden und Friedenssicherung in der Frühen Neuzeit. Das Heilige Römische Reich und Europa. Festschrift für Maximilian Lanzinner zum 65. Geburtstag*. Hrsg. von Guido Braun und Arno Strohmeyer, Münster 2013 (Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte e.V., 36), S. 413–438.
Szlovénul:
Teatralnost medkulturnega miru: Damian Hugo von Virmont kot cesarski veleposlanik pri Visoki porti (1719/20). In: *Historicni Seminar* 11 (2014), S. 71–94.
20. *The theatrical performance of peace. Entries of Habsburg grand embassies in Constantinople (17th-19th centuries)*. In: *New Trends in Ottoman Studies: Papers presented at the 20th CIÉPO Symposium, Rethymno, 27 June – 1 July 2012*, S. 486–494.
21. *Politische Leitvorstellungen in der diplomatischen Kommunikation: Kaiserliche Gesandte an der Hohen Pforte im Zeitalter des Dreissigjährigen Krieges*. In: *L'art de la paix. Kongresswesen und Friedensstiftung im Zeitalter des Westfälischen Friedens*. Hrsg. von Christoph Kampmann,

- Maximilian Lanzinner, Guido Braun und Michael Rohrschneider, Münster 2011 (Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte e.V., 34), S. 409–439.
22. *Wahrnehmungen des Fremden: Differenzerfahrungen von Diplomaten im 16. und 17. Jahrhundert: Forschungsstand – Erträge – Perspektiven.* In: Wahrnehmungen des Fremden: Differenzerfahrungen von Diplomaten im 16. und 17. Jahrhundert. Hrsg. von Michael Rohrschneider und Arno Strohmeyer, Münster 2007 (Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte e.V., 31), S. 1–50.
 23. *Diplomatenalltag und die Formierung internationaler Beziehungen: Hans Khevenhüller als kaiserlicher Botschafter am Hof Philipps II. von Spanien (1574–1598).* In: Dimensionen der europäischen Außenpolitik zur Zeit der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert. Hrsg. von Friedrich Beiderbeck, Gregor Horstkemper und Winfried Schulze, Wien–München 2003 (Innovationen. Bibliothek zur Neueren und Neuesten Geschichte, 10), S. 129–159.
 24. *Kulturtransfer durch Diplomatie: Die kaiserlichen Botschafter in Spanien im Zeitalter Philipps II. und das Werden der Habsburgermonarchie (1560–1598).* In: Kulturtransfer. Kulturelle Praxis im 16. Jahrhundert. Hrsg. von Wolfgang Schmale, Innsbruck–Wien–München 2003 (Wiener Schriften zur Geschichte der Neuzeit, 2), S. 205–230.
 25. *Kommunikation und die Formierung internationaler Beziehungen: Das österreichisch-spanische Nachrichtenwesen im Zeitalter Philipps II.* In: Hispania – Austria II. Die Epoche Philipps II. (1556–1598) / La época de Felipe II (1556–1598). Hrsg. von Friedrich Edelmayer, München–Wien 1999 (Studien zur Geschichte und Kultur der Iberischen und Iberoamerikanischen Länder, 5), S. 109–150.

A béke biztosítása (Habsburg Monarchia, Oszmán Birodalom, Európa)

26. *Krieg und Frieden in den habsburgisch-osmanischen Beziehungen in der Frühen Neuzeit.* In: Die Türkei, der deutsche Sprachraum und Europa. Multidisziplinäre Annäherungen und Zugänge. Hrsg. von Reiner Arntz, Michael Gehler und Mehmet Tahir Öncü, Wien–Köln–Weimar 2014 (Institut für Geschichte der Universität Hildesheim. Arbeitskreis Europäische Integration. Historische Forschungen. Veröffentlichungen, 10), S. 31–50.
27. *Gleichgewicht der Kräfte.* In: Europäische Erinnerungsorte, Bd. 2: Das Haus Europa. Hrsg. von Pim de Boer, Heinz Duchhardt, Georg Kreis und Wolfgang Schmale, München 2012, S. 611–618.
28. *Ideas of Peace in Early Modern Models of International Order: Universal Monarchy and Balance of Power in Comparison.* In: Peace, War and Gender from Antiquity to the Present. Cross-Cultural Perspectives. Hrsg. von Jost Dülffer und Robert Frank, Essen 2009 (Frieden und Krieg. Beiträge zur Historischen Friedensforschung, 14), S. 65–80.
29. *Friedensverträge im Wandel der Zeit: Die Wahrnehmung des Friedens von Madrid 1526 in der deutschen Geschichtsforschung.* In: Kalkül – Transfer – Symbol. Europäische Friedensverträge der Vormoderne. Hrsg. von Heinz Duchhardt und Martin Peters, Mainz 2006-11-02 (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Beihefte Online 1), Abschnitt 132–143. URL: <http://www.ieg-mainz.de/vieg-online-beihefte/01-2006.html> (8.4.2015).
30. *Peace in Early Modern Concepts of International Order: Universal Monarchy and Balance of Power.* In: Proceedings of the 20th International Congress of Historical Sciences (CISH), Sydney 2005 University of New South Wales, Sydney, Australia, 3.-9.7.2005, Sydney 2005. [CD-ROM].
31. *Das Osmanische Reich – ein Teil des europäischen Staatensystems der Frühen Neuzeit?* In: Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie. Akten des internationalen Kongresses zum 150-jährigen Bestehen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Wien, 22.-25. September 2004. Hrsg. von Marlene Kurz u.a., Wien–München 2005 (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergbd. 48), S. 149–165.
32. *Eine „Revolution“ zwischen Bündnislabilität und Systemstabilität: das Renversement des alliances von 1756.* In: Historicum. Zeitschrift für Geschichte, Winter 1999/2000, S. 12–19.

33. *Il lungo percorso della Turchia verso l'Europa: l'integrazione del Regno Ottomano nelle teorie dell'equilibrio europeo delle forze* [Der lange Weg der Türkei nach Europa: Die Integration des Osmanischen Reiches in die Theorien vom europäischen Gleichgewicht der Kräfte]. In: Oriente e Occidente tra medioevo ed età moderna. Studi in onore di Geo Pistarino. A cura di Laura Balletto, 2 Bde., Genova 1997, Bd. 1, S. 1145–1165.

Uralmi rendek és részvétel (Örökös tartományok/Magyarország Európában)

34. *Die Asymmetrie der politischen Ordnung. Leitvorstellungen des erbländischen Adels beim Verhandeln über Herrschaft im konfessionellen Zeitalter*. In: Die Stimme der ewigen Verlierer? Aufstände, Revolten und Revolutionen in den österreichischen Ländern (ca. 1450–1815). Hrsg. von Peter Rauscher und Martin Scheutz, Wien–München 2013 (Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 61), S. 351–369.
35. *Zwischen Widerstand und Gehorsam: Zur Religionspolitik der Kärntner Landstände im konfessionellen Zeitalter*. In: Glaubwürdig bleiben. 500 Jahre protestantisches Abenteuer. Wissenschaftlicher Begleitband zur Kärntner Landesausstellung 2011 in Fresach. Hrsg. von Wilhelm Wadl, Klagenfurt 2011 (Archiv für Vaterländische Geschichte und Topographie, 101), S. 106–122.
36. *Religionspolitik in Oberösterreich im konfessionellen Zeitalter (circa 1520–1650)*. In: Renaissance und Reformation. OÖ. Landesausstellung 2010. Hrsg. von Karl Vocelka, Rudolf Leeb und Andrea Scheichl, Linz 2010, S. 219–233.
37. *Religionsfrieden in den habsburgischen Erbländern im 16. und 17. Jahrhundert*. In: Vera in Hotenja. Študije o Primožu Trubarju in njegovem času. Hrsg. von Sašo Jerše, Ljubljana 2009, S. 104–123.
38. *Die Konstruktion der Herrschaftsordnung in monarchisch-ständischen Kommunikationsräumen durch Erinnern und Vergessen. Österreich unter der Enns und Ungarn (16./17. Jh.)*. In: Zelebrieren und Verhandeln. Zur Praxis ständischer Institutionen im frühneuzeitlichen Europa. Hrsg. von Tim Neu, Michael Sikora und Thomas Weller, Münster 2009 (Symbolische Kommunikation und gesellschaftliche Wertesysteme, 27), S. 161–184.
39. *Die habsburgischen Erbländer im Zeitalter der Konfessionskonflikte (ca. 1570–1630)*. In: Adelige Macht und Religionsfreiheit 1608 – der Horner Bund, Horn 2008, S. 85–101.
40. *Konfessionsmigration und religionspolitische Handlungsspielräume: eine Initiative niederösterreichischer Glaubensflüchtlinge bei den Verhandlungen zum Westfälischen Frieden*. In: Glaubensflüchtlinge. Ursachen und Auswirkungen konfessioneller Migration im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa. Hrsg. von Joachim Bahlcke, Münster–Hamburg 2007 (Religions- und Kulturgeschichte in Ostmittel- und Südosteuropa), S. 187–206.
41. *Von Vättern und Köpfen. Anthropologische Dimensionen monarchisch-ständischer Kommunikationsräume in den habsburgischen Territorien (16./17. Jh.)*. In: Bündnispartner und Konkurrenten der Landesfürsten? Die Stände in der Habsburgermonarchie. Hrsg. von Gerhard Ammerer u.a. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 49), Wien–München 2007, S. 45–67.
42. *Konfessionszugehörigkeit und Widerstandsbereitschaft: Der „leidende Gehorsam“ des innerösterreichischen Adels in den religionspolitischen Auseinandersetzungen mit den Habsburgern (ca. 1570–1630)*. In: Konfessionelle Pluralität als Herausforderung. Koexistenz und Konflikt im Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Winfried Eberhard zum 65. Geburtstag. Hrsg. von Joachim Bahlcke, Karen Lambrecht und Hans-Christian Maner, Leipzig 2006, S. 333–354.
43. *Freiheit und Raum. Der Vaterlandsdiskurs des österreichischen Adels in den Konfessionskonflikten des späten 16. und frühen 17. Jahrhunderts*. In: Kollektive Freiheitsvorstellungen im frühneuzeitlichen Europa (1400 bis 1800). Hrsg. von Georg Schmidt, Martin van Gelderen und Christopher Snigula, Frankfurt/Main u.a. 2006 (Jenaer Beiträge zur Geschichte, 8), S. 363–379.
44. *Rituelle Kommunikation in vormodernen Herrschaftsordnungen: Kniefälle des oberösterreichischen und steirischen Adels (ca. 1570–1630)*. In: zeitenblicke 4 (2005), Nr. 2, [2005-06-28],

URL: <http://www.zeitenblicke.de/2005/2/Strohmeyer> (12.4.2016), URN: urn:nbn:de:0009-9-1224.

45. *Am Grenzzaun des Reichs. Graz im Zeitalter des Konfessionskonflikts.* In: DAMALS. Das Magazin für Geschichte und Kultur 35/6 (2003), S. 74–78.
46. *Vom Widerstand zur Rebellion. Praxis und Theorie des ständischen Widerstands in den östlichen österreichischen Ländern im Werden der Habsburgermonarchie (ca. 1550–1650).* In: Widerstandsrecht in der frühen Neuzeit. Erträge und Perspektiven der Forschung im deutsch-britischen Vergleich. Hrsg. von Robert von Friedeburg, Berlin 2001 (Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft 26), S. 207–243.
47. *Metropole und frühmoderne Staatsbildung: Die katholische Konfessionalisierung in Wien und Graz im Vergleich (1564–1637).* In: Krakau, Prag und Wien: Funktionen von Metropolen im frühmodernen Staat. Hrsg. von Marina Dmitrieva und Karen Lambrecht, Stuttgart 2000 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 10), S. 27–44.

Történelmi kultúra és historiográfia történet (Örökös tartományok/Német-római Birodalom)

48. *Zwischen Kaiserhof und französischem Hof: Wallensteinbilder in den Biographien des Conte Galeazzo Gualdo Priorato (1643/1673).* In: Wallensteinbilder im Widerstreit. Eine historische Symbolfigur in Geschichtsschreibung und Literatur vom 17. bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. von Joachim Bahlcke und Christoph Kampmann, Köln u.a. 2011 (Stuttgarter Historische Forschungen, 12), S. 51–74.
49. *Nur Lorbeerkränze und Pietas? Herrschaft in der höfischen Geschichtsschreibung unter Leopold I.* In: Historiographie an europäischen Höfen (16.–18. Jahrhundert). Studien zum Hof als Produktionsort von Geschichtsschreibung und historischer Repräsentation. Hrsg. von Markus Völkel und Arno Strohmeyer, Berlin 2009 (Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft 43), S. 61–95.
50. *Historiographie zwischen Kaiserreich und Drittem Reich: Karl Brandis (1868–1946) Biographie Kaiser Karls V. (1937/1941).* In: Plus Ultra. Die Welt der Neuzeit. Festschrift Alfred Kohler. Hrsg. von Friedrich Edelmayer, Martina Fuchs, Georg Heilingsetzer und Peter Rauscher, Münster 2008, S. 735–764.
51. *Karl V. und die Universalmonarchie in der deutschen Geschichtsforschung.* In: The Histories of Charles V. Nationale Perspektiven von Persönlichkeit und Herrschaft. Hrsg. von C. Scott Dixon und Martina Fuchs, Münster 2005 (Geschichte in der Epoche Karls V., 6), S. 28–43.
52. *Archive, Registraturen und Bibliotheken der Stände: das Beispiel Oberösterreich.* In: Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch. Hrsg. von Josef Pauser, Martin Scheutz und Thomas Winkelbauer, Wien–München 2004 (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergbd. 44), S. 337–350.
53. *Höfische und ständische Geschichtsschreibung.* In: ebd., S. 881–897.
54. *„Höfische“ und „ständische“ Geschichtsschreibung als historiografiegeschichtliche Kategorien: Die Erbländer im 16. und 17. Jahrhundert.* In: Österreich in Geschichte und Literatur mit Geographie 46 (2002), S. 202–218.
55. *Einführung.* In: Die Konstruktion der Vergangenheit. Gedächtnisdenken, Traditionsbildung und Selbstdarstellung im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa. Hrsg. von Joachim Bahlcke und Arno Strohmeyer, Berlin 2002 (Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft 29), S. 7–18. [gemeinsam mit J. Bahlcke].
56. *Die Disziplinierung der Vergangenheit: Das ‚alte Herkommen‘ im politischen Denken der niederösterreichischen Stände im Zeitalter der Konfessionskonflikte (ca. 1570 bis 1630).* In: ebd., S. 99–127.
57. *„Vom Licht des Krieges zur Geburt der Geschichte.“ Die Geschichtskultur der österreichischen Stände im Werden der Habsburgermonarchie (1550–1650).* In: Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse 137 (2002), S. 147–165.

58. *Propaganda durch Geschichte? Die Verbreitung des Geschichtsbildes der Stände in Innerösterreich im Zeitalter der Konfessionalisierung.* In: Propaganda, Kommunikation und Öffentlichkeit (11.-16. Jahrhundert). Hrsg. von Karel Hruza, Wien 2002 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, Denkschriften, 307; Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, 6), S. 255–272.
59. *Geschichtsbilder im Kulturtransfer: Die Hofhistoriographie in Wien im Zeitalter des Humanismus als Rezipient und Multiplikator.* In: Metropolen und Kulturtransfer in Ostmitteleuropa (15., 16. Jahrhundert). Prag–Krakau–Danzig–Wien. Hrsg. von Andrea Langer und Georg Michels, Stuttgart 2001 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 12), S. 65–84.
60. *Konfessionalisierung der Geschichte? Das Geschichtsdenken der Stände in Innerösterreich an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert.* In: Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Hrsg. von Joachim Bahlcke und Arno Strohmeyer, Stuttgart 1999 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 7), S. 221–247.

Módszertani és koncepcionális kérdések

61. *Die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit – ein Imperium? Ein Problemaufriss.* In: Imperien und Reiche in der Weltgeschichte. Epochenübergreifende und globalhistorische Vergleiche: Teil 1: Imperien des Altertums, Mittelalterliche und frühneuzeitliche Imperien. Hrsg. von Michael Gehler und Robert Rollinger, Wiesbaden 2014, S. 1027–1056.
62. *La memoria cambia? Problemi e prospettive di una storia austriaca dell'eta moderna.* In: Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento, 36-37 (2010-2011), S. 7–29 [gemeinsam mit M. Scheutz].
63. *Österreichische Geschichte der Neuzeit als multiperspektivische Raumgeschichte: Ein Versuch.* In: ebd., S. 167–197.
64. *Historische Komparatistik und die Konstruktion von Geschichtsregionen: der Vergleich als Methode der historischen Europaforschung.* In: Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas 1 (1999), S. 39–55.
65. *Vergleichende Ständegeschichte und „intellectual history“ als Forschungsstrategie in Ostmitteleuropa: Das politische Denken der österreichischen und ungarischen Stände (1550–1650).* In: Comparativ 8/5 (1998), S. 74–91.

Egyéb

66. *Der Immerwährende Reichstag als Forschungsfeld: Klientel, Patronage und Parteibildung Österreichs und Preußens um 1750 im Vergleich.* In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 119 (2011), S. 167–179. [gemeinsam mit M. Rohrschneider].
67. *1496/97 – Habsburgisch-spanische Doppelheirat: Habsburgs dynastische Agglomeration – spanische Komponenten österreichischer Geschichte.* In: Von Lier nach Brüssel. Schlüsseljahre österreichischer Geschichte (1496-1995). Hrsg. von Martin Scheutz und Arno Strohmeyer, Innsbruck–Wien–Bozen 2010, S. 31-57.
68. *Einleitung: Der Reichskreistag zu Erfurt 1567.* In: Deutsche Reichstagsakten. Reichsversammlungen 1556-1662. Der Reichstag zu Regensburg 1567 und der Reichskreistag zu Erfurt 1567 (Deutsche Reichstagsakten. Reichsversammlungen 1556–1662. Hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften durch Maximilian Lanzinner), München 2007, S. 53–75.
69. *Das Haus Habsburg in Europa: Europäische Dimensionen einer Großdynastie an der Wende vom Spätmittelalter zur Frühneuzeit.* In: Welt – Macht – Geist. Das Haus Habsburg und die Oberlausitz 1526–1635. Hrsg. von Joachim Bahlcke und Volker Dudeck, Görlitz–Zittau 2002, S. 21–36.

-
70. *El Sacro Imperio bajo Carlos V (1519–1556)*. In: *Studia Historica. Historia Moderna* 23 (2001), S. 25–54.
 71. „*Aller Rebellionen Ausgang ist der Rebellen Untergang.*“ *Der Flugschriftenstreit um die Entführung von Wilhelm Egon zu Fürstenberg im Jahr 1674*. In: *Die Fürstenberger. 800 Jahre Herrschaft und Kultur in Mitteleuropa*. Hrsg. von Erwein H. Eltz und Arno Strohmeyer, Kornburg 1994 (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, Neue Folge Nr. 342), S. 65–77.
 72. *Adelige Überlebensstrategien im 19. Jahrhundert am Beispiel der Bildungspolitik Karl Egons III.* In: ebd., S. 90–100.

ARNO STROHMEYER

Emlékezés és felejtés: a kora újkori uralmi rend kialakításának kommunikációs technikái Alsó-Ausztria és Magyarország 16–17. századi történetében*

Bevezetés

Az emberi lét alapvető elemét képező emlékezés – spontán vagy tudatos, gondolkodásbeli és képzeleti cselekvésként értelmezve – más kognitív aktusokkal szemben időben korábbi észlelésekre vagy gondolatokra vonatkozik, és a megismételhetőség mozzanatát is magában foglalja.¹ Ennek megfelelően emlék alatt érthetünk minden olyan tárolt információt, ami valamilyen külső ok miatt jelenik meg a tudatban, illetve célirányosan lekérdezhető onnan.² Az emlékezés elválaszthatatlanul összekapcsolódik a felejtéssel, mivel csak azért vagyunk képesek emlékezni, mert felejteni is tudunk. Ez utóbbi nem feltétlenül improduktív vagy passzív folyamat, amelynek során valami akaratlanul kimegy a fejünkől, hiszen tudvalevő, hogy néha szükséges felejteni, olykor pedig tudatos felejtésre van szükségünk, ne-hogy összeroppanjunk emlékeink súlya alatt.³

Erre az említett aktív dimenzióra a kora újkori politikai élet számos példát szolgáltat. IV. Henrik például kinyilvánította az 1598. évi nantes-i ediktumban, hogy a hugenotta háborúk véres eseményeinek emlékét azért kell kitörölni és elaltatni, mert így lehet megalapozni a békés együttélést.⁴ Egy másik példa erre a vesztfáliai béke, ami a következő rendelkezést tartalmazza: „Mindkét fél örökre felejtse el és kölcsönösen bocsássa meg, amit en-

* A tanulmány eredeti címe: *Die Konstruktion der Herrschaftsordnung in monarchisch-ständischen Kommunikationsräumen durch Erinnern und Vergessen: Österreich unter der Enns und Ungarn (16./17. Jh.)*. In: Neu, Tim – Sikora, Michael – Winkelbauer, Thomas (Hrsg.): *Zelebrieren und Verhandeln. Zur Praxis ständischer Institutionen im frühneuzeitlichen Europa*. (Symbolische Kommunikation und gesellschaftliche Wertssysteme – Schriftenreihe des Sonderforschungsber-eichs, Bd. 27.) Münster, 2009. 161–184.

¹ Harth, Dietrich: *Gedächtnis und Erinnerung*. In: Wulf, Christoph (Hrsg.): *Vom Menschen*. Hand-buch Historische Anthropologie. Weinheim–Basel, 1997. 738.

² Landwehr, Achim – Stockhorst, Stefanie: *Einführung in die Europäische Kulturgeschichte*. Pa-derborn, 2004. 251.

³ Meier, Christian: *Erinnern – Verdrängen – Vergessen*. Merkur. Deutsche Zeitschrift für europäi-sches Denken, Jg. 50. (1996) 937–952.

⁴ „Premièrement, que la mémoire de toutes choses passées d'une part et d'autre, depuis le com-mencement du mois de mars 1585 jusqu'à notre avènement à la couronne, et durant les autres troubles précédents et à l'occasion d'iceux, demeurera éteinte et assoupie, comme de chose non advenue. [...]” *L'édit de Nantes et ses annexes*. In: Wanegffelen, Thierry: *L'Édit de Nantes. Une histoire européenne de la tolérance du XVIe au XXe siècle*. Paris, 1998. 259–276. 1. artikuluss.

nek a zavargásnak a kezdete óta [...] egyik vagy másik fél itt is, ott is elkövetett, úgyhogy a jövőben sem emiatt, sem más egyéb ok vagy ürügy miatt egyik fél a másik irányában semmi ellenséges szándékot nem mutathat ki vagy semmi sérelmet nem róhat fel.”⁵ Hasonló megfogalmazással találkozunk az altranstätti (Lengyelország, Szászország – Lengyelország, Svédország, 1706) és hamburgi (Poroszország – Svédország, 1762) békeszerződésekben, és ugyanúgy a stockholmi békenyilatkozatban (Svédország, 1729) is.⁶ A száműzetésből frissen visszatért XVIII. Lajos francia király 1814-es alkotmányában, a *Charte Constitutionnelle*-ben kinyilvánította, hogy újrafonta az idő fonalát, és valamennyi rossz dolgot kitörölt az emlékezetből, hogy a forradalom terrorjáról való gondolkodást meggátolja, és szintúgy szívesen venné, ha az ilyen típusú emlékeket eltávolítanák a történelemből.⁷ A felejtés motívuma a kora újkori politikaelméletet tekintve Morus Tamás első ízben 1516-ban megjelent *Utopia* című munkájában jelenik meg, ahol az európaiak számára nehézséget okoz az óvilágból a szigetköztársaság felé vezető út megtalálása.⁸

Komplex etimológiájukból és a szemantikai sokszínűségükből is látható, hogy az emlékezés és a felejtés esetében is kifejezetten sokrétű folyamatokról beszélhetünk.⁹ Ez a sokrétűség mindkét szóban forgó szócsaládon belül kifejezésre jut, hiszen igen eltérő tartalmi töltettel rendelkező kifejezéseket is magukban foglalnak.¹⁰ Míg az emlékezést régóta élénk

⁵ „Sit utrimque perpetua oblivio et amnistia omnium eorum, quae ab initio horum motuum quocunque loco modove ab una vel altera parte ultro citroque hostiliter facta sunt, ita ut nec eorum nec ullius alterius rei causa vel praetextu alter alteri posthac quidquam hostilitatis aut inimicitiae, molestiae vel impedimenti quoad personas, statum, bona vel securitatem per se vel per alios, clam aut palam, directe vel indirecte, specie iuris aut via facti, in Imperio [...]” *Instrumentum Pacis Monasteriensis*. Münster, 1648. október 24. In: Oschmann, Antje (bearb.): *Acta Pacis Westphalicae*. Serie III. Abt. B: Verhandlungsakten, Bd. 1.: Die Friedensverträge mit Frankreich und Schweden, Teil 1.: Urkunden. Münster, 1998. Nr. 1. 2. §. Az *Instrumentum Pacis Osnabrugensis* vonatkozó artikulussával teljesen megegyezik (uo.: Nr. 18. 2. §).

⁶ Az említett szerződések teljes kiadását az eredeti példányokkal és átirásaikkal lásd: *Europäische Friedensverträge der Vormoderne*. Online elérés: <http://www.ieg-mainz.de/friedensvertraege> (letöltés: 2008. február 14.).

⁷ „En cherchant ainsi à renouer la chaîne des temps, que de funestes écarts avaient interrompue, nous avons effacé de notre souvenir, comme nous voudrions qu'on pût les effacer l'histoire, tous les maux qui ont affligé la patrie durant notre absence.” *Charte constitutionnelle*, 1814. június 4. (1830. augusztus 14-i változat). In: Prutsch, Markus J.: *Die Charte constitutionelle Ludwigs XVIII. in der Krise von 1830. Verfassungsentwicklung und Verfassungsrevision in Frankreich 1814 bis 1830*. Marburg a. d. L., 2006. 203–216. Preambulum. További példákra lásd: Meier: *Erinnern – Verdrängen – Vergessen*, 937–952.

⁸ Heinisch, Klaus J. (Hrsg.): *Der utopische Staat, Reinbek*, 2001.; Berns, Jochen Jörg: *Utopie & Vergessen am Beispiel der Inselutopie des Thomas More*. In: Butzer, Günter – Günter, Manuela (Hrsg.): *Kulturelles Vergessen. Medien – Rituale – Orte*. (Formen der Erinnerung 21.) Göttingen, 2004. 185–194.

⁹ Weinrich, Harald: *Lethe. Kunst und Kritik des Vergessens*. München, 2005. 12. A „felejtés” más nyelvekben előforduló fogalmi sokszínűségéről röviden: uo. 14.

¹⁰ Ezt jól megvilágítják a német „Erinnerungsvermögen”, „Erinnerungslücke”, „(sich) an etwas erinnern”, „erinnerlich” és „erinnerungsschwer”, ill. „Vergesslichkeit”, „sich vergessen”, „gottvergessen”, und „Vergesser” bzw. „Vergesserin” szavak és kifejezések. Tovább árnyalhatják a képet a „brauchen” segédige és a „können”, „mögen”, „wollen”, „sollen”, „müssen”, „dürfen” módbeli segédigék. Vö.: Grimm, Jacob – Grimm, Wilhelm: *Deutsches Wörterbuch*. Bd. 3. Leipzig, 1862. 858–863.; Bd. 25. Leipzig, 1956. 415–429.; Adelung, Johann Christoph: *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart, mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundar-*

tudományos érdeklődés kíséri, a felejtés egyértelműen kevesebb figyelmet kapott a kutatásában még az olyan jelentős előfutárok ellenére is, mint Friedrich Nietzsche vagy Sigmund Freud.¹¹ Mindkét technika többdimenziós szociális, kulturális és pszichikai-neuropszichológiai folyamatként jellemezhető, amelyek központi szerepet töltenek be az emberi létben, mivel lehetővé teszik a tájékozódást, rendet teremtenek, és megalapozzák az identitást: „Mindaz, amik vagyunk, mi, a kollektíva, a szövetség, a nemzet, a nemzetek feletti közösség, és mi, a sokak a kollektíván belül, mind a felejtés és emlékezés révén létezőnk.”¹²

Mindkét folyamat szoros kapcsolatban áll az emlékezettel, mert ez utóbbi felelős a múltról szerzett tudás megőrzéséért, valamint annak elvesztéséért. Az emlékezet dönti el, hogy mire emlékezzünk, és mit felejtünk el, egyúttal lehetőséget kínál arra, hogy az emlékezéssel leküzdhezzük a felejtést. Az emlékezés tulajdonképpen az emlékezet használata.¹³ A modern kultúrtörténet egyik legfontosabb irányzataként számon tartott történeti emlékezetkutatás az emlékezet többféle formáját különbözteti meg. A kulturális emlékezet Wolfgang Reinhard összefoglalása szerint „minden olyan tudás, ami egy társadalom cselekvését és tapasztalási útját irányítja, és minden generáció számára elsajátítható a szocializáción keresztül”.¹⁴ A kommunikatív emlékezet és az élő, nem intézményesített, gyakran biográfiai tapasztalatokból keletkező emlékezés határai az ő szemében elmosódnak.¹⁵ Egyik forma sem változatlan, hanem mindkettő dinamikusan változik. Állandóan alakítják őket olyan, a múlt révén felidézhető és módosító folyamatok (*acts of memory*)¹⁶, mint az emlékezés és a felejtés; a szövegek, a beszédek, a képek és a szimbolikus viselkedésmódok pedig segítenek az elterjesztésükben. Életünk egyik központi terepe a politikai cselekvések tere, ahol érvényre jut a kulturális és kommunikatív emlékezet, és ez a terület felelős a kollektív érvényű döntések meghozásáért és azok végrehajtásáért.¹⁷ Ebből adódóan pedig mindkét emlékezetforma a politikai kommunikáció előfeltétele és egyúttal központi gyakorlata is.¹⁸

Számos ok támasztja alá azt a feltevést, hogy éppen a kora újkori politikai-alkotmányos életben az emlékezés és a felejtés különösen fontos szerepet játszottak. Ugyanis akkor az ál-

ten, besonders aber der Oberdeutschen. Bd. 1. Leipzig, 1793. 1905. Bd. 4. Leipzig, 1801. 1044–1046.

¹¹ A „felejtés” kutatásának aktuális állásáról áttekintést nyújt: Butzer–Günter: *Kulturelles Vergessen*, id. mű.

¹² „Was wir sind, wir, das Kollektiv, der Verband, die Nation, die übernationale Gemeinschaft, und wir, die Vielen im Kollektiv, sind wir durch Vergessen und Erinnerung.” Fried, Johannes: *Erinnerung und Vergessen. Die Gegenwart stiftet die Einheit der Vergangenheit*. Historische Zeitschrift, Jg. 273. (2001) 563.

¹³ Esposito, Elena: *Soziales Vergessen. Formen und Medien des Gedächtnisses der Gesellschaft. Aus dem Italienischen von Alessandra Corti*. Frankfurt am Main, 2002. 23., 27–28.

¹⁴ „...alles Wissen, das Handeln und Erleben einer Gesellschaft steuert und für jede Generation zur Einübung durch Sozialisation ansteht.” Reinhard, Wolfgang: *Lebensformen Europas. Eine historische Kulturanthropologie*. München, 2004. 598–599.

¹⁵ Reinhard: *Lebensformen*, 599–600. Jan Assman szerint egyértelműen erősebb a határ a kulturális és kommunikatív emlékezet között. Assmann, Jan: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München, 1992. 48–66.

¹⁶ Bal, Mieke: *Introduction*. In: Bal, Mieke – Crewe, Jonathan – Spitzer, Leo (Hrsg.): *Acts of Memory. Cultural Recall in the Present*. Hanover–London, 1999. VII–XVII.

¹⁷ Stollberg-Rilinger, Barbara: *Was heißt Kulturgeschichte des Politischen? Einleitung*. In: uő (Hrsg.): *Was heißt Kulturgeschichte des Politischen?* (Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft 35), Berlin 2005. 13–14.

¹⁸ Luhmann, Niklas: *Die Politik der Gesellschaft*. Hrsg. von Kieserling, André. Frankfurt am Main, 2002. 170–188. Különösen: 172–175.

lam és a társadalom az emberek tudatában még nem vált ketté, emiatt pedig a politikai cselekedetek nem a teljesen új létrehozását, hanem mindig a meglévő megőrzését vagy az általános vélekedések által helyesnek elfogadott hagyomány visszaállítását tűzték ki célul (ami persze még nem jelentette azt, hogy ne lett volna fejlődés vagy változás).¹⁹ A hagyomány pedig ismét csak emlékezés és felejtés útján jön létre. Egy további érv lehet mindemellett a korabeli szokásjog mindenre kiterjedő jelentősége, hiszen a „régis szokás” a politikai kultúra egyik kulcsfogalma volt, és egyúttal az általánosan elfogadott viselkedési norma.²⁰ Ezért a múlt tekintélye megdönthetetlen volt, és ezt a kortársak is kétségtelenül elismerték a hatalom és az alattvalók, illetve az uralkodó és rendek közötti viszony szabályozásakor.

A múltnak erre a mindenre kiterjedő jelentőségére alapozva megfogalmazhatjuk azt a tézist, hogy a kora újkori Európa rendi társadalmában az emlékezés és a felejtés központi szerepet töltött be a kommunikatív és kulturális háttérű alkotmányos emlékezet kialakításában. Az utóbbi végső soron azt az elmúlt dolgokra vonatkozó tudást foglalta magában, ami a közösség politikai rendjének kialakítását és legitimitását szolgálta.²¹ Ebből kiindulva a tanulmány fő kérdésfeltevése a következő: vajon milyen szerepet játszott az emlékezés és a felejtés az uralmi rend kialakításában, különösen a tartományi fejedelem és a rendek közötti alkotmányos viszonyban, és hogyan alkalmazták azokat? Példaként szolgál az osztrák Habsburgok által uralt két terület: a mai Alsó-Ausztria szövetségi állammal területileg majdnem teljesen azonos Alsó-Ausztriai Főhercegség, ami 1600 körül mintegy 600 000 lakosával a legnagyobb és legjelentősebb örökös tartománya volt a dinasztának; illetve a

¹⁹ Schorn-Schütte, Luise: „Den eygen nutz hindan setzen und der Gemeyn wolffart suchen.“ *Überlegungen zum Wandel politischer Normen im 16./17. Jahrhundert*. In: Neuhaus, Helmut – Stollberg-Rilinger, Barbara (Hrsg.): *Menschen und Strukturen in der Geschichte Alteuropas*. Festschrift für Johannes Kunisch zur Vollendung seines 65. Lebensjahres, dargebracht von Schülern, Freunden und Kollegen. (Historische Forschungen 73.) Berlin, 2002. 169.; Friedeburg, Robert von: *Geschichtsschreibung und Geschichtspolitik in der Frühen Neuzeit. Die Rolle von Geschichte in den Konflikten zwischen den Landgrafen von Hessen(-Kassel) und ihren Ständen*. In: Fröhlich, Claudia – Heinrich, Horst-Alfred (Hrsg.): *Geschichtspolitik. Wer sind ihre Akteure, wer sind ihre Rezipienten?* Stuttgart, 2004. 33–52.

²⁰ A német nyelvű tanulmányban a „régis szokás”, a „das (alte) Herkommen” kifejezéssel szerepel. (A ford. jegyzete) Algazi, Gadi: *Ein gelehrter Blick ins lebendige Archiv. Umgangsweisen mit der Vergangenheit im 15. Jahrhundert*. Historische Zeitschrift, Jg. 266. (1998) 317–357.; Roeck, Bernd: *Reichssystem und Reichsherkommen. Die Diskussion über die Staatlichkeit des Reiches in der politischen Publizistik des 17. und 18. Jahrhunderts*. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abteilung Universalgeschichte 112.; Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte des Alten Reiches 4.) Wiesbaden, 1984.; Strohmeyer, Arno: *Die Disziplinierung der Vergangenheit: Das „alte Herkommen“ im politischen Denken der niederösterreichischen Stände im Zeitalter der Konfessionskonflikte (ca. 1570 bis 1630)*. In: Bahlcke, Joachim – Strohmeyer, Arno (Hrsg.): *Die Konstruktion der Vergangenheit. Geschichtsdenken, Traditionsbildung und Selbstdarstellung im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa* (Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft 29.) Berlin, 2002. 99–127.

²¹ Az „uralmi rend” fogalma alatt az uralkodó és alattvalók közötti, alkotmányjogilag szabályozott viszonyt értjük, ebben a speciális esetben a tartományi fejedelem és a rendek közötti viszonyra vonatkoztatva. Az „alkotmány” kifejezés itt nem az államok által már a konstitucionalizmus hatására kiadott, írásban rögzített alkotmányra vonatkozik, hanem a közösség politikai rendjét stabilizáló, legmagasabb érvényű jogi normákra. Az alkotmányfogalom „átvitt értelmű” használatáról lásd: Reinhard, Wolfgang: *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München, 1999. 17–18.; uő: „Staat machen“. *Verfassungsgeschichte als Kulturgeschichte*. In: Jahrbuch des Historischen Kollegs 1998. München, 1999. 100–101.

Magyar Királyság Habsburgok által uralt, akkoriban körülbelül 1,8 millió lakossal rendelkező része.²² A vizsgálat során a hangsúlyt az 1570 és 1630 közötti, különösen dinamikus időszakra helyezzük. Ekkor a katolikus uralkodóház és a többségében protestáns nemesek alkotta rendek közötti, mélyreható, felekezeti és politikai ellentétekből adódóan mindkét országban heves viták dúltak az uralkodó és az alattvalók jogairól és kötelességeiről.²³

Uralom alatt ebben az időszakban nem pusztán a hatalmi lehetőségek érvényre juttatását, de nem is holmi egyoldalú parancsolást, kormányzást, döntéshozatalt vagy éppen engedelmisséget értettek. Sokkal inkább jelentett egyfajta – a hatalmi viszonyoktól nem független – kommunikációs gyakorlatot, amelynek az volt a célja, hogy az alattvalók is elfogadják és megértsék azt, vagyis az uralmat nem határozhatta meg kizárólagosan az uralkodó egymaga.²⁴ Ez a gyakorlat nem volt magától értetődő, hanem sokkal inkább az uralkodók és alattvalók közötti kommunikatív aktusok eredményének tekinthető. Ezen aktusok azonban lényegüket tekintve nem voltak egyenrangúak, hanem inkább aszimmetrikusak, hiszen az uralkodó és az alattvalók a társadalmi hierarchia különböző lépcsőfokán álltak.²⁵

Ennek a kommunikációnak a meghatározó szakaszait a rendeknek a leendő tartományi fejedelemséggel még a hatalomra kerülése előtt folytatott tárgyalásai képezték, amelyek során a mindkét oldal számára lényeges, az uralkodás időtartama alatt kötelező érvényű jogokat és kötelességeket fektették le. Az uralmi rend lényegét érintő alkudozásokra rendszerint intézményesített rendi gyűlések keretében, Alsó-Ausztriában a tartományi gyűlések alkalmával vagy közvetlenül előttük, Magyarországon az országgyűlésekhez kötődően került sor. Ezért az ilyen összefüggéseken szokásos eljárás – ami a fejedelem proposícióját, a rendek válaszát, a replikát és a duplikának nevezett uralkodói viszontválaszt stb. takarta – példaként is szolgált. A konszenzuson nyugvó eredmény – legalábbis *de jure* – az egész uralkodási időtartam alatt kötelező érvényű volt, és mindenütt csak újabb tárgyalások alkalmával lehetett jogszerűen megváltoztatni. Az imént említetteket a nyilvánosság előtt is megjelení-

²² Winkelbauer, Thomas: *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*. Teil 1. Wien, 2003. 14.

²³ Strohmeyer, Arno: *Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung: Widerstandsrecht bei den österreichischen Ständen (1550–1650)*. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abteilung Universalgeschichte 201.; Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte des Alten Reiches 16.) Mainz, 2006. 62–71.

²⁴ Brakensiek, Stefan: *Lokale Amtsträger in deutschen Territorien der Frühen Neuzeit. Institutionelle Grundlagen, akzeptanzorientierte Herrschaftspraxis und obrigkeitliche Identität*. In: Brakensiek, Stefan – Wunder, Heide (Hrsg.): *Ergebene Diener ihrer Herren? Herrschaftsvermittlung im alten Europa*. Köln–Weimar–Wien, 2005. 49–67.; Frevert, Ute: *Neue Politikgeschichte: Konzepte und Herausforderungen*. In: Frevert, Ute – Haupt, Heinz-Gerhard (Hrsg.): *Neue Politikgeschichte. Perspektiven einer historischen Politikforschung*. (Historische Politikforschung 1.) Göttingen, 2004. 14–16.; Jussen, Bernhard: *Diskutieren über Könige im vormodernen Europa. Einleitung*. In: uő. (Hrsg.): *Die Macht des Königs. Herrschaft in Europa vom Frühmittelalter bis in die Neuzeit*. München, 2005. XV.; Schorn-Schütte, Luise: *Obrigkeitskritik und Widerstandsrecht. Die politica christiana als Legitimitätsgrundlage*. In: uő. (Hrsg.): *Aspekte der politischen Kommunikation im Europa des 16. und 17. Jahrhunderts. Politische Theologie, Res Publica-Verständnis, konsensgestützte Herrschaft*. (Historische Zeitschrift, Beiheft N. F. 39.) München, 2004. 197., 202–203.

²⁵ Freist, Dagmar: *Einleitung: Staatsbildung, lokale Herrschaftsprozesse und kultureller Wandel in der Frühen Neuzeit*. In: Asch, Ronald G. – Freist, Dagmar (Hrsg.): *Staatsbildung als kultureller Prozeß: Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der Frühen Neuzeit*. Köln–Weimar–Wien, 2005. 13.; Reinhard, Wolfgang: *Zusammenfassung: Staatsbildung durch „Aushandeln“?* In: Asch–Freist: *Staatsbildung*, 434.

tették, és a legapróbb részletekig szabályozott ceremónia keretein belül erősítették meg: Alsó-Ausztriában a hűségesküi alkalmával, Magyarországon pedig a koronázás során. A hűségeskü és a koronázás, illetve az azokat megelőző tárgyalások tehát az alkotmányosság központi és jogteremtő eseményei voltak, mivel meghatározták és legitimálták az uralom szerkezetének rendezőelveit. Ezen alkalmakkor különösen éles megvilágításba kerültek az általános érvényű cselekvési normák, az érdekek és mindezek szimbolikus megjelenítése.²⁶

Emlékezés és felejtés az alsó-ausztriai hűségesküket megelőző tárgyalások során

Röviddel azután, hogy II. Rudolf császár 1577-ben tárgyalásba kezdett az alsó-ausztriai rendekkel a küszöbön álló hűségesküjükről, felmerült egy probléma: kiderült, hogy a szertartás rendje már feledésbe merült, és sem a Habsburg-tanácsosok, sem a rendek képviselői nem voltak tisztában az aktus ceremonális menetével. A tervezés folyamán hagyományosan a korábbi hűségeskük példáihoz nyúltak vissza, ám ezeknek az emlékeknek most kevésbé lehetett hasznát venni. Rudolf apjának, II. Miksának a beiktatása ugyan mindössze tizenhárom évvel korábban történt – a rendek képviselői és a tanácsosok közül többen személyesen is jelen voltak az eseményen –, mégsem volt mintaértékű, hiszen arra még a régi tartományi fejedelem életében került sor.²⁷ Mivel II. Miksa 1576-ban meghalt, szükség volt egy olyan szertartásrendre, ami nem igényelte a még élő uralkodó közreműködését. Ezért irányadóként V. Károly és I. Ferdinánd 1520-as, illetve 1521-es hűségesküit kellett segítségül hívni. Ezek azonban túl régen történtek ahhoz, hogy szemtanúktól származó személyes tapasztalatok alapján rekonstruálhatták volna őket.²⁸

Ennek következtében egy „emlékeztető”-hoz folyamodtak, mégpedig a rendi levéltárhoz, ahol a történelmi szempontból fontos dokumentumokat őrizték.²⁹ A kutatások azon-

²⁶ A hűségeskü és koronázások alapvető alkotmányjogi jelentőségéről lásd: Holenstein, André: *Die Huldigung der Untertanen. Rechtskultur und Herrschaftsordnung (800-1800)*. Stuttgart – New York, 1991.; uő: *Huldigung und Herrschaftszeremoniell im Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung*. Aufklärung, Jg. 6. (1992) 2. 21–46.; Strohmeyer: *Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung*, id. mű; Godsey Jr., William D.: *Herrschaft und politische Kultur im Habsburgerreich: Die niederösterreichische Erbhuldigung (17.-19. Jahrhundert)*. In: Gehrke, Roland (Hrsg.): *Frühparlamentarismus zwischen altständischer Ordnung und modernem Konstitutionalismus. Schlesien im europäischen Vergleich (1750–1850)*. Köln, 2005. 141–177. A hűségeskü az elmúlt években a hosszú 19. század politikakutatásának is fókuszába kerültek. Vö.: Schwengelbeck, Matthias: *Die Politik des Zeremoniells. Huldigungsfeiern im langen 19. Jahrhundert*. (Historische Politikforschung 11.) Frankfurt am Main – New York, 2007. A kora újkori hűségeskükről lásd: uo. 27–62.; Andres, Jan: *„Auf Poesie ist die Sicherheit der Throne gegründet.” Huldigungsrituale und Gelegenheitslyrik im 19. Jahrhundert*. (Historische Politikforschung 4.) Frankfurt am Main – New York, 2004.

²⁷ „Erbhuldigungsbeschreibung des Ertzhertzogthumbs Osterreich unter der Ennß, wie die anno 1564 gehalten worden”, h. n., é. n. Oberösterreichisches Landarchiv (a továbbiakban: OÖLA) Linz, Ständisches Archiv, Landschaftsakten, Aktenband 1. fol. 284r–297v.

²⁸ Az alsó-ausztriai rendek küldötteinek jelentése az 1577-es hűségeskü letételéről a tartomány felé, h. n., 1578. március. Niederösterreichisches Landesarchiv (a továbbiakban: NÖLA) St. Pölten, A. 3. 14. fol. 31r–40v.

²⁹ Az alsó-ausztriai rendek levéltára a tartományi székházban (Landhaus) volt a bécsi Herrengassen. Vö.: Mayer, Anton: *Das Archiv und die Registratur der niederösterreichischen Stände von 1518 bis 1848*. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich, Neue Folge, Jg. 1. (1902) 89–167.; Strohmeyer, Arno: *„Vom Licht des Krieges zur Geburt der Geschichte“. Die Geschichtskultur der österreichischen Stände im Werden der Habsburgermonarchie (1550–1650)*. Österreichische

ban nem jártak sikerrel, hamar kiderült, hogy a vonatkozó jelentések Bécs 1529-es ostromakor eltűntek.³⁰ Ez esetben tehát a nem szándékos felejtés tipikus példájáról beszélhetünk. Miután az Udvari Kancelláriában is eredmény nélkül zárult a kutatás, az a javaslat érkezett, hogy a vizsgálódást terjesszék ki a császári könyvtárra. A könyvtáros valóban tudott némi információval szolgálni, de a rendek képviselői azon kétkedésüknek adtak hangot, hogy a hűségeskü „*actus Austriacus*”,³¹ és a Német-római Birodalomban szokásos szertartásrend semmiképpen sem szolgálhat mintájául. Az érvelés nem utolsósorban az alsó-ausztriaiak többször hangoztatott álláspontjával magyarázható, miszerint tartományuk különleges státuszt élvez a birodalmi köteléken belül. A végleges szertartásrendet csak további viták árán sikerült kialakítani a felső-ausztriai, illetve a stájer és a karintiai hercegségek mintái nyomán, miután a rendek képviselői tájékoztódtak az ott lezajlott korábbi hűségeskük menetéről.³² Ennek megfelelően a soron következő herceg a szertartás tetőpontjaként megerősítette a rendi kiváltságokat és szabadságokat, a tartomány rendjei pedig mintegy ellenszolgáltatásként hűségesküt tettek neki.³³ Különösen tanulságosnak bizonyultak a stájer rendektől származó információk, akik az 1523-ban tett hűségesküjük menetét egy tartományi kiváltságlevélben részletesen közzétették, nehogy feledésbe merüljön.³⁴ Hasonló emlékeztető Alsó-Ausztria esetében nem állt rendelkezésre.³⁵ 1619-ben még egy alkalommal hivatkoztak erre a mozzanatra, és megállapították, hogy a Stájer Hercegség „valamennyi tartomány javára”³⁶ közölte a hűségeskü menetének irányelveit.

Akademie der Wissenschaften, Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse, Jg. 137. (2002) 147–165.

³⁰ A felső-ausztriai rendek véleménye az interregnum alatt kormányzó hatalomról, h. n., [1619]. OÖLA Linz, Starhemberger Handschriften. Hs. Nr. 17. fol. fol. 328r–v.

³¹ A küldöttek jelentése a rendek számára az 1577-es hűségeskü letételéről. h. n., 1578. március. NÖLA St. Pölten, Ständisches Archiv, A. 3. 14. fol. 31r–40v.

³² Az alsó-ausztriai rendek küldöttjeinek véleménye az 1577-es hűségeskü letételéről a tartomány felé, h. n., [1577]. Uo. Ständisches Archiv, A. 3. 14. fol. 13r–30v. „Summari Extrakt, was gestalt nach ableiben weilend kayser Maximilian Primi hochseeligste angedenkens [...] das land von zeit zu zeit gubernirt worden”, h. n. é., n. Uo. Ständisches Archiv, Hs. Nr. 346. fol. 44v–47r.

³³ „Aigentliche Beschreibung waß allenthalben under dem act der erbhuldigung in Osterreich under der Enns, so den 1. Octobris 1577 gehalten worden, gehalten und fürgeloffen”, h. n., é. n. Uo.: Ständisches Archiv, A. 3. 18. fol. 92r–95v. Az 1564-es hűségesküt megelőző tárgyalások folyamán véglegesen tisztázták, hogy a rendeknek egy I. Miksától kapott privilégium alapján nem esküt, hanem csak fogadalmat kell tenniük. Vö.: „Kurze und Gründtliche Beschreibung Welchermassen der Römischen, hungarischen und böhaimbischen königlichen Mayestät [...] die Erbhuldigung than [...]”, h. n., é. n. Uo.: Ständisches Archiv, Hs. Nr. 168, fol. 7r–9v.

³⁴ Hofmann, Hanns: *Des loblichen Fürstenthumbs Steyr Erbhuldigung [...]*. Augsburg, 1523. Vö.: Vilfan, Sergij: *Les Chartes de Libertés des États provinciaux de Styrie, de Carinthie et de Carniole et leur Importance pratique*. In: Album Elemér Mályusz. (Études présentées à la Commission Internationale pour l'Histoire des Assemblées d'États – Studies Presented to the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions 56.) Székesfehérvár–Budapest–Brüssel, 1976. 199–209.; Luschin, Arnold: *Die steirischen Landhandfesten. Ein kritischer Beitrag zur Geschichte des ständischen Lebens in Steiermark*. Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen, 9. (1872) 119–207.; Mell, Anton: *Zur Vorgeschichte der steirischen Landhandfeste Kaiser Rudolfs II. vom 7. Jänner 1593*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergbd. 11. (1929) 507–525.; Strohmeyer: *Vom Licht des Krieges zur Geburt der Geschichte*, 157.

³⁵ Strohmeyer: *Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung*, 77–78.

³⁶ Vélemény a rendek interregnum alatti kormányzó hatalmáról, h. n., [1619]. OÖLA Linz, Starhemberger Handschriften Hs. Nr. 17. fol. fol. 333.

A ceremoniális kérdéseknél hosszabb vitákra adott okot az evangélikus rendek azon követelése, hogy erősítsék meg vallásszabadságukat, vagyis a szabad vallásgyakorlatuk jogát, amit a szorongatott anyagi helyzetben lévő II. Miksa kénytelen volt megadni nekik 1568-ban, majd 1571-ben. Rudolfnak tehát le kellett mondania a *ius reformandiról*, ami az augsburgi vallásbéke óta tartományi fejedelemtől megillette őt.³⁷ Nem csoda, ha vonakodott ettől, aminek oka nem csupán az volt, hogy ha Rudolf meghajlik a rendek akarata előtt, elveszíti egyik központi jelentőségű uralkodói jogát, és szembe kerül saját katolikus lelkiismeretével, hanem zavaró volt a megerősítés elvárt módja is, hogy ennek írásos formában és kifejezetten a rendek hűségesküje előtt kellett megtörténnie. A tartományi fejedelem egyébként hagyományosan a rendek fogadalma előtt erősítette meg a rendi jogok és szabadságok összességét, de ez a mód itt nem bizonyult elégségesnek. Rudolf a válaszában utalt arra, hogy jóindulatúan jár majd el a vallásszabadságot érintő követelés kapcsán, amennyiben azt a fogadalom *után* és kérésként terjesztik elé, a rendek által követelt formában azonban visszautasította a megerősítést.³⁸

Ennek a magatartásnak a jobb megértése érdekében szükséges bevonni a vizsgálatba a rendek által óhajtott eljárás jelképes-kifejező dimenzióját. Ha egy tartományi fejedelmet alattvalói – jelen esetben a befolyásos evangélikus nemesség – olyan kérdésben kényszerítették volna engedményre, mint a saját vallási meggyőződését érintő felekezeti kérdés, és ez ráadásul a hűségeskü nyilvános keretei között történt volna, az jelentős presztízs- és tekintélyvesztést okozott volna neki. Rudolf nagybátyjának, II. Károly főhercegnek hasonló helyzetben elhangzott szavaival élve, ez esetben csupán látszaturalkodóról lett volna szó.³⁹ Ezt a hatást tovább erősítette volna az írásba foglalás, amivel a rendek szándékuk szerint megakadályozhatták volna a történetek feledésbe merülését. Mivel az aránylag kiegyenlített erőviszonyok miatt egyik fél sem tárgított saját álláspontja mellől, viszont konszenzusra kellett jutni, végül kompromisszumot kötöttek. Annak alapján Rudolf, bár megerősítette a hűségeskü előtt a vallásszabadságot, azt a szertartás keretein kívül és nem írásban, hanem csupán szóban tette.⁴⁰ Bár ez a megerősítés is kötötte őt, idővel mégis könnyebb volt elfelejtetnie, mint egy a későbbiekben is felmutatható valódi oklevelet.

Ezt követően az elért eredményt a hagyományosan Bécsben megrendezett hűségeskü aktusával pecsételték meg.⁴¹ A ceremónia kezdetét az jelentette, amikor Rudolf korán reggel a hofburgi rezidenciájából a Stephanskirchebe lovagolt, ahol szentmisét mutattak be. Azután a rendek képviselőivel a Burg ebédlőtermébe vonult, ahol már várták a tartomány többi küldöttei. Az ezt követő események csúcspontja a rendi kiváltságok általános megerősítése volt, amit Rudolf először a megegyezésnek megfelelően szóban tett meg, a vallássza-

³⁷ Leeb, Rudolf: *Der Streit um den wahren Glauben – Reformation und Gegenreformation in Österreich*. In: Leeb Rudolf – Maximilian Liebmann – Georg Scheibelreiter – Peter G. Tropper (Hrsg.): *Geschichte des Christentums in Österreich. Von der Spätantike bis zur Gegenwart*. Wien, 2003. 195–196.

³⁸ Az alsó-ausztriai rendek küldötteinek jelentése az 1577-es hűségeskü letételéről a tartomány felé, h. n., 1578. március. NÖLA St. Pölten, Ständisches Archiv, A. 3. 14. fol. 31r–40v.

³⁹ „gemalter oder papierener landsfürst” Resolution Ehg. Karls II., h. n., 1580. december 10. Loserth, J[ohann] (Hrsg.): *Acten und Korrespondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Erzherzog Karl II.* 1578–1590. (Fontes Rerum Austriacarum 2., Abteilung 50.) Wien, 1898. 79.

⁴⁰ Strohmeier: *Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung*, 80.

⁴¹ Püchl, Kurt: *Die Erbhuldigungen der niederösterreichischen Stände im 17., 18. und 19. Jahrhundert in Wien*. Doktori disszertáció, kézirat. Wien, 1954. 6.

badság kifejezett említése nélkül.⁴² Miután a rendek viszonzásul hűséget és engedelmességet fogadtak neki, és ezt kézfogással is megerősítették, megkapták a dokumentumot az – ismételt általános érvényű – privilégiumaik írásbeli megerősítéséről.⁴³ A vallásszabadságot szó szerint nem említették meg benne, de mindenki számára világos volt, hogy megújították a korábbi tárgyalásokon elért konszenzust. Ennek nyomatékosításaként pedig több szimbolikus aktus következett: többek között a résztvevők átvonultak a közelben lévő ágostonosok templomába, ahol közösen Te Deumot énekeltek. Ezenkívül beiktatták a tartományi hivatalviselőket, és hagyományos ünnepi étkezésen is részt vettek.⁴⁴

A hűségeskü tehát sokrétű kommunikációs folyamat volt, amelynek jelentősége csak akkor válik nyilvánvalóvá, ha az azt megelőző tárgyalásokat és azok eredményét is figyelembe vesszük. Az elért megegyezés csak a ceremoniális aktusokon keresztül nyerhetett legitimitást; a tárgyalás és az ünnepélyes megerősítés az uralmi rend kialakításában elválaszthatatlan egységet képeztek.

A következő hűségesküre 1608-ban került sor. A Habsburgok és az evangélikus rendek közötti politikai hangulat azonban időközben érezhetően megromlott, nem utolsósorban annak köszönhetően, hogy II. Rudolf uralma alatt, 1578-ban megkezdődött Bécs városának jogilag vitatott rekatolizációja. Így Mátyással, az új tartományi fejedelemmel folytatott tárgyalások kezdettől fogva különösen nehéznek mutatkoztak.⁴⁵ Ismételt a vallásszabadság írásbeli rögzítésének követelése bizonyult a legkényesebb pontnak, ugyanis a rendek csak ennek megtörténte után voltak hajlandók hűséget és engedelmességet fogadni.⁴⁶ Mátyás erre az elődeihez hasonló módon reagált: válaszában kifejtette, hogy a kiváltságok szokásos, általános érvényű, előzetes megerősítésére készen áll, de konkrétan a vallásszabadság kérdésére ő sem fog kitérni.⁴⁷ Az evangélikus rendek tiltakoztak ez ellen: az egyik legfőbb érvük az volt, hogy Mátyás teljesen elfelejtette, hogy elődei megerősítették a vallásszabadságot, és csak akkor voltak hajlandók letenni a hűségesküt, ha emlékezik ezekre az eredményekre, és megerősíti azokat.⁴⁸ Mátyás és tanácsosai, élükön legbizalmasabb tanácsadójával, Melchior Klesl bécsi bíborossal, persze nem véletlenül hagyták figyelmen kívül a val-

⁴² „Aigentliche Beschreibung, waß allenthalben under dem act der erbhuldigung in Osterreich under der Enns, so den 1. Octobris 1577 gehalten worden, gehalten und fürgehoffen”, h. n., é. n. NÖLA St. Pölten, Ständisches Archiv, A. 3. 18. fol. 92r–95v.

⁴³ II. Rudolf nyilatkozata az alsó-ausztriai rendek jogairól és szabadságairól. Bécs, 1577. október 1. NÖLA St. Pölten, Ständisches Archiv, A. 3. 14. fol. 109r–110v.; „Summari Extrakt, was gestalt nach ableiben weilend kayser Maximilian Primi hochseeligste angedenkens [...] das land von zeit zu zeit gubernirt worden”, h. n., é. n. Uo. Ständisches Archiv, Hs. Nr. 346. fol. 50v–51v.

⁴⁴ Püchl: *Die Erbhuldigungen*, 64–66. A Te Deum állandó részét képezte a hűségeskü és a koronázás szertartásrendjének. Vö.: Žak, Sabine: *Das Tedeum als Huldigungsgesang*. Historisches Jahrbuch, Jg. 102. (1982) 1–32.

⁴⁵ Mátyás főherceg első felhívása hűségesküre Alsó-Ausztria számára. Bécs, 1608. augusztus 4. NÖLA St. Pölten, Ständisches Archiv, A. 3. 14. fol. 135r–136v. Az előzményekről lásd: Strohmeyer: *Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung*, 130–148.

⁴⁶ Az alsó- és felső-ausztriai rendek végleges nyilatkozata Mátyáshoz, h. n., [1608. november 10.]. OÖLA Linz, Starhemberger Handschriften, Hs. Nr. 21. fol. 532r–541v.

⁴⁷ „Ehg. Matthias an die zwei evangelischen Stände Niederösterreichs”, h. n., 1608. szeptember 12. Landeshauptstaatsarchiv Sachsen-Anhalt, Abt. Dessau, Abt. Bernburg, A 9a 161. vol. II. fol. 343r–344v.

⁴⁸ „Ursachen, warumben denen evangelischen stendden die endliche ihrer fstl. Dlt. Ehg. Maximilian zu Osterreich etc. resolution hard und schwer fällt”, h. n., é. n. Landeshauptstaatsarchiv Sachsen-Anhalt, Abt. Dessau, Abt. Bernburg, A 9a 160 vol. IV. fol. 481r–v.

lásszabadság korábbi megerősítéseit. Sokkal inkább arról volt szó, hogy jogilag irrelevánsnak, így az uralmi rend kialakítása szempontjából lényegtelennek tartották ezt a kérdést.

A következő hónapokban intenzív tárgyalások folytak. A rendeken belül kisebbséget képező katolikusokkal gyors megegyezés született, ők lemondtak a megerősítésről, elkülönültek az evangélikusoktól, és 1608 októberében hűségesküöt tettek.⁴⁹ A szertartásrend mintájául az 1577. évi hűségeskü szolgál, amire néhány korabeli beszámoló alapján még jól emlékeztek.⁵⁰ A lutheránusokkal való tárgyalások viszont elhúzódtak, csak 1609 tavaszán sikerült velük dűlőre jutni. A Rudolffal való rendkívül kiéleződött testvérviszály miatt politikailag meggyengült Mátyás végül készenek mutatkozott a vallásszabadság hűségeskü előtti, írásbeli megerősítésére. A vitát lezáró okmány, az ún. *Kapitulationsresolution* kiállítása után az evangélikus többség is hűségesküöt tett neki. Mindennek következtében az eljárásrend alapjaiban különbözött a katolikusok 1608. októberi hűségesküjétől.⁵¹ A szertartás tulajdonképpeni csúcspontja, a megerősített általános privilégiumok és a hűségeskü cseréje érintetlen maradt, azt szintén az 1577. évi hűségeskü alapján bonyolították le. Egy apró különbség mutatkozott: Mátyás nem állított ki új kiváltság-megerősítő oklevelet, helyette nyilvánította, hogy a katolikusok számára 1608 őszén adott általános megerősítés az evangélikus rendekre is vonatkozik.⁵² Ez az első pillantásra talán jelentéktelennek tűnő momentum azonban – ahogy látni fogjuk – hosszú távú következményekkel járt, ugyanis ebben az esetben prospektív emlékezetpolitikával állunk szemben. Azaz ekkor már számoltak azzal, hogy egy adott esemény vagy cselekedet milyen hatással lehet a jövőbeni emlékezetképződésre.

Mátyás hatalomra lépésekor tehát két hűségeskü történt: egy 1608-ban, a vallásszabadság írásbeli megerősítése nélkül, egy pedig 1609-ben, annak írásbeli megerősítésével. A későbbiekben melyik vált mintaadóvá az uralmi rend kialakításának folyamatában? Ez a kérdés először 1619-ben a Mátyás halála után trónra kerülő II. Ferdinánd esetében vetődött fel, amikor újraindultak az egyeztetések az esedékes hűségesküről.⁵³ Az evangélikus rendek számára egyértelmű volt a válasz: a második, azaz az írásbeli megerősítéssel tett hűségeskü a követendő példa. Szerintük az első változat azért nem volt valódi hűségeskü, mert a rendeknek csak egy kisebb része tette le.⁵⁴ 1608-ban valóban csak körülbelül 80 fő, míg 1609-ben nagyjából 300 személy tett hűségesküöt. Ferdinánd komolyan vette ezt az érvet, és azzal bízta meg tanácsosait, hogy az udvari levéltár vonatkozó dokumentumainak bevonásával vizsgálják ki a kérdést. Majd a vizsgálat eredményét válaszában magyarázta el a rendeknek, miszerint Alsó-Ausztriában tartományi fejedelem még sohasem erősített meg vallásszabad-

⁴⁹ Feljegyzés az 1608. október 6-i alsó-ausztriai hűségeskü lezajlásáról, [Bécs, 1608. október 16.]. NÖLA St. Pölten, Ständisches Archiv, A 3. 18. fol. 186r–192v. Az alsó-ausztriai rendek tudósítása Mátyás főherceg 1608. október 16-i hűségesküjéről, h. n. [1608/1609]. Österreichische Nationalbibliothek [a továbbiakban: ÖNB] Wien, HS Ser. n. 10100d. fol. 254r–259v. A hűségeskün néhány evangélikus nemes is részt vett.

⁵⁰ Strohmeyer: *Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung*, 153–154.

⁵¹ Strohmeyer: *Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung*, 162–177.

⁵² Mátyás megerősíti az alsó-ausztriai evangélikus rendek kiváltságait. Bécs, 1609. április 28. Archiv und Bibliothek der Erzdiözese Wien. Wien, Erzbischöfliche Bibliothek Nr. 5738. Religionsbücher der Stände des Landes ob der Enns. Bd. 8. fol. 653v.

⁵³ Az előzményekről lásd: Strohmeyer: *Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung*, 199–208.

⁵⁴ Az alsó- és felső-ausztriai rendek jelentése a Kapitulationsresolútióról, h. n., é. n. OÖLA Linz, Ständisches Archiv Hs. Nr. 49. fol. 201r.; Strohmeyer: *Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung*, 153.

ságot a hűségeskü menetén belül. Éppen ezért végleges ítélete szerint ez alkalommal sincs rá szükség.⁵⁵

Pedig 1609-ben írásos megerősítéssel zajlott a hűségeskü. Ráadásul azon a rendek tagjainak többsége személyesen is jelen volt. Mégis, mivel indokolható ez a vélemény? A válasz nagyon egyszerű: a felejtéssel. A tanácsosok érvelése szerint Mátyás akkoriban, 1609-ben az ágostai hitvalláson lévőknek csak arra vonatkozóan tett tanúságot, hogy ugyanazon okirat [ti. a katolikus hűségeskü – a ford.] hatálya rájuk is kiterjed,⁵⁶ ezért ez a hűségeskü egy „*actus extraordinarius*” volt, ami ráadásul „*amnistia*”, tehát felejtés révén vagy *lex oblivionis*ként eldöntetett.⁵⁷ A Habsburg-tanácsosok véleménye tehát az volt, hogy az 1609. évi hűségeskü a majdani felejtés tudatában zajlott, ezért helytelen emlékezni rá. Az 1608-as aktus viszont – véleményük szerint – sokkal inkább „a hagyomány helyes példája”.⁵⁸ Ezt pedig a rendeknek tudomásul kell venniük, és azonnal le kell tenniük a hűségesküt.⁵⁹ Ezek a fejtegetések azért bírnak rendkívüli jelentőséggel, mert bizonyítják, hogy az uralmi rend kommunikatív konstrukciójában a felejtés a kortársak által *expressis verbis* alkalmazott technika volt.

A következő hónapokban heves vitákra került sor. Az evangélikus tábor tagjai azt állították, hogy nem tudnak ilyen határozatról, tiltakoztak az állítólag megegyezésen alapuló, valójában azonban kikényszerített felejtés ellen, és tartották magukat a kezdetektől képviselt álláspontjukhoz. Iratok és elleniratok váltották egymást. A leginkább megalapozott érvelés érdekében a különösen elkötelezett nemesek levéltári kutatásokba kezdtek, és történetírókat bíztak meg szakvélemény kiállításával. Ennek az emlékezést segítő munkának a közvetlen következményeként bővült a legitimáció mibenlétét érintő tudás, mert egyrészt a hivatkozási időintervallum egyre hátrébb tolódott – eladdig, hogy már Nerónak vagy Caesarnak tulajdonított állítólagos privilégiumokra is hivatkoztak –, másrészt a múltbéli eseményeket egyre mélyrehatóbban kutatták, bár anélkül, hogy egyértelmű megoldást találtak volna.⁶⁰ Amikor a viták 1620 tavaszán tetőpontjuk felé közeledtek, a különféle emlékezési és felejtési stratégiák nyomán két történelmileg gazdagon alátámasztott, de a döntő pontokban egymástól eltérő hűségeskü és ezáltal az uralmi rend két különböző kialakulási formája várt megvitatásra: a vallási privilégiumok előzetes, írásos megerősítésével zajló, illetve az ezt az aktust nélkülöző.⁶¹ A döntés 1620 júliusában született meg, amikor II. Ferdinánd a cseh rendek felkelése és Bethlen Gábor magyar trónigénye miatt kényszerhelyzetben találta magát, és tanácsosnak tűnt az evangélikus rendeket gyorsan hűségesküre bírni, hogy legalább ők biztosítsák engedelmességükről az uralkodót. Miután Ferdinánd kiállította az óhajtott megerősítést, az evangélikus rendek többsége le is tette a hűségesküt. A ma-

⁵⁵ „Gutachten der Räte Ferdinands II., wie es mit einnehmung der erbhuldigung in Österreich vor disem gehalten worden”, h. n., 1619. május 13. Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA), Wien, Österreichische Akten, Niederösterreich Nr. 17. fólíószám nélkül.

⁵⁶ „denen der augspurgischen confession allain ainen schein erthailt, das sich dieselbe urkhundt auch auf sie versehen und erstreckhen solle”: ÖStA HHStA Österreichische Akten, Niederösterreich Nr. 17.

⁵⁷ „mit amnistia, das ist vergessenhait oder *lex oblivionis*, beschlossen worden”: ÖStA HHStA Österreichische Akten, Niederösterreich Nr. 17.

⁵⁸ „das rechte Exempel des herkommens.” ÖStA HHStA Österreichische Akten, Niederösterreich Nr. 17.

⁵⁹ Strohmeyer: *Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung*, 211–213.

⁶⁰ Strohmeyer: *Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung*, 213–232.

⁶¹ Strohmeyer: *Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung*, 307–310.

radék kisebbség, akik nem elégedtek meg a Habsburg uralkodó engedményeivel, átpártolt a cseh rendek oldalára. Ők az 1620. novemberi, Prága mellett, Fehérhegynél lezajlott döntő csatában Ferdinánd és a Katolikus Liga seregeitől vereséget szenvedtek. A vallásszabadság megerősítése ezután nem képezte részét a hűségeskünek, mert a Habsburgok utódai uralomra kerülésükkor nem adtak hasonló biztosítékokat.⁶² Ugyanakkor az evangélikus nemességnek az 1648. évi osnabrücki békében sikerült egy olyan passzust kieszközölnie, aminek értelmében a császár megadta nekik az ágostai hitvalláshoz való tartozás jogát. Magyarórázatként azonban hozzáfűzték, hogy ez nem a régi szokás alapján, azaz az emlékezet folyományaként, hanem a svéd követek és az evangélikus birodalmi rendek közbenjárására történt.⁶³

Emlékezés és felejtés a magyar koronázások előtt

1618 márciusában a gyermektelen Mátyás császár – 1608 óta magyar király – a pozsonyi országgyűlésen előterjesztésében felszólította az összegyűlt rendeket, hogy miután unokaöccsét, Ferdinándot fiává fogadta, a rendek kiáltsák ki, ismerjék el és koronázzák meg királynak.⁶⁴ A „kikiáltani, elismerni és megkoronázni” megfogalmazást alapos megfontolás előzte meg, a „választás” szót pedig tudatosan kerülték, mert Ferdinándnak az öröklés jogán mint legidősebb és egyedüli fiúnak, nem pedig választott királyként kellett volna trónra kerülnie,⁶⁵ hiszen Mátyás éppen emiatt fogadta őt korábban örökbe.⁶⁶ Habsburg-résről nem mutatkozott kétség az öröklési igény jogossága kapcsán. Egy 1616-ban készült szakvélemény félreérthetetlenül arra utalt, hogy Csehországban és Magyarországon a régi szerződések alapján mindenkor a még uralkodó vagy az elhalálozott Habsburg király legidősebb férfi utóda következik soron, és semmiképpen sincs szükség választásra.⁶⁷ Hasonló módon

⁶² Strohmeyer: *Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung*, 342–352.

⁶³ *Instrumentum Pacis Osnabrugensis*, 123.

⁶⁴ Khevenhüller, Franz Christoph: *Annales Ferdinandeis Oder Wahrhafftige Beschreibung Kayseris Ferdinandi des Andern [...] von Anfang des 1578. biß auf das 1637. Jahr vorgelauffenen Handlungen und denckwürdigen Geschichten*. In Zwölff Theilen. Teil 9. Leipzig, 1724. 9. hasáb.

⁶⁵ Schulze, Winfried: *Hausgesetzgebung und Verstaatlichung im Hause Österreich vom Tode Maximilians I. bis zur Pragmatischen Sanktion*. In: Kunisch, Johannes (Hrsg.): *Der dynastische Fürstenstaat. Zur Bedeutung von Sukzessionsordnungen für die Entstehung des frühmodernen Staates*. (Historische Forschungen 21.) Berlin, 1982. 264.; Turba, Gustav: *Die Grundlagen der Pragmatischen Sanktion*. Bd. 2. Leipzig – Deuticke, 1912. 101–111.

⁶⁶ A kérdésben nélkülözhetetlenek Anton Gindely 19. századi leírásai, mivel ma már elérhetetlen forrásokat használt, ráadásul esetenként szó szerint idézi azokat: Gindely, Anton: *Geschichte des Dreißigjährigen Krieges. Erste Abtheilung: Geschichte des böhmischen Aufstandes von 1618*. Bd. 1. Prag, 1869. 203–228.; uő: *Ueber die Erbrechte des Hauses Habsburg auf die Krone von Ungarn in der Zeit von dem Jahre 1526–1687*. Archiv für österreichische Geschichte, Jg. 51. (1873) 195–240. Vö. még: Turba, Gustav: *Geschichte des Thronfolgerechtes in allen habsburgischen Ländern bis zur pragmatischen Sanktion Kaiser Karls VI. 1156 bis 1732*. Wien–Leipzig, 1903. 340–360.

⁶⁷ Miksa főherceg számára készített vélemény a Habsburg-országok trónöröklési rendje kapcsán, Prága 1616. június 26. ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien, Inneres, Hofkanzlei, I. A. 1. 3. főlíorszám nélkül. Lásd még: Klesl véleménye Mátyás császár számára a birodalom, a királyságok és az osztrák tartományok öröklési rendjéről, h. n., 1616. Hurter, Friedrich Emanuel von: *Geschichte Kaiser Ferdinands II. und seiner Eltern, bis zu dessen Krönung in Frankfurt. Personen-, Haus- und Landesgeschichte*. Bd. 7. Schaffhausen, 1854. Nr. 255. 579–585. Az 584. oldalon Csehországot és Magyarországot „örökös királyságként” említi.

indokolta egy évvel később Oñate gróf Prágában az osztrák Habsburgok képviselői előtt III. Fülöp spanyol király cseh és magyar örökösödési igényeit.⁶⁸

A hagyományos szabadságaikat féltve őrző magyar rendek reakcióján látható: tudatában voltak annak, hogy mekkora jelentősége is van a választás szó elmaradásának a propozícióban. Ugyanis ha ellenvetés nélkül beleegyeztek volna a Mátyás javasolta eljárásba, az a jövőre nézve precedens értékű lehetett volna. Ferdinánd megkoronázása kapcsán együttműködőnek mutatkoztak, ugyanakkor azt követelték, hogy az uralkodó előtte írjon alá egy különleges oklevelet, amelyben elismeri korlátozás nélküli királyválasztó jogukat, és a dokumentumot vegyék be az országgyűlés hivatalos határozataiba, hogy ezt az eljárást a jövőre nézve is rögzíthessék.⁶⁹ A Habsburg-oldal eljárásához hasonlóan ez a követelés is prospektív emlékezetpolitikaként értelmezhető.

A két álláspont meglehetősen távol állt egymástól. A Habsburgok szemében Magyarországon örökös királyság volt, a rendek többségének véleménye szerint azonban választott királyság. A soron következő vitákban mindkét párt az emlékezetpolitikai érvelést alkalmazva olyan múltbéli koronázási tárgyalásokat és országgyűlési végzéseket idézett fel, amelyek a saját álláspontjukat támasztották alá. Az érvelésükhöz nem illeszkedő eseményeket pedig figyelmen kívül hagyták, hogy így teremthessék meg az alkotmányos lét hagyományát, ami végső soron az érdekérvényesítésüket – azaz rendi nézőpontból a szabadság, a vallásszabadság, a török elleni védelem és az oszmán hódítás következtében szétszabdalt országrészek újraegyesítésének biztosítását – szolgálta.⁷⁰ A múlt megjelenítése az uralom legitimálása és a hatalomból való részesedés szempontjából elengedhetetlen volt ahhoz, hogy emlékezésen és felejtésen alapuló konszenzust teremtsenek. Mindennek középpontjába az I. Ferdinánd 1526. évi hatalomra kerülésétől eltelt időszak került, de mivel őt még három uralkodó követte a trónon (II. Miksa 1563-ban, II. Rudolf 1572-ben és Mátyás 1608-ban), négy különböző precedens állt rendelkezésre. Ezek milyen következtetéseket tettek lehetővé?

1. Bár I. Ferdinánd választás útján került hatalomra, hosszú ideig a kettős királyválasztás és az ellenkirály, Szapolyai János léte által meghatározott uralkodása alatt olyan viszonyok alakultak ki, amelyek az uralmi rend jövőbeni kialakítása szempontjából csökkentették a választási eljárás jelentőségét.⁷¹ Így Ferdinánd más uralkodóval kötött szerződéseiben anélkül említette Szent István koronájára irányuló, örökösödésen alapuló igényeit, hogy a szóban forgó dokumentumok megfogalmazásáról a magyar rendek tudomást szereztek volna, és tiltakozhattak volna ellene, sőt azokat még az országgyűléseken is elfogadták. Különösen szembetűnő ez a Szapolyaival kötött 1538. évi váradi béke esetében, amelyben

⁶⁸ „Instrumentum des don Inaco zu Ornate, kgl. Mt. in Teuschland Gesandtnus, wegen künftiger succession in dem königreich Ungarn und Böheim und der dazu gehörigen provinzen etc., de anno 1617. Prag, 1617 Juni 15.” Bayerisches Hauptstaatsarchiv München, Kasten schwarz 982. fol. 1r–4r.

⁶⁹ Gindely: *Geschichte des Dreißigjährigen Krieges*, 206.

⁷⁰ Tóth, István György: *Der wechselnde Spielraum des ungarischen Adels im 17./18. Jahrhundert*. In: Bahlcke, Joachim – Bömelburg, Hans-Jürgen – Kersken, Norbert (Hrsg.): *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa. Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur vom 16–18. Jahrhundert* (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa [4.]). Leipzig, 1996. 149–159.

⁷¹ Az 1526-os kettős királyválasztásról (Szapolyai János 1526. november 10-én, I. Ferdinánd 1526. december 17-én) lásd: Kohler, Alfred: *Ferdinand I. 1503–1564. Fürst, König und Kaiser*. München, 2003. 167.; Gindely: *Ueber die Erbrechte*, 202–205.

megemlíti a rendek azon kötelességét, hogy Ferdinánd fiát királlyá válasszák.⁷² Ráadásul a Habsburg uralkodó az uralmát nem is a választással legitimálta, hanem egyrészt a felesége, az utód nélkül meghalt II. Lajos nővére, Anna révén való örökösödési igényeivel, másrészt a soproni (1463) és a pozsonyi (1491) szerződésekkel, amelyekben a Habsburgok számára a Magyar Királyságra vonatkozó bizonyos örökösödési igényeket ismertek el.⁷³ Ugyanakkor ezeket a szerződéseket II. Ulászló 1490. évi és II. Lajos 1522-es koronázásakor nem vették figyelembe, tehát elfelejtették őket, és emiatt az érvényességük vitatottá vált. Emlékezetpolitikai szempontból különös jelentőséggel bírt az 1547. évi nagyszombati országgyűlésen a magyarok egyik kérése arra vonatkozóan, hogy Ferdinánd uralmát Magyarországon a fia, Miksa képviselhesse. Érvként kijelentették, hogy neki is engedelmeskedniük, mert a rendek nem csupán Ferdinándot választották királlyá, hanem utódainak is mint uraiknak alávetették magukat.⁷⁴ A szóhasználat nyilvánvalóan nem a véletlen műve, hiszen ebből le lehetett vezetni az örökösödés igényét, bizonyos körülmények között pedig akár a *primogenitura* elvét is. Mindez azoknak az előzetes tárgyalásoknak az eredménye, amelyeket a Habsburg-királyhű oldalon sikerült érvényesíteniük azokat a feltételeket, amelyeket a főherceg kiküldésével szemben támasztott.⁷⁵ Így I. Ferdinánd trónra lépése és uralkodási ideje kapcsán retrospektív szempontból nem kapunk tiszta képet, mert attól függően, hogy az 1526-os választásra, az 1463-as és 1491-es szerződésekre vagy az 1526-os eseményekre emlékeztek – vagy éppen elfelejtettek ezekből valamit –, Magyarországot lehetett választott királyságnak vagy örökös királyságnak is tekinteni.

2. A következő koronázási tárgyalások 1561-ben vették kezdetüket, amikor I. Ferdinánd felszólította a magyar tanácsosokat, hogy fiát, Miksát fogadják el és kiáltsák ki királynak, ezt hirdessék ki, és koronázzák is meg, habár ez valójában nem is lenne szükséges, mert elsőszülöttként amúgy is megörökli a királyságot. Bár a magyarok elfogadták a Habsburg uralkodó döntését, válaszukban a megfogalmazáshoz hozzátették a „választás” szót is. Az

⁷² Az 1538. február 24-i váradi béke. Kiadása (eredeti példány és átirata): *Europäische Friedensverträge der Vormoderne*. Online elérés: <http://www.ieg-mainz.de/friedensvertraege/> (letöltés: 2008. február 14.): „[...] vel eo interim premortuo in filium suum Quem Regnum hoc communi consensu in Regem eligere tenebitur, et illo quoque defuncto in eius Legittimos heredes ac successores ex filijs et heredibus eorum legitime descendentes [...]” Vö. még: Gindely: *Ueber die Erbrechte*, 206–207.; úó: *Geschichte des Dreißigjährigen Krieges*, 208–209.; Goos, Roderich (Bearb.): *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690)*. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 9.) Wien, 1911. 65–85.

⁷³ Gindely: *Ueber die Erbrechte*, 198–201.; Turba: *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 327–328., 331–332. A pozsonyi béke (1491. november 7.) vonatkozó passzusa (10. cikkely) a következőképpen hangzott: „Item ipse dominus Vladislaus Rex et universum Regnum veteres illas inscriptiones super successione factas ratificare, confirmare et renovare teneantur, ita videlicet quod si ipsum dominum Wladislaum Regem heredem masculinum non contingat suscipere aut susceptum vita fungi nullo herede masculino per lineam rectam descendente post eum relicto, Regnum ipsum cum universis alijs Regnis, provinciis et dominiis ad Coronam Regni Hungarie spectantibus in ipsam Regiam Romanorum Maiestatem aut eius heredes per lineam rectam ex lumbis suis descendentes devolutum intelligatur ipso facto.” *Europäische Friedensverträge der Vormoderne*, <http://www.ieg-mainz.de/friedensvertraege/> (letöltés: 2008. február 14.).

⁷⁴ „Nam quum sese Ordines et Status regni non solum Majestati Suae, sed etiam suorum haeredum imperio et potestati in omne tempus subdiderint non minore fide, studio atque observantia ab omnibus Ordinibus et Statibus illi in Hungaria permanenti parebitur, quam ipsi personae Suae Majestatis.” Gindely: *Ueber die Erbrechte*, 208. Vö. még: Turba: *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 350.

⁷⁵ Gindely: *Geschichte des Dreißigjährigen Krieges*, 207–208.

előzőleg kinyilatkoztatott örökösödési igényekbe nem egyeztek bele.⁷⁶ Az elkövetkező, hosszantartó vitákban mindkét fél ragaszkodott a saját álláspontjához, és közben Alsó-Ausztriához hasonlóan egyre távolabbi időpontokhoz nyúltak vissza. A Habsburg-oldal felidézte a régi hagyományt, és hivatkozott arra a szokásra, miszerint mindig a mindenkori király elsőszülött fiát ültették annak helyére. A Habsburgok uralma előtt a trónutódlás többnyire valóban a *primogenitura* elvét követő szabályozás alapján zajlott, ami lehetővé tette, hogy a választást csupán a beleegyezés formális aktusaként értelmezzék. Az ellentétben azonban ősi tradíciónak vélte, hogy a magyarok megválasztották királyaikat, és csak ezt követően koronázták meg őket, amin az a körülmény sem változtat semmit, hogy gyakran így is a király legidősebb fia mellett döntöttek. Nekik is igazuk volt, hiszen több mint kétszáz év óta a legtöbb uralkodóváltás alkalmával ténylegesen egyfajta választáshoz hasonló eljárás zajlott le.⁷⁷ Tehát mindkét álláspont megállta a helyét, attól függően, ki mire emlékezett, és ki mit felejtett el.

A vita további története kevésbé ismert. Annyi bizonyos, hogy az emlékezés és felejtés összecsapásában végül a Habsburg-nézőpont győzedelmeskedett, mert Miksát két évvel később a pozsonyi országgyűlésen előzetes választás nélkül koronázták meg. Bár kimondottan az örökösödési jogot nem ismerték el, mindazonáltal a konkrét eseményekből következtethetünk annak bizonyos mértékű elismerésére.⁷⁸ A választási eljárásról való lemondás okai a kor politikai viszonyaiban keresendők. A magyaroknak a Habsburgok gyors támogatására volt szükségük, hogy hatékonyabban védekezhessenek a törökökkel szemben, akik éppen hadjáratra készültek.

Magát a Pozsonyban lebonyolított koronázási aktust a legapróbb részletekig megtervezték, rendkívüli alaposággal készítették elő, költséget és fáradságot nem kímélve rendezték meg. Ferdinánd tiroli főherceg titkára, Hans Haberback tudósítása szerint az első kiemelkedő esemény Miksának és a családtagjait is magában foglaló kíséretének a megérkezése volt a magyar határra, ahol a legfőbb rendi méltóságok ünnepélyesen fogadták őket.⁷⁹ Ezt követően a Habsburg uralkodó a közeli koronázó városba, Pozsonyba vonult, ahol a rendek képviselői ismét üdvözölték őt. A következő rangos esemény a még regnáló király, I. Ferdinánd császár érkezése volt. Emlékeztörténeti szempontból különös jelentőséggel bír egyrészt a rendeknek ez alkalomból tett ígérete, miszerint meghagyja őket régi szokásaikban, másrészt pedig a következő napon megfogalmazott követelése is, hogy Miksát ennek a hagyománynak megfelelően ismerjék el, fogadják el és koronázzák meg jövődóbeli uruknak.⁸⁰ A visszavonuló rendek tanácskozásainak tartalmáról hallgat a tudósítás.⁸¹ Maga a hat nappal később lezajlott koronázás teljes mértékben sémákra épült.⁸² A felkenés, a koronázási jelvények átadása és a Szent Korona felhelyezése mellett meg kell említeni, hogy az esztergomi érsek és a nádor – a legrangosabb magyar egyházi, illetve rendi méltóság –

⁷⁶ Gindely: *Ueber die Erbrechte*, 209–210.; uő: *Geschichte des Dreißigjährigen Krieges*, 209.

⁷⁷ Gindely: *Ueber die Erbrechte*, 213–223.

⁷⁸ Gindely: *Ueber die Erbrechte*, 223–231.; Turba: *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 352–353.

⁷⁹ Edelmayer, Friedrich [et al.] (Hrsg.): *Die Krönungen Maximilians II. zum König von Böhmen, Römischen König und König von Ungarn (1562/63) nach der Beschreibung des Hans Habersack*. Edirt nach CVP 7890. (Fontes Rerum Austriacarum. Österreichische Geschichtsquellen I., Scriptores 13.). Wien, 1990. 178.

⁸⁰ Edelmayer: *Die Krönungen Maximilians II.*, 194.

⁸¹ Edelmayer: *Die Krönungen Maximilians II.*, 196.

⁸² Holčík, Štefan: *Krönungsfeierlichkeiten in Preßburg/Bratislava 1563–1830*. Bratislava, 1992. 12–25.

emlékeztették a jövődöbeli királyt uralkodói kötelességeire. Szintén lényeges volt a koronázási eskü, amelyben Miksa kötelezte magát a rendi privilégiumok és szabadságok figyelembevételére és az alkotmányos emlékezet számára oly fontos hagyomány tiszteltben tartására. A rendek egy sor szimbolikus cselekedet révén nyilvánították ki beleegyezésüket és engedelmségüket az új király személyét illetően. Különösen kiemelendő a legelőkelőbb rendi méltóság, Batthyány I. Ferenc horvát–szlavón–dalmát bán rendek felé intézett háromszori kérdése, hogy elismerik-e Miksát királyuknak, akik mindháromszor hangos „Igen!”-nel válaszoltak.⁸³

Az eljárás rámutat a koronázást megelőző tárgyalások és a tulajdonképpeni koronázási aktus közötti szoros kapcsolatra, mert csak a szimbolikus töltettel rendelkező szertartás legitimálta a korábbi tanácskozások eredményét. A megjelenítésben rejlő üzenet, a szimbolikus cselekedeteknek tulajdonított értelem, vagyis hogy az uralmi rend melyik formáját – örökös, avagy választott királyságot – erősítette meg, szintén csak a tárgyalások vizsgálatának bevonásával ismerhető meg.

3. II. Rudolf koronázásáról 1572-ben tárgyaltak. A rendek ezúttal nem vártak a regnáló uralkodó felszólítására, hanem ők maguk kérték Miksát, hogy tegye fiát királyukká. Miksa az ebből az alkalomból a magyar országgyűlés számára készített, koronázásra felszólító proposíciójában a „választás” szót nem említette. Ugyanígy hiányzik a kortárs tudósításokból is a választási folyamatra történő bármiféle utalás, tehát valószínű, hogy ilyesmire tényleg nem került sor. Mindazonáltal a rendek kérelmét megelőző belső tanácskozások és egyeztetések egyfajta választásnak is felfoghatók, mert a hivatalos országgyűlési végzésben Rudolf trónra emelése kapcsán az a megfogalmazás szerepel, hogy a rendek először megválasztották, aztán meghívták a trónra, végül pedig megkoronázták.⁸⁴ Mivel azonban a proposícióban lemondtak a választás megemlézéséről, nem sikerült biztosítani az erre mint vitathatatlanul mérvadó eljárásra való szilárd emlékezést.

4. Világosabb helyzet volt Rudolf utódjának, Mátyásnak 1608-as trónra lépése, amit választás előzött meg. Mátyás a Rudolf-fal való testvérviszály és a bátyja kormányzásával szembeni elégedetlenség árnyékában csak a rendek támogatásával kerülhetett trónra, és kénytelen volt elfogadni az általuk megkövetelt eljárásmodot. Magatartása példaként szolgál a tudatosan elnyomott emlékezésre, mert kétségkívül tisztában volt a dinasztianak a Magyar Királyságra vonatkozó örökösödési igényeivel, de politikai gyengesége miatt nem volt lehetősége arra, hogy ennek különösebb nyomatékot adjon a tárgyalások alatt. Sőt, a koronázás előtt még uralkodói kompetenciáit megnyirbáló rendelkezéseket is kénytelen volt elfogadni. Ehhez hasonló, az eljárás menetében való változtatások nem mentek ritkaságszámba: ismert példának számítanak a német-római királyok választási kapitulációi, amiket V. Károly 1519-es trónra lépése óta el kellett fogadniuk. Ettől eltekintve azonban nem találunk lényeges formai különbségeket a II. Miksa és II. Rudolf trónra kerülésekor zajló koronázási szertartáshoz képest. Mátyás fogadalma azonban változott, mert koroná-

⁸³ Edelmayer: *Die Krönungen Maximilians II.*, 196–202.; Holčík: *Krönungsfeierlichkeiten in Preßburg/Bratislava*, 21. A szertartásrend fejlődéséről lásd még: Radvánszky, Anton: *Grundzüge der Verfassungs- und Staatsgeschichte Ungarns*. (Studia Hungarica 35.) München, 1990. 73–74.

⁸⁴ Gindely: *Ueber die Erbrechte*, 231–233.; uő: *Geschichte des Dreißigjährigen Krieges*, 210.; Turba: *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 353. Rudolf 1572. szeptember 25-i koronázásáról lásd: Holčík: *Krönungsfeierlichkeiten in Preßburg/Bratislava*, 25–26.

zási esküjében megerősített egy olyan szokást, miszerint Magyarország választott királyság (volt).⁸⁵

Mindent összevetve, az 1526 óta bekövetkezett trónra lépések nem mutatnak letisztult képet: bár I. Ferdinánd választás révén került uralomra, ennek az eljárásnak a jelentőségét a rendek tudtával később mégis relativizálták. Fiának, II. Miksának 1563-as koronázására hosszas viták után, de választás nélkül került sor, míg II. Rudolféra országgyűlési határozat megfogalmazását követően, egy választáshoz hasonló folyamat végén. Ezzel szemben Mátyás 1608-as trónra lépésekor egyértelmű volt a helyzet, akkor vitathatatlanul meghatározó szerepe volt a választásnak. A tárgyalások folyamán mindig az a párt tudta érvényesíteni akarátát, amelyik kedvezőbb hatalmi helyzetben volt.

1618-ban a fenti tisztázatlan helyzet miatt az uralmi rend kialakítása kapcsán vizsgált időkereteket kiterjesztették. A Habsburg-udvar a rendek királyhí csoportjával egyetértésben arra jutott, hogy a Magyar Korona I. (Szent) István uralkodása – tehát az 1000. esztendő – óta az örökösödési jog értelmében hagyományozódott. Arra emlékeztettek, hogy szinte mindig a regnáló király legidősebb fia lett az utód a trónon. Minden más esetben ennek a szokásnak a megsértéséről van szó, így a hagyomány révén a *primogenitura* lett az ország legitim és alapvető törvénye. A „választás” pedig ebben az értelmezésben nem több a beleegyezés formális aktusánál.⁸⁶ Ennek alátámasztására a már említett, soproni és pozsonyi szerződésekre, a Habsburgoknak a Magyar Királyság török elleni védelmezésében szerzett érdemeire és az 1547-es országgyűlés nyilatkozatára hivatkoztak.⁸⁷ Ezzel szemben a rendi ellenzék teljesen más eredményre jutott: ők arra emlékeztek, hogy a trónt emberemlékezet óta választás útján töltötték be, és most csupán azért a jogért folyamodnak, aminek egyébként is birtokában vannak. A rendek annak érdekében, hogy a jövőben az ilyen típusú viták lehetőségét kizárják, és a választást mélyebben beágyazzák az alkotmányos emlékezetbe, egy rendkívüli diploma kiadását követelték, amelyben megállapítást nyerne, hogy a magyarok teljesen szabadon választhatnak királyt.⁸⁸

Ahhoz, hogy a múltból kiindulva az uralmi rend ennyire különböző formáit le lehessen vezetni, szükség volt az emlékezés és a felejtés döntő jelentőségű technikáira. Mindkét párt kialakította saját nézetét az uralmi rendről, olyan események láncolatának átmeneti végpontjaként mutatva be azt, amelyek a folytonosság, a maradandóság és az – egyébként hiányzó – történelmi ténszerűség benyomását keltették.

A jövőre nézve a rendek kidolgoztak egy kompromisszumos megoldást: továbbra is ragaszkodtak ahhoz a követelésükhöz, hogy a szabad választást írásban is megerősítsék, ugyanakkor késznek mutatkoztak arra, hogy az „abszolút” (*mera*) szó szerepeltetéséről lemondjanak. A Habsburg-tanácsosokhoz küldött delegációjuk ráadásul szóban kinyilvánította, hogy a jövőben a választásnál mindig figyelembe veszik a Habsburg-házat, pontosabban a dinasztia egyik tagját fogják királlyá koronázni, ami a család örökösödési jogának *de*

⁸⁵ Gindely: *Ueber die Erbrechte*, 233.; uő: *Geschichte des Dreißigjährigen Krieges*, 210–211.; Turba: *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 353–354. II. Mátyás koronázási szertartásáról lásd: Holčík: *Krönungsfeierlichkeiten in Preßburg/Bratislava*, 26–28.

⁸⁶ Valójában egyik uralkodói beiktatás sem volt teljesen szabad. Bak M. János II. Ulászló Corvin Mátyás halála utáni 1490-es megválasztását „lényegében a középkori Magyarország egyetlen ’nyílt’, négy esélyes jelöltet felvonultató választási aktusaként” jellemezte. Bak, Janos M.: *Königtum und Stände in Ungarn im 14.–16. Jahrhundert*. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 6.) Wiesbaden, 1973. 63.

⁸⁷ Gindely: *Geschichte des Dreißigjährigen Krieges*, 207.

⁸⁸ Gindely: *Ueber die Erbrechte*, 234.; uő: *Geschichte des Dreißigjährigen Krieges*, 211.

facto elismerését jelentette.⁸⁹ Azonban miután a Habsburg-fél elfogadta ezt a javaslatot, és a szóban forgó megfogalmazást beillesztette az okirat szövegébe, a rendek visszavonulót fújtak.⁹⁰ Nyilvánvalóan nehézségeket próbáltak gördíteni az elé, hogy a jövőben is emlékezzenek erre a szóbeli biztosítékra. Vagyis azt akarták elérni, hogy a családi örökösödési jog csak ott és akkor legyen érvényes, így pedig később könnyebben feledésbe merülhessen. Mindezek következtében ismét élénk viták bontakoztak ki, végül a rendek lemondtak a rendkívüli diplomáról, és megegyeztek abban, hogy a Ferdinánd trónra lépését dokumentáló országgyűlési végzésekben a következő megjegyzés szerepeljen: a rendek többrendbeli tárgyalások után a régi, általuk mindig is megtartott módon, egyhangúlag választották meg Ferdinándot. Mindkét párt egyetértett ezzel a megfogalmazással. A rendek a választási eljárás megemlézése miatt támogatták, a Habsburgok pedig a „mindig megtartott módon” kifejezés miatt az örökösödési jog elismerését és a választás formális aktusra történő redukálását értették alatta.⁹¹ Ezzel tehát megszületett a konszenzus. Ferdinánd „királlyá választása” illetve „kikiáltása” után megkezdődtek a szertartások, ezek lebonyolítása kapcsán a korábbi koronázásokhoz nyúltak vissza. Ferdinándnak természetesen – Mátyáshoz hasonlóan – a koronázási aktus előtt el kellett fogadnia egy ún. beiktató diplomát, amely a trónra lépést követően törvényerőre emelkedett.⁹²

Érthető módon kevesebb konfliktus kíséretében zajlottak a koronázási tárgyalások és koronázások III. Ferdinánd 1625-ös, IV. Ferdinánd 1647-es és I. Lipót 1655-ös koronázásakor. A Habsburgok többé nem kérdőjelezték meg a királyválasztó jogot, a rendek pedig tiszteletben tartották a dinasztia igényeit, és mindig az éppen regnáló király legidősebb fia mellett döntöttek.⁹³ Ebben csak a 17. század végi visszafoglaló háború és az oszmán uralom alatti területek nagy részének visszaszerzése után megerősödő királyi hatalom hozott átfogó változásokat. A Habsburg-csapatok áttörő katonai sikerei láttán a magyar országgyűlés 1687-ben úgy határozott, hogy elismeri a dinasztia fiági örökösödési jogát mindkét ágon, és lemond választási jogáról a család kihalásáig. Még ugyanebben az évben Lipót mindössze kilenc éves, József nevű fiát királlyá koronázták.⁹⁴ Ezzel az aktussal pedig kiiktatták a királyválasztási jogot az uralmi rendből. Az 1723. év *Pragmatica Sanctio*ban az örökösödési jogot kiterjesztették az uralkodó dinasztia női ágára is. Ugyanakkor a dinasztia kihalása

⁸⁹ Gindely: *Ueber die Erbrechte*, 235.; uő: *Geschichte des Dreißigjährigen Krieges*, 214.; Turba: *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 354.

⁹⁰ Gindely: *Ueber die Erbrechte*, 235.; uő: *Geschichte des Dreißigjährigen Krieges*, 214.; Turba: *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 354.

⁹¹ „stets beobachtete Weise”. Gindely: *Ueber die Erbrechte*, 237–240.; uő: *Geschichte des Dreißigjährigen Krieges*, 219–220.

⁹² Gindely: *Geschichte des Dreißigjährigen Krieges*, 221–222.; Holčík: *Krönungsfeierlichkeiten in Preßburg/Bratislava*, 28–30.; Radvánszky: *Grundzüge*, 71–72.

⁹³ Radvánszky: *Grundzüge*, 71–72.; Turba: *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 355. Itt most nem térünk ki Bethlen Gábor királyságára, akit 1620-ban a rendek többségének támogatásával választottak királlyá, de politikai számításból nem koronáztatta meg magát. A témáról rövid áttekintést nyújt: Fata, Márta: *Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung*. Multiethnizität, Land und Konfession 1500 bis 1700. Brendle, Franz – Schindling, Anton (Hrsg.): *(Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung 60.)* Münster, 2000. 190.

⁹⁴ „Eigentlicher und ausführlicher Bericht von der königlichen Ungarischen Krönung: Was gestalten es bey derselbigen den 9. Christmonat anno 1687. in Preßburg herangangen”, h. n., 1687.; Turba: *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 355–356.

esetén, meghatározott körülmények között ismét életbe léphetett a választójog, azaz nem törölték ki teljesen az alkotmányos emlékezetből.⁹⁵

Idővel az országgyűlési határozat a koronázási ceremónia módosításához vezetett, mert a Habsburgok örökös királyságuk biztosítása érdekében kerülni akartak bármilyen utalást, ami a rendek valamiféle döntési jogosultságára vonatkozhatott. Éppen ezért József utódja, VI. Károly (III. Károly magyar király) 1712-es trónra lépésekor hosszas viták zajlottak. A ceremóniális konfliktus fókuszában a koronázási aktus alatt a nádor által a rendeknek háromszor feltett kérdés állt, miszerint méltónak vélik-e a jelöltet hivatalára.⁹⁶ A Habsburg-oldal érvei szerint az ilyesmi még olyan választott monarchiában sem bevett szokás, mint a Német-római Birodalom.⁹⁷ 1687-ben még nem merték követelni ezt a változtatást. Végül itt is kompromisszumos megoldás született: a nádor, aki hagyományosan feltette a kérdéseket az összegyűlt rendek előtt, lemondott erről; ugyanakkor az esztergomi érseknek engedélyezték, hogy egy rituális párbeszéd keretein belül a kérdéseket egy másik érseknek feltegye.⁹⁸

Eredmények – Az emlékezés és felejtés formái és jellemzői

Mindkét, esettanulmányként bemutatott példából látható, hogy az emlékezés és a felejtés bevett stratégiáknak számítottak a korabeli politikai kultúrában, és központi szerepet játszottak az alkotmányos emlékezet alakításában. Mind az uralkodói hatalom, mind a rendi oldal élt velük, hogy segítségükkel kialakíthassák az uralmi rend saját érdekeit szolgáló interpretációját, és legitimálhassák azt. Alsó-Ausztriában a katolikus tartományi fejedelmek és az evangélikus rendek is használták azokat a hűségeskü általuk helyesnek vélt formájának megvalósítása érdekében. Magyarországon pedig abban a kérdésben játszottak döntő szerepet, hogy vajon az ország örökös vagy választott királyság-e, és hogy a király választás vagy örökösödési jog alapján kerüljön-e a trónra. A szerintük „helyes” emlékezésről és felejtésről hosszas vitákat folytattak, amelyek megegyezésen alapuló eredménye a hűségeskü, illetve a koronázás szertartásaiban nyert megerősítést és kapott nyilvánosságot.

Mindkét stratégia különféle jellegzetességeket mutat, és különböző módokon alkalmazták őket. Először is le kell szögezni, hogy *szelektív módon* jelentek meg a gyakorlatban, mert a mindenkori érdekek határozták meg, hogy ki mire emlékezett, vagy ki mit felejtett el. A megfelelő eseményeket precedensként használták, a nem megfelelő eseteket pedig szándékosan figyelmen kívül hagyták. Az utóbbiakat természetesen egy későbbi időpontban ismét felidézhatték. A cél olyan hagyomány megteremtése volt, amely nem pusztán a kitaláción alapult, hanem elő kellett hívni és minél jobban alátámasztani, hogy így is növel-

⁹⁵ Turba, Gustav: *Die pragmatische Sanktion mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stephanskronen. Neues zur Entstehung und Interpretation 1703–1744*. Wien, 1906. 123.

⁹⁶ A ceremóniális konfliktusoknak a kora újkori alkotmánytörténetben betöltött jelentőségéről lásd: Stollberg-Rilinger, Barbara: *Die zeremonielle Inszenierung des Reiches, oder: Was leistet der kulturalistische Ansatz für die Reichsverfassungsgeschichte?* In: Schnettger, Matthias (Hrsg.): *Imperium Romanum – Irregulare Corpus – Teutscher Reichs-Staat. Das Alte Reich im Verständnis der Zeitgenossen und der Historiographie*. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abteilung für Universalgeschichte, Beiheft 57.) Mainz, 2002. 233–246.

⁹⁷ Barcsay, Ákos: *Herrschaftsantritt im Ungarn des 18. Jahrhunderts. Studien zum Verhältnis zwischen Krönungswahl und Ständetum im Zeitalter des Absolutismus*. (Studien zur Neueren Geschichte 2.) St. Katharinen, 2002. 35–42.

⁹⁸ Barcsay: *Herrschaftsantritt im Ungarn*, 196–205.; Holčík: *Krönungsfeierlichkeiten in Preßburg/Bratislava*, 36–37.

jék a konszenzuális elismerés esélyeit. A reálpolitikai hatalmi viszonyok kölcsönhatásban álltak ezzel az eljárással, mert egyrészt fontos szerepet játszottak abban a kérdésben, hogy melyik történelemképet nyilvánítják érvényesnek, másrészt az emlékezésen és a felejtésen alapuló konszenzus nélkülözhetetlen előfeltétele volt a legitim uralkodás gyakorlatának és az abban való részvételnek, tehát végső soron hatalmi pozíciót teremtett.

Bár az emlékezés és a felejtés elsődlegesen a jelenben való tájékozódást és berendezkedést szolgálta, mégis az uralmi rend kialakítása során újra és újra *prospektív módon*, vagyis a jövőbeni hatásukat szem előtt tartva alkalmazták őket; a cselekedetekkel a jövőbeli emlékezetet („*khunnnftiger gedechtnus*”) célozták meg.⁹⁹ Ezen túlmenően fontos volt a *személyes* emlékezés is, az egyéni tapasztalatok felszínre hozása. Ez a kommunikatív emlékezethez köthető stratégia azonban 1577-ben nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ekkor ugyanis hiába próbálták az alsó-ausztriai rendek ennek a módszernek a segítségével rekonstruálni a hűségeskü feledésbe merült szertartásrendjét. Ezért elhatározták, hogy olyan „tárházakat” hívnak segítségül, amelyekben a későbbi felidézés érdekében őrizték a múltból való ismereteket: könyvtárakat és levéltárakat.

Ez a kulturális emlékezet szintjén meggyökeresedett emlékezési stratégia különösen jól dokumentált a szomszédos Felső-Ausztria (a mai Felső-Ausztria szövetségi állam) esetében, ahol a valláspolitikai konfliktusok az alsó-ausztriaiakkal megegyezően zajlottak. Itt a protestáns rendek a Habsburg tartományi fejedelmekkel folytatott vitáik során kibővítették és rendszerezték a könyvtári és a levéltári állományukat, szisztematikusan kiegészítették a hiányzó forrásokat, és mutatókat készítettek, hogy a megfelelő eseményekre gyorsabban emlékezhessenek, és a tárgyalások alatt történeti érvekkel a tarsolyukban ütőképebben érvelhessenek.¹⁰⁰

Az emlékezésre *fel is lehetett szólítani, el is lehetett rendelni, ki is lehetett kényszeríteni* vagy *meg is lehetett tiltani* azt, amiben a reálpolitikai hatalom ugyanúgy nagy jelentőséggel bírt. Ez különösen jól megfigyelhető a magyarországi koronázási tárgyalásoknál, ahol végeredményben az érdekek és az erőviszonyok döntöttek arról, hogy az uralkodó beiktatásának mely formájára emlékeztek, hogy a király egy választási folyamat vagy az örökösödési jog útján került a trónra. Ugyanakkor ez a választási és örökösödési elvek közötti, az emlékezés és a felejtés segítségével történő ingadozás nem magyar specifikum, hanem Európa más részein is fellelhető. A magyarországgal szinte egy időben Csehországban is nagyon hasonló ellentétek feszültek egymásnak.¹⁰¹ Ott mindazonáltal hamarabb megoldódott a probléma, mert az 1620-as rendi megmozdulást követő vereség után II. Ferdinánd a jogeljátszás elméletéhez folyamodott, aminek értelmében a lázadó országot fegyveres erővel kellett visszafoglalnia, emiatt a rendek elvesztették valamennyi kiváltságukat. Ezen az alapon az uralkodó a felségsértés vádját is magában foglaló büntetés terhe mellett betiltott min-

⁹⁹ Edelmayer: *Die Krönungen Maximilians II.*, 178. A fenti értelmezésben lásd: uo. 201.

¹⁰⁰ Strohmeier, Arno: *Archive, Registraturen und Bibliotheken der Stände: das Beispiel Oberösterreich*. In: Pauser, Josef – Scheutz, Martin – Winkelbauer, Thomas (Hrsg.): *Quellenkunde der Habsburgermonarchie. Ein exemplarisches Handbuch*. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergbd. 44.) Wien–München, 2004. 340.

¹⁰¹ Pánek, Jaroslav: *Königswahl oder Königsaufnahme? Thronwechsel im Königreich Böhmen an der Schwelle zur Neuzeit*. In: Weber, Wolfgang E. J. (Hrsg.): *Der frühmoderne Staat in Ostzentraleuropa II*. (Documenta Augustana 3.) Augsburg, 2000. 39–40.

denfajta emlékezést a választási eljárásra, és Csehországot az 1627-es *Új Alkotmányban* (*Verneuerten Landesordnung*) végérvényesen örökös tartománnyá változtatta.¹⁰²

Ebből a szempontból hasonlóan alakult a franciaországi alkotmányossági vita is, ahol François Hotman 1573-ban a hugenotta háborúk hatására kiadta *Franco-Gallia* című munkáját, melyben kísérletet tett annak bizonyítására, hogy az ország eredetileg választott királyság volt. Végül azonban érvényt szereztek az uralkodó dinasztia örökösödési jogának a királyok beiktatásakor.¹⁰³ További példaként szolgál Katalónia, ahol a rendek az 1640. évi, IV. Fülöp spanyol király elleni lázadásban szintén azt az álláspontot képviselték, hogy országuk valójában választott királyság, és ezt bizonyítandó a Karoling és nyugati gót uralkodók beiktatására hivatkoztak. Az értelmezés nagy népszerűségnek örvendett, és hosszú távon meghatározta a politikai párbeszédet Katalóniában, mivel erősítette a függetlenséget szem előtt tartó fejedelemség tárgyalási pozícióját a koronával szemben.¹⁰⁴

Az emlékezéshez hasonlóan a felejtés kapcsán is differenciálódott technikáról beszélhetünk. Az alsó-ausztriai rendek 1577-ben tapasztalható bizonytalansága a hűségeskü helyes szertartásrendje kapcsán a *nem szándékos* felejtés következtében állt elő, I. Ferdinánd hosszú uralkodása és a Bécs 1529. évi török ostromakor elveszett iratok folytán. A felejtés azonban végbemehetett *szándékosan* és *ellenőrzötten* is. Ebben az esetben egy esemény elveszítette precedens funkcióját, nem akartak többé emlékezni rá, kvázi inaktívvá vált. Ugyanakkor nem visszahozhatatlanul törölték ki, hiszen később ismét bevonhatták a hagyományképzésbe. Példaként szolgálhat erre II. Ferdinánd tanácsosainak 1619 tavaszán arra való utalása, hogy az alsó-ausztriai evangélikus nemesek 1609. évi – a kapitulációs határozat után teljesített – hűségesküje a felejtés előjelével ment végbe, és emiatt most már nem szükséges hasonló dokumentumot kiállítani.¹⁰⁵ A politikai kényszerhelyzet, ami végül mégis rábírta Ferdinándot egy hasonló okirat aláírására, mutatja, hogy egy esemény szerepe adott esetben hirtelen meg is változhatott az uralmi rend kialakítása közben, ha az érde-

¹⁰² „So setzen, ordnen und wollen Wir [Ferdinand II.], wo einer oder mehr Unserer Unterthanen [...] sich unterstehen würden, anjetzo oder ins künfftig, die von denen Rebellen zu unrechtmässiger Bescheinigung ihrer nichtigen Wahl, in einigerley Weise oder Weg geführte praetext oder andere Mißdeutungen und Disputat, wie dieselbe auch immer obvermeldter Erb-Gerechtigkeit zuentgegen, von ihnen erdacht und auff die Bahn gebracht werden mögen, mit Worten oder Wercken wiederumb zu erwecken, oder in andere Wege solche Unsere Erb-Gerechtigkeit anzufechten, daß alle dieselben ipso facto und mit der That in das Laster und Straff der Beleidigten höchsten Majestät und offentlichen Rebellion gefallen und Leib, ehr und Gutt verlohren haben sollen.” Verneuerte Landes-Ordnung des Erb-Königreiches Böhamib, Wien, 1627. május 10. Rentzow, Lutz: *Die Entstehungs- und Wirkungsgeschichte der Vernewerten Landesordnung für das Königreich Böhmen von 1627.* (Rechtshistorische Reihe 172) Frankfurt am Main [u.a.], 1998. 260. Lásd még: Bergerhausen, Hans-Wolfgang: *Die „Verneuerte Landesordnung“ in Böhmen 1627: ein Grunddokument des habsburgischen Absolutismus.* Historische Zeitschrift, Jg. 272. (2001) 327–351. Munkája az uralkodó abszolutizmus melletti elkötelezettsége miatt vitatott a kutatók körében. Vö. Pánek kritikájával, amely további irodalmat ad a kérdésre: Pánek, Jaroslav: *Ferdinand I. – der Schöpfer des politischen Programms der österreichischen Habsburger?* In: Mat’á, Petr – Winkelbauer, Thomas (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas.* (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 24.) Stuttgart, 2006. 63–72.

¹⁰³ Hotman, François: *Franco Gallia.* In: Dennert, Jürgen (Hrsg.): *Beza, Brutus, Hotman. Calvinistische Monarchomachen.* Köln [u.a.], 1968. 232–235.

¹⁰⁴ Neumann, Karsten: *Das Wort als Waffe. Politische Propaganda im Aufstand der Katalanen 1640–1652.* Herbolzheim, 2003. 132–137.

¹⁰⁵ Vö. az 58. lábjegyzettel!

kek és a hatalmi viszonyok problematikussá tették a kiiktatását. Hasonlóan értelmezhető azon Habsburgok magatartása is, akik a magyar rendekkel folytatott koronázási tárgyalások során különösen gyenge pozícióban voltak, és a választási jogot komolyabb ellenkezés nélkül elismerték, hogy minél gyorsabban trónra kerülhessenek.¹⁰⁶

Végül a felejtést *ki is kényszeríthették*, illetve *el is rendelhették*. Ebben az esetben megtiltották az emlékezést bizonyos eseményre, kitörölve azt az alkotmányos emlékezetből. Erre jogi alapot például a meghódítás és a jogeljárás elmélete szolgáltatott, ez utóbbira hivatkozott II. Ferdinánd 1620 után Csehországban, illetve I. Lipót 1671-ben a Wesselényi-féle összeesküvés után az örökösödési jog elfogadtatása érdekében.¹⁰⁷ Végeredményben az érdekeknek abban volt nagy szerepük, hogy látszódjon, az uralmi rend mely formáját akarták legitimálni, a hatalmi viszonyoknak pedig abban, hogy eldőljön, végül melyiket sikerült. A teljes önkény azonban nem valósulhatott meg, mert a múlt értelmezésének a megegyezésre törekvő politikai eljárásban világosnak kellett lennie, és szükségszerűen a szemben álló fél számára érthetőnek, hogy meggyőzze őket. Az emlékezés és a felejtés következtében nagyon rugalmas, a politikai kommunikációban erősen meggyökerezett kulturális gyakorlatok voltak, elemzésük pedig alapos betekintést enged számunkra a kora újkori uralmi rend létrehozásának és legitimálásának folyamatába.

Fordította: SZABADOS JÁNOS

Lektorálta: CZIRÁKI ZSUZSANNA

¹⁰⁶ Mint például Mátyás esetében 1608-ban. Vö.: Gindely: *Ueber die Erbrechte*, 233.

¹⁰⁷ Winkelbauer: *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, 161.

A Volga és az Al-Duna között élő nomád kun törzsszövetség története, eredete és kapcsolatai 1055-től a mongol hódításig

Kovács Szilvia: *A kunok története a mongol hódításig. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 29.) Balassi Kiadó, Budapest, 2014. 329 oldal*

Kovács Szilvia a Magyar Tudományos Akadémia – Szegedi Tudományegyetem Turkológiai Kutatócsoportjának tudományos munkatársa, kutatási területe a kelet-európai nomád népek története a 11–14. században. A szerző, mint azt monográfiája előszavában kiemelte, alapvetően historiográfiai áttekintést kívánt nyújtani a kunok¹ kelet-európai steppei történetéről, az eddig elért eredményekről, illetve megrajzolni a kutatás lehetséges jövőbeni irányait. A kutató az eseménytörténetre, a kunok szerteágazó politikai–diplomáciai kapcsolatainak bemutatására koncentrált. Időszerű volt már egy ilyen összefoglalás, hiszen a kunok történetének kutatása nagyon sokrétű és összetett problémakör. A magyar szakirodalomban ez az első ilyen vállalkozás.

A téma térbeli és időbeli határait a következőkben jelölte meg: térben nagyjából a Volgától az Al-Dunáig terjedően, időben pedig 1055-től 1230-ig vizsgálta az eseményeket. A térbeli határok illetően rögzítését a téma sokrétősége indokolta. A hatalmas kun-kipcsak-kangli törzsszövetség területe Közép-Ázsiára is kiterjedt, azonban ennek a csoportnak is megvolt a külön története a maga sajátos kapcsolatrendszerével. Az

időbeli határok kezdőpontja tehát a kun-polovec törzsszövetség letelepedése a dél-orosz steppén, végpontja pedig a mongol invázió, amely véget vetett e nomád törzsszövetség steppei uralmának.

A kunok története, mint azt Kovács is kiemeli, elválaszthatatlan a steppe szomszédságában élő, letelepült államok történetétől, amelyekhez szoros kapcsolatok fűzték őket. Mivel a kunoktól nem maradt fenn belső keletkezésszerű írott forrás, mint a birodalomalapító türköktől, ujguroktól és mongoloktól, történetük rekonstrukciójakor a kutatás kénytelen a környező civilizációk kútfőire mint egyedüli primer forrásokra támaszkodni. Ezek közül elsősorban az óorosz, muszlim (perzsa, arab), bizánci (görög) és magyarországi (latin nyelvű) forrásokra koncentrált. A kunok szomszédos államokkal való kapcsolatainak vizsgálata terén is megkorlátozásokat volt kénytelen tenni, véleménye szerint a kaukázusi Grúz Királysággal, a mameluk Egyiptommal² és a Hvárezmmel³ való kapcsolatok egy külön monográfiát igényelnének. (4., 280. old.)

Kovács következetesen a Don és az Al-Duna között fekvő, laza törzsi konglomerátum történetére, illetve a letelepült államokkal (Kijevi Rusz és „utódállamai”, Bizánc, Magyar Királyság) való kapcsolataira

¹ A magyarországi latin nyelvű forrásokban szereplő *Cuni* alakból származó „kun” elnevezés ment át a magyar köznyelvi használatba, s a magyar nyelvű szakirodalom is ezt az alakot vette át.

² Az egyiptomi mamelukok kipszak eredetű uralkodó réteg volt, amelynek hadserege katonarabszolgákból állt. A hadsereg utánpótlásának biztosítása érdekében élénk kereskedelmet folytattak a steppevel, hogy beszerezzék a szükséges mennyiségű rabszolgát.

³ Az utóbbihoz egyébként is inkább az Araltól északra élő kangli csoportnak volt több köze, amely csoportot a szerző munkájában ugyancsak nem tárgyal.

fókuszált. A szerző az írott források mellett régészeti adatokra is támaszkodik, kiegészítve az írott források által nyújtott képet. Különösen sokszor hivatkozik a nemrég elhunyt, nemzetközi hírű orosz régészre, Sztvetlana Alexandrovna Pletneva (1926–2008), valamint German Alekszejevics Fjodorov-Davidov (1931–2000) kutatási eredményeire. Ezenkívül munkájában helyet kapnak Peter B. Golden, Omeljan Pritsak és Vásáry István angol nyelvű művei is. A jelenleg zajló ukránai és oroszországi ásatások eredményeit mellőzni kényszerült, mert véleménye szerint ezek ismertetésével túllépte volna e monográfia kereteit. (4. old.)

Kovács a kunok történetének bemutatását négy nagyobb tematikus egységre bontotta. Ezek a következők: *I. A kunok nevei és eredete* (6–41. old.), *II. A kunok és a Rusz* (43–151. old.), *III. A kunok és a Balkán-félsziget a XI. század második felétől 1241-ig* (161–241. old.), *IV. A kunok és a Magyar Királyság.* (243–248. old.). A felosztás alapját tehát elsősorban nem a kunok általános történeti kronológiája, hanem – érthető okokból – a letelepült államokkal való kapcsolataik bemutatása képezi, és ezek vizsgálatán belül (külön-külön) alkalmaz időrendet.

A *Bevezető*ben a szerző alapos szakirodalmi áttekintést ad a hazai és idegen nyelven megjelent monográfiákról és tanulmányokról.

Az első fejezetben a kunok nevével és eredetével kapcsolatos turkológiai természetű hipotéziseket tekinti át. Igen részletesen az olvasó elé tárja a különböző koncepciókat, rámutatva olykor azok nem kellően alátámasztott voltára és a bennük fellelhető ellentmondásokra. Kifejti azon véleményét, hogy a népnevek etimológiája legtöbbször nem segít tisztázni egy adott etnikum kialakulásának földrajzi és nyelvi hátterét; hangsúlyozza továbbá, hogy nagy a bizonytalansági tényező arra nézve, hogy az egyes népnevek a forrásokban való megjelenésükkor megtartották-e eredeti közszoí je-

lentésüket, vagy az tulajdonnévvé válva elhomályosult. (6. old.)

Kovács a kunok elnevezéseit alapvetően két nagyobb csoportra osztva tárgyalja: az egyikbe a kunok *önelnevezéseinek* tartott alakokat sorolja, mint „kuman”, „kun (?)”⁴, „kipcsak”; míg a másik csoportba az *idegen elnevezések*, a „polovec”, „pallidi”, „Valwen”, „kangli”, „kimek”, „χαιρέσκ” kerültek. Az egyes elnevezéseket a különböző nyelvű középkori forrásokban való előfordulásuk szerint ismerteti, és az olvasó számára a könnyebb áttekinthetőség kedvéért táblázatba foglalja. (6–41. old.)

Kiemelt szerepet kapnak az óorosz, muszlim, bizánci és latin források, de mellettük a szír, örmény és kínai kútfők is helyet kapnak. Először a kipcsak név bizonytalan etimológiájával foglalkozik, majd a 'kuman' és 'kun' elnevezésekhez kötődő, ugyancsak kérdéses etimológiai magyarázatokat mutatja be.

A következőkben a kunok eredetére vonatkozó forrásokat és az azokra épülő főbb hipotéziseket ismerteti, amelyeket bizonyos nyelvészeti megfontolások is befolyásoltak, vagyis értelmezésükhöz a filológia segítségére is szükség van. Általában két alapforrásra szoktak hivatkozni: az egyik egy 12. századi muszlim szerző, *al-Marvazi* (meghalt 1120) arab nyelvű munkája, míg a másik egy örmény krónikás, *Edesszai Máté* műve. Al-Marvazi egy, a mai Kína területéről a kelet-európai steppéig elérő népvándorlási láncreakciót vázolt fel olvasói előtt, amelynek elindítói a 11. század elején nesztoriánus keresztény vallású *qunok* voltak, akik elhagyva a kitaj kán birodalmát⁵ a

⁴ Györffy György és Keller László érvelése alapján a szerző a kun alakot nem tartja önnevezésnek, annak ellenére, hogy a szakma nagyobb része elfogadta.

⁵ A forrás ellentmondásos adatokat közöl a *qunok* elvándorlásával kapcsolatban. Az egyik helyen ugyanis az áll, hogy az Észak-Kína területét uraló kitaj uralkodó elől menekültek, nem sokkal utána viszont gazdasági termé-

tőlük nyugatra lévő *sāri*kat⁶ nyugat felé való vándorlásra készítették, azok pedig a türkmenekeket nyomták maguk előtt. A türkmenekeken, *guzzokon* (úzok) és besenyőkön keresztül a láncolat néhány évtized alatt elérte az Örmény (Fekete)-tenger partját, vagyis az említett steppei régiót. A 12. században alkotó, örmény Edesszai Máté az 1054–1055-ös évek eseményei kapcsán arról ír, hogy a „kígyók népe” a „fakók” (*ḫartešk*) ellen vonult, akiket leverte, a „fakók” az úzokat és besenyőket támadták meg, azok pedig az általa rómainak⁷ nevezett Bizánci Birodalomra támadtak. A források ismertetése után bemutatja az ezekre épülő főbb koncepciókat (*qūn-kun*, *kun-sāri* azonosság, illetve az ezeket elvető koncepciók), amelyek kísérletet tesznek egyes népnevek (*sāri*, *qāy*, „fakó”, „kígyók népe”) megfejtésére és a kunokkal való kapcsolataik tisztázására. Kovács konklúziójában inkább afelé hajlik, hogy a mai Kína területét az 1010-es években elhagyó nesztoriánus vallású *qūn*ok és a 11. század közepétől a délorosz steppét fokozatosan birtokukba vevő, a magyar szakirodalomban kunnak nevezett nép legfeljebb egy hipotetikus népvándorlási hullám két végpontján helyezkedtek el. (41–42. old.)

szetű okot említ (legelőik szűkössége). (23–24. old.)

⁶ Az al-Marvazi munkáját perzsa nyelven kivanatoló Aufinál *sāri* (‘szári’) alak olvasható. Ezt az alakot fogadta el a turkológusok többsége, mert a török ‘*zarig*’ (‘sárga’) alakhoz jobban hasonlít, ami a kipcsak–*sāri* azonosság bizonyítékeként szolgálna. A szerző azonban megjegyzi, hogy az Aufi kivonataként szolgáló al-Marvazi munkájában *šāri* (‘sári’) alak szerepel. (34. old.)

⁷ Bizánc belső és külső keletkezései forrásokban Rómaként szerepel (pl. Rum a muszlim forrásokban), ami tükrözi Bizánc azon jogigényét, hogy a Római Birodalom legitim örökösének tekinti magát. Az Edesszai Máténál szereplő Bizánc elleni besenyő és úz támadást bizánci szerző, Joánnész Szkülitész is említi, amit a kutatás 1046–1048 közé datál. (26. old.)

A *kunok és a Rusz* című fejezetben a szerző elsősorban az óorosz elbeszélő források bemutatásával és mélyreható elemzésével, illetve a régészet eredményeinek segítségével próbál átfogó képet nyújtani a kunok és a rusz fejedelemségek közötti kapcsolatokról. E kapcsolatrendszer bemutatásakor a nemzetközi szakirodalomban olvasható kronológiai beosztásokkal ellentétben a szerző új időrendet alkalmaz, amit három szakaszra bont: az első szakasz a kunok délorosz steppei megjelenésétől Msztijiszlav Vlagyimirovics kijevi nagyfejedeleme (1125–1132) haláláig; ez a kunok első támadó időszakának tekinthető, ami a ruszoktól elszenvedett sorozatos vereségekkel (1103-ban Vlagyimir Monomah a Molocsnaja folyónál mért döntő csapást) ér véget. A második periódus 1130 és 1160 közé tehető; a kialakuló erőegyensúly következtében a békésebb kapcsolatokra helyeződik a hangsúly, és ezzel összefüggésben a kunok önálló támadásai helyett az egyes rusz fejedelmek között kialakult belviszályokba való beavatkozás válik jellemzővé. Az 1160-as évektől a mongolok fellépéséig (1223, 1230-as évek) tartó harmadik szakaszban ismét az önálló támadások, a Rusz területére vezetett öncélú portyák lesznek jellemzőek. Ennek a szakasznak, a Dašt-i qipčaq⁸ és a ruszok közötti korábbi dinamikus kapcsolatrendszernek a mongol hódítás vetett véget, melynek első, felderítő jellegű hulláma az 1223-as Kalka-menti csata utóhatásaként a kunoknak (polovecek) a rusz részfejedelemségekkel szembeni tekintélyét rendítette meg. A kunok és a rusz fejedelmek közötti kapcsolatok egyik leglátványosabb eleme a dinasztikus házasság intézménye, amely a korszakon végighúzódik, s bevett szokást követtek: a rusz fejedelmek előkelő kun lányt vettek nőül. A szerző a

⁸ Dašt-i qipčaq. Muszlim (perzsa) munkákban olvasható elnevezés a kunok (kipcsakok) által lakott területre. Elsősorban a Volgától keletre lévő vidékekre használták, mivel az illető szerzők ezen régiókat ismerték a legjobban.

felosztásában szereplő harmadik szakasz egyik legjellemzőbb tendenciájának tartja a Volgától az Al-Dunáig húzódó területen fekvő törzsek felett álló központi hatalom kiépítésének kísérletét, amely a lazán összefogott törzsszövetségi rendszerből egy birodalmi keret létrehozásához vezethetett volna, amit talán leginkább Koncsak kán neve fémjelez. Azonban ennek a törekvésnek is véget vetett a mongol támadás. (156. old.)

A *kunok és a Balkán-félsziget* című fejezetben a szerző a kunok bizánci forrásokban szereplő 1078-as első megjelenésétől egészen 1241-ig tekinti át kapcsolatrendszerüket a balkáni népekkel a mérvadó bizánci szerzők (Anna Komnéné, Zónarasz, Choniatesz) művei alapján. Ezt a fejezetet két nagyobb részre osztja: az első részben kap helyet az 1078-tól 1185-ig, vagyis a második bolgár állam megalakulásáig terjedő időszak, amelyben – hegemon szerepéből következőleg – a Bizánccal való kapcsolatok voltak dominánsak a Balkánon. A második részben 1185-től 1241-ig tekinti át az érintkezések történetét, amely időszak alatt Bizánc korábbi dominanciája – különösen Konstantinápoly 1204-es elfoglalását követően – megszűnt a felemelkedő bolgár állam javára, amelynek létrehozásában és Bizánc-ellenes harcaiban a kunok jelentős szerepet vállaltak.⁹

A *kunok és a Magyar Királyság* című fejezetben három kronológiai réteget különít el a szerző. Az első szakaszban a kunok

1091-es betörésétől az 1099-es peremisli csatáig vizsgálja a magyar kun kapcsolatokat, amelyekre a hadakozás súlya nyomta rá bélyegét. A második szakaszban e kapcsolatok közvetetté váltak, vagyis a két fél szembenállása kizárólag szövetségi rendszereiken keresztül valósult meg. Végül a 13. század elején a hatalma csúcsán álló Magyar Királyság expanziós és térítő szándéka a kunokat is elérte a felettük való formális joghatóság¹⁰ elismerése és a közöttük végzett keresztény misszió formájában. Ez utóbbi a Milkó központú kun missziós püspökség létrehozásában öltött testet. A tatárjárást (1241–1242) követően egy részük a Magyar Királyságban tartósan megtelepedett és fokozatosan asszimilálódott.

Könyve további részében, a *Következtetések* című részben (280–285. old.) a szerző a kunokról eddig közölt információkat foglalja össze, illetve pontosítja. Hangsúlyozza, hogy etnikailag és politikailag egységes kun tömbről nem lehet beszélni (még az európai kútfők által jól ismert polovec-kuman tömb esetében sem), és még az általuk beszélt török nyelv is nagyfokú nyelvjárási különbségeket mutathat. Az ellenség területére vezetett támadások nem a területszerzést, hanem elsősorban a zsákmányszerzést szolgálták. A kunok és a letelepült civilizációk közötti viszony szempontjából Kovács mindenképpen fordulópontnak tartja a mongol támadást, amely délorosz steppei uralmuknak véget vetve korábbi területeik elhagyására és az illető hatalmak (elsősorban a Balkán és a Magyar Királyság) területére való beköltözésre kényszerítette egy részüket, ami fokozatosan korábbi életmódjuk feladására, az illető kultúrába való asszimilálódásra készítette őket.

A könyv további oldalain, a mellékletekben szereplő térképek az egyes fejeze-

⁹ Sőt, elképzelhető, hogy maga az uralkodó dinasztia, Aszen nemzetsége is kun eredetű. Az ezzel kapcsolatos szakirodalmat Kovács Szilvia hozza munkájában: Златарски, В.Н.: *История на българската държава през средните векове. томъ II. България под византийско владичество (1078–1187)*. София, Наука и изкуство, 1972.; Pritsak, O.: *The Polovcians and Rus*. AEMAE, 2 (1982) 321–380.; Rásonyi László – Baski István: *Onomasticon Turcicum. Turkic Personal Names*. As collected by L. Rásonyi. Bloomington, 2007.

¹⁰ Ezt bizonyítja, hogy II. András 1233-ban a címei közé felvette a „rex Cumaniae”, fia, Béla pedig a „primogenitus regis Cumaniae” („Kunország királyának elsőszülötte”) titult.

tekben kifejtett témák jobb megértését segítik elő az olvasó számára, például a kunok feltételezett vándorlásáról, a Rusz és a Balkán-félsziget viszonyairól a 11–12. és a 13. századból. A térképek a Szántó Richárd által szerkesztett *Középkori Egyetemes Történelem* című gyűjteményből¹¹ származnak. A továbbiakban a monográfia bázisául szolgáló primer és szekunder források felsorolása, a könyv végén pedig egy név-, hely- és tárgymutató található.

A most megjelent monográfia nagy értéke, hogy a szerző a kunok történetét Kelet-Európa (és az eurázsiai steppe) történetébe helyezte bele, s a kunok és szomszédaik kapcsolatáról összehasonlító elemzést adott. Kovács Szilvia 2014-ben megjelent, a kunok történetének összefoglalását nyújtó monográfiáját nyugodt szívvel tudom ajánlani azoknak, akik a történelem iránt érdeklődnek. Jóllehet elsősorban a szakmabeliek számára készült, nekik nyújt fogódzót a további kutatásokhoz az eddigi tudományos eredmények összefoglalása által.

SZMUTKÓ SÁNDOR

¹¹ Szántó Richárd (szerk.): *Középkori Egyetemes Történelem. (Térképvázlatok gyűjteménye)*. Szeged–Miskolc, 2007.

Egy magyar származású francia diplomata levelei krími küldetése idejéről

Ferenc Tóth (dir.):

La correspondance consulaire Crimée

du baron de Tott (1767–1770)

(Centre d'Histoire Diplomatique

Ottomane/Center for Ottoman Diplomatic

History) Les Editions Isis, Istanbul,

2014. 266 oldal

A 16–17. századtól Európa nyugati és keleti fele, illetve Európa és a világ többi tájai között a hadügy fejlődése terén (is) eltérő tendenciákat figyelhetünk meg. Ez az eltérő fejlettségi szint a megfelelő szaktudással rendelkezők kiáramlásához vezetett. Kezdetben elegendőnek bizonyult egy-egy személy vagy néhány mesterember megjelenése a technológiai lemaradás kompenzálásához. Az Oszmán Birodalom haderejében már a 15. századtól jelen voltak azok a tüzérségi szaktudással felvértezett kalandorok és renegátok, akik jelentősen hozzájárultak az oszmán expanzió sikeréhez. Gondoljunk csak Orbán mesterre, aki 1453-ban részt vett Konstantinápoly ostromában, bár az általa öntött ágyúmonstrum halálra zúzta őt is, vagy Ali Portugra, aki Szigetvár alatt halt meg 1566-ban. Ahogy azonban a fejlődési különbségek tekintetében egyre szélesebbre nyílt az olló, úgy hívták/hívhatták életre a Francia Királyságban vagy Nagy-Britanniában a kiküldött katonai szakértők és katonai missziók rendszerét. Ezek sikere nyomán alakultak ki a szervezett katonai missziók, amelyek a 18. század végére már intézményes kereteken belül működhettek. A 19. századtól kezdődően azután e missziók az adott európai nagyhatalom potenciális szövetségeseivel való valóságos katonai együttműködéssé alakultak, hogy segítsék az európai periferikus területeken az egyre mélyebb és strukturálisabb hadügyi reformo-

kat. A 18. századi katonai és diplomáciai státusszal járó katonai tanácsadói életpálya sajátosságainak bemutatásához az egyik legkiválóbb alanyt François de Tott báró (1733–1793) szolgáltatja a mai kor történései számára, akit már a családi hagyományok is erre a sorsra predesztináltak. Atyja, a Nyitra vármegyéből származó székelyi Tóth András a Rákóczi-szabadságharc bukását követően előbb az Oszmán Birodalomban, majd 1720-ban a Francia Királyságban telepedett le. Itt először az akkoriiban szervezett Bercsényi-huszárezredben kapott beosztást, ám nyelvtudásának és kapcsolatainak köszönhetően hamarosan a francia diplomácia szolgálatába szegődött, és XV. Lajos király kelet-európai diplomáciájának legfőbb megbízottja lett haláláig, 1757-ig. Gyakran teljesített diplomáciai és katonai megbízatásokat az Oszmán Birodalomban, közöttük is a krími tatár kánság területén, és 1755-ben utolsó küldetésére fiát is magával vitte.

Az 1733. augusztus 17-én született François de Tott karrierjét a Francia Királyságban, apjához hasonlóan a Bercsényi-huszárezredben kezdte meg, amely alakulat kötelelékébe kilencévesen mint kornétás kapott felvételt. Itt elsajátította el a magyar nyelvet, sőt részt vett az osztrák örökösödési háborúban is, és meg is sebesült. Ezt követően a francia diplomácia nyelvtanulás és az Oszmán Birodalom szokásaival való ismerkedés végett Isztambulba, egészen pontosan a perai tolmácsképző iskolába küldte. Támogatója, az akkori isztambuli francia nagykövet Charles Gravier, Vergennes grófjának meglegedésére az ifjú nagy szorgalommal sajátította el a számára kijelölt tanulmányanyagot. Tott báró és a Francia Királyság későbbi külügyminisztere között ekkor szövődött személyes kapcsolat és barátság. El-

ső diplomáciai küldetésére 1766-ig kellett várni, amikor a forrongó neuchâtel hercegségbe küldték. Bár missziója kudarccal végződött, ám megcsillogtatta diplomata képességeit, így 1767-ben újabb, tapasztalatainak és tudásának sokkal inkább megfelelő helyre rendelték: a krími tatár kán udvarába került konzulként. Mivel Kirim Giráj kán halálát követően az új uralkodó már nem tartott igényt szolgálataira, 1769-ben elutazott családjához Isztambulba, hogy ott várja be a versailles-i udvar újabb utasítását. Tott báró ismeretségeit kihasználva hamarosan a szultán közelébe férközt, és elnyerte az ő, valamint a Porta irányítóinak bizalmát, akik hamarosan a fiatal, törökül jól beszélő francia huszártisztet bízták meg Claude Alexandre, Bonneval gróf (Humbaraci Ahmed pasa) munkájának a folytatásával, az oszmán haderő tűzérének reformjával. Mindenekelőtt azonban az oszmán–orosz háború viharában a Dardanellákat kellett megvédenie a földközi-tengeri orosz flotta támadásával szemben, amelyet sikeresen végre is hajtott. Ezt követően hozzájárult az oszmán tűzérség átszervezéséhez, a nyugat-európai technológia és tapasztalat helyi átültetéséhez. Később, 1776-ban visszatért a Francia Királyságba, majd a Nagy Francia Forradalom idején, 1790-ben emigrációba kényszerült, és magyar földre, egészen pontosan Tarcsafüldre menekült, ahol 1793 októberében bekövetkezett haláláig tartózkodott.

Tóth Ferenc, a 18. századi magyar és egyetemes történelem, valamint a magyar–francia kapcsolatok kutatója legutóbb Isztambulban, az Isis kiadó gondozásában jelentette meg François de Tott báró krími konzulsága idején írt és hozzá érkezett dokumentumait franciául. Azt mondhatjuk, hogy a szövegek kiadására és gondozására a lehető legszakavatottabb személy vállalkozott, hiszen korábban (2004-ben és 2008-ban) már a híres-hírhedt diplomata és katonai reformer 1784-ben megjelent emlékiratainak (*Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*) francia és magyar

nyelvű kritikai kiadását is ő jegyezte.¹ A kötetbe szerkesztett, összesen 114, jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátott dokumentum (jelentései, utasításai, beszámolói és hozzá írt levél) megjelentetését a 18. század közepi francia diplomáciának az Oszmán és az Orosz Birodalmat, valamint a *Rzeczpospolitą* érintő szándékai és törekvései teszik fontossá, hozzájárulva a nagypolitika és titkos diplomácia mozgatórugóinak megértéséhez. A szultáni hűbéres krími kán hatalma ugyanis az orosz–oszmán ütközőzóna stratégiai legfontosabb részére, a Krím-félszigetre, illetve a Fekete-tengertől északra elterülő, gyéren lakott sztyepei területre terjedt ki. Bár a kánság központjában, Bahcsiszeraiban életre hívott francia konzulátus korábban jelentéktelen diplomáciai súllyal bírt, az orosz térhódításának következtében a 18. század közepére egyre inkább felértékelődött. A francia diplomáciát különösen az nyugtalanította, hogy az orosz befolyás Versailles hagyományos kelet-európai szövetségesénél, a *Rzeczpospolitában* egyre erősödött. A francia diplomáciát irányító Étienne-François, Choiseul hercege célja egy újabb oszmán–orosz háború kirobbantása volt, amelytől azt remélte, hogy a lengyel slachta körében csökkenni fog II. Katalin cárnő befolyása, és ezzel egyenes arányban növekedhet a Francia Királyságé. Emellett a követi utasításban szerepelt, hogy az oda küldött konzul a kánságra vonatkozó általános ismereteket is gyűjtse egybe. E céloknak rendelte alá a külügyeket irányító herceg Tott krími küldetését is, akit egyébként atyja révén ismert az ifjú katona és diplomata.

A magyar származású francia diplomata krími küldetéséről szóló 114 dokumentum a versailles-i városi könyvtár kéziratárában

¹ *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, Maestricht 1785*. (Bibliothèque des correspondances, Mémoires et journaux, N° 7), Paris–Genève, 2004.; François Baron de Tott *Emlékiratai a törökökről és a tatárokról* (az előző mű magyar fordítása). Szombathely, 2008.

található. Ezeket Tóth Ferenc három jól elkülöníthető egységbe osztotta. Az első nagyobb csoport magában foglalja az 1767. június 23. és 1768. április 19. közötti időszak iratait. Itt olvashatjuk a Tott báró számára kiállított követi utasítást, valamint az általa írt jelentéseket, bemutatva utazását a versailles-i francia udvartól Varsón keresztül egészen Bahcsiszerájig, valamint küldetésének első időszakát. A forráskiadvány második csoportjába az 1768. május 2. és október 13. között keletkezett iratokat sorolta be a kötet összeállítója. Ekkor történt az úgynevezett „baltai incidens”, amely fordulópontot jelentett a Porta és Szentpétervár viszonyában, és Makszud Giráj kán békepolitikája ellenére is *casus belli* teremtett. A Porta azonban lassan szánta el magát a cselekvésre. Choiseul, aki elégedett volt küldetésének a krími kán udvarában végzett munkájával, a francia kelet-európai politika érdekében továbbra is arra utasította de Tottot, hogy a háború megindításaért intrikáljon Bahcsiszerájban. A Porta végül elszánta magát a háború megkezdésére, hiszen a nagyvezír október 6-án berendelte a cárnő követét. A viharos audienciát követően – megsértve a már akkor létező diplomáciai immunitást – az orosz diplomatát és tolmácsát a Héttoronyba zárták. A nagyvezír azonnal értesítette tettéről az isztambuli francia követet, ami a Krími Kánság esetében azt jelentette, hogy a békepárti Makszud Giráj helyett a harcias Kirim Giráj kapta meg a káni címet. Így tehát Choiseul kelet-európai tervei megvalósultak. Meg kell említenem, hogy a háborús előkészületek mellett Tott a fekete-tengeri kereskedelemmel kapcsolatos észrevételeinek kidolgozását is folytatta, amelyeket a levelezéséhez csatolva juttatott el a versailles-i kormányzathoz. A forrásgyűjtemény harmadik szakasza az 1768. december 12. és az 1769. december 10. közötti időszakot, tehát a misszió utolsó évének levelezését öleli fel.

Tott elkísérte az új kánt a 1769. januári–februári téli hadjáratba, aminek eseményeiről folyamatosan tájékoztatta a versailles-i udvart. Ezt követően az orosz sereg hamarosan ellentámadásba lendült. Tott báró azonban a hadműveletek további alakulását már nem láthatta saját szemével, mivel a kán márciusi hirtelen halálát követően (melyet a konzul szerint mérgezés okozott) Isztambulba utazott, ahol a szultán olasz orvosának, valamint atyja régi kapcsolatainak segítségével karrierjének egy új, sokkal látványosabb szakasza indult meg, mint ahogyan ezt már korábban említettem. A fennmaradt dokumentumok alapján a krími konzulról megállapítható, hogy nagy tájékozottságú, széles látókörű és éles szemű diplomata volt, aki a számára adott utasításokat maximálisan szem előtt tartva végezte szerteágazó feladatát, megbízói megelégedésére. Munkájában segítségére volt az akkor még pályája elején járó későbbi neves orientalista és diplomata, az ifjú Pierre Jean-Marie Ruffin, aki Tott báró küldetése idején szintén Bahcsiszerájban tartózkodott.

Jean Bérenger a kötet bevezetőjében úgy fogalmazott, hogy Tóth Ferenc a magyar származású francia diplomata, Tott báró életének és a 18. századi magyar–francia kapcsolatoknak az egyik legavatottabb kutatója és ismerője. A recenzált mű egyrészt hozzájárul ahhoz, hogy a báró történelmi félhomályban maradt életművéről minél hitelesebb, átfogóbb képet kaphassunk. Másrészt segítségére lehet a 18. századi francia kelet-európai politika kutatóinak is, hiszen a különböző típusú iratokból kirajzolódnak a versailles-i udvar itteni szándékai. Ehhez újabb adalékokkal is szolgál Tóth Ferenc, hiszen eddig még ismeretlen Choiseul leveleket is közreadott munkájában.

BAGI ZOLTÁN PÉTER

Zsidó zsellérből zsidó polgár?

Jakab Réka: Bérleből polgár. Pápa város zsidó közösségének társadalom- és gazdaságtörténete, 1748–1848. L'Harmattan Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, h. n. [Budapest] – [Veszprém], 2014. 324 oldal + CD melléklet

Jakab Réka 2014-ben megjelent monográfiájában komplex módon elemzi egy dunántúli mezőváros zsidó társadalmát és annak gazdasági szerepét. A kutatás kiindulópontja, amint az az előszóból kiderül, az 1848-as országos zsidóösszeírás (*Conscriptio Judæorum*) Pápára vonatkozó adatsorainak demográfia elemzése volt. A teljes jelenlévő népességre irányuló összeírás a mezőváros 609 háztartásában 2962 főt regisztrált, ami Pápa összlakosságának mintegy 24%-át tette ki.¹ Ennek alapján tehát itt alakult ki a Dunántúl legnépesebb zsidó közössége. A kérdés így adva volt: milyen tényezők tették ezt lehetővé?

A monográfia Benda Gyulának a mezővárosi társadalom vizsgálatával kapcsolatban tett megállapításán alapul. A szerző címválasztását ezért is indokolt hangsúlyozni, hiszen erőteljes reflexió Benda Gyula *Zsellérből polgár* című – hasonlóképpen egy dunántúli mezőváros társadalmát vizsgáló – mikrotörténelmi művére.² Benda megállapítása szerint a rendi korszakban a

mezővárosok társadalmán belüli közösségek inkább csak politikai és jogi értelemben különültek el egymástól, társadalmi kapcsolatrendszerüket tekintve azonban nem – vagy nem teljes mértékben – alkottak egymástól elkülönült közösségeket.³ A zsidó közösség tehát szociológiai szempontból inkább tekinthető a környező társadalom alcsoportjának.⁴ „Ebből következően a helyi társadalmak a valóságban összetettebbek voltak annál, mint ami a jogrendből következett. Az egyes társadalmi csoportok vizsgálatánál ezért nemcsak a csoport saját belső társadalmi viszonyainak feltárására van szükség, hanem a mellettük élő, jogi értelemben tőlük elkülönülő más csoportokkal fennálló kapcsolataik megismerésére is.” (128. old.) A szerző ennél fogva a zsidó társadalom kapcsolatrendszerének vizsgálatával a közösséget Pápa mezőváros társadalmi szövetén belül ábrázolja, nem pedig kimetszi onnan.

A Pápa mezővárosban kialakult zsidó közösség iratanyaga nem maradt fenn, így a közösség „belső” forrásanyagából (re)konstruálható kép nem rajzolható meg. Ennek ellenére a pápai zsidó közösségről és annak tagjairól jelentős mennyiségű közvetett információ hagyományozódott. Ezek a közvetett, vagy ahogyan a szerző hívja, „külső”, étikus nézőpontú források, amelyeket nagyrészt az uradalom, valamint a mezővárosi és a vármegyei hatóságok készítettek, termé-

¹ Ez a zsidóösszeírás megtalálható az eredetiről készített fotómásolatokon, illetve Microsoft Excell táblázatkezelő programba bevitt adatbázisban a könyv mellékleteként szolgáló Compact Discen.

² Benda Gyula: *Zsellérből polgár – Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthelyi társadalma, 1740–1849.* (Mikrotörténelem 3.) S. a. r., szerk. Fenyves Katalin – Szijártó M. István. H. n. [Budapest – Zalaegerszeg], 2008.

³ Benda Gyula: *Egy mezővárosi közösség rekonstrukciója 1700 és 1850 között – Kérdések és lehetőségek Keszthely példáján.* In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok.* (Rendi társadalom – Polgári társadalom 1.) (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 15.) Salgótarján, 1987. 147.

⁴ Katz, Jakov: *Hagyomány és válság. Zsidó társadalom a középkor végén.* (Hágár 3.) Budapest–Jeruzsálem, 2005. 23., passim.

szetszerűleg azok szemszögéből láttatják a közösséget és annak tagjait. Ez a forrásbázis a szerző alapos gyűjtőmunkájának köszönhetően több intézmény (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és Veszprém Megyei Levéltára, Budapest Főváros Levéltára, Slovenský Národný Archív, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság Gróf Esterházy Károly Múzeum és Laczkó Dezső Múzeum) iratanyagából állt össze.

A szerző 2013-ban megvédett PhD disszertációjából kifejlődött monográfia első nagy egységében a téma szempontjából releváns szakirodalom kritikai elemzését végzi el, majd a megvizsgált irodalom alapján a zsidó népesség Dunántúlra való 18–19. századi bevándorlását ismerteti, annak kiváltó és felerősítő okaival együtt. Ezt követően a mezővárost mint a földesúr és a mezőváros között megkötött szerződés nyomán kialakult jogi környezetet mutatja be, amelybe beleilleszkedett a zsidó népesség is.

A második nagy egység első részében, amely *A zsidóság megtelepedése a városban* címet viseli, a mezővárosba betelepülő zsidó népesség és a létrejövő közösség kerül a görcső alá. A források alapján a szerző a népesedést, majd a letelepedés és az ingatlanszerzés körülményeit, illetve a lakhatási viszonyokat vizsgálja a mezőváros keretein belül. A demográfiai elemzés alapján Jakab Réka megállapítja, hogy a 18. század folyamán a bevándorlás, majd a 19. század második negyedétől már inkább a belső szaporulat eredményezte a zsidó népességszám hosszú távú növekedését. A migrációs folyamat, vagyis a kibocsátó településtől való elszakadás és a befogadó településen való megtelepedés hosszan tartó folyamat volt. A „... nyugati határszéli nagyobb közösségekből érkező bevándorlók megélhetésük biztosítása érdekében lakhatást szereztek Pápán, ahol iparukat vagy kereskedésüket üzték, de a sátoros ünnepek alkalmával visszatértek eredeti lakhelyükre, ahol családjuk is élt. Az összeírások rögzítették ezt a

kétlakiságot, ... amit elsősorban a gazdasági tevékenység sikere vagy sikertelensége befolyásolt. ... Miután azonban a befogadó helyen ... megélhetésük biztossá vált, családtagjaik is a városba költöztek.” (43. old.) *A zsidóság jogállása* címet viselő második részben sorra veszi a szerző a zsidó népességre vonatkozó állami jogszabályozást, részletesen kitérve a türelmi adó (*taxa tolerantis*) kérdésére. Az úriszék és a mezővárosi tanács joghatóságát ugyancsak szoros összefüggésben tárgyalja az adózással, amelyen keresztül jól körvonalazódik az Esterházyak gazdasági érdekből fakadó telepítéspolitikája (is). A zsidó közösség szervezetéről, működéséről szóló fejezetben láthatóvá válik, hogy a mezővároson belül létrejött *communitas judæorum* a rendi korszakban más közösségekhez – a létszámtól és az eltartóképességtől függően – hasonló tisztviselői és alkalmazotti apparátust tartott fenn. A közösség fizetett alkalmazottjaira rátérve Jakab Réka részletesen bemutatja Löw Lipót 1846-ban történt rabbivá választásával és személyével, valamint a zsinagogaépítéssel kapcsolatban kialakult közösségi konfliktusokat, amelyek beilleszthetők a hagyományos és az újító irányzat képviselői között kialakult országos szintű vallásreform vitákba. A szerző szerint a zsidó népesség „... a számára biztosított vallási elkülönülés mellett a mindennapi élet területén – elsősorban kiterjedt gazdasági tevékenysége és városi lakhatása révén – ... bizonyos mértékű alkalmazkodásra, formálódásra kényszerült.” (131. old.) A zsidóság „... kiterjedő gazdasági tevékenységével, közössége belső társadalmi differenciálódásával városi társadalmi integrációja is több síkon, egyre szélesebb spektrumban zajlott ...” (131. old.) Ezzel kapcsolatban tér rá a szerző a vallásreform problematikájára, miszerint a többségi társadalomba való beilleszkedés szándéka a zsidó közösségen belül is változásokat indított el. A zsidó vallási törvények és a „modern” társadalmi létforma között számos esetben érzékelhető ellentét maga után vonta a vallási gyakorlat átalakulását. A tár-

sadalomban való erőteljesebb érvényesüléshez, felemelkedéshez szükségessé vált a vallási kötöttségek lazítása, valamint az elkülönülést igénylő vallási előírások módosítása.

A szerző a következő részben a zsidó népességnek az uradalomban és a mezővárosban betöltött gazdasági (földesúri haszonvételezés, ipar, kereskedelem) szerepét elemzi, összefüggésben Pápa piacközponti funkciójával. A vizsgálat részletekbe menően ábrázolja az országos gazdasági folyamatok kontextusába ágyazva, hogy milyen tényezők révén vált a betelepülő zsidó népesség a mezőváros és az uradalom meghatározó gazdasági szereplőjévé.

A könyv a kutatást elindító 1848. évi országos zsidóösszeírás Pápa mezőváros zsidó népességére vonatkozó adatsorainak vizsgálatával zárul. Jakab Réka a lélekösszeírás demográfiai elemzésével – figyelembe véve a források nyújtotta lehetőségeket – a zsidó népesség nemi megoszlását és korösszetételét, háztartás- és családstruktúráját, házassági szokásait és foglalkozási összetételét ábrázolja. A migráció vizsgálatából kiderül, hogy „1848-ban a helyben lakó 2962 főnyi pápai zsidó lakosság 78%-a (2312 fő) pápai születésű volt.” (232. old.) Ez már tehát egy „megállapodott” népességet mutat.

A monográfia utószavában Jakab Réka kiemeli, hogy a pápai zsidó népesség „... gazdasági, társadalmi, kulturális integrációs folyamata – általános jellemzőit tekintve – hasonló volt a Dunántúl más településein zajló folyamatokhoz.” (246. old.) A különbség a szerző szerint mindenekelőtt a pápai zsidóság integrálódásának mértékében kereshető, bár megjegyzi, hogy komparatív vizsgálatokra nem igazán volt lehetősége a hasonló jellegű elemzések hiánya miatt. A zsidó népesség nagymértékű koncentrációja ellenére magas szintű integráció mutatható ki, amelyhez a befogadó mezővárosi közeg megléte is szükséges volt. Egyben azt is megállapítja a szerző – a kiinduló kérdésre adott válasz összefoglalásaként –, hogy az 1848-ban végrehajtott országos zsidóössze-

írás szerint a Dunántúl legnagyobb népességgel rendelkező zsidó közösségének létrejöttéhez nem csupán az Esterházyak telepítéspolitikája, hanem a mezőváros földrajzi elhelyezkedése, jogi és gazdasági helyzete, piacközponti funkciója is szükséges volt, amely teret biztosított a zsidó népesség gazdasági tevékenységének, ezzel pedig megélhetésüknek. A zsidó és nem zsidó népesség között létrejött társadalmi érintkezések és az ebből természetszerűleg következő – nagyrészt azonban gazdasági – konfliktusok általános oka a zsidó népesség társadalmi helyzete volt, amely számos esetben a rendi korlátok megkerülésére készítette őket. Jakab Réka arra a következtetésre jut, hogy a zsidó népesség alapvetően érdekeltté vált a rendi korlátok felszámolásában és a reformkori országgyűléseken megfogalmazódó jogi emancipáció támogatásában is, amely az elkülönülés és a megkülönböztetés megszüntetését célozta, főként a türelmi adó eltörlésével és az adózó népességgel azonos jogállás alá való helyezésével.

A szöveghez függelék kapcsolódik, amely többek között a zsidó közösség számára 1748-ban kibocsátott, német nyelven már publikált földesúri védlevél⁵ magyar nyelvű fordítását, az 1835-ös közösségi szabályzat német és magyar nyelvű kivonatait, az 1736., 1744., 1745. évi országos zsidóösszeírásban és az 1748-as védlevélben szereplő családfőket rögzítő táblázatot tartalmazza. A függelékben található térkép bizonyos értelemben azonban problematikus, ugyanis az 1715–1848 közötti korszakhatár megjelölés ellenére kimerevített képet kapunk a zsidó háztulajdonosok elhelyezkedéséről. Érdemesebb lett volna két (vagy esetleg

⁵ Neumann Antal: *A pápai zsidó község védlevele. Cópia des Schutzbriefes der Paper Judengemeinde.* Magyar-Zsidó Szemle, 2. évf. (1885) 623–624.; 1748. május 10. *A pápai zsidó község oltalomlevele.* In: Scheiber Sándor (szerk., kiad.): *Magyar-Zsidó Oklevéltár./Monumenta Hungariae Judaica.* XIII. köt. 1296–1760. Budapest, 1970. 182–183.

több) időmetszetet kiválasztani, ezek ábrázolásával kivehetőbb lett volna az a folyamat, amelynek során a zsidó népesség mindinkább a mezőváros központjában koncentrálódott. A függelékben található kataszteri számok mellé azonban a szerző feltüntette a házaknak a forrásokban való megjelenési évét, ami némiképpen korrigálja ezt az „álló” képet.⁶

A könyv használhatóságát és a tárgyalt témában való tájékozódást jelentős mértékben megkönnyíti, hogy a kötet személynév- és helynévmutatóval is ellátott, emellett tartalmaz egy angol nyelvű összefoglalót is. A Pápa mezőváros zsidó közösségét elemző monográfia magas színvonalon való megvalósítása már önmagában is elismerésre méltó, azonban a mű jelentősége ezen is túlmutat: a szerző által felépített, modellszerű struktúrával és a társadalmi kapcsolatrendszer megrajzolásával lehetőséget teremt további, komparatív vizsgálatok elvégzésére is.

TAMÁS MÁTÉ

⁶ Vö. Igel, Karsten: *A társadalom-topográfiafiától a társadalmi térig? Megjegyzések a késő középkori városi társadalom szerkezetéhez és annak térbeli leképeződéséhez*. Korrall, (2011) 45. sz. 36., passim.

Egy kis ember nagy napok sodrásában

*Életemnek legemlékezetesebb éve.
Alexy Lajos naplója 1848-ban. Közreadja
Helle Mária. Balassi Kiadó, Budapest,
2014. 230 oldal*

Alexy Lajos egy rozsnyói kereskedőcsalád ifjaként épp hogy csak befejezte jogi tanulmányait a késmárki evangélikus líceumban, amikor korábban is vezetett naplójának újabb kötetébe kezdett 1848. június közepén. Az év végével újabb kötetet nyitott, de az – az 1848 nyarát megelőző kötetekhez hasonlóan – már nem maradt ránk. Az ezt követő évek-ből is csak egy-egy elszórt adat áll róla rendelkezésünkre, melyeket a naplókötet sajtó alá rendezője, Helle Mária gondosan összegyűjtött és ismertetett: Rozsnyón élt, feltehetőleg átvette apja üzleti vállalkozását. A történészek érdeklődésére méltán igényt tartó naplókötetét Vörös Károly fedezte fel először az utókor számára,¹ s ő vázolta fel érzékletesen e felsőmagyarországi polgárvárosi ifjú életvilágát, de a napló teljes szövegében most először látott napvilágot.

Helle Mária utószószava jól eligazítja az olvasót az Alexy családról való ismeretek és a forráskiadás előzményei tekintetében, bemutatja magát a naplót és természetesen a naplóíró fiatalembert is. A naplóírás Alexy számára saját szellemi és erkölcsi fejlődésének eszköze és dokumentuma („szellemi tökéletesedésemnek leghívebb lerajzolata”, 56. old.), egyúttal az önelemzése („énem-meli társalgás”, 30. old.), a napló az a jó ba-

rát, aki meghallgat, okos hallgatással önvizsgálatra készlet, és gondolatokra sarkall. S persze önmagunkról hagyott nyom is lehet szeretteink számára, tapasztalataink áthagyományozásának lehetséges eszköze: Önkéntes honvédi szolgálatokra készülve végrendeletében Alexy egyik, még kiskorú öccsére hagyja naplóját azzal, hogy csak nagykorúan kapja kézhez, majd átolvasva égesse el. (140–141. old.)

Érdeemes lett volna az utószóban részletesebben ismertetni Alexy naplóíró szokásait, hiszen nem lineárisan vezette feljegyzéseit. Általában két-három napos késéssel vetette papírra, de akkor igen részletesen, a történeteket. Helle Mária hihető, sőt Alexy egy elejtett megjegyzése alapján (szeptember 27-én: „26át előleg feljegyezvén” [134. old.]) egyértelműen bizonyított feltételezése szerint Alexy valójában piszkozatot készített naponta, majd később másolta be azt a naplókötetbe. 1848 őszén azután időben el is távolodhatott a két aktus egymástól. Szeptember 20-án délelőtt szeptember 17–19-ét jegyzi fel, délután pedig augusztus 11–14-ét. November 27-én tisztázza le a hónap elejének eseményeit. Sőt, az év utolsó napjait hónapokkal később, 1849 áprilisában jegyzi fel. Természetesen nem tudjuk, a tisztázat általában pusztán másolást, avagy szerkesztést, kihagyást vagy akár kiegészítést jelentett-e a stilisztikai finomításon túl. A kiegészítésre vall például az a megjegyzése, miszerint a beírás időpontjában már nem emlékszik, miről is beszéltek társalgó partnerével az éppen lejegyzésre kerülő napon; de a kötetben közölt fénymásolat a szeptember 13–15-i bejegyzésről is mutatja, hogy alkalmanként pótlólagos információval kiegészítette az eredeti szöveget. (114–115. old.) S hogy szerkesztette, mondhatni, narratívává is formálta, megvilágítja az, ahogy előre mutató keresztutalásokat is tesz (például június 17-én: „Lásd ezen kíváncson kívüli-

¹ Vörös Károly: *Magyaróvár 1848 őszén*. Arrabona (Győri Múzeum Évkönyve) 5. (1963) 281–295.; uő: *Pest-budai hétköznapiak*. S. a. r. Vörös Károly. Budapest, 1966. 55–74.; uő: *Miskolci hétköznapiak 1848 nyarán*. (Alexy Lajos naplója). Borsodi Levéltári Évkönyv 1. Miskolc, 1977. 26–55.; uő: *Egy gömöri nemzetőr két hete*. Borsodi Levéltári Évkönyv 5. Miskolc, 1985. 26–55.

nek folytatását július 10-ke alatt.” [6. old.]), illetve témamegjelölésekkel látja el a napló különböző részeit. Ennek fényében persze módszertani szempontból nem érdektelen kérdés, hogy a szövegeket mennyire tekinthetjük az eseményekkel egykorú s inkább a spontaneitás jegyeit magukon viselő forrásoknak. De ez a probléma nyilvánvalóan elsősorban a módszertani szempontokra kényes történéseket érdekelheti.

A nagyközönség számára a módszertani nüanszok helyett a forrás emberközelsége nyújthat egyedi történeti élményt. Az 1848-as történelmi átalakulást megörökítő visszaemlékezések elsősorban a nagy eseményekre koncentrálnak, ahogy persze a történeti munkák túlnyomó része is. Kevés az Alexy naplójához hasonló forrás, amelyben a kisember mindennapjain keresztül villanak fel a sorsdöntő események kontúrjai. Alexy univerzális emberbaráti és magánemberi ideákat melengető fiatalember, akit persze hevít a hazaszeretet, és megérint a szabadság fuvallata, de naplósorai a forradalmi átalakulással rokonszenvező, ám inkább a szemlélődő, mint a cselekvésre kész álláspontot elfoglaló csöndes többség perspektíváját érzékeltetik, s nem a magukat az események sodrába belevetőkét. Soraiban megelevenedik e napok forradalmi levegője, például a „Szabadság tere” (Városház tér), a „forradalmi csarnok” (Pilvax) új elnevezéseiben; pest-budai tartózkodása alatt Alexy ellátogat az országgyűlés egy-egy ülésére, láthatóan rendszeresen felkeresi az Egyenlőségi Társulat összejöveteleit vagy Mosonmagyaróvárott a megyei bizottmány egy-egy ülését. Maga is tudja, hogy történelmi jelentőségű napok tanúja. Jelen van például a képviselőház szeptember 15-i esti ülésén, amikor Batthyány Lajos gróf, lemondott miniszterelnök beszámol eredménytelen bécsi útjáról. Természetesen több forrás is rendelkezésünkre áll erről, a képviselőház hivatalos naplójával kezdve, korabeli újság tudósításokon át más magánbeszámolóig. Alexy összefoglalója ezekhez viszonyítva nagyon életszerűen örökíti meg az eseménye-

ket, például ahogy a Batthyányt egyelőre hiába váró képviselőház tagjai előtt „Kossuth nagy indulatosan az asztalhoz vágta kalapját”, s Batthyányért küldetett (122. old.), amiről persze a „hivatalos” jegyzőkönyvek hallgatnak, miközben részletesen ismertetik az elhangzott beszédeket. De a másnap esti képviselőházi ülés végéről is csak igen szűkszavúan emlékeznek meg az újság tudósítók is,² miközben Alexy leírja, az ülés után „Batthyány botránkoztató hangos éljenzésekkel egészen lakáig kísérteték”. (124. old.) Láthatóan nem a lelkesültség vett erőt Alexyn ezt látva, sokkal inkább „rémes gondolatok töltötték el”, megsejtve a közeledő összecsapást, s nem véletlenül ez este határozta el, hogy minél előbb elhagyja Pestet.

Alexy naplókötete mégsem elsősorban a történelemkönyvek lapjairól már ismerős események krónikásként tarthat számot érdeklődésünkre. Számtalan alkalommal találkozunk, akár ismerősein, sőt családtagjain keresztül önkéntes hadba vonulókkal, ennek ellenére egy hirtelen felháborodásból fakadó felbuzduláson kívül mindig a rokonszenvező szemlélődést választja. A meghűsült felbuzdulás után mit is csinál Mosonmagyaróvárott 1848 októberében az „amúgy”, nagypolitikai tekintetben sorsdöntő napokban: az újságokat bújjja, közben vendégeskedik, csónakázik, sétál, olvas, hegedül – és naplót ír. Mindeközben nem hallgatja el, hogy látott a nemzetőri esküt csak vonakodva és gyávaságból letevő miskolci nemzetőröket vagy Kossuth lelkesítő beszédét közömbösen hallgató mosonmagyaróvári polgárokat. Felbukkannak naplója lapjain részeg nemzetőrök, a bujakór terjedése, a bordélyházak virágzása – melyek csak a legkritikábban jelennek meg az e korszak történetét megelevenítő forrásokban és

² „Az ház elnöke kimondván végzésül, hogy a miniszterelnöktől elvárja a ház, hogy holnap az új ministerek jegyzékét elébe terjessze, az ülés eloszlott.” Pesti Hírlap, 164. sz. 1848. szept. 19.; „Az ülés estve 8 órakor lelkesült ha[n]gulatban oszlott el.” Közlöny, 102. sz. 1848. szept. 19.

történeti munkákban. Azután Rozsnyóra hazatérve, ahogy Vörös Károly fogalmaz, „a történelem már utól érte”:³ besorozzák, s bevonul, majd fut a többiekkel együtt az ellenség bekerítő hadmozdulata elől. Ettől hitelesek sorai: a kisember hezitálása, elméleti eszmefuttatásai az öldöklés helytelenségéről, ugyanakkor maga mentegetése, lelkesedése és önfeláldozásra is képessége a maguk differenciálatlan gomolygásában mind-mind élénk tárul. Alexy nem akarja magát hősnek hazudni, s maga is látja magatartásának gyengéit és következtelenségeit. A maga esendőségében áll előttünk a kis ember a nagy napok sodrásában. S bár Vörös Károly a pest-budai napok kapcsán úgy látja, hogy ez „az állandóan cselekvés és szemlélődés határán álló ingadozó egyéniség” nem tekinthető tipikusnak ezekben a hetekben, hónapokban,⁴ mi inkább úgy látjuk, ebben az olvasók tekintélyes része magára (is) ismerhet.

Ugyanakkor a „tökéletesen átlagember”⁵ Alexy szellemi arcéle jó néhány tekintetben feltehetőleg nem viselte magán a saját társadalmi csoportjához tartozók gondolkodásmódjának lenyomatát. Alkalmanként – nyilvánvalóan nem véletlenül szeptemberben, amikor hirtelen pengeélesre váltott a feszültség az uralkodó és köre, valamint a magyarországi kormányzó liberális elit között – igen felségsértő kijelentéseket tesz az uralkodó „ő haszontalanságá”-ra (szeptember 16., 123. old.), s hogy ki nem állhatja „a felség iránti pietás”-t (szeptember 29., 137. old.). A vallásos hithez való viszonyulása is inkább értelmiségi, mint polgári jellegű, mint írja, „a religió boldogító szövetnéke sehogy sem tud keblemben teljesen lángra gyulladni” (június 20., 14. old.), ahogy a vallások teljes egyenlősége általa vallott elvét is csak idegenkedés fogadja ismerősei körében (július 8., 31. old.). Gondolkodásmódjának érdekes feszültsége az, ahogy erkölcsi és fi-

lozófiai fejtegetéseit egyfelől az „állatember” (aljas ösztön, állatokosság, testiség, pillanatnyi kék, állati pangás), másfelől a szellem és erkölcs (valódi ember, boldogság, önuralom, vallás, eszményi szerelem) dichotómiájára alapozza újra és újra, miközben épp naplósorai tanúskodnak arról, hogy a világ semmilyen tekintetben sem fehér és fekete éles elkülönülésében, hanem árnyalatok sokaságában mutatkozik meg.

A sajtó alá rendezés eszköztárával Helle Mária jól segíti az olvasót a szöveg értelmezésében. A jegyzetelés és a szómagyarázatok célratörők, tömörek s a legtöbb esetben pontosak is. Helle Mária jól válogatja ki, mit kell jegyzetelni, minek értelmezése okozhat gondot az olvasó számára, magyarázatai nem terjedelmesek, de instruktívak. Egy-egy hiány azonban felfedezhető (például: Greguss Gyula, gérok). Néhány jegyzet mindeképpen pontosításra szorul: polgárjogot nem „Magyarországon”, hanem egy-egy adott városban szerezhett valaki (17. jegyzet); 1848-ban nem létezett „Szabadelvű Párt” (120. jegyzet), s ugyanitt Nyáry Pál 1849 utáni pályafutásának vázlata is nagyon elnagyolt. Wesselényi Miklós báró pályafutásának rövid összefoglalója szintén tartalmaz pontatlanságokat (126. jegyzet), s Wesselényit, Fáy Andrást stb. is csak a Kossuth szerkesztette Pesti Hírlap közreműködőinek, de nem szerkesztőinek nevezhetjük (136. jegyzet). „Zerffi Gyula István” szerepel Zerffi Gusztáv helyett (81. jegyzet), s Bónis Samu politikai pályafutása a fogságból való szabadulása után valójában még hosszúra nyúlt (117. jegyzet).

Külön ki kell emelni ugyanakkor az illusztrációk nagyon gondos válogatását, tematikában és időszakot tekintve is jól illeszkednek a szöveghez, jól kiegészítik azt. S örvendezhetünk azon, hogy nem maradt el a névmutató sem (ha csak utólagos pótlás formájában is), ahogy az gyakran előfordul, pedig a kötet sokoldalú felhasználásához az nagymértékben hozzájárulhat.

DEÁK ÁGNES

³ Vörös: *Magyaróvár 1848 őszén*, 284.

⁴ Vörös: *Pest-budai hétköznapiak*, 57.

⁵ Vörös: *Egy gömöri nemzetőr két hete*, 27.

„...mi lenne, ha a mi hozzátartozóink lennének hasonló sorban...”

„Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta L. Balogh Béni. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2015. 567 oldal

A fenti idézet nem véletlenül jutott a recenziés eszébe, megkapván a felkérést a Magyarország szovjet megszállását dokumentáló forráskötet ismertetésére. Simon István tartalékos zászlós, látva a Donhoz telepítendő rongyos, mezítlábas oroszok csoportját, 1942. október 12-én írta naplójába a következő sorokat: „Ez a háború velejárója. [...] Mennek hosszú csoportokban. Kis motyójukat kétkerekű taligán tolják. Járnak, szednek valami élelmet. Mi lesz velük télen, amikor kemény hideg lesz. Se élelem, se ruha! Nagy részük el fog hullani. Név nélkül, ismeretlenül elhullanak, mint az állatok. Pedig mindannyian emberek, gondolkodó lények. S mily nagy a különbség! Egykedvűen nézzük rémült, nyomorúságos arcukat, és önkéntelenül is arra gondolok, hogy mi lenne, ha a mi hozzátartozóink lennének hasonló sorban? Nyomorúságos karaván, céltalanul megy előre. Hova visz útja? Hát ezért él az ember a földön?”¹ A példa azonban kivételes, mert a szovjet hadszínteret megjáró katonák írásaiban ez idáig nem bukkantam hasonló részletre, beszámolóik inkább azt örökítik meg, hogy megszállóként hogyan tekintettek az ott honos lakosságra, földjére, javaira.² De idézhetünk az 1941 nyarán a frontra vezényelt gyorsad-

test egyik iratából is: „Minden parancsnok és alakulat elsőrendű feladata a mindenkori hadműveleti terület ellátás szempontjából való kihasználása, hogy ezáltal az utánszállítás mennél jobban tehermentesítve legyen. Természetesen nemcsak a már kész ellátási javak, hanem a nagyszámú gazdasági berendezés igénybevétele és üzembe helyezése is cél.”³

A kötet szerkesztője, L. Balogh Béni az Előszóban leszögezi: elsődleges céljuk a 20. századi magyar történelem jobb megismerése, a nemzeti önismeret fejlesztése volt. A továbbiakban – meglehetősen szokatlan módon – saját maga értékeli is munkájukat: „...igen fontos, hogy módszeres levéltári alap kutatások nyomán végre megjelenjen egy országos keresztmetszetet nyújtó, kiegyensúlyozott szemléletű, tárgyilagos, szigorúan tudományos igényű forráskiadvány e hosszú évtizedekig tabunak számító témakörben.” (7. old.) A Bevezető – 45 oldalas tanulmány – célkitűzését hasonlóan nagyívű koncepcióval körvonalazza: „Ez szélesebb történelmi kontextusba emeli a kérdést: felvázolja annak előzményeit, nemzetközi összefüggéseit, Magyarország és a térség szovjetizálásának vitatott problémáit, majd átfogó historiográfiai kitekintést nyújt, végül pedig a közölt iratok alapján összefoglalja a témára vonatkozó eddigi ismereteinket.” (7. old.)

Bár a recensensnek elvileg nem sok dolga lehet egy ilyen kijelentés után, néhány megállapítás ide kívánczik. Elsősorban az, hogy a bevezetés – szinte lehetetlen kísérle-

¹ Simon István: Katonai szolgálatom története. Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjtemény 3208.

² Lásd: Pihurik Judit: *Naplók és memoárok a Don-kanyarból*. Budapest, 2007.

³ Hadtörténelmi Levéltár. Kárpát-csoport 3. doboz. Magyar kir. gyorsadtest 1941. 2230/I. gyorsadtest IV. c 1941. X. 24. Hadműveleti terület kihasználása és csapatellátás.

tet téve a sztálinizmussal foglalkozó szakmai diskurzus tömör összefoglalására – valóban tág teret szentel a szovjetizálás kérdésének, ám a szükségesnél szűkebb terjedelemben tér ki a háborús előzményekre, nemzetközi összefüggésekre. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az ország szovjetizálásának perspektívájából *visszafelé* haladva vizsgálja a második világháború utolsó hónapjait és Magyarországra is kiható súlyos következményeit, mintha ez a szakasz csupán a szovjetizálási folyamat – jóformán előzmények nélküli – *kezdőpontja* lenne. Egyetértünk az Előszóban foglaltakkal abban, hogy a kiegyensúlyozott szemlélet, tárgyilagosság és tudományos igény a szakkiadványok elsőrendű követelménye. Jelen esetben ennek nyilvánvalóan a válogatás szempontjainak és a források értelmezésének kell megfelelni. Ez utóbbi a terjedelmes bevezető tanulmányban lett volna összefoglalható, ám annak gondolatmenete nem a dokumentumok elemzésén alapul, hanem a Sztálin törekvéseivel kapcsolatos nézetek ismertetését, értékelését helyezi a középpontba. A közölt válogatás tartalma azonban ennél összetettebb, a Magyar Nemzeti Levéltárhoz tartozó húsz intézmény munkatársai valóban hatalmas anyagot tártak fel, a publikált 225 irat ennek csupán egy része. Azt nem tudhatjuk, hogy a kötet mennyire tükrözi a fellelt anyag arányait, de a szerkesztő közlése szerint több perspektívából átfogó kép kialakítására törekedett, és ez a cél meg is valósult. Bár mint írja, ezt megnehezítette, hogy a mindennapokról, a szovjet csapatok berendezkedéséről kevés adatot találtak, de ez utóbbiról nálunk nem is igen maradhatott dokumentum, a mindennapi életről viszont bőséggel vallanak a közölt, egyéb tematikájú források is.

A kötet címe, a „*Törvényes*” *megszállás* alkalmas a figyelem felkeltésére, de nehezen értelmezhető. Miután Magyarország 1941 nyarától részt vett a Szovjetunió elleni támadásban, 1944 őszén, a hadi helyzet megváltozásával törvényszerű volt, ami bekövetkezett: a front és azzal a szovjet hadsereg

magyar területre érkezése. Az idézőjel így indokolatlan, mert nem világos, mit relativizál – a megszállás törvénytelen voltát hangsúlyozná? A sejtelmes formula azonban nem kompatibilis sem a jelentéssel, sem a történetekkel. A megszállás egy háborús helyzetből eredő lehetséges következmény – jelen esetben támadóból, volt megszállóból lett megszállt ország. Éppen az ígért szélesebb történelmi kontextust hiányolom abban a megközelítésben, amely nincs tekintettel arra a tényre, hogy a háború nem 1944-ben kezdődött, és nem a bolsevizmus elleni harccal. A másik fontos kérdés az, hogy mi volt a Szovjetunió elleni támadás célja. A szerkesztő a preventív háború elméletének felidézésével – óvatos utalással arra, hogy ebben nincs konszenzus a történészek között, de inkább egyetértően – részletesen kitér arra, hogy milyen tervei lehettek Sztálinnak, de azt nem fejt ki, hogy mit eredményezett volna a német győzelem. Hogy nem Sztálin és a bolsevikok elűzése, majd a szabad Oroszország visszaállítása volt a cél, azt számos forrás bizonyítja. Hitler 1941. június 22-én kiadott és magyarra azonnal lefordított proklamációjában világosan megfogalmazódik, mit gondoltak erről a támadók. E kérdés említetlenül hagyása önmagában is aláássa a bevezetőbeli – „kiegyensúlyozott, szélesebb kontextusba helyező” – önminősítést.

Ha 1944–1945 kapcsán a szovjetizálás, Sztálin világuralmi tervei–törekvései kerülnek a középpontba, anakronisztikus módon a későbbi események befolyásolják a korábbi időszak megítélését. Emiatt is érdemes lett volna fordított – vagyis kronológia szerinti – logikával közelíteni a témát. Mert a Vörös Hadsereg történetének, a német–szovjet viszonynak, valamint a bolsevizmus alapkérdéseire és a sztálinizmus természetrajzára vonatkozó egyes elméleteknek a felidézésén túl, Sztálin szándékainak fürkészése közepette kevésbé hangsúlyozódik azon történelmi körülmény, melynek kontextusában elsősorban elhelyezhető lenne a téma: Magyarország második világháborús

szerepvállalása. E témakör igen rövid – féloldalmi – összefoglalást nyer: a Bevezető utal a következmények katasztrofális voltaira, a veszteségekre és a magyar megszállók tetteire. Az utóbbiak azonban elszigetelt eseményekként kerülnek szóba, így a tények nem szervesülnek a kötet koncepciójával. Nem kap kellő hangsúlyt az a kijelentés sem, hogy nem volt német kényszer a Szovjetunió elleni magyar hadbalépésre, nem vetődik fel a magyar politikai vezetés felelőssége – így a szovjet megszállás okaként csupán Sztálin nagyratörő tervei szerepelhetnek. Itt jegyezném meg, hogy e téma szakirodalmának a felhasználása – szemben például a sztálinizmus-értelmezések felvázolásával – nagyon szűk körű.

L. Balogh Béni egyértelműen fogalmaz: véleménye szerint a szovjetizálás kezdeteinek kérdései „elválaszthatatlanul kapcsolódnak” a könyv témájához. Így egyre Sztálin feltételezett terveit idézi, középpontban azzal a kérdéssel, hogy kezdettől szovjetizálni akarta-e a térséget, vagy erre a hidegháborús amerikai külpolitika készítette; kezdettől szovjet típusú kommunista rendszer épült-e Magyarországon, vagy létezett egy demokratikus berendezkedési kísérlet. A szerkesztő, egyetértve azzal a véleménynyel, mely szerint Sztálin eredeti célja a megszállt területek szovjetizálása volt, 1947-ben jelöli meg ennek kezdetét. A háborús állapotok, az 1945 utáni fordulat magyar gyökerei említés nélkül maradnak, csupán a szovjet befolyás ténye hangsúlyozódik, mintha a háborús veszteségek és a holokauszt traumája nem generálhattak volna belső igényt politikai, társadalmi változásra, mintha nem jelentkeztek volna ez irányú törekvések már a háború idején is.

Igazán izgalmas annak felvázolása lenne, hogy a kötetben közölt dokumentumok mennyiben járulnak hozzá a kérdés eldöntéséhez, illetve igazolják-e a szerkesztői prekonceptiót. L. Balogh Béni (Hajdú Tibor idézve, aki szerint Sztálin magyarországi politikáját az jellemezte, hogy nem volt neki ilyen) utal arra, hogy nehéz lenne

következetes sztálini tervet rekonstruálni – végkövetkeztetése mégis a fenti. A közölt források tematikája azonban jóval szélesebb skálán mozog, mint azt a bevezető tanulmány súlyponteltolódása alapján gondolhatnánk.

A kötetet kísérő tanulmányban a dokumentumok tartalmi bemutatása történik, emellett a szerkesztő nem tér ki a forráskritika szempontjaira. Ez azért feltűnő, mert a historiográfiai részben és a válogatásban is idéz memoárokat, melyek értékes források, ám hiányérzetet kelt, hogy kommentár nem kíséri e személyes beszámolókat, holott az általános megközelítésen túl értelemszerűen más módszerrel vizsgáljuk őket, mint a hivatalos iratokat.

Az iratismertetésben utalást találunk arra, hogy nagy különbségek voltak az egyes katonai alakulatok és parancsnokok viselkedése között, és a válogatásban feltűnnek ezt illusztráló források is. Ugyanakkor gyéren jelennek meg a megszállók emberi gesztusait vagy ésszerű cselekedeteit jellemző történetek, például az élelmiszert osztó vagy éppen egy kastély teljes berendezését „jogos tulajdonosainak” – az uradalom cselédeinek – „visszaadó” szovjet katonák. A megszállással kapcsolatos emlékek egy része tehát kimaradt a válogatásból, és a szerkesztő hangsúlyosan utal is arra, hogy a rendszerváltás előtt csak ezen elbeszélések voltak publikusak, de ez nem lehet ok arra, hogy mindet hamisnak tekintsük. A megszállás következményeit taglaló dokumentumok java is kommentár nélkül marad, bár a tömeges foglyejtés kapcsán L. Balogh utal arra, hogy ezt részben indokolhatta a Szovjetunió embervesztése.

A Bevezetőben történik kísérlet arra is, hogy a szerkesztő felvázolja a szovjet katonák viselkedésének lehetséges magyarázatát. A felsorolt okok között szerepel a németellenes propaganda hatása, a Szovjetunióban elkövetett kegyetlenségek miatti bosszúvágy, az otthoni és az ellenség földjén tapasztalt életszínvonalbeli különbség, a fegyelmezetlenség és a mértéktelen alkohol-

fogyasztás is. De ma, amikor a tettes és az áldozat szerepének kutatása javában folyik, és különböző tudományterületek vizsgálják az emberi viselkedés motivációit, egyoldalúnak tűnik az a beállítás, mely semmilyen szempontból nem tartja fontosnak a megszállók pszichés állapotának vizsgálatát, megelégszik indulataik, tetteik leírásával. Nem lehet eltekinteni attól, hogy a Szovjetunióban akkor már három éve tartó háborús pusztítás hogyan hatott a társadalomra és a hadsereg tagjaira. Nem gondolom, hogy szükség volt propagandára ahhoz (Ilja Ehrenburg kegyetlen felhívását idézi a szerkesztő), hogy agresszorként tekintsenek azon államokra, melyek ennek a pusztításnak a részesei voltak. Köztudomású ugyanakkor – a Bevezető utal is erre –, hogy nemcsak az ellenséges területek civil lakosságát érték atrocitások szovjet katonák részéről, hanem barátinak számító országokban is történtek bűncselekmények. Tematikai-módszertani hiányosság az, hogy e téma kimarad a historiográfiai áttekintésből is. Nem kerül szóba, hogyan viselkedtek a megszállt területek kiszolgáltatott lakosságával szemben a fegyverek jogán hatalmi fölénybe került hadseregek tagjai – maguk is mundért öltött hétköznapi emberek. Vagy az, hogy mi lehet a motivációja a civilekkel szembeni brutális eljárásoknak. Bár ez manapság a leginkább kutatott és nagy érdeklődést kiváltó témák közé tartozik, és L. Balogh Béni egy helyütt említi a magyar megszálló alakulatok által szovjet területen elkövetett atrocitásokat (a második magyar hadsereg tagjai vagy a délvidéki razziák vonatkozásában nem), illetve a varsói felkelés kapcsán utal Timothy Snyder Véres övezet című könyvére, a továbbiakban kevés szó esik e jelenségről. Mindez természetesen nem ad felmentést egyetlen bűncselekmény alól sem, de a szélesebb történelmi kontextushoz hozzátartozik.

A kötet öt csoportba sorolva 225 dokumentumot tartalmaz, kezdve a szovjet hadsereg bejövételét kísérő első intézkedésekkel (17

irat, 44 oldal), majd további tevékenységükre, a magyar hatóságokkal való kapcsolattartásra vonatkozó forrásokat (73 irat, 120 oldal) közöl. A harmadik, legterjedelmesebb rész (89 irat, 162 oldal) a lakossággal való érintkezést és az atrocitásokat, a negyedik a gazdasági károkozásokat dokumentálja (37 irat, 75 oldal), az ötödik a szovjet katonák „mindennapi életét” felidéző, mindössze néhány oldalas fejezet (7 irat, 7 oldal).

A tematika műfaji és földrajzi szempontból is sokszínű: az ország egész területét lefedő levéltári dokumentumok (jelentések, kiáltványok, hirdetések, rendeletek, jegyzőkönyvek, levélváltások, feljegyzések, emlékeztetők stb.) mellett visszaemlékezések is bekerültek a válogatásba. A szerkezet koncepciója azonban vitatható, talán szerencsésebb lett volna a kronológiát követni, és nem tematikai, 1944–1945 eseményeihez párhuzamosan vissza-visszakanyarodó blokkokat kialakítani. Az egyes részek terjedelme igencsak eltérő, a fejezetcímek pedig nem mindig fedik a közölt iratok tartalmát. Nem világos például, hogy milyen időhatárt tartott szem előtt a szerkesztő *A szovjet csapatok bejövetele, első intézkedéseik* cím alatt, mert 1945-ös és 1946-os dátumú – nem visszatekintő – jelentések, beszámolók is szerepelnek ott. A mindennapi életre vonatkozó utolsó fejezet viszont mintha csak „függelék” lenne – nem tudván máshová beilleszteni az abban szereplő iratokat.

A tagolás következtében a legfontosabb határvonal – a háború befejeződése – „belevad” a történetfolyamba, holott a megszállás eseményei nyilvánvalóan más dimenzióban tárgyalandók abban az időszakban, amikor még folytak a harcok a magyar és a szovjet hadsereg között. A többszöri „nekirugaszkodás” miatt nehezebb követni a megszállás eseményeit, a kibontakozó folyamatokat, a központi irányítás és az egyéni kezdeményezések esetleges ellentmondásait.

A szöveget kísérő lábjegyzetek többsége az iratgondozással kapcsolatos, túlzottan takarékos viszont a magyarázó kiegészítés – néhány esetben különösen feltűnő a hiánya.

A tekintélyes iratmennyiségből csupán néhány példát említhetünk ízelítőnek, főként olyanokat válogatva, melyek alátámasztják a téma több perspektívából való megközelítésének szerkesztői igényét. Az első intézkedéseket rögzítő dokumentumok arról tanúskodnak, hogy a megszállók fő törekvése a közigazgatás újraindítása, a lakosság nyugalmának és a gazdaság működésének a biztosítása volt. Ez nekik is érdekükben állt a háborús események közepette, így számos helyen hivatalban hagyták a korábbi tisztviselőket, illetve közigazgatási tapasztalattal rendelkezőket neveztek ki az elmenekült vagy elmozdított személyek helyére. Jellemző ugyanakkor a – nagyrészt vélhetően újszerű – kommunisták térfoglalása is: egy tótkomlói jelentés (1.) szerint komitét szerveztek, a helyi KP bejelentette igényét „rendőrtiszt helyettesi állás kreálására” és annak, valamint egy aljegyzői státusnak kommunista jelölt általi betöltésére. A továbbiakban gyakorlattá váló módon az intézkedés végrehajtásával a testületi döntést sem várták meg, néhány közigazgatási alkalmazottat elmozdítottak, de a komitét akceptálta a szakszerű működésre vonatkozó javaslatokat.

A megszállás egészségügyi következményeit sorolja a 7. irat, mely szerint 1945 februárjára a beszállásolások és atrocitások következtében sokasodtak a fertőző és az idegrendszeri megbetegedések, majd a nemi bajok, és jelentkeztek olyan, a „nagyobb népmozgalmakkal” járó betegségek is, mint a gyermekbénulás, az agyhártya- és gerincvelőgyulladás és az „ukarainka” (fertőző bélhurut).

Az egyházakkal és egyházi személyekkel szemben a szovjetek viselkedése kiszámíthatatlan volt: a tiszteletre és az erőszakos közeledésre is szerepelnek példák a kötetben. A pesti érseki biztos 1945. márciusi jelentése (10.) szerint az istentiszteletek zavartalanul folynak, a Vörös Hadsereg képviselői kijelentették, hogy nem akadályozzák az egyházak működését. Tudjuk azonban, hogy számos egyéni túlkapás történt, a je-

lentés egy hitoktató megölését és a Hermina úti apácák elleni támadást említi.

A 88. oldalon közölt plakát szövege – „Magyarok! A Vörös Hadsereg nem mint hódító jön hozzátok, hanem mint olyan hadsereg, amely a német elnyomók igája alól szabadít fel benneteket” – akár a párja is lehet a magyarok által a Szovjetunióban kitett „Itt járt a magyar hadsereg, és visszaadta nektek a templomot, a földet és a szabadságot” feliratú tábláknak. Ez persze ott sem tartott vissza egyeseket attól, hogy akár a templomokból is elvigyék az ikonokat, kegytárgyakat, a föld és a szabadság visszaadása pedig szóba sem került – ugyanúgy, ahogy végül írott malaszt maradt a magyarországi szabadság is.

A civil internáltak sorsára vonatkozó iratok közül a hajdúnánási polgármester helyzetjelentése (13.) tragikus szituációt rögzít: 1944 őszén 230–240 embert hurcoltak el településükről, nagy részük meghalt. Amikor később kiderült, hogy a Tiszaladányról elvittek majd mindegyike hazatért, a hajdúnánásiak hozzátartozói közül egyesek a helyi zsidókat vádolták azzal, hogy ebben – 1944 novemberében! – szerepük volt. Mint a polgármester írja, a háború utáni lelkiállapot lehet az oka a feltételezésnek, melyet „buta, szűk látókörű” asszonyok terjesztenek, akik maguk is elhiszik az alaptalan vádakokat.

A németajkú lakosság internálásának körülményeit tükrözi a szegedi polgármester helyettesének levele (19.), melyben a szovjet parancsra reagálva a név alapján való válogatást nem tartja elfogadhatónak. Amellett érvel, hogy a magukat németnek vallókat vagy a *Volksbund* tagokat lehetne csak annak tekinteni – vagyis racionális megoldást javasol az irracionális helyzetben. (De akkoriban még egy év se telt el azóta, amikor ugyancsak a magyar állam döntött arról, hogy ki tekintendő zsidónak, és ki nem.)

A szovjeteknek a magyar hatóságokkal való kapcsolattartását illusztráló iratok között szerepelnek önkényeskedésekre vonat-

kozó beszámolók, melyek bizonyítják, hogy a központi rendelkezéseket számos esetben áthágták, és beavatkoztak a magyar igazságszolgáltatás menetébe is (38., 47.). Emiatt a magyar Külügyminisztérium 1946 júniusában átiratot intézett Vorosilovhoz, a SZEB elnökéhez (76. a). A válasz (76. b) szeptemberben, Szviridovtól érkezett, ebben a SZEB ügyvezető elnökhelyettese tagadta, hogy a szovjet parancsnokok beavatkoztak volna a magyar igazságszolgáltatás menetébe. Közél egy évvel később, a Külügyminisztériumtól az Igazságügyi Minisztériumba érkezett átirat (88.) azonban a párizsi békeszerződés hatályba lépésének várható következményei közé sorolja, hogy a területi felségjog visszanyerése után megszűnik a szovjetek igazságszolgáltatási hatalma a nem szovjetek fellett – a gyakorlat tehát tovább élt Szviridov tagadó válasza után is.

Az önkényes élelmiszerfoglalások is sérelmesek voltak, bár Vorosilov 1945. decemberi, Tildy Zoltánhoz intézett üzenetében (71. a) ugyancsak tagadta, hogy történt volna ilyen. E témában egyéb dokumentumok is vázolják a nehézségeket, mert a Vörös Hadsereg ellátására vonatkozó követelések a jóvátételi kötelezettségbe nem számítottak bele (68. irat).

A kötet legterjedelmesebb része az atrocitásokat idézi fel: a lakosság köréből elhurcoltak, a közmunkára kötelezettek kálváriája mellett a rablások, lopások és a nőket ért erőszak a leggyakoribb téma. Különleges tartalmú a balassagyarmati kórház főorvosának a Nógrád megyei megbízott alispánhoz szóló levele (119.), melyben 1945. február 24-én a tömeges erőszak következményeivel számolva már az abortusz kérdését veti fel. Igaz, a beavatkozást gyilkosságnak tartotta, azzal is érvelve, hogy nem minden esetben történt erőszak, illetve előfordult, hogy a megszakítani kívánt terhesség régebbi volt, mint a megszállás kezdete. Az anyákat nem akarta büntetni, ám a művi vetélés engedélyezését semmiképpen nem tartotta elfogadhatónak, egyéb okok mellett

hivatkozva a lakosság lélekszámának kívánatos növekedésére is.

Találhatók a kötetben iratok, melyekben kommunisták és szimpatizánsok figyelmeztetnek arra, hogy a lakosság körében pánikhangulat van, rettegnek a szovjet katonáktól, például Vas Zoltán Rákosinak szóló üzenete (91.) és egy névtelen levél (148.), mely az *Új Szó* című lap mellett Vorosilovot szólítja meg. Szerzője hálás a felszabadítók-nak – „az orosz katona tett megint emberré” – írja, de azt is tudatja, hogy este fél tíz után Budapesten nem lehet az utcára kimenni, mert az oroszok kirabolják az embereket, és gyilkosságok is történnek. Igen tanulságosak – a korabeli hivatali mismásolás jellemzésére is – a Budapesten elkövetett gyilkosságok ügyében született rendőrségi jelentések (134., 135.). Sólyom László rendőrfőkapitány a felelősséget a fővárosban illegálisan tartózkodó oroszokra igyekezett hárítani, a lehetséges bűnösök közé sorolva Vlaszov-gárdistákat is (akik nagy számban nemigen fordulhattak elő a magyar fővárosban).

A gazdasági károkozás, rekvirálások fejezete részben már érintett témákra vonatkozó iratokat tartalmaz, de a veszteségek számbavétele mellett találunk olyan dokumentumokat, melyek a háborús viszonyokat is figyelembe veszik a nehézségek leírásakor. Miklós Béla miniszterelnök levelében (181.) azt írja, természetes, hogy „egy harcoló hadsereg igyekszik közvetlen a harc mögötti területből magát ellátni” – hozzátéve, hogy az éhínség elkerülése érdekében a lakosság számára is kell élelmiszert hagyni. Pokorny Hermann, a Külügyminisztérium Fegyverszüneti Osztályának elnökeként készített összefoglaló jelentést a hadizsákmány kérdéséről (204.). Ezen irat részben választ ad a Bevezető egyes problémáfelderítésére, mert tisztázza, hogy a fegyverszünet nem vet még véget a háborús állapotoknak, pusztán a hadi cselekményeket függeszti fel: „Egy megszálló hadsereg tehát a fegyverszüneti szerződés létrejötte után is a háborús nemzetközi jog szabályai szerint fogana-

tosíthatja a köz- és magántulajdonban álló javak igénybevételét.” Leszögezi ugyanakkor, hogy tilos a magántulajdonnak a hadicéllal össze nem függő önkényes elvétele, pusztítása. Az ipart ért károkra vonatkozó jelentések bizonyítják, hogy a háború befejeződése után már erőteljes szovjet gazdasági térfoglalás zajlott Magyarországon.

A közölt iratok maguk helyezik kontextusba a történeteket, részben igazolva az előzetes várákozást a tömeges erőszak, az atrocitások, a gazdasági terhek és a belügyekbe való beavatkozás dokumentálásával, részben a korabeli magyar viszonyok illusztrálásával. Arra a kérdésre azonban, hogy mikor kezdődött Magyarország szovjetizálása, értelemszerűen nem kapunk pontos választ e kötetből (sem), hiszen – mint az az elméleti–historiográfiai összefoglalás-kísérletéből

is felsejlik – a szovjetológia leginkább vitatott területéről van szó. A közölt iratok sem elegendők ennek eldöntésére, de számos szempontból kiegészítik és árnyalják az eseményekről alkotott képet. A kötet fontos bizonyítéka annak, hogy nem csupán a társadalmi és az egyéni emlékezet, hanem a hivatalos iratok garmadája is őrzi a meg szállást kísérő atrocitásokat. Tudható immár, hogy mi maradt fenn a Magyar Nemzeti Levéltár égisze alá tartozó iratőrző helyeken, s remélhetően nem csupán az államigazgatás részét képező hivatalok, hanem más – történeti értelemben – „hiteles helyek” forrásai is ránk hagyományozódtak e tárgykörből, s ezek feltárására, közreadására is sor fog kerülni.

PIHURIK JUDIT

A társadalom gyarmatosítása és az „állam magánosítása”

Nagy Ágnes: Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekvérvényesítés a fővárosban, 1945–1953. Korall, Budapest, 2013. 422 oldal

Nagy Ágnes szándéka szerint az 1945 és 1953 közötti „politikai és társadalmi berendezkedés magyarázatát [...] a lakásügyek vizsgálatán keresztül” szeretné megalkotni, arra a „feltevésre” alapozva, hogy a „hétköznapi emberek és a közhatalmat képviselő intézmények [...] dialógusának megfigyelésén keresztül [...] tetten lehet érni a háború utáni politikai és társadalmi berendezkedés mindennapi alakulásának folyamatát.” (27. old.) Bár gyakori a történetírásban valami egészen egy részlegesen keresztüli megközelítése, kérdés, lehet-e a háború utáni lakásügy vizsgálatán „keresztül” valami egyebet, mint a lakásügyet, ráadásul az egész korszak „politikai és társadalmi berendezkedését” vizsgálni, sőt magyarázni úgy, hogy közben ne hagyjuk el a források kritikus elemzésének zónáját, s ne lépünk át egy általánosító, metaforákkal élő történeti beszédmódba. Ez utóbbi egyébként nyilvánvalóan idegen lenne Nagy Ágnestől.

A korszak „társadalmi és politikai berendezkedésének” megközelítése a lakásügyön „keresztül” – az eredmények általánosíthatóságának feltételezésén túl – arra a másik premisszára épül, hogy a lakásügyi hatóságok és az állampolgárok interakcióiban a „politikumnak” egy eddig Magyarországon a történeti kutatásban elhanyagolt dimenziója tárható fel, amivel a nagypolitikai folyamatok is új megvilágításba helyezhetők. (41. old.) Míg az általánosíthatóság feltételezése kidolgozatlan marad, ez utóbbi premisszát Nagy Ágnes alaposan körüljárja. Elsősorban francia és német szakirodalmat

feldolgozva mutatja be, hogy az államot, a politikai hatalmat nem célszerű a társadalommal szembeállítva kezelni. A hatalom intézményei hétköznapi interakciókban a társadalom tagjainak részvételével konstituálódnak, s a társadalom így korántsem csupán elszenvedti a politika hatásait. E gondolat azokkal a nézetekkel szemben fogalmazódik meg, amelyek a diktatúra magyarországi kiépülését kizárólag külső hatás eredményének, illetve a kommunista pártnak a társadalomtól idegen, erőszakos, megfélemlítő és manipulatív akciósorozata eredményének tekintik. Nagy Ágnes munkája ezzel beleilleszkedik abba a törekvésbe, amely be kívánja mutatni, hogy a magyar társadalom nem állt egységesen szemben a kiépülő kommunista hatalommal, hogy helyi vagy alsóbb szinteken az alkalmazkodó, együttműködő, esetleg saját céljait a rendszer működésével aktívan összehangoló emberek sokasága kellett ahhoz, hogy a rendszer létrejöhessen s aztán működhessen. Rainer M. János, K. Horváth Zsolt, Apor Péter, Majtényi György, Horváth Sándor egyes korábbi munkái vagy legújabban Kende Tamás könyve¹ a maguk területén mind ebbe az irányba mutatnak. Nagy Ágnes kifejezetten felveti a „felelősség” fogalmát; célja az elemzéssel az, hogy a „társadalom” ne mint „áldozat”, hanem mint „felelős résztvevő” (32. old.) jelenjen meg, hiszen az egyoldalú áldozat narratíva ismereti hozadékot nem nyújt, ráadásul elkeni a morális kérdéseket is.

¹ Kende Tamás: *Az intézményes forradalom. Adatok a kommunista párt társadalmi és kulturális történetéhez Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1945–1956.* Miskolc–Budapest, 2014.

Nagy Ágnes a társadalomnak a diktatúra kiépítéséért viselt felelősségéről szóló gondolatához az egyik támaszt Péter László, közelmúltban elhunyt londoni professzor tanulmányában találja meg. Péter a magyar jogtörténet kutatójaként mutatott rá arra, hogy a hazai jogrendből hiányoztak azok az elemek, amelyek megnehezítették volna a kommunista diktatúra kiépítését; nevezetesen az államhatalom működésének törvényi felhatalmazáshoz való kötése, azaz a kormány rendeletalkotó jogkörének határok közé szorítása, ami egyben az állampolgári jogok érínthetetlenségének garanciája is. Az ismételt, hangsúlyos hivatkozás Péterre (31. old., 34–35. old., 45. old.) azonban némiképp egyoldalú, mert Nagy nem idézi Péter megállapításainak kritikáit. Gyáni Gábor két írásában² több tekintetben megkérdőjelezte Péter állításait. Szerinte kétséges, hogy bizonyos jogelvek megléte a jogrendszerben megóvott volna a kommunista hatalomátvételtől, vagy akár csak lényegesen megnehezítette volna azt. Mindenütt, ahol a szovjetek megkísérelték az általuk a második világháborúban megszállt területek szovjetizálását, az sikerrel járt. Az a Nagy által Pétertől idézett megállapítás, hogy a térségünkben korábban sehol sem létezett liberális demokrácia (35. old.), kevés magyarázó erővel bír ebből a szempontból. Olaszország, Ausztria vagy a nyugat-német tartományok sem voltak a két világháború közötti korban liberális demokráciák, mégis azzá válhattak a második világháború után a számukra kedvező nemzetközi körülmények között. Semmi sem utal arra, hogy például az NDK-ba került Szászországot korábbi jogrendje vagy a társadalom mikroszövetében létező magatartási minták inkább hajlamosá tették volna az államszocializmusra, mint például Bajorországot, s osztrák-cseh összehasonlításban is elmondható,

hogy valószínűleg nem Dollfuss és Schuschnigg Ständestaatjának mentális öröksége mentette meg Ausztriát a szovjetizálástól, szemben Csehországgal, ahol ez – Lengyelországhoz vagy Magyarországhoz képest könnyedén – végbement.

Magyarországot sem predesztinálta semmi a kommunista hatalomátvételre. Érdekes ezt leszögezni, mert a társadalom és a pártállami hatalom kapcsolatát vizsgáló egyes kutatások optikájában néha úgy tűnik, mintha a magyar társadalom különösen hajlamos lett volna a szovjetizálódásra, holott nemzetközi összehasonlításban ez nyilvánvalóan nem igazolható. A „felelősség” kérdésének felvetése ebben az értelemben céltalan, mert az egykori hétköznapi cselekvők nem voltak felelősek azért, amihez alkalmazkodniuk kellett. Más nemzetközi feltevések között máshoz alkalmazkodtak volna a magyar hétköznapiakban, s akkor egészen más kérdésfeltevések jellemezhetnék most a hétköznapiak társadalomtörténeti kutatását is. Társadalomtörténészként be kell látnunk, hogy a politika- vagy akár a hadtörténet komoly magyarázó erővel rendelkezik, s nem minden vezethető vissza tisztán társadalmi folyamatokra, nem csupán azok vendők számba az „igazi” történelem szempontjából, ahogy azt egyfajta társadalomtörténészi hübrisz jegyében néha vélték.

Másrészt, éppen ha társadalomtörténetileg elemezzük a diktatúraépítés folyamatát, kérdés, hogy az valóban olyan könnyen ment-e végbe Magyarországon, amint azt Péter nyomán Nagy Ágnes véli. A kormányzati intézmények átvétele 1948-ra megvalósult, ám, amint erre Gyáni Péterrel szemben rámutatott, a társadalom legyűrésének folyamata egyáltalán nem ment simán. Az 1956-os forradalom, amely történelmileg nézve rövid idővel – alig két parlamenti ciklus idejével – követte a kommunista hatalomátvételt, a társadalom egyfajta immunválaszának is tekinthető a pártállam kiépítésére. Azt sem szabad elfeledni, hogy a falusi társadalomban a hatalom egészen az

² Gyáni Gábor: *A magyar Sonderweg története*. Holmi, 13. évf. (2001) 11. sz. 1547–1553.; *Levél a szerzőhöz*. Holmi, 14. évf. (2002) 2. sz. 259–260.

1960-as évek elejéig nem tudta megközelíteni céljait.

A magyar társadalom mikro- vagy más szintű működésmódjainak vizsgálata tehát nem az államszocialista rendszer kiépülésének okait keresve érdekes, mert az okok nem a társadalomban rejtettek. A társadalomtörténeti vizsgálódás azzal kapcsolatban fontos, hogy a magyar társadalom milyen módon alkalmazkodott a számára adott rendszerhez, s azután ez az alkalmazkodás – amely nyilvánvalóan kölcsönös folyamat volt – milyen hosszabb távú, akár máig ható következményekkel járt. Tény, hogy bizonyos megközelítésekben a szovjetizálás külső eredetének hangsúlyozása mellett elsiklad a társadalmi alkalmazkodás folyamatának tudomásulvétele, s így természetesen föl sem merül az alkalmazkodásnak a magatartásmódokra gyakorolt formatív hatása. E hiányt pótolják azok a társadalomtörténeti vizsgálódások, amelyek az egyéni cselekvők és a hatalmat gyakorló különböző intézmények kapcsolatait kutatják, s amelyek közül Nagy Ágnesé alighanem minden eddigénél alaposabb.

A mű bemutatja a korszak lakásügyi jogszabályait és a lakáshivatal eljárásrendjét. Elemzi a sajtó korabeli lakásügyi diskurzusát. A budapestiektől érkező rendkívül nagyszámú lakásügyi beadvány nyelvezetét, érvelésmódját részletes vizsgálatnak veti alá. Néhány esetben pedig aprólékos mikrotörténeti elemzést készít a lakásokért folytatott harcokról, feltárva a részt vevő felek társadalmi pozícióit, erőforrásait, stratégiáit. Egy esetben egy egész bérház teljes társadalmát elemzi egy lakásügyi viszály kontextusának megértéséhez (230–240. old., hasonló elemzésből többet is szívesen olvastunk volna). A jogi szövegek, újságcikkek, beadványok érvelésmódjának aprólékos elemzésével arra keres választ, hogy a lakáshoz való jog milyen igazolásai léteztek a korszakban: értékek, érdemek, jogok és bűnök milyen kombinációival írták körül, hogy ki milyen lakásra jogosult vagy nem jogosult. Közeli vizsgálja a ház- és tömbmegbízottak

szerepét, akik 1945-től kezdve a lakók és a lakások feletti kontroll közvetlen gyakorlói voltak. Elemzi továbbá a lakásügyi hatóságok hivatalon belüli nyelvhasználatát, s egyes esetekben az eljáró hivatalnokok társadalmi portréját is felvázolja egyéni életútjuk legfontosabb adataival. A korszakon belül alkorszakokat állapít meg, amelyek határait a lakásügyi diskurzusok és az érdekeltek alkalmazható stratégiáinak változásai jelölik ki. Mikroszkóp alá helyezi az önkényes lakásfoglalások egyes eseteit is, elemezve a benne résztvevők – elszenvedők és a maguknak hatósági jogkört vindikáló elkövetők – érvelésmódjait. Szinte példátlan egy ennyire sokoldalú, átfogó, ekkora forrásbázisra épülő munka a 20. századi hazai társadalomtörténet-írásban. Ez a teljesítmény mindenképpen előkelő helyet jelöl ki a munka számára a magyar historiográfiában.

Nagy Ágnes bemutatja a második világháború alatti lakásügyi jogszabályokat, s utal arra is, hogy már az I. világháború idején is kötött lakásgazdálkodás működött Budapesten. A bombakárosultak, menekültek elhelyezésére, illetve a zsidónak minősítetteknek a lakásuktól való megfosztására is kitér. Az 1945 utáni lakásügyi szabályozásnak és gyakorlatnak az elemzésében a korábbiakkal való kontinuitás fontos magyarázó tényező lesz. Ezzel el is jutottunk a munka egyik fontos eredményéhez: 1945 egyáltalán nem abszolút korszakhatár. Nagy megállapítása szerint a hatósági lakásügyintézés keretei és az ehhez kapcsolódó állampolgári attitűdök, stratégiák lényeges folytonosságot mutatnak. A folytonosság ráadásul abban is érvényesült, hogy 1945-től a korábbi lakáskiutalásokat nem tekintették érvénytelennek. A kérdést újraszabályozó rendeletek szerint a jogfosztások áldozatainak kellett jogaik helyreállítását kezdeményezniük, melynek eredménye nem a korábbi állapotba való automatikus visszahelezés volt. Nem volt szó a jogsérelmek magától értetődő orvoslásáról. (194. old.)

A folytonosság számai tehát erősek, s 1945-tel nem változott az a szemlélet, hogy

a lakáshoz való jogot vagy a lakástól való megfosztást kollektivisták módjára bizonyos csoportokhoz, a „zsidókhoz”, „nem-zsidókhoz” vagy a „reakcióshoz”, „dolgozókhöz” stb. való tartozás érve legitimálhatja. Ez a kollektivisták érvelési logika Nagy megállapításai szerint az 1945 utáni jogszabályokban explicit módon nem azonosítható, de mégis voltak olyan kiskapuk a rendeletek szövegében, amelyek megnyitották a lehetőséget a politikai szempontok direkt érvényesítéséhez. A sajtó, mindennekelőtt az MKP-hez kötődő lapok és ugyanígy sok lakásigénylő pedig élt is a politikai érvelésmód lehetőségével, amikor ellenfeleiket a lakásügyi vizsályaiban „nyilasként”, „reakcióként” írták le, magukat pedig az új politikai nyelv által pozitív konnotációval felruházott csoportok – „munkások”, „dolgozók”, a „népi demokrácia építői” – képviselőiként jelenítették meg, s különböző igazságosság kritériumokra apelláltak. Ahogyan Nagy fogalmaz, a „baloldali elgondolások [...] a »társadalmi igazságosság« nevében lényegében ugyanazokon az alapokon nyugvó újraosztást hirdettek, mint a fajvédő ideológia képviselői”. (119. old.)

A lakáshoz jutás rendeleti szabályozása természetesen mindenkor eleve ideologikus, illetve politikai jellegű egy olyan szabadpiaci rendhez képest, amely nem engedte érvényesülni az igazságossági kritériumok politikai definiálását. Mégsem lényegtelen, hogy az 1945 utáni időszakban mennyire érvényesültek a hatályban lévő jogszabályok, vagy mennyire volt lehetőség arra, hogy ezeken politikai érvelésmód segítségével, illetve politikai – osztályharcos – érvelésmóddal legitimált erőszakos akció keretében a lakásigénylők túllépjenek.

Akadnak emberek, akik megbélyegző politikai érvelést használva igyekeztek mások lakását megszerezni, s a lakásügyi hatóságok előtt kezdeményezett akcióval párhuzamosan esetleg büntető feljelentést is tettek ellenlábasaik ellen állítólagos politikai vétkek miatt. Található példa arra is, hogy önkényes erőszakos akciót próbáltak politi-

kai érveléssel legitimálni. (247–251., 251–254. old.) Ugyanakkor Nagy rendre arra jut, hogy a fővárosi lakásügyi hatóságok nem voltak fogékonyak a politikai érvelésnek a jogszabályok szövegén túlmenő alkalmazására, s rendszeresen arra utaltak, hogy hatáskörük nem terjed ki az állítólagos politikai bűnök elbírálására. (A lakástól való megfosztás politikai büntetéseként a Belügyminisztérium, illetve az ÁVH gyakorlata volt. 387. old.) Nagy nem von le messzemenő következtetéseket ebből a tényből, pedig ez arra utal, hogy a fővárosi adminisztrációban még az 1950-es évek elején is élt a jogszervi eljárásnak valamiféle normája, nyilvánvalóan a korábbi korszakból öröklött igazgatási, jogász kultúra részeként. Ezek a hivatalok az általuk is alkalmazott korabeli politikai nyelv ellenére sem tekintették magukat a forradalmi társadalom-átalakítás ágenseinek. A helyi igazgatás alsó és középső szintjén dolgozó emberekben – nyilván korábbi szocializációjuk eredményeképpen – élt érzékenység a jogi formák iránt, illetve a modern bürokráciákra jellemző racionális működésmód melletti elkötelezettség (ezt mutatják az idézett példák: 376., 384. old.). Ez – ha nem is azon az alkotmányjogi szinten, ahol Péter kereste – azt mutatja, hogy a magyar társadalom tagjaiban és a társadalom különböző alrendszeireiben a nyers, forradalmi hatalomgyakorlás ellenében hatott az állampolgárok jogait – legalább részben – védő jogszerűség valamilyen eszméje, vagy legalábbis a paragrafusokban rögzített eljárásmodokhoz való ragaszkodás igénye. Nyilvánvalóan további kutatások tárgya lehetne ennek a hétköznapi jogszerűségnek a működésmódja, határai. (Hangsúlyozzuk, hogy nem esszenciális értelemben vett jogszerűsége gondolunk.)

A másik oldalon kimutatható egyes állampolgároknak az a gyakorlata, amit Nagy Ágnes az „állam magánosításának” (396. old.) nevez, amikor egyesek magáncéljaikat követve az államhatalom eszközeit igyekeztek felhasználni másokkal szemben. A jelenség kétségtelenül létezett, s a pártállam

berendezkedése szempontjából nem volt lényegtelen, hogy sokan hajlandók voltak a hatalom által felkínált nyelvezetet és lehetséges stratégiákat igénybe venni. Nem tudhatjuk azonban, hogy mekkora volt azon lakásváltoztatások számaránya, amelyeknél egyik fél sem vett igénybe politikai jellegű eszközöket. A legmélyebbre ásó társadalomtörténeti kutatás sem tudja megszólaltatni azokat, akik hallgatnak, akik elkerülik a konfliktusokat, pedig meglehet, hogy ők alkották a többséget.

Lényeges a politikai hatalom és a társadalom tagjai közötti hatások irányának kérdése is. A zsidónak minősítettekől elvett lakások visszaadásával kapcsolatos rendeletek esetében attól tartottak a kormányban, hogy a restitúció antiszemita – s egyben nyilván kormányellenes – megnyilvánulásokhoz vezetne. (118–119., 125–126. old.) (Nem lényegtelen, hogy a kormány rendeleteivel szemben Budapest polgármestere részben szélesebben szabta meg a zsidónak minősítettek eredeti lakásukba való visszahelyezésének lehetőségét.) (127. old.) E tekintetben tehát a társadalom oldaláról meglévő igények határozták meg a politikai hatalom mozgásterét. Más esetekben azonban a hatalom szabott irányt a társadalmi viselkedésmódoknak. „1947-re új értelmezési keret állt készen a lakásügyek tárgyalására” – írja például Nagy a sajtóbeli lakásügyi diskurzus egy új mátrixára utalva (209. old., majd a „kommunista újságírás” áthangolásának kérdése újra, 216. old.) – már nem a „nyilasok”, hanem az „osztályellenségek” azok, akiknek lakáshoz fűződő jogai támadhatónak válnak –, majd bemutatja, hogyan éltek egyes lakásigénylők a sajtó közvetítette politikai fogalmakkal. Nem vizsgálja azonban, hogy kik és miért állították elő az „új értelmezési keretet”, az a szövegben nyelvileg személytelen szerkezetben lép az olvasó elé, pedig e mögött is cselekvők álltak. A pártsajtó révén ez esetben végül is a hatalom, a politika kínált meghatározott ke-

reket a társadalomnak, amivel egyesek éltek is. Ugyanakkor ismét csak nyilvánvaló, hogy közel sem mindenki tette ezt, még ha nem is tudhatjuk, milyen arányban tartózkodtak attól, hogy éljenek e felkínált lehetőséggel.

A feldolgozott hatalmas forrásmennyiség a szerző számára lehetővé teszi, hogy árnyalt elemzése túllépjen azon az elképzelésen, hogy a politikai hatalom mintegy gyarmatosította, maga alá gyűrte a társadalmat, ami legfeljebb az alkalmazkodás különböző stratégiáinak hagyott teret. Sokszor a társadalom oldaláról jelent meg az igény politikai eszközök felhasználására, egyéni érdekeik és stratégiájuk szerint különböző konfliktusokban maguk az állampolgárok vonták be a politikát a magánszférába. Ez nagyon lényeges korrekciója azoknak a leegyszerűsítő megközelítésmódoknak, amelyek az 1940–1950-es évek társadalmát a politikai hatalom áldozataként tudják csupán elképzelni. Másrészről az állampolgárok oldaláról a hatalom felhasználását, az „állam magánosítását” célzó gyakorlatot sem emelhetjük kizárólagos magyarázó motívummá. Az emberek viszonyulása, stratégiája a pártállam szerveivel szemben egyáltalán nem lehetett homogén. A kezdeményezés lehetősége szituációtól, pillanatnyi erőviszonyoktól függően lehetett inkább a hatalom vagy inkább a társadalom tagjainak oldalán. Azaz kölcsönösen, de változó aszimmetria szerint határozták meg egymás mozgásterét. Nagy Ágnes könyve mérföldkő a pártállam keletkezésének kutatásában, mely azt is világosan mutatja, hogy az egy tényező magyarázatoknak, lineáris történeti elbeszéléseknek nemcsak a diktatúra politika-centrikus értelmezéseiben, de ezek társadalomtörténeti revíziójában sincs helye.

BÓDY ZSOMBOR

Számunk szerzői

BAGI ZOLTÁN (zoliszeged@gmail.com) – főlevéltáros, MNL Csongrád Megyei Levéltára, Szeged

BÓDY ZSOMBOR (body.zsombor@btk.ppke.hu) – történész, PPKE BTK Elméleti és Történeti Szociológia Tanszék

CZIRÁKI ZSUZSANNA (czzsuzsanna@gmail.com) – történész, SZTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, Szeged

DEÁK ÁGNES (deakagnes@yahoo.com) – történész, SZTE BTK Modernkori Tanszék, Szeged

KÁRMÁN GÁBOR (karmangabor@gmail.com) – történész, MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

KEREKES DÓRA (kerkes.dora@gmail.com) – történész, ELTE BTK Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest

KOLČAK, ÖZGÜR (ozgurkolcak@gmail.com) – történész, Isztambuli Egyetem, Történelem Tanszék, Isztambul

KRUPPA TAMÁS (kruppat@gmail.com) – történész, SZTE JGYPK Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézet, Szeged

LÉVAI CSABA (levai_csaba@yahoo.com) – történész, DE BTK Egyetemes Történeti Tanszék, Debrecen

PAPP SÁNDOR (papps@hist.u-szeged.hu) – történész, SZTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, Szeged

PIHURIK JUDIT (j.pihurik@gmail.com) – történész, SZTE BTK Történeti Segédtudományok Tanszék, Szeged

STROHMEYER, ARNO (arno.strohmeier@sbg.ac.at) – történész, Salzburgi Egyetem, Történelem Tanszék, Salzburg

SZABADOS JÁNOS (szabadosj@freemail.hu) – történész, SZTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, Szeged

SZMUTKÓ SÁNDOR (szmutko.sandor@gmail.com) – PhD hallgató, SZTE BTK Történelettudományi Doktori Iskola, Medievalisztika alprogram, Szeged

TAMÁS MÁTÉ (tamasmate88@gmail.com) – PhD hallgató, ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program, Budapest

A fordításokat BARNA JÓZSEF, CZIRÁKI ZSUZSANNA, SZABADOS JÁNOS és TÓTH HAJNALKA készítette.

Contents

Essays

DÓRA KEREKES	
Bridge between the East and the West. The role of French and imperial embassies in Europe's acquaintance with Eastern culture	5
ZSUZSANNA CZIRÁKI	
Ambassador or impostor? The labyrinths of Habsburg diplomacy in the context of a homicide in Constantinople	22
SÁNDOR PAPP	
The Ottoman social network of a Habsburg ambassador, Simon Reniger in Constantinople. Viziers, muftis and Hungarian renegades	40
GÁBOR KÁRMÁN	
Grand dragoman Zülfikar Aga	54
JÁNOS SZABADOS	
A gem of 17th-century Habsburg intelligence – The activities of Hans Caspar, secret correspondent in Buda (1646–1659). Draft for a longer overview	77
TAMÁS KRUPPA	
The information channels of Venice and its connections with the Porte during the War of Candia	93
ÖZGÜR KOLÇAK	
The visit of the Habsburg envoy Walter Leslie at the Porte. Additions to diplomatic history (1665–1666) (translated by Hajnalka Tóth)	99

Workshop

CSABA LÉVAI	
Scottish and German histories in a (European) Hungarian perspective (as well). Thinking about László Kontler's book, <i>Translations, Enlightenments: William Robertson in Germany, 1760–1795</i>	128

Beyond our borders

"...we work in an increasingly international context." An interview with Arno Strohmeier (by Zsuzsanna Cziráki)	139
A selected bibliography of Arno Strohmeier's works	147
ARNO STROHMEYER	
Remembrance and oblivion: the communication techniques of the creation of early modern political order in the history of Lower Austria and Hungary (translated by János Szabados)	154

Reviews

The history, origins and connections of the Cuman tribal confederation living between the Volga and the Lower Danube from 1055 until the Mongolian conquest <i>(Szilvia Kovács: A kunok története a mongol hódításig. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 29], Balassi Kiadó, Budapest, 2014)</i>	176
SÁNDOR SZMUTKÓ	
The letters of a French diplomat of Hungarian descent from the time of his mission to Crimea <i>(Ferenc Tóth (dir.): La correspondance consulaire Crimée du baron de Tott [1767–1770]. [Centre d'Histoire Diplomatique Ottomane/Center for Ottoman Diplomatic History 11.] Les Editions Isis, Istanbul, 2014)</i>	181
ZOLTÁN PÉTER BAGI	
From Jewish cotter into Jewish bourgeois? <i>(Réka Jakab: Bérlőből polgár. Pápa város zsidó közösségének társadalom- és gazdaságtörténete, 1748–1848. L'Harmattan Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, h. n. [Budapest] – [Veszprém], 2014)</i>	184
MÁTÉ TAMÁS	
A common man in the drift of the big days <i>(Életemnek legemlékezetesebb éve. Alexy Lajos naplója 1848-ban. Közreadja Helle Mária. Balassi Kiadó, Budapest, 2014)</i>	188
ÁGNES DEÁK	
„...what if our relatives were in such a plight...” <i>(„Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között. Edited and prefaced by Béni L. Balogh. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2015)</i>	191
JUDIT PIHURIK	
The colonization of society and the “privatization of the state” <i>(Ágnes Nagy: Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953. Korall, Budapest, 2013)</i>	198
ZSOMBOR BÓDY	
Authors	203

Következő számunk tartalmából

KÖVÉR GYÖRGY

Átértékelések. Egy fogalom historiográfiai útvesztői a 20. században

SZEBERÉNYI GÁBOR

Tagányi és Szekfű. Adalékok egy mester–tanítvány kapcsolat historiográfiai összefüggéseihez

TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID

Az „Eckhart-vita”: Eckhart Ferenc 1931-es programtanulmányának kortárs visszhangja

ERŐS VILMOS

Menekülés a hallgatásba... és a szellemtörténetbe (Domanovszky Sándor történeti és történetpolitikai nézeteiről az 1930–1940-es évek fordulóján)

BARÁTH KATALIN

„Pedig a történet egy és oszthatatlan”. Identitásválság és rituális önmeghatározás: a Történelmi Társulat centenáriumi ünnepe (1967)

KISANTAL TAMÁS

Holokausztirodalom Magyarországon. Módszertani megjegyzések egy magyar holokausztirodalom-történethez

TAKÁCS ÁDÁM

Újjászületés komplikációkkal. Az esemény kérdése a közelmúlt történeti és filozófiai diskurzusainak erőterében

Bemutatjuk Olga Khavanovát (Moszkva)

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség,
könyvesboltban 1100 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrássy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.;

Magyar Napló Könyvesbolt, VIII. ker., József körút 70.;

Párbeszéd Könyvesbolt, VIII. ker. Horánszky u. 20.;

Penna Bölcsész Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Wirth Letícia

Telefon: (30) 995-38-84

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Nyomdaipari Kft., Szeged

ISSN 0237-7934